

A magyarországi németek elmúlt 100 éve

A magyarországi németek elmúlt 100 éve

Nemzetiségpolitika és helyi közösségek

Szerkesztő:

EILER FERENC – TÓTH ÁGNES

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT

ARGUMENTUM KIADÓ

Budapest, 2020

A kötet megjelenését támogatta:

az ERZSÉBETVÁROSI NÉMET NEMZETISÉGI ÖNKORMÁNYZAT

a MAGYARORSZÁGI NÉMETEK ORSZÁGOS ÖNKORMÁNYZATA

a NEMZETI KULTURÁLIS ALAP

a NÉMET TÖRTÉNELEM ÉS KULTÚRA DÉLKELET-KÖZÉP-EURÓPÁBAN
ALAPÍTVÁNYI TANSZÉK

a TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
KISEBBSÉGGKUTATÓ INTÉZETE

A könyv a NEMZETI KUTATÁSI, FEJLESZTÉSI ÉS INNOVÁCIÓS HIVATAL
által támogatott K 112448 és a K 116209. sz. projekt keretében készült.

NEMZETI KUTATÁSI, FEJLESZTÉSI
ÉS INNOVÁCIÓS HIVATAL

© Szerzők, 2020

© Német Történelem és Kultúra Délkelet-Közép-Európában
Alapítványi Tanszék, 2020

© Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2020

Tartalom

Előszó	7
 EILER FERENC Magyarország nemzetiségpolitikája (1918–1989)	11
 MARCHUT RÉKA A helyi közigazgatás viszonya a német kisebbségi törekvésekhez (1920–1940)	47
 GRÓSZ ANDRÁS Keresztutakon <i>Adalékok a katolikus egyház és a magyarországi németiség két világháború közötti kapcsolatához</i>	65
 SOMLAI PÉTER FERENC Az anyanyelvi oktatás kérdése <i>Tendenciák és nézőpontok a főváros környéki német településeken (1919–1945)</i>	87
 SPANNENBERGER NORBERT A magyarországi németek politikai mobilizációja (1920–1945)	126
 VITÁRI ZSOLT Generációs szocializáció és/vagy etnikai mobilizáció <i>Magyarországi német fiatalok a Volksbundban és a Német Ifjúság előkészítése</i>	143

MÁRKUS BEÁTA	
A „német származás” értelmezései a magyarországi németek „malenkij robot”-ra hurcolásának helyi végrehajtása során (1944–1945)	167
BEDNÁRIK JÁNOS	
Tempora mutantur...	
<i>A svábok kitelepítése és a katolikus alsópapság</i> – <i>Buda környéki példák</i>	194
TÓTH ÁGNES	
Emberek – sorsok – hivatalok – eljárási módok <i>A magyarországi németek családgyejesítésének</i> <i>és/vagy visszahonosításának lehetőségei</i> (1948–1953)	212
SLACHTA KRISZTINA	
A magyarországi és a kitelepített németek kapcsolatai és állambiztonsági ellenőrzésük az 1960-as években	247
DOBOS BALÁZS	
Német nemzetiségi önkormányzatiság Magyarországon (1994–2014)	272
Rezümék	297
Zusammenfassung	303
Szerzők	311

Előszó

A Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézete, valamint a Pécsi Tudományegyetem Német Alapítványi Tanszéke által szervezett, s 2018. október 8-án megtartott konferencia előadásainak kibővített, tanulmánnyá formált szövegeit gyűjtöttük össze ebben a kötetben. Mind a konferencia megszervezésekor, mind az írások megjelentetésekor az volt a fő célkitűzésünk, hogy a magyarországi németek történetének elmúlt 100 évét egy kevésbé kutatott nézőpontból, a mezo- és mikroszintre koncentrálnak mutassuk be. A témakörök kiválasztásánál meghatározó szerepet játszott az a szempont, hogy az írások együttesen lehetőleg fedjék le a vizsgált évszázad azon kérdéseit, amelyek a nemzetiségi lét szempontjából kiemelt jelentőséggel bírtak. Ennek megfelelően a magyar nemzetiségpolitika főbb jellemzőit bemutató bevezető tanulmány után öt elemzés vizsgálja az 1945 előtti korszakot, s további öt az 1945 utáni időszak fontos problémáit.

A magyarországi németiség szempontjából az elmúlt évszázad egyik legfontosabb feladata az volt, hogyan teremthetők meg az önszerveződés keretei, és miként működtethetők a folyamatosan változó politikai erőterben. S megvalósítható-e a közösség tagjainak politikai mobilizációja a befogadó nemzet, illetve politikai elitje ellenállása nélkül. Ezek a kérdések valamennyi kelet-közép-európai ország és kisebbségei szempontjából meghatározóvá váltak a vizsgált időszakban. A magyarországi német kisebbségnek a két világháború között két hivatalosan elismert, országos szervezete volt. Ezek egy rövid párhuzamos, egymással versengő működéstől (1938–1940) eltekintve, időben egymást követve igyekeztek megszervezni a közösséget, és jelentős mértékben eltérő politikai helyzetben megfelelően képviselni annak érdekeit. A Magyarországi Német Népművelődési Egyesület (MNNE) 1924–1940, a Magyarországi Németek Szövetsége (Volksbund) pedig 1938–1945 között fejtett ki aktivitást. A két szervezet történetének feldolgozására az elmúlt több mint öt évtizedben alapvető – szemléletmódjukat tekintve sokszor egymással éles ellentétben álló – történeti feldolgozások születtek. A témakörben Magyarországon és Németországban megjelent releváns forráskiadások, monográfiák és tanulmányok már lényegében feldolgozták a szervezetek országos vezetőségének magyar és német kormányzatokhoz fűződő viszonyát, programját és belső fejlődését. A feldolgozások azonban a makroszintre fókuszáltak, s bár az elemzésekben rendre előkerülnek regionális összefüggések, sőt természetesen

a mondanivaló szempontjából fontos helyi szintű események is, ez utóbbiak gyakran csupán a folyamatok, tendenciák érzékeltetésére szolgáló példaként jelennek meg a vizsgálatokban. A kötetben több tanulmány is foglalkozik a fent említett szervezetek helyi politikai mobilizációs törekvéseivel, illetve a magyarországi német fiatalok megszervezésének módjával. Ezek a tanulmányok egyrészt arra fókuszálnak, hogy a német kisebbség vezetői milyen jelszavakkal, módszerekkel mozgósították a csoport tagjait, s ebben a folyamatban milyen helyi, regionális különbségeket lehet megfigyelni, ha összehasonlítjuk a politikai hatalom és a németiség vezetőinek viselkedését, attitűdjeit. Az elemzések a vizsgált kérdéseket természetesen az országos folyamatokba ágyazva mutatják be, s ezáltal megállapítható az is, hogy a megyei, járási vagy helyi szinten tapasztalt tendenciák mennyiben tekinthetők atipikusnak. A tanulmányok rendre visszatérő megállapítása, hogy az olykor kisebbségellenesnek vagy éppen kisebbségbarátnak tűnő rendelkezések gyakorlati megvalósításának elemzésekor az abban szerepet játszó személyek mozgatórugóit is föl kell fejtenünk annak érdekében, hogy az első pillanatra egyértelműnek tűnő képet jelentősen árnyalhassuk.

Egy kisebbség identitásának megőrzése szempontjából nagy jelentőséggel bír az anyanyelv megőrzésének lehetősége, amit magától értetődően befolyásol a nemzetiségi oktatás helyzete, a nyelvhasználat terei. Az ezzel foglalkozó tanulmányok egybecsengő megállapítása, hogy helyi szinten nem beszélhetünk egységes eljárási módokról. A katolikus egyház ebben az időszakban iskolafenntartó szerepe, valamint a hitéleti nyelv miatt is nagy szerepet játszott a németek anyanyelvmegőrzésében. Az alsópapság magatartástípusait vizsgálva megállapítható, hogy azok a túlzó (és olykor ellenséges) nacionalista beállítódástól a kisebbségbarát, a követeléseket gondosan mérlegelő álláspontokig változtak, megoldásaik pedig az adott település társadalmi-politikai és személyi adottságaitól nagyban függtek. Hasonlóan árnyalt kép bontakozik ki a nemzetiségi oktatásról is, ha azt a politikai döntéshozók és az iskolafenntartók mellett olyan, a makroszintről kevésbé észlelhető csoportok nézőpontjából is megvizsgáljuk, mint az alsó klérus, az érintett iskolák pedagógusai, illetve a tanulók szülei.

A magyarországi németek 1945 utáni történetét a kollektív bűnösség stigmája és a politikai, társadalmi keretfeltételek megváltozása alapvetően határozta meg. A Szovjetunióba kényszermunkára hurcolt tízezrek kapcsán a magyar közigazgatás minősítési gyakorlata, annak inkoherenciái és területi különbségei kerülnek a fókuszba. Külön tanulmány foglalkozik a katolikus alsópapságnak a 2. világháború után a németekkel kapcsolatos attitűdjeivel, az érintett személyek gyökeresen eltérő magatartásával és annak következményeivel. A családgyejesítések vontatott, kaotikus módjának bemutatása pedig a kollektív megbélyegzettségnek a legszemélyesebb viszonyokra gyakorolt hatását tükrözi.

Bár a kollektív stigmatizáció az 1960-as évek végétől kezdődően némileg enyhült, a kitelepített, illetve Magyarországon maradt családtagok kapcsolattartásával foglalkozó tanulmány éppen arra mutat rá, hogy a politikai hatalom a kap-

csolattartást nemcsak magától értetődőnek nem tartotta, de állambiztonsági szempontból veszélyesnek is ítélte, ezért az érintetteket megfigyeltette.

A rendszerváltás után új perspektívák nyíltak az önszerveződés tekintetében. A személyi elvű kulturális autonómián alapuló kisebbségi önkormányzatiság különböző aspektusait vizsgáló írás arra világít rá, hogy a kialakított rendszer miben és mennyiben felel meg a német kisebbség igényeinek, mennyiben tud ezzel a lehetőséggel élni, s milyen anomáliák figyelhetők meg.

A kötet tanulmányai az elmúlt évek legújabb kutatási eredményeit összegzik, amelyek elsősorban az alulnézeti, helyi, esetenként személyes nézőpontok alapján mutatják be a magyarországi németek legújabb kori történetének fontos kérdéseit.

Budapest, 2019. október 10.

EILER FERENC – TÓTH ÁGNES

EILER FERENC

Magyarország nemzetiségpolitikája

(1918–1989)*

A tanulmány a magyar állam belső kisebbségeivel szemben gyakorolt nemzetiségpolitikájának elemzésére tesz kísérletet, az első világháború végétől a rendszerváltásig terjedő időszakra koncentrálna.¹ A szomszéd államok területén élő magyar kisebbségek sorsa, valamint a magyar kormányok államhatárokon átnyúló titkos támogatáspolitikája csak annyiban kerül megemlítésre, amennyiben az a téma szempontjából feltétlenül szükséges. Az elemzés Magyarországot – hasonlóan a térség többi államához – *nemzetiesítő* államként fogja fel, a hangsúlyt pedig nem a „nemzetállam” statikus képének megrajzolására, hanem a kisebbségek ebben elfoglalt helyének bemutatására helyezi, hanem a kisebbségekkel kapcsolatos politika hangsúlyaira, valamint a politika formálásában meghatározó szerepet játszó aktorok motivációira, tevékenységére és eszköztárára.²

A magyar nemzet fogalmának tartalmi változása és a nemzetiségek

A 17. századig a Magyar Királyság területén a nemesi, rendi nemzetfogalom volt érvényben, melynek alanya a nemesség volt, függetlenül tagjainak etnikai háttérétől. Ennek az értelmezésnek az alternatívájaként fejlődött ki a 17–18. században az ún. hungarus-tudat, mindenekelőtt a városi (főleg német és szlovák) polgárság és értelmiség körében.³ Ebben az értelmezésben az exklúzió helyett az inklúzió vált dominánssá: a középkori rendiség származásra (társadalmi helyzetre) koncentráló felfogása helyett a területi elv élvezett elsőséget. A koncepció szerint minden a királyság területén született lakos, függetlenül etnikai, nyelvi és vallási háttérétől, automatikusan tagjává vált a *natio hungaricá*-nak. A hungarus-tudat

* A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatásával (K 112448) készült.

¹ A magyarországi zsidók és romák helyzetével nem foglalkozik a tanulmány, mivel a vizsgált időszakban (eltekintve néhány évtől a romák esetében) nem tartották őket nemzeti kisebbségnek, sem az állam, sem pedig maguk a közösségek tagjai.

² A nemzetiesítő államokról lásd Brubaker, Rogers: *Nacionalizmus új keretek között*. Budapest, L'Harmattan, 2006.

³ Miskolczi Ambrus: A „hungarus-tudat” a polgári-nemzeti átalakulás sodrában. *Magyar Kisebbség*, 2012/3–4. 163–204.

fontos építőeleme volt a latin nyelv mint a többféle etnikumból összetevődő Magyarországnak hivatalos közvetítő nyelve.

A hungarus-tudatot a 18. század végétől, a 19. század első évtizedeitől háttérbe szorította az ébredő nacionalizmus. Az elsősorban a liberális nemesség által képviselt nyelvi nacionalizmus számára a nemzethez való tartozás legfontosabb kritériuma a magyar nyelv (és kultúra) ismerete és használata lett.⁴ A magyar nacionalizmus folyamatos erősödése válaszút elé állította a többi nyelvi/etnikai csoport tagjait: vagy elsajátítják és használják a magyar nyelvet, s a Monarchia Lajtnán túli részével szemben folytatott (kétségkívül demokratizálódási folyamatokkal is egybekötött) nemzetiségi küzdelemben a magyarok oldalára állnak, vagy nem tartoznak a magyar nemzethez, és az ország idegen nyelvű nemzetiségeinek tagjai lesznek. Az ajtó nyitva állt, és főleg a németek, szlovákok, majd a zsidók közül sokan éltek is a lehetőséggel. Azonban részben a magyar nacionalizmus előretörésének hatására felerősödött a nemzeti érzés a többi etnikum körében is, mindenekelőtt azok között, amelyek az országhatárokon túl anyaállamokkal rendelkeztek, ahol a nemzetté válás folyamata szintén előrehaladt. Az 1848–1849-es szabadságharc tovább mélyítette az árkokat az ellentétes irányú nemzeti törekvések között.

Az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés után ismételten módosult a nemzet fogalmának aktuális értelmezése. Az 1868-ban elfogadott „Törvény a nemzetiségek egyenjogúságáról” beemelte a köztudatba az „egységes és oszthatatlan politikai magyar nemzet” koncepcióját, amely *hivatalosan* a magyar nemzeteszmé alapja is maradt az első világháború kitöréséig.⁵ Ez a koncepció mind a hungarus-tudatból, mind a nemzet liberális felfogásából tartalmazott elemeket. A hungarus-koncepcióban meghatározó szerepet játszó területi elvnek megfelelően minden állampolgár automatikusan a *politikai magyar nemzet* része lett. Már a megfogalmazás is egyértelművé tette azonban, hogy a magyarság/magyar etnikum ebben a felfogásban a primus inter pares pozíciót tölti majd be. A nemzetiségi törvény nem ismerte el a nemzeti törekvések egyenjogúságát, mivel betérjesztői és elfogadói tartottak attól, hogy egy ilyen szintű nyitottság a Monarchia nemzetiségei által is támogatott föderalisztikus átszervezésének keresztülvitele esetén a Magyar Királyság felbomlásához is vezethetne. A törvény így mindenekelőtt egyéni és nyelvi jogokat helyezett kilátásba a nem magyar nemzetiségű lakosság számára.

A nemzetiségi politikusok jó része az első pillanattól kezdve meg volt győződve arról, hogy a koncepció hosszú távon a magyar pozíció erősítését fogja szolgálni. Fenntartásaikban megerősítve látták magukat, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy a magyar nacionalizmus rövid idő elteltével nem tett többé különbséget a nemzetfogalom kulturális és politikai értelmezése között, és a nemzetiségek létét önmagában véve is kezdte a Magyar Királyság fennmaradására nézve fenyegetés-

⁴ Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Budapest, Osiris, 2007. 21–27.

⁵ Szarka László: *Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika 1867–1918*. Pozsony, Kalligram, 1999. 12–20.

nek látni és láttatni. Az erőltetett asszimilációs törekvések a dualizmus korának második felében erre a meggyőződésre vezethetők vissza. Az állam nacionalizáló törekvései nemritkán negatívan hatottak vissza az olyan személyek, ill. embercsoportok társadalmi mobilitására is, akik nem voltak készek vagy képesek megtanulni magyarul, vagy nevüket megmagyarosítani.⁶ Természetesen nemcsak a restriktív állami nemzetiségpolitika erősítette az akkulturációs és asszimilációs tendenciákat, hanem a modernizáció, az iparosítás és a városiasodás folyamata is.⁷ Összefoglalóan azonban megállapítható, hogy az asszimiláció mindenekelőtt a városokban, és az ország központi területein haladt előre, s főleg a németek, a szlovákok és a zsidók között, míg ez a politika a szerbek, a horvátok, a románok (s részben a szlovákok) körében nem tudott lényegi eredményt felmutatni.⁸

A világháborús vereség hatása a többség és kisebbség viszonyára

A két világháború közötti Magyarország nemzetiségi politikája mélyen gyökerezett az ország történelmében, de a magyar társadalom és a politikai elit világháborút követő élményei legalább ennyire meghatározóak voltak a nemzetiségpolitika gyakorlatának kialakításában. A legnagyobb megrázkódtatást természetesen a trianoni békeszerződés következményei jelentették. Miután a szövetséges nagyhatalmak 1918-ban a kedvezőtlen külpolitikai és hadi fejleményektől ösztönözve egy új biztonsági koncepció kidolgozása mellett döntöttek, s ennek megfelelően támogatták szövetségeseik területi követeléseit, a Monarchia lekerült Európa politikai térképéről, és a Magyar Királyság is elvesztette területének 2/3-át, lakosságának pedig 60%-át. Az új határok megállapításánál az etnikai elv nem lett kötelezően alkalmazott vezérelv, így a magyar nemzetiségű lakosság 1/3-a (3 millió fő) idegen állami főhatalom alá került.

Ez a tény, valamint a szomszéd államok erősen nemzetiesítő karaktere, s az az adottság, hogy a magyarországi nemzeti kisebbségek alig tették ki a lakosság 10%-át, tovább erősítették a sajtótól és az állami emlékezetpolitikától megdolgozott, a kérdés iránt fogékony lakosság körében a nemzet etnocentrikus felfogását. Az elitek nemzetről folytatott politikai diskurzusaiban a hangsúly egyre inkább áttevődött az elvesztett területeken élő magyarok sorsára, miközben alig foglalkoztak

⁶ Az asszimilációról és a névmagyarosításról lásd Karády Viktor–Kozma István: *Név és nemzet. Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig*. Budapest, Osiris, 2002. 49–114.

⁷ Seewann, Gerhard: A Kárpát-medencei német és magyar kisebbségek fejlődésének tipológiai összehasonlítása 1918–1980. In: uő (szerk.): *Ungarndeutsche und Ethnopolitik*. Budapest, Osiris–MTA Kisebbségkutató Műhely–MNOÖ, 2000. 152.

⁸ Katus László: *A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914*. Pécs, Pécsi Történettudományért Kulturális Egyesület, 2009. 388–393.

a Magyarországon maradt vagy a szomszéd államokhoz került nem magyar nemzetiségű lakosság igényeivel.

A békeszerződések következményeiből a traumatizált politikai és társadalmi elitek, valamint a lakosság egy része több konzekvenciát is levont, melyek közül az egyik a magyarországi nemzetiségekre vonatkozott: azok, akik a nem magyar etnikai csoportokat az ország területi egységére nézve már korábban is veszélyesnek tartották, megerősítve érezték magukat ebbéli meggyőződésükben, és a nemzetiségek felmerülő igényeinek kielégítését a továbbiakban is alapvetően elhibázott törekvésnek tartották. Ennek az álláspontnak a végkövetkeztetése az volt, hogy hosszú távon csak egy kulturálisan homogén nemzetállam garantálhatja egy ország területi állományának megmaradását. (Ebből a tézisből azonban nem vonták le azt a következtetést, hogy Magyarországnak a jövőben csak az etnikailag homogén határ menti területekre szabadna bejelentenie revíziós igényeit.)

A békeszerződés mellett történt néhány olyan esemény is 1918 és 1920 között, amelyek ugyan a nemzetiégi politikára való hatástörténetükben az alapélményhez képest kisebb jelentőségűnek bizonyultak, de amelyek a Magyarországon maradt nemzetiségek társadalmi megítélésére negatívan hatottak vissza – függetlenül attól, hogy ezekben milyen mértékben vettek részt. Ezek a „tapasztalatok” természetesen nem ítéltetők meg csupán önmagukban, hanem csakis a sajtó egyre nagyobb befolyásával együtt, kölcsönhatásban az állami szervek vagy az állam által ellenőrzött egyesületek intenzív emlékezetpolitikai törekvéseivel.⁹ Az emlékezetpolitika és az üzeneteket a tömegek felé közvetítő sajtó a vizsgált korszakban nem hagyta, hogy ezek a hivatalos Trianon-narratívához kapcsolt képek a társadalom emlékezetének homályába vesszenek.

A magyar társadalom széles rétegeinek fontos élménye volt a kiszolgáltatottság érzésének megtapasztalása az 1918. november 13-i fegyverszüneti egyezmény és az 1920. június 4-i trianoni békeszerződés között eltelt másfél évben. A béketárgyalások alatt mindenki számára világossá vált, hogy a szomszéd államok kormányai egyáltalán nem voltak elégedettek a nekik juttatni kívánt területek nagyságával. A román, a szerb és a cseh hadsereg további jelentős, többségében magyarok által lakott területeket vont az ellenőrzése alá. A kisebbségek anyaállamainak túlzó, az etnikai elvet egyértelműen figyelmen kívül hagyó követeléseiből magyar részről sokan azt a következményt vonták le, hogy az *etnikai elv* a nemzetek hatalmi harcaiban csak alárendelt szerepet játszik, s hogy egy lojalitáskonfliktus esetén soha sem lehet teljesen megbízni a más nemzethez tartozó személyeknek és csoportoknak az államhoz s a tituláris nemzethez való hűségében.

Utóbbi megállapítást az a tény is alátámasztani látszott, hogy a Magyarország központi területének peremvidékein élő nemzeti kisebbségek (románok, szerbek, horvátok, szlovákok, de a németység egyes részei is) a háború végén kinyilvání-

⁹ Lásd Zeidler Miklós: *A magyar irredenta kultusz a két világháború között*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2002.

tották csatlakozási szándékukat és hűségüket a szomszéd államokhoz.¹⁰ Anélkül, hogy a kérdés minden aspektusát – így a nemzetiségi csoportok mozgatórugóit, a gyűlések reprezentativitását stb. – komolyabban megvizsgálták volna, a kétségkívül demonstratív lépésekből azt a következtetést vonták le, hogy a nemzethez való tartozás érzése a régióban sokkal erősebb, mint az állampolgári lojalitás parancsa. (A magyar kisebbségek hasonló hozzáállása ehhez a kérdéshez az 1920–1930-as években tovább mélyítette a megállapítás érvényességébe vetett hitet.)

A Burgenland és Baranya jövőjéről meglehetősen későn meghozott döntések is hozzájárultak ahhoz, hogy a nemzetiségi kérdés sokáig az érdeklődés középpontjában maradt, ráadásul az államhatár kérdésével szorosan összekapcsolva.¹¹ A saját a folyamatokat éveken keresztül élénk figyelemmel kísérte, és az olvasókat a kérdés minden aspektusáról igyekezett tájékoztatni. Habár mindkét döntés végül Magyarország számára *részben* előnyösen zárult (a szerb csapatok kivonultak Baranyából, Sopron környékének 2/3-a magyar felségterület maradt), az irányított nyilvánosság számára a történet azzal a végkövetkeztetéssel zárult, hogy még az ország új (megcsonkított) területi állománya is veszélyeztetett maradt, nemcsak a szomszéd államok/nemzetek aspirációi, hanem a határ mentén élő nemzetiségek bizonytalan lojalitása miatt is.

Az új határok megvonása által közvetlenül érintett magyarok sorsa is ráerősített erre a hangulatra. Az emberek nemcsak a mintegy 400 000 menekült problémáival konfrontálódhattak személyesen (főleg a fővárosban és a nagyobb városokban), de az is gyorsan kiderült, hogy a magyar kisebbségek a szomszéd államokban mind a politikai, mind a gazdasági, szociális és kulturális életben azonnal hátrányos helyzetbe kerültek.¹² Az államok a magyarokkal szemben kezdettől fogva nemzetiesítő államként léptek fel, és az egykori magyarországi nemzetiségek elitjei az új helyzetben nem voltak képesek, de nem is szándékoztak különösebben hatékonyan fellépni a magyarokat érintő erős diszkrimináció ellen.¹³ A magyarországi sajtó ugyanakkor rendszeresen beszámolt a kisebbségvédelmi szerződéseket figyelmen kívül hagyó jogsértésekről, tovább erősítve ezzel a közvéleményben az áldozat-narratívát. A kérdésnek ez az aspektusa ugyan nem hatott vissza közvetlenül a Magyarországon maradt nemzetiségekre, de minden bizonnyal hozzájárult a nemzeti kisebbségekhez való távolságtartó hozzáálláshoz.

¹⁰ Radisics Elemér (szerk.): *A Dunatáj I.* Budapest, 1946. 317.

¹¹ A megszállás élményéről lásd pl. Gönczi Ferenc beszámolója a szerb megszállás időszakáról Dél-Somogyban. 1921. október 4. Közli Csóti Csaba: A Dél-Somogyi területek szerb megszállása 1918–21 között. In: Bősze Sándor (szerk.): *Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 29.* Kaposvár, Somogy Megyei Levéltár, 1998. 130–138.

¹² Seewann, Gerhard: Ungarische und deutsche Minderheiten im Donau-Karpatenbecken 1918–1980. In: Seewann (szerk.), 2000. 142–144.

¹³ Alkalmi együttműködés esetről esetre valósult csak meg. Az eltérő politikai érdekek miatt esély sem volt egy elvi együttműködés megvalósítására, még a németekkel sem. – *Kirchholtes romániai német követ a német külügyminisztériumnak*, Bukarest, 1931. május 4. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PA AA), RAV Bukarest, 156.

Mindezekből az elemekből egy olyan mozaikkép állt össze, amelyben nem kaptak valódi figyelmet sem a Magyarországon maradt, sem a szomszéd országokhoz került nem magyar nemzetiségek mozgatórugói, érvei és kívánságai. Teleki Pál magyar kormányzatok által osztott tézise a nemzeti kisebbségeket megillető nemzetközi védelemről, bepillantást enged a magyar politikai elit nemzetiségi ügyekben elfoglalt pozíciójába.¹⁴ Teleki szerint az első világháború utáni nemzetközi kisebbségvédelem rendszere alapvetően elhibázott volt. Szerinte ugyanis a nemzetközi védelem nem kellett volna hogy megillesse az összes nemzeti kisebbséget, hanem csak az ún. *kényszerkisebbségeket*, akiknek jelentős része csupán az első világháború után került idegen állami főhatalom alá, mint pl. a magyar kisebbségek. Az ún. *hagyományos kisebbségeknek*, akik évszázadok óta együtt éltek a többségi népekkel, nem is volt szükségük ilyen védelemre, mivel ezek szokásaikat és nyelvüket eddig is eredményesen meg tudták védeni. Az *önkéntes kisebbségeknek*, mint pl. a magyarországi németeknek, akik évszázadokkal korábban saját akaratukból érkeztek az ország területére egyáltalán nem nyújtott volna nemzetközi védelmet, mivel ezek kényszer nélkül, saját kezdeményezésre telepedtek be egy másik országba, s ezzel automatikusan el is fogadták annak törvényeit.¹⁵ Habár több kisebbségi politikus is figyelmeztette a nyilvánosság előtt argumentációjának inkohereenciájára, a miniszterelnökség a német kisebbséggel (is) foglalkozó diplomáciai irataiban többször is használta ezt a gondolatmenetet, ami indirekt bizonyítéka annak, hogy a mindenkori kormányok a nemzetiségeket – hasonlóan Európa többi államához – a bel- és külpolitikában mindenekelőtt problémaforrásként tartották számon.¹⁶

Hangsúlyos témák a magyar nemzetiségpolitikában (1918–1945)

Az 1918-as fegyverszüneti egyezmény és az 1938-as első bécsi döntés közti időszakban a nemzetiségpolitika szempontjából két fontos szakaszt különíthetünk el egymástól. Az első, homogénnek távolról sem tekinthető időszak a trianoni békeszerződés aláírásáig (más értékelés szerint a nyugati és a déli határ nemzetközi megállapításáig) tartott, a második a békeéveket fogta át, egészen a területi revízió kezdetéig. Az időbeli határ a két korszak között nem volt merev, sokkal inkább tekinthető „folyékonynak”. (A második világháborús évek természetesen külön szakaszt jelentenek, amelyben azonban a nemzetiségpolitika szigorúan alá-

¹⁴ Spannenberger, Norbert: *Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler*. München, Oldenbourg, 2005. 66–67.

¹⁵ Teleki Pál: *Időszerű nemzetközi politikai kérdések a politikai földrajz megvilágításában*. Budapest, s. n., 1931. 24.

¹⁶ A Királyi Magyar Kormány memoranduma a Német Birodalom kormányának. Budapest, 1931. március 2. Tilkovszky Loránt–Weidinger Melinda: *Magyar memorandum és német válasz. Századok*, 2003/6. 1359.

rendelődött a mozgósításnak, a rendészeti feladatoknak, a visszaszerzett területek feletti ellenőrzés és irányítás megteremtésének és bebiztosításának. Ez a pár év nem a nemzetiségekkel kapcsolatos koncepcionális elképzelések kidolgozásának és megvalósításának az időszaka volt.)

A világnézeti is különböző kormányoknak az első két évben a második periódushoz képest nyitottabb hozzáállását a nagypolitika motiválta: igyekeztek a világháborús vereség után az ország minél nagyobb területét megőrizni. A nemzetiségi jogok törvényi szabályozását gyökeresen megváltoztatták, hogy csökkentsék annak veszélyét, hogy egy esetleges elszakadásról szóló népszavazáson a nemzetiségi lakosság által lakott területek az elszakadás opcióját vonzóknak találják. A polgári kormányok szeme előtt egyértelműen a területi integritás megőrzése, ill. minél nagyobb területek megtartása lebegett, a Tanácsköztársaság pedig a „példamutató nemzetiségpolitika” segítségével mindenekelőtt a jövőbeni baráti szocialista szomszéd államokkal való együttműködés alapjait kívánta ezzel megteremteni.¹⁷ Utóbbi arra is képes lett volna, hogy jelentős, nemzetiségek által lakott területekről (Burgenland, Észak-Magyarország, Kárpátalja) lemondjon a szomszéd országok javára, amennyiben azok kormányai elkötelezik magukat a szocializmus mellett. Bár egyes nemzetiségek pozitívan fogadták a háború előtti időszak nemzetiségpolitikai praxisával való szakítást (szlovákok, németek, ruszinok), a konkrét lépések és a beígért autonómiák nem tudták megakadályozni a románok és délszlávok elszakadását, a hatalmi politikai realitások érvényesülését.

A kormányoknak ugyan különböző elképzeléseik voltak a jövőről, de mind úgy gondolták, hogy egy multietnikus államnak nem szabad a jövőben figyelmen kívül hagynia nemzeti kisebbségeinek igényeit. A programokban szerepelt a nemzeti-ségi önkormányzatok kialakításának lehetősége, mindenekelőtt a szlovákoknak, ruszinoknak és a németeknek.¹⁸ (Erdély és Dél-Magyarország megszállása miatt Jászai keleti Svájc koncepciója után már nem helyeztek kilátásba autonómiát a románoknak, szerbeknek és horvátoknak.) A kisebbségek követeléseinek fókuszában évtizedek óta a nemzetiségi oktatás helyzetének javítása állt. Ezt a kérdést is kedvezőbben szabályozták a korábbi évekhez képest.¹⁹ Az oktatás nyelvről való döntésben a gyerekek, ill. a szülők anyanyelve vált irányadóvá. A kisebbségi kérdés súlyát jól jelezte az is, hogy a nemzetiségek ügyeinek vitelét minisztériumi

¹⁷ Az első évek nemzetiségpolitikájáról lásd Bellér Béla: *Az ellenforradalom nemzetiségi politikájának kialakulása*. Budapest, Akadémiai, 1975.; Tilkovszky Loránt: *Nationalitätenpolitik in Ungarn 1918/19–1944/45*. In: Glatz Ferenc (ed.): *Etudes historiques hongroises 1990: Ethnicity and Society in Hungary*. Budapest, Institute of History of the Hungarian Academy of Sciences, 1990. 357–361.

¹⁸ Tilkovszky, 1990.; Uő: *Nemzetiségpolitika Magyarországon 1918/1919–1944/1945*. In: *Baranyai történetírás 1990–1991*. Pécs, Baranya Megyei Levéltár, 1992. 427–430.; Spannenberger, Norbert: *Emanzipationspolitik durch Ethnisierung: Die Deutschen in Ungarn in der Zwischenkriegszeit*. In: Beer, Mathias–Dyroff, Stefan (Hg.): *Politische Strategien nationaler Minderheiten in der Zwischenkriegszeit*. München, Walter de Gruyter, 2013. 191–201.

¹⁹ Bellér, 1975. 26., 45–46.

szinten koordinálták.²⁰ Ahhoz azonban, hogy az új elképzelések életképességéről meg lehessen győződni, időre lett volna szükség, idő azonban ebben a hektikus periódusban regnáló kormányoknak nem állt rendelkezésére. A békeszerződés aláírása után pedig világossá vált, hogy azok a területek, amelyeket autonómiák nyújtásával elméletileg megőrizhetőnek tartottak, Csehszlovákiához és részben Ausztriához kerültek hivatalosan is. Burgenland esetében ugyan sikerült egy 1921. decemberi népszámlálással az előre jelzett határt némileg korrigálni, a Horthy-rezsim politikai elitje azonban a területi veszteségek után már nem érezte magát kényszerítve és indítatva arra, hogy folytassa az előző kormányok nemzetiségpolitikai stratégiáit.

A békeszerződés aláírása után minden magyar kormányzat arra törekedett, hogy a területi revízió bel- és külpolitikai előfeltételeit megteremtse, s ez a program széles társadalmi konszenzusra támaszkodhatott. Nemcsak a társadalom felé folytatott kommunikációban, hanem a kormányok tényleges aktivitásában is átkerült a hangsúly a határokon túl élő konnacionális (magyar) csoportokra, miközben a magyarországi kisebbségek helyzete a politikai elit számára alárendelt jelentőséget kapott. Az általánosan jellemző közönyt nemritkán értetlenség vagy bizalmatlanság váltotta fel az államigazgatás különböző szintjein, ha a nemzetiségek reprezentáns személyiségei olyan kezdeményezésekkel álltak elő, amelyek a közösségek „nem magyar” etnikai profilját megerősítették volna.²¹ Ennek a hozzáállásnak az volt az alapja, hogy a közigazgatás döntési pozícióban lévő alkalmazottainak jó része szívesen látta a nemzetiségek körében megfigyelhető asszimilációs tendenciákat, és minden olyan próbálkozás, amely ezeknek a folyamatoknak a feltartóztatására irányult, ellenérzést váltott ki bennük. Ebben a helyzetben a nemzeti kisebbségek – szemben az első két évvel – a nemzetiségpolitikának jó-részt tárgyai és nem alanyai voltak. Ez a kisebbségekkel kapcsolatos hozzáállás a következő csaknem két évtizedben nem változott lényegesen.

Az egyes nemzetiségek megítélésében – szemben a szomszéd országokban bevett, megosztásra játszó gyakorlattal – nem volt lényegi különbség: a legfőbb politikai cél az volt, hogy az állam a kisebbségek bármilyen jellegű aktivitását ellenőrzés alatt tudja tartani. Ez a törekvés kiterjedt az egyesületekre, a nemzetiségi sajtóra, a személyek és egyesületek nemzetközi kapcsolataira, az iskolákra és az egyházakra is. A németek tevékenységének hangsúlyosabb figyelemmel kísérése

²⁰ A minisztériumot formálisan csak 1922. február 10-én számolták fel, de mivel Bleyert 1920. december 16. után nem nevezték ki ismét miniszternek, nem játszott többé lényeges szerepet.

²¹ Amikor például néhány dusnoki lakos aláírást gyűjtött a községben azért, hogy bunyevác nyelven folyjon az oktatás, összeült a képviselő-testület, hogy megtárgyalja a teendőket. A jegyzők közölték, hogy illetékes helyen már jelentették az esetet, s „addig is, míg a kérvény teljes szövegének és az aláírók neveinek birtokába nem jutnak, felkéri a képviselő-testületet, hogy Nagy István és tsai ezen hazafiatlan és a községnek magyar nemzeti szempontból módfelett ártalmas megvilágítására alkalmas eljárása feletti megbélyegzésének és rosszállásának adjon kifejezést, és velük minden közösséget tagadjon meg.” – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) Nemzetiségi és kisebbségi osztály (K 28) 157-1926-2799.

annak volt köszönhető, hogy míg a legtöbb kisebbség tagjainak száma rendkívül alacsony volt, a magyarországi németek 1920-ban a lakosság 6,9%-át tették ki. Emellett pedig a kisebbség anyaországa meghatározó szerepet kapott a revíziós orientációjú magyar külpolitikai kalkulációkban.²² A németek ráadásul a többi kisebbséghez képest jobban meg is szervezték magukat, s vezetőik a fentiek miatt abban a helyzetben voltak, hogy a nemzetiségpolitika alakításában kulcsszerepet játszó személyekkel (politikuskok, magas rangú hivatalnokok) időről időre közvetlenül is tárgyalhattak. Az a néhány próbálkozás, amelyben a kormányzatok kísérletet tettek a nemzetiségpolitika egyes elemeinek korrekciójára, kivétel nélkül a német diplomácia által támogatott német nemzetiség kéréseire adott válasz volt.

1. TÁBLÁZAT: *Magyarország lakossága anyanyelv szerint (1920–1930)*²³

	Anyanyelvűek		Változás
	1920	1930	%
Magyar	7 156 727	8 001 112	+ 13,2
Német	551 624	478 630	– 13,2
Szlovák	141 918	104 819	– 26,1
Horvát	36 864	27 683	– 24,9
Román	23 695	16 221	– 31,5
Bunyevác	23 228	20 564	– 11,5
Szerb	17 132	7 031	– 59,0
Egyéb	39 014	32 259	– 17,3

A magyar kormányzatok hangsúlyt helyeztek arra, hogy a nemzetiségi jogok törvényi szabályozása legalábbis formailag megfeleljen a békeszerződés kisebbségvédelmi rendelkezéseinek.²⁴ A nemzetközi elvárásoknak megfelelően azonban – hasonlóan a szomszéd államokhoz – csak a személyi jogok garantálására vállalkoztak. A kollektív jogok kérdése 1920 után lekerült a napirendről. A nemzetiségpolitikai praxis azonban csak nehezen volt összhangba hozható a területi revízió vágyott céljával, s erre mind a német diplomácia, mind a német nemzetiség aktivistái többször fel is hívták a magyar kormány figyelmét.²⁵ Bekerült ugyan

²² A belső állami törvényi szabályozásról lásd Ammende, Ewald (Hg.): *Die Nationalitäten in den Staaten Europas. Sammlung von Lageberichten*. Wien–Leipzig, Wilhelm Braumüller Verlag, 1931. 331–332.

²³ Az 1930. évi népszámlálás. I. rész. Demográfiai adatok községek és külterületi lakott helyek szerint. Budapest, Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1932. 7.

²⁴ A békeszerződésbe foglalt kisebbségvédelmi kötelezettségek gyakorlatba való átültetéséről a 4800/1923 ME sz. törvényerejű rendelet gondoskodott. – Bellér, 1975. 263–269.

²⁵ Bleyer gyakran hangsúlyozta, hogy a szomszéd államokban élő német és magyar kisebbségek revízióorientált együttműködése csak akkor valósulhatna meg, ha a németek számára vonzó lenne

a köztudatba Magyarország államjogi átalakításának elvi lehetősége a területi revízió megvalósulása esetén, ami alapvetően megváltoztatta volna a nemzetiségek helyzetét is, de ez nem volt hivatalos, kötelező érvényű, a magyar kormányokat kötő ígéret, s a nemzetiségek aktuális helyzetére nem is hatott vissza.²⁶

Magyarországon – szemben a szomszéd államokkal – 1922–1923 után egészen a területi revízióig nem léteztek etnikai alapú pártok.²⁷ A legtöbb nemzetiség esetében a hozzájuk tartozók alacsony száma miatt eleve esély sem volt a pártpolitikai mobilizációra, de az ilyen hátszágú képviseletnek már a gondolata is szálka volt a politikai elit szemében. A korszak kezdetén még működtek német, szlovák és ruszin pártok. Az utóbbi kettő, 1922–1923-ig létező formáció azonban csak eszköz volt a magyar kormányzatok kezében, s nem is rendelkeztek tömegbázissal. Miután 1922-ben kiderült, hogy a magyar választási rendszerben Jakob Bleyer német keresztényszociális pártjának többé esélye sincs arra, hogy bekerüljön az országházba, Bleyer a párt felosztatása mellett döntött, s ettől kezdve a magyarországi németek képviselői mint a magyar (legtöbbször kormány-) pártok jelöltjei kerülhettek csak be a törvényhozásba.²⁸ Bár a képviselő- és felsőházban szép számmal voltak nemzetiségi származású képviselők az egész korszakban, legtöbbjük már régen a többségi társadalomhoz tartozónak vallotta magát, s pártjaik politikai programja, állásfoglalása volt számukra irányadó. A német kisebbség képviseletében többen is kandidáltak különböző választási listákon, de csak Jakob Bleyert és Gratz Gusztávot választották be ebben az időszakban a parlamentbe.²⁹

A 4.800/1923 M. E. sz. rendelet többek között azt is kilátásba helyezte, hogy a nemzetiségek is alakíthatnak egyesületeket és társaságokat a nyelv, a kultúra, a tudomány és a művelődés támogatására és ápolására. Az egyesületi szféra aktivitását a közigazgatási szervek az egész korszakban komoly figyelemmel kísérték. Míg a helyi szintű szerveződések (olvasó- és gazdakörök stb.) jórészt probléma nélkül működhettek, az országos hatókörre számot tartó nemzetiségi szerveződések elé nemegyszer akadályokat gördítettek. Előfordult, hogy nem engedélyezték egyesületek alapítását, vagy halogatták a hivatalos bejegyzést, mert olyan személyek kezdeményezésének eredményeként jöttek volna létre, akikkel szemben aktivitásuk és agilis fellépésük miatt a közigazgatás bizalmatlan volt. Az is megtörtént, hogy megakadályozták, hogy az alföldi öntudatosabb szlovákok békéscsabai székhellyel egy alternatív országos kulturális egyesületet hozzanak létre a budapesti székh-

Magyarország nemzetiségpolitikája. – A kérdésről bővebben lásd Eiler, Ferenc: Allianz mit Vorbedingungen. Zusammenarbeit der ungarischen und deutschen Minderheitenpolitiker am „Europäischen Nationalitätenkongress”. In: Beer–Dyrov (Hg.), 2013. 71.

²⁶ Lásd Ottlik László: Új Hungária felé. *Magyar Szemle*, 1928. szeptember. 1–9.; Ottlik László: „Új Hungária” és „Keleti Svájc”. *Magyar Szemle*, 1929. október. 113–124.

²⁷ Jugoszláviában is csak 1929-ig tevékenykedhettek.

²⁸ Tilkovszky, 1992. 433.

²⁹ Miután Bleyer csatlódott Bethlen nemzetiségpolitikájában, azt tervezte, hogy alapít egy német pártot 1931-ben, de végül eltekintett ettől. – Bellér Béla: Az ellenforradalmi rendszer nemzetiségi politikája a válság küszöbén 1930–1931. *Századok*, 1977/2. 298–299.

helyű, szigorúan ellenőrzött, s a kormányhoz „lojális” szlovák egyesület mellé.³⁰ A Magyarországi Német Népművelődési Egyesület (MNNE) engedélyezésének is megvolt az előfeltétele: a nemzetiségi kérdésben rendkívül aktív Bleyernek be kellett érnie az ügyvezető alelnök posztjával, s az elnökség felét a miniszterelnök közvetlenül delegálhatta.³¹ A szervezet szabad tevékenységét pedig többször korlátozták: a helyi csoportok alapítását egyes régiókban évekig nem engedélyezték, vagy bejegyzésüket halogatták.³² Az MNNE Franz Basch körül tömörülő radikálisabb fellépésű szárnyát pedig 1936-ban egy a miniszterelnökséggel folytatott egyeztetés után záratta ki a szervezetből az elnök, Gratz Gusztáv.³³

Miután 1938 és 1941 között a Német Birodalom segítségével nagy területek kerültek vissza Magyarországhoz, az ország lakosságának etnikai összetétele is megváltozott: a nemzetiségek aránya immár elérte a 22,5%-ot. A magyar kormányok nemzetiségpolitikájának hangsúlyai ugyanazok maradtak ugyan, mint a megelőző 20 évben, mégis az új helyzet új megközelítést követelt: (kormányhű) szlovák és ruszin pártok alakulhattak, 1938-ban pedig a német Volksbund, majd 1942 után a szerb kulturális egyesület kezdhette meg a működését. A kormánypárt listáján szlovák, német és ruszin képviselők jutottak be a képviselőházba, vagy pedig a frissen visszaszerzett területekről hívták be őket a felsőházba.³⁴

Az anyanyelv használatának törvényi szabályozása megfelelt a nemzetközi előírásoknak. A privát szférában, az üzleti életben, a vallásgyakorlásban, a sajtóban, a nyilvános gyűléseken engedélyezett volt a nyelv szabad használata. Amennyiben a nemzetiségi lakosság aránya a településen vagy a járásban elérte a 20%-ot, a kisebbségi állampolgárnak jogában állt mind írásban, mind szóban saját anyanyelvén fordulni a közigazgatás illetékes hivatalaihoz. Ez az arány volt érvényes arra az 1924-es rendeletre is, amely előírta, hogy a fenti körülmények megléte esetén csak olyan személyek tölthetnek be hivatalt az adott közigazgatási egységben, akik a magyar nyelven kívül az adott nyelvet is elfogadhatóan beszélik.³⁵ Bár történtek komoly lépések annak irányába, hogy az elveket átültessék a gyakorlatba, előfordult, hogy a hivatalok figyelmen kívül hagyták a hozzájuk fordulóknak jogosítványait, s visszaéltek azzal az adottsággal, hogy az életkora szerint aktív nemzetiségi lakosság jelentős része beszélt magyarul is.³⁶

³⁰ Bellér Béla: Az ellenforradalmi rendszer nemzetiségi politikájának kiépülése 1923–1929. *Századok*, 1973/3. 678.

³¹ Bellér, 1973. 655.

³² Bellér, 1977. 280.

³³ Az MNNE hasadásáról lásd Spannenberger, 2005. 115–128.

³⁴ A területi revízió utáni időszakról lásd Mikó Imre: *Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika. Tanulmány a magyar közjog és politikai történet köréből*. Kolozsvár, Optimum, 1944. 295–317.; Tilkovszky Loránt: *Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon. (1938–1941)*. Budapest, Akadémiai, 1967.

³⁵ Ammende (Hg.), 1931. 337.

³⁶ Ammende (Hg.), 1931. 338.

A nemzetiségi oktatás kérdését a kisebbségi közösségek a magyar nemzetiségi politika legfontosabb elemének tartották. Ez volt az a terület, amelyen legjobban tetten érhető az állami és egyházi hivatalok asszimilációval kapcsolatos elfogadó, sőt támogató álláspontja, valamint tehetetlensége is az elfogadott reformok gyakorlatba való átültetése kapcsán. Az oktatás 1923-as törvényi szabályozását még üdvözölték a nemzetiségek, de a koncepció gyenge pontjai hamar egyértelművé váltak. Az ún. ABC-rendszer eredetileg arra szolgált, hogy minden igényre megoldást kínáljon, de volt néhány olyan, rendszerbe kódolt adottság, amely az egész időszakban megakadályozta azt, hogy egy valóban a kisebbségek igényeinek megfelelő, tagolt szisztéma jöjjön létre.³⁷

A valódi nemzetiségi oktatás megvalósításának útjában álló egyik legnagyobb akadály az a látszólag demokratikus rendelkezés volt, amely szerint az iskolaszékek és szülői értekezletek voltak jogosultak dönteni arról, hogy milyen típusú oktatási intézményben tanuljanak a gyerekek. A vidéki patriarchális közösségekben a helyi társadalom vezetői (jegyző, bíró, lelkész, tanár) tekintélye nem volt megkérdőjelezhető, és ők nemritkán befolyásolták a szülőket, hogy az egyszerű nyelvoktatást nyújtó, C típusú oktatás mellett döntsenek. Sokszor visszaéltek a szülőknek azzal a természetes igényével, hogy a gyerekeik feltétlenül tanulják meg az államnyelvet.³⁸ A másik jelentős problémát az okozta, hogy az elemi iskolák kb. 85%-ának az egymással rivalizáló egyházak voltak a fenntartói, akik széles körű autonómiát élveztek, és még a látszatát is el akarták kerülni annak, hogy nem tanúsítanak igazi patrióta hozzáállást a „nemzeti sorskérdésekhez”.³⁹ Ezért szembehelyezkedtek a kormányzatok azon törekvéseivel, amelyek az A és B típusú oktatási intézmények számát növelni kívánták (Bethlen-kormány, 1928) vagy egy általános reform keretében 1938-ig valamennyi érintet elemi iskolát át akarták alakítani egységesen B típusúvá. (Gömbös-kormány, 1935).⁴⁰ Az egyházak autonómiájának tiszteletben tartása így eleve lehetetlenné tette a nemzetiségi oktatásügy megreformálását.

³⁷ A típus: a nemzetiség anyanyelve az oktatás nyelve; B típus: a tantárgyak felét magyarul, másik felét németül tanították; C típus: az anyanyelvet csak, mint tantárgyat tanították. A két világháború közötti nemzetiségi oktatás törvényi szabályozásáról lásd Mikó, 1944. 454–468.

³⁸ Marchut Réka: *Töréspontok. A Budapest környéki németiség második világháborút követő felelősségre vonása és annak előzményei (1920–1948)*. Budapest–Budaörs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2014. 61.

³⁹ Tilkovszky Loránt: Nemzetiségi anyanyelvű oktatás Magyarországon a katolikus elemi népiskolákban. 1919–1944. *Századok*, 1995/6. 1257–1258.

⁴⁰ Somlai Péter Ferenc: A Gömbös-féle kisebbségi iskolareform végrehajtása a főváros környéki német településeken. *Levéltári Szemle*, 2012/4. 27–38.; Teleki Pál: *A hazai német anyanyelvű tanulók oktatási rendszere tárgyában jelentés a Kormányzó Úr Ófőméltóságának*, Budapest, 1939. január 24. MNL OL Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium, Tanügyigazgatás (K 507) 73. cs. 6. t.

2. TÁBLÁZAT: *Nemzetiségi oktatást nyújtó elemi iskolák száma (1932/1933)*⁴¹

	Iskolatípusok							
	A		B		C		Összesen	
Nemzetiségek	Szám	%	Szám	%	Szám	%	Szám	%
Német	46	10	139	31	263	59	448	100
Szlovák	–	–	2	4	51	96	53	100
Szerb	15	79	4	21	–	–	19	100
Horvát	–	–	4	19	17	81	21	100
Román	–	–	1	9	10	91	11	100
Bunyevác	–	–	–	–	9	100	9	100
Vend	–	–	3	75	1	25	4	100
Összesen	61	11	153	27	351	62	565	100

Természetesen, amint arra a katolikus egyház illetékesei is felhívták a figyelmet, a kormányok és az államigazgatás elszántsága is megkérdőjelezhető volt, mivel a húszas évek végén az iskolatípusok váltását általában ott sem vitték keresztül, ahol az oktatási intézményt maga az állam vagy a község tartotta fenn; az 1935-ös reform esetében pedig évről évre felmentést adtak a feltételek hiányára panaszkodó iskoláknak az átállás kötelezettsége alól. De az állam nem teremtette meg a nemzetiségi oktatás humán erőforrás hátterét sem, mivel nem tartott fenn olyan nemzetiségi tanítóképző intézményeket, amelyekre a fenti célok eléréséhez feltétlenül szükség lett volna.⁴² (A tanárok továbbképzésével kívánta a törvényszerűen jelentkező problémákat orvosolni.) A nemzetiségi oktatás középiskolákra történő kiterjesztéséről pedig a kormányok hallani sem akartak, mivel nem kívántak hozzájárulni ahhoz, hogy a nemzetiségek öntudatos, aktív értelmiséget neveljenek ki soraikból.

1941 februárjában eltörölték az egységes, egyébként is csak korlátozott sikerrel megvalósított B típusú oktatást, és visszatértek az 1923-ban kialakított ABC-rendszerhez. Ennek a lépésnek az volt a legfőbb oka, hogy a világháború alatt a revízióval olyan területek kerültek vissza Magyarországhoz, ahol zárt tömbben nagy létszámú, öntudatos nemzetiségi lakosság élt, amely igényelte az anyanyelvű oktatást. A trianoni Magyarország területén ezzel a lehetőséggel valójában

⁴¹ Olay Ferenc: *Kisebbségi népoktatás*. Budapest, Magyar Nemzeti Szövetség, 1935. 18–19.

⁴² Donáth Péter: *Iskola és politika. Az állami német nemzetiségi tanítóképzés magyarországi történetéhez 1919–1944*. Budapest, Trezor, 1998. 17. Az is előfordult, hogy olyan állami tanítókat neveztek ki egy-egy egyházközségbe, akik nem beszéltek az adott nemzetiség nyelvét. – Csobai Lászlóné: A magyarországi román nemzeti kisebbség történetének áttekintése a statisztika tükrében. In: *Magyarország nemzetiségeinek és a szomszédos államok magyarságának statisztikája 1910–1990*. Budapest, KSH, 1994. 323. Egy jelentés szerint például Baranyában egy 15 iskolát érintő vizsgálat megállapította, hogy az ott oktató 27 tanítóból csupán 10 beszélt jól horvátul. – Moravec, miniszterelnökségi szakreferens jelentése Baranya vármegye délszlávok által lakott községeinek meglátogatásáról, Budapest, 1934. június 25. MNL OL K 28 157-1934-15922.

csak a németek tudtak élni, ők is csak az 1940-es Népcsoportegyezménynek, a Volksbund megnövekedett mozgásterének köszönhetően. A szervezet emellett saját népiskolákat, polgári iskolákat és gimnáziumokat is alapíthatott.

Az állam egy ponton beavatkozott a privát szférába is, amikor a harmincas években a munkaerőpiac általa ellenőrzött és finanszírozott területein a névmagyarosítást tette meg az alkalmazás, s ezzel összefüggésben a társadalmi felemelkedés egyik előfeltételének.⁴³ A közigazgatás alsó szintjei s nacionalista társadalmi szervezetek (MOVE stb.) is agitáltak a névmagyarosítás mellett a nemzetiségi lakosság körében azzal a lózunggal, hogy ez a lépés patrióta kötelessége minden nemzetiségi állampolgárnak. Ez az akció közvetlen kihatásai mellett hosszú távon a kollektív emlékezetet vette célba.

A magyar kormányoknak pozitív önképük volt a nemzetiségek magyarországi helyzetét illetően: a magántulajdon biztosítása és a személyi jogok garanciája számukra sokkal bőkezűbb, nagyvonalúbb szabályozásnak tűnt, mint azok a keretek, amelyeket a szomszéd államok biztosítottak az ott élő magyar kisebbségeknek.⁴⁴ Az első világháború előtti, a nemzetiségek által felpanaszolt asszimilációs törekvések tényét és hatását bagatellizálták, de a folytatódó tendenciát a gyakorlatban továbbra is támogatták. Magyarországon – ellentétben a szomszéd államok gyakorlatával – az állam a két világháború között nem tett különbséget az egyes kisebbségek megítélésében (mint például Romániában és Jugoszláviában a magyarokat és németeket illetően), s a velük szemben alkalmazott politikában: megpróbálta mindegyiküket ellenőrzés alatt tartani, aktivitásukat pedig bizalmatlansággal követte.

A nemzetiségpolitika formálói, eszköztárak (1918–1945)

Rogers Brubaker triadikus modelljének használata a magyar nemzetiségpolitika elemzésében a vizsgált időszakban csak korlátozott mértékben jár eredményekkel, mivel a magyar államhoz kötődő aktorok egyértelmű dominanciát mutattak fel a korszakban, és sem a nemzetiségek, sem pedig anyaállamaik nem játszottak valódi szerepet a nemzetiségpolitika formálásában – Németország kivételével.⁴⁵ Utóbbi is főleg 1938 után, háborús körülmények között gyakorolt érzékelhető befolyást a szabályozásra és a gyakorlatra.

⁴³ Karády–Kozma, 2002. 188–244.

⁴⁴ Jakob Bleier is egyetértett azzal, hogy az élet- és vagyonbiztonság terén, a törvények és hatóságok előtti egyenlőséget illetően, a magyar állami életben való részvétel tekintetében nem számított a nemzetiségi hovatartozás. – Az országgyűlés képviselőházának 150. ülése 1928. március 27-én, kedden. In: *Képviselőházi Napló*. 1927. X. köt. Budapest, 1928. 325.

⁴⁵ Brubaker szerint a nacionalizmus csak a szereplők (anyanemzet, tituláris nemzet, kisebbség) aktivitásának egyidejű vizsgálatával tanulmányozható hatékonyan. – Brubaker, 2006. 61–65.

A legtöbb magyar intézményi szereplő, amely valamilyen hatást gyakorolt a nemzetiségpolitikára, közvetlenül vagy közvetett módon függött a magyar államtól, vagy egyenesen az államhatalom része volt. A nemzetiségpolitikáért közvetlenül is felelős kormányzati szerv a nemzetiségi minisztérium feloszlása után (1922) a miniszterelnökség II. osztálya volt az egész vizsgált időszakban. Az államigazgatás szervei követték az általa képviselt vezérfonalat, csakúgy, mint az erőszakszervezetek és a kormány által finanszírozott „társadalmi szervezetek”. A három nagy bevett egyház (római katolikus, református, evangélikus) autonómiája ugyan megkérdőjelezhetetlen volt, és a kormányokkal való együttműködésük sem volt emiatt mindig súrlódásmentes, a nemzetiségi kérdéshez való hozzáállásuk a feszültségek ellenére nem különbözött lényegileg az államétól. Az ellenzéki pártok és a közéletben figyelemmel kísért híres személyiségek (írók, tudósok, publicisták) csak korlátozott mértékben hatottak a közvéleményre – legtöbbször a sajtón keresztül. A fenti szereplőkből állt össze az a hálózat, amely a többé-kevésbé statikus magyar modellt két évtizeden keresztül meghatározta.

A miniszterelnökség nemzetiségi és kisebbségi osztályának két fontos feladata volt.⁴⁶ Koordinálta a miniszterelnökség és a minisztériumok (külügyminisztérium, belügyminisztérium, vallás és közoktatásügyi minisztérium) együttműködését, és maga is alakította állásfoglalásaival és álláspontjaival a nemzetiségi politikát. Minden információ a kisebbségek aktivitásáról a minisztériumok (korlátozott mértékben az egyházak és társadalmi szervezetek) információs csatornáin keresztül az osztály referenseinek, végső soron pedig az az osztályt irányító államtitkárnak a kezében futott össze. Gyakran megtörtént, hogy egy minisztérium a miniszterelnökség állásfoglalását kérte egy kérdésben, és a valódi döntéseket maga az osztály hozta meg. 1921 és 1944 között ugyanaz a személy, Pataky Tibor volt az osztály vezetője, aki a magyar politikai élet meghatározó befolyású szereplőjének, Bethlen Istvánnak a bizalmasa volt.⁴⁷ Ez a folytonosság is jelzi, hogy legalábbis az alapkérdésekben konszenzus uralkodott az egymást követő kormányok nemzetiségpolitikai irányultságában. Pataky legtöbbször jelen volt a miniszterelnökök és a német szervezet vezetői közti tárgyalásokon, s természetesen részt vett a német és magyar diplomáciai tárgyalások előkészítésében is, mivel ezek egyik témája általában a magyarországi német kisebbség helyzete volt.

A miniszterelnökség egy-egy kormánybiztost nevezett ki a németek, a szlovákok és a románok ügyeinek figyelemmel kísérésére.⁴⁸ A kormánybiztosok a hatalom meghosszabbított karjai voltak, időről időre felkeresték a nemzetiségek

⁴⁶ Gonda, Gábor–Spannenberger, Norbert (Hg.): *Minderheitenpolitik im „unsichtbaren Entscheidungszentrum”. Der „Nachlass László Fritz” und die Deutschen in Ungarn 1934–1945.* Stuttgart, Institut für Donauschwäbische Geschichte und Landeskunde, 2014. 33–42.

⁴⁷ Bárdi Nándor: *Otthon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéről.* Csíkszereda, Pro-Print, 2013. 317–322.

⁴⁸ Tilkovszky Loránt: *A szlovákok történetéhez Magyarországon 1919–1945. Kormánybiztosi és más jelentések nemzetiségpolitikai céllal látogatott szlovák lakosságú településekről.* Budapest, MTA Magyar–Csehszlovák Történész Vegyesbizottság, 1989. 4.

által lakott településeket, beszámolókat írtak a közösségek helyzetéről, javaslatokat terjesztettek a miniszterelnökség elé, de nem voltak abban a helyzetben, hogy önálló döntéseket hozhassanak egy-egy kérdésben. Szerepük nem volt meghatározó, de állásfoglalásaik befolyásolták a kompetens hivatalnokokat egy-egy konkrét ügyben. Mindhárman a magyar állameszme elkötelezett hívei voltak, és fellépéseikkel, aktivitásukkal igyekeztek erősíteni a magyar nemzethez való hűség gondolatát. A nemzetiségek asszimilációját hosszú távon maguk is kívánatosnak s elérhetőnek tartották, hiszen ekkorra az érintett lakosság jelentős része már kettős kötődésű volt, de az is igaz, hogy nem zárkóztak el a jogosnak tartott helyi igények támogatása elől sem. Bár a kormánybiztosok kinevezéséről és feladatairól természetesen értesítették a közigazgatás illetékeseit is, az is elő-előfordult (különösen a német kormánybiztossal), hogy a jegyzők és a járási főszolgabírók a kisebbségek megbízottait és ügynökeit látták bennük, ezért ellenségesen fogadták őket.⁴⁹

A fentről lefelé szigorú hierarchia szerint tagolt közigazgatás (minisztériumi, megyei, járási és helyi szint) természete szerint mindenekelőtt végrehajtó szerepet játszott, és az volt a feladata, hogy a kormány vagy a törvényhozás által meghozott döntéseket eljuttassa az ország településeire, és végrehajtsa, betartassa azokat. A közigazgatás szereplőinek kötelességeit, s így mozgásterét a törvények és rendeletek szigorúan szabályozták, de illetékességi körükben lényegében szabadon dönthettek az egyes konkrét ügyekben. Amennyiben bizonytalanok voltak, állásfoglalást vagy utasítást kértek előljáróiktól. (Ezek döntése ettől kezdve megkérdőjelezhetetlen érvényességű volt.) A közigazgatás alapállása a kisebbségekkel szemben (különösen a járási szinttől felfelé) a távolságtartás volt.⁵⁰ Ez gyakran bizalmatlanságba fordult, ha valamilyen egyesület vagy személy aktivitása az érintett településen uralkodó status quo megbillenésével fenyegetett. (Ennek több oka is lehetett: új egyesületek alapítása, kérések az oktatással, nyelvhasználattal kapcsolatban, újságok alapítása, idegen országból származó sajtótermékek, könyvek felbukkanása, külföldi utazások vagy külföldről érkező vendégek stb.) A különböző szintek közti hivatalos levelezés azt mutatja, hogy a jegyzők, főszolgabírók, al- és főispánok a nemzetiségi ügyekben aktív személyeket gyakran egyszerűen bajkeverőknek tartották.

A közigazgatásnak többféle eszköz is rendelkezésére állt, hogy a kisebbségek aktivitását ellenőrizze vagy akadályozza. Megakadályozhatta vagy akadályozhatta az olyan egyesületek, újságok alapítását, amelyeket nemzeti szempontból nemkívánatosnak talált.⁵¹ Emellett, mivel a hivatalos rendezvények megtartását közigazgatási engedélyhez kötötték, ha a kérelem formailag vagy tartalmilag nem felelt

⁴⁹ Marchut, 2014. 55.

⁵⁰ Mind a világi, mind az egyházi közigazgatás alsó szintjeire igaz ugyanakkor, hogy az egyes személyiségek kérdéshez való hozzáállása rendkívül változatos volt. A távolságtartás vagy egyenesen elutasítás mellett sokan támogatták a helyi közösségek önszerveződésre irányuló igényeit.

⁵¹ Tilkovszky, 1989. 20–21.

meg a követelményeknek, az illetékes hivatalok jó eséllyel megtagadták a kérést. Amennyiben a nemzetiségek áthágták a rendeleteket (pl. váratlan, előzőleg nem tervezett találkozó bizonyos létszám felett, előzetes engedély nélkül), az érintetteket a csendőrség előállította, és a főszolgabíró kihágás miatt megbüntethette.⁵² Ha bizonyos személyek vagy tevékenységek felkeltették a közigazgatás figyelmét, a rendőrség vagy a csendőrség titkos megfigyelést végzett – gyakran „bizalmi személyek” bevonásával.⁵³ Minden ezekkel kapcsolatos jelentés megérkezett a belügyminisztériumba és a miniszterelnökségre is. 1936 után (a német kisebbség körében megfigyelt szervezkedés miatt) a főispánok minden hónapban kötelesek voltak beszámolni a belügyminiszternek és a miniszterelnökségnek a megyéjükben élő nemzetiségek aktivitásáról. Ettől kezdve ez egy fentről elvárt kötelesség lett a közigazgatás minden szintjén, s ez tovább erősítette a nemzetiségek feletti kontrollt.

A világháború alatt a Honvédelmi Minisztérium hangsúlyosan kivette a részét a nemzetiségpolitika alakításából. A visszaszerzett területek ugyanis kezdetben a katonai közigazgatás irányítása alá kerültek. Teleki Pál miniszterelnök egy kisebbségbarát, mérsékelt tervet dolgozott ki a visszatérő területek integrációjára, de a magyar katonai és később polgári közigazgatás ezt lényegét tekintve figyelmen kívül hagyta.⁵⁴ A háború alatt a honvédség alakulatainál a megbízhatóság kérdése miatt a légénység létszámának csak max. 20-25%-át tehették ki a nemzetiségekhez tartozó állampolgárok. A visszaszerzett területekről behívott szerb, horvát és román katonákat lehetőség szerint technikai alakulatokba osztották be, hogy ne kelljen fegyvert adni a kezükbe. Az is gyakran előfordult, hogy épp ezért nagyüzemekbe vagy nagybirtokokra vezényelték őket.⁵⁵

Az állam által támogatott „társadalmi szervezetek” és patrióta egyesületek tevékenységükben nem elsősorban a nemzetiségekre koncentráltak, de nem vették őket sem szem elől.⁵⁶ Némelyikük helyi csoportokat is létrehozott a nemzetiségek által lakott településeken, s voltak olyanok is, amelyek jelentésekben számoltak be – többek között – a nemzetiségek aktivitásáról. Elsődleges céljuk

⁵² Ez nem volt kisebbségspecifikus megszorítás, de tény, hogy a kisebbségi közösségeket is negatívan érintette. – Eiler Ferenc: *Németek, helyi társadalom és hatalom. Harta 1920–1989*. Budapest, Argumentum, 2011. 66–67.

⁵³ Az is előfordult, hogy külföldi küldeményeket keresve házkutatásokat tartottak nemzetiségi aktivistáknál. – Tóth István: A magyarországi szlovákok politikai és politikai jellegű szerveződései 1900–1948. In: Ihász István–Pintér János (szerk.): *Történeti Muzeológiai Szemle. A Magyar Múzeumi Történész Társulat Évkönyve*. Budapest, Magyar Múzeumi Történész Társulat, 2004. 35. A legextrémebb eljárás az volt, amikor nemzetgyalázás vádjával vontak valakit eljárás alá. A legismertebb eset Franz Baschsal történt, aki egy gyűlésen elítélte a névmagyarosításokat. Ő letöltendő börtönbüntetést kapott. – Tilkovszky Loránt: Vád, védelem, valóság. Basch Ferenc a népbíróság előtt. *Századok*, 1996/6. 1393–1450.

⁵⁴ Tilkovszky, 1967. 323–334.

⁵⁵ Tilkovszky, 1990. 372–373.

⁵⁶ Területvédő Liga, Magyar Revíziós Liga, Magyar Országos Véderő Egyesület, Szent Gellért Társaság stb.

mindenekelőtt a „hazaszeretet erősítése”, a magyar államhoz és nemzethez való korlátlan lojalitás szükségességének hirdetése volt. Központi toposzuk a magyarság szenvedéstörténete s a területi revízió mint megváltás volt. Amennyiben rendezvényeiken a nemzetiségi kérdés egyáltalán előkerült, akkor az a magyar nemzethez való hűség kontextusában történt. A nemzetiségek jogaival, igényeivel nem foglalkoztak.

A három nagy bevett egyház is a nemzetiségpolitika formálói közé tartozott. A nemzetiségi kérdéshez való alapállásuk lényegében nem különbözött a magyar kormányzatok felfogásától, és a vele való együttműködésük többnyire gördülékeny volt. Ennek ellenére az övéknél engedékenyebb állami politikai irányvonalat az oktatás kérdésében szabotálták, mivel tartottak tőle, hogy egy esetleges nemzetiségek irányába mutatott megengedőbb alapállást a magyar társadalom és a közvélemény befolyásolására intenzíven használt média negatívan ítélné meg. Sőt az is előfordult, hogy a miniszterelnökség szemére vetették, hogy egy olyan helyzetben, amikor az alsó szintű közigazgatás maga is a nemzetiségbarát intézkedések ellen agitál, az egyház ellentétes irányú lépését a társadalom rosszul értelmezhetné.⁵⁷ A nemzetiségek kéréseihez gyakran bizalmatlanul viszonyuló lelkészek, valamint a tőlük függő tanítók könnyen meg tudták győzni a szülőket a kormány javaslatainak feleslegességéről.⁵⁸ A kérdés komplexitását azonban jól mutatja, hogy nem ritkán a szülők agitáció nélkül is a változtatással szemben foglaltak állást.⁵⁹

Az istentiszteletek nyelve több szempontból is érzékeny kérdésnek számított a vizsgált évtizedekben. Kétségtől nem volt egyszerű dolog megszervezni a egyes etnikumú lakosság körében a különböző nyelvű istentiszteletek megtartását (eltekintve a szerb és román gyülekezetektől). A legtöbb helyen nem volt ezzel probléma, mivel kialakult egy szokásjog, amihez tartották is magukat mind a hívek, mind az egyházi főhatóság, a helyi plébánosok és lelkészek. Előfordult azonban, hogy ez az egyensúly megbillent, vagy a helyi plébánosnak, lelkésznek köszönhetően, vagy az etnikai arányszámok megváltozása miatt, és akkor az ellentétek híre nemcsak az egyházi főhatósághoz jutott el, hanem a miniszterelnökséghez is.⁶⁰ A helyzetet az egyházi vezetők hol orvosolták, hol ragaszkodtak az új helyzethez, de nem engedték meg senkinek, hogy beleszóljon az autonómiájuk fontos elemének tartott kérdésbe. Az ilyen jellegű problémák mellett azonban arra is volt példa, hogy a helyi közigazgatás vezetői nem nézték jó szemmel az idegen nyelvű istentiszteletek létét önmagában, mivel ezek szerintük csorbították „a község magyar jellegét”.⁶¹

⁵⁷ Tilkovszky, 1995. 1259.

⁵⁸ Tilkovszky, 1995. 1255.

⁵⁹ Marchut, 2014. 61.

⁶⁰ Grósz András: *A Deutschungar Bleyer Jakab – különös tekintettel a katolikus egyházhoz fűződő kapcsolatára. (1920–1933)*. PhD-disszertáció (ELTE), kézirat. Budapest, 2014. 166., 171.; Eiler, 2011. 63.

⁶¹ Tilkovszky, 1989. 78.

A katolikus egyház arra is kísérletet tett, hogy a hozzá kötődő szervezetek és egyesületek révén (Katolikus Népszövetség stb.) csökkentse hívei körében az MNNE és később a Basch körül szerveződő Népinémet Bajtársak befolyását.⁶² Ezek és az általuk kiadott újságok rivalizáltak az MNNE-vel és a *Sonntagsblatt*-tal, mivel mindkét oldal számára a katolikus vidéki lakosság volt az elsődleges célcsoport. Három katolikus püspök még Bethlen miniszterelnök kérésére azt is elvállalta, hogy az MNNE tiszteletbeli tagja legyen, a plébánosok közül pedig többen is beléptek az egyesület helyi csoportjába, s nemritkán a vezetőség tagjai is lettek.⁶³ Többüknek ezzel az volt a szándéka, hogy rálassanak a csoport aktivitására, és egy esetleges radikalizálódásnak még időben elejét vegyék.⁶⁴

Azokat az egyházi embereket, akik híveik nemzetiség-specifikus igényeit komolyan vették, s azt a nyilvánosság előtt hajlandók is voltak képviselni, nemritkán nyilvánosan megvádolták, meghurcolták. Legjobb példa erre Szeberényi Lajos Zsigmond békéscsabai evangélikus esperes esete, aki a szlovákok nyelvi jogaiért felemlte a szavát.⁶⁵ A sajtó ízekre szedte, és hazaárulónak bélyegezte. Mérsékelt és lojális személyisége idővel már püspökének is terhessé vált, mivel neki személyesen is foglalkoznia kellett a vádakkal, melyeket gyakran az egyházon belül fogalmaztak meg az esperes ellen. Pedig ő is tisztában volt vele, hogy mindez időpocsékolás, mivel Szeberényi állam- és nemzethűségéhez kétség sem fért – még ha a szlovákokkal való szolidaritását maga a püspök is túlzónak tartotta.

A közvélemény ingerküszöbét elérő tudósok, írók, újságírók, publicisták és az ellenzéki pártok politikusai, akik a témában megnyilvánultak, indirekt módon vettek csak részt a nemzetiségpolitika formálásában, általában a sajtó által biztosított nyilvánosság felhasználásával. A közhangulatot igen, az aktuális folyamatokat azonban csak ritkán voltak képesek befolyásolni.⁶⁶

A brubakeri triadikus modell második és harmadik csúcsán a nemzetiségek és anyaállamaik helyezkednek el. A magyarországi nemzetiségpolitika alakítására ezek a szereplők a magyar államhoz képest elhanyagolható hatást gyakoroltak. Több oka is volt annak, hogy ennek a két faktornak (Németország és a német kisebbség kivételével) lényegében nem volt befolyása a kérdéskörre. Egyik az volt, hogy Magyarország és a szomszéd államok viszonyában aszimmetrikus helyzet állt elő a kognacionális csoportok méretét illetően, s ez a nemzetiesítő államok logikája szerint már eleve kizárta a reciprocitás lehetőségét. Ráadásul az államok egymással homlokegyenest ellentétes jövőképpel rendelkeztek, ami lehetetlenné tette közöttük a nemzetiségi kérdésre fókuszáló kommunikációt. A szomszéd ál-

⁶² Grósz, 2014. 106–110.

⁶³ Spannenberger, Norbert: *Die katholische Kirche in Ungarn 1918–1939. Positionierung im politischen System und „Katholische Renaissance“*. Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2006. 144.

⁶⁴ Grósz, 2014. 101.

⁶⁵ Tilkovszky Loránt: Szeberényi Lajos Zsigmond és a magyarországi szlovákok. In: Fischer Ferenc et al. (szerk.): *A Kárpát-medence vonzásában. Tanulmányok Polányi Imre emlékére*. Pécs, University Press, 2001. 526–532.

⁶⁶ Lásd Bellér, 1977. 282.

lamok aktivitása és befolyása többnyire kimerült a nemzetközi sajtó és szervezetek befolyásolásában, és abban, hogy az ottani társadalmi szervezetek könyveket, újságokat, nyomtatványokat küldtek a nemzetiségi kérdésben aktívabb magyarországi személyiségeknek, közösségeknek.⁶⁷ (Az anyaállamokban lévő szervezetekkel, személyekkel való kapcsolattartást a kormányok nemkívánatos fejleménynek tartották, s ha csak lehetett, igyekeztek azt figyelemmel kíséreni, akadályozni.) Emellett a magyarországi nemzetiségekhez tartozók száma – a németekén kívül – meglehetősen alacsony volt, ráadásul nem területileg kompakt közösségekben éltek, s ez eleve megkérdőjelezte egy esetleges regionális vagy országos érdekvédelmi szervezet kiépítésének és működtetésének sikerességét. A legtöbb magyarországi nemzetiség legfeljebb saját közösségeinek közéletére tudott hatást gyakorolni, a nemzetiségpolitikára magára azonban nem – tárgyai voltak csupán annak.⁶⁸ Az egyetlen kivételt a németek jelentették.

Németország befolyása annak volt köszönhető, hogy Magyarország hosszú távú külpolitikai célkitűzéseinek megvalósításához megkerülhetetlen szereplőnek számított Budapesten, valamint annak, hogy a német kisebbség – részben a németországi támogatásnak is köszönhetően – érzékelhető aktivitást fejtett ki az országban. Ez a befolyás azonban csak a többi államhoz képest tűnik jelentősnek, valójában csak 1938-ban, ill. 1940-ben vált igazán jelentékenyű.⁶⁹ Addig ugyan a német külügyminisztérium és 1933 után a kérdésben épp döntési jogkörrel rendelkező aktuális hivatal folyamatosan napirenden tartotta a német kisebbség kérdését, de nem volt igazán abban a helyzetben, hogy az államközi kapcsolatok veszélyeztetése nélkül energikusan fellépjen a kisebbség érdekében.⁷⁰ A magyar kormányok ugyanis a nemzetiségpolitikát szigorúan és konzekvensen belügynek tartották.⁷¹ Ilyen körülmények között a német kormányok többnyire nem közvetlenül, hanem társadalmi szervezeteken, valamint a német sajtón keresztül igye-

⁶⁷ 1929-ben pl. négy amerikai szlovák szervezet petíciókat nyújtott be a Népszövetségnek, melyekben felpanaszolták a magyarországi szlovákok sorsát. Ugyan hivatalosan nem értek el semmilyen eredményt, nagy nemzetközi kampányt folytattak Magyarország ellen. Az akciót titokban a csehszlovák kormány szervezte. – Tilkovszky, 2001. 528–529.

⁶⁸ Ilyen adottságok mellett természetesen szó sem lehetett arról, hogy a nemzetiségek összefogva próbálják meg rábírní a kormányokat arra, hogy változtasson a nemzetiségpolitikáján.

⁶⁹ A második bécsi döntés után a Volksbund sokkal nagyobb mozgástérrel rendelkezett, mint az MNNE valaha is. – Deutsch-ungarisches Protokoll. (Dokumente über den Zweiten Wiener Schiedsspruch) Wien, 31. August 1940. In: *Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik (ADAP)*. Serie D. Band X. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1963. 482–484.

⁷⁰ Bleyert Németországból 1933-ban kifejezetten arra kérték, hogy ne veszélyeztesse a német–magyar kapcsolatokat. – A német külügyminisztérium a budapesti német követségnek. Berlin, 1933. augusztus 11. In: Ránki György et al. (szerk.): *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944*. Budapest, Kossuth, 1968. 55

⁷¹ Lásd ehhez *Der ungarische Ministerpräsident Gömbös an Reichskanzler Hitler*. Budapest, 14. Februar 1934. In: *ADAP*. Serie C. Band II.2. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1973. 466–470.

keztek nyomást gyakorolni a magyar döntéshozókra.⁷² Titokban persze Berlin az MNNE-t, illetve a későbbiekben a Népinémet Bajtársakat, valamint lapjaikat is finanszírozta.⁷³ 1938-ig azonban egy kis korrekciót sikerült csupán elérnie az iskolapolitikában, illetve néhány apró részeredményt a konkrét napi ügyekben.

A német kisebbség, pontosabban az MNNE a többi kisebbséghez képest magasabb szervezettségi szintje miatt is tudott a nemzetiségpolitika alakításában szereplőként fellépni. Habár a Bleyer (majd később Basch) körül csoportosuló aktív személyiségek szívesen látták volna, ha Németország védhatalomként lépett volna fel érdekükben, ez valójában nem teljesült 1940-ig, a német államérdek elsődlegessége miatt. A titkos német anyagi támogatás Bleyernek és körének mégis biztosított bizonyos mozgásszabadságot. A radikálisabb fellépést azonban politikai okokból mindvégig kerülték: nem alapítottak pártot, s panaszt sem nyújtottak be a Népszövetséghez.

Az MNNE és később a Népinémet Bajtársak mérsékelt követeléseket fogalmaztak meg, amelyek a nyelvhasználatra, az oktatásügyre és a szabad szervezkedésre koncentráltak. Azért, hogy ezeket a célokat elérjék, több eszközt is bevetettek. Bleyernek lehetősége volt arra, hogy időről időre a kulisszák mögött tárgyalhasson nemcsak a magyar, hanem a német illetékesekkel is. A kormánypárt képviselőjeként pedig előfordult, hogy a kisebbség érdekében felszólalt a képviselőházban is – a kormány politikáját finoman vagy keményebben kritizálva.⁷⁴ Bleyer köre, majd később a Népinémet Bajtársak is jó németországi sajtókapcsolatokkal rendelkeztek, és jó néhány újság szívesen beszámolt az aktuális magyarországi helyzetről. Korlátozott mértékben arra is volt lehetőségük, hogy a szomszéd államokban működő német kisebbségi sajtót mobilizálják. A magyarországi kisebbségi lapnak, a *Sonntagsblatt*nak pedig a társadalmi bázis szervezésében volt kulcsszerepe. Míg a többi nemzetiségnek egyáltalán nem volt befolyása a magyar nemzetiségpolitika formálására – csupán helyi, közösségi szinten, többnyire az informális kapcsolatok révén –, a magyarországi németek hatása is legfeljebb mérsékeltnek nevezhető a második világháború előtt. Az állammal és az egyházakkal felvállalt konfliktusok ellenére is csak néhány korlátozott hatékonyságú eredményt sikerült elérnie az MNNE-nek az iskolarendszer kapcsán (új tankönyvek 1930, iskolatí-

⁷² Deutscher Schutzbund für das Grenz- und Auslandsdeutschtum, Verein für das Deutschtum im Ausland stb. A szervezetek az állami támogatás ellenére rendelkeztek mozgásszabadsággal, főleg 1933 előtt. – Lásd Schot, Bastian: *Nation oder Staat? Deutschland und der Minderheitenschutz*. Marburg/Lahn, J. G. Herder Institut, 1988.

⁷³ A magyar kormányok az egyesületnek évente 10 000 pengőt folyósítottak. – Ammen-de (Hg.), 1931. 336. Ez az összeg akkoriban kb. 7500 márkának felelt meg. A német külügyminisztérium az egyesületet titokban 35 000 márkával, a VDA pedig 86 000 márkával támogatta. – Spannenger, 2005. 106.

⁷⁴ A beszédek, hozzászólások nemritkán botrányt okoztak a képviselőházban, mert Bleyert több képviselő is pángermán agitátornak tartotta. Utolsó parlamenti beszédéről és annak következményéről lásd Bellér Béla: Az ellenforradalmi rendszer német nemzetiségi politikájának válsága 1932–1933-ban. II. *Történelmi Szemle*, 1985/3. 610–616.

pusok reformja 1935), a kormányok nemzetiségi kérdéshez való hozzáállásának megváltozását azonban még Németországgal a háta mögött sem sikerült elérnie.⁷⁵

A világháború alatt a helyzet jelentősen megváltozott. A Volksbund a Német Birodalommal a háta mögött sokkal nagyobb mozgástérrel rendelkezett 1939 után, mint Bleyer egyesülete az 1920-as, 1930-as években. Tevékenységét azonban az állam folyamatos ellenőrzés alatt tartotta, s nem engedte – Németország és a német egyesület vezetőségének törekvése ellenére sem –, hogy a szervezet állammá váljon az államban. A Volksbund pl. szervezhette helyi csoportjait, kiépíthette az irányítás regionális szintjeit, iskolákat és gimnáziumokat alapíthattott a Népcsoportegyezmény értelmében, de a közigazgatás nem könnyítette meg céljai megvalósítását, s gyakran figyelmeztette vezetőit, hogy az ország törvényei a német szervezetre is vonatkoznak. A német illetékes fórumok ugyan gyakran panaszt tettek a magyar hatóságok eljárásaira, valójában azonban a szervezet törekvéseit csak addig támogatták, amíg az nem veszélyeztette komolyan a német–magyar politikai, gazdasági és katonai kapcsolatokat. A német kormány a háború alatt a Volksbundra már nem is annyira mint érdekképviselői egyesületre, hanem sokkal inkább mint a népcsoport (emberi, anyagi) erőforrásait a Birodalom érdekében mobilizálni hivatott szervezetre tekintett.⁷⁶ (A német kormány amúgy is azzal számolt, hogy a népcsoportot a háború után áttelepíti a Birodalom területére.) A Volksbund radikalizálódása, a nemzetiszocialista ideológia előretörése a kisebbség körében tovább erősítette az államigazgatásban azt a meggyőződést, hogy a németek lojalitását, államhűségét az elmúlt húsz évben jogosan kérdőjelezték meg. A rezsimnek a kérdéshez való hozzáállását jól példázza Horthy Hitlernek 1939-ben írt levele, amelyben a kormányzó örömmel üdvözölte a német kisebbségnek a régióból, így Magyarországról való áttelepítésének tervét (Heim ins Reich).⁷⁷

Habár a világháború alatt Magyarország, Románia és Szlovákia is a német szövetségi rendszerbe tartoztak, jövőbeni határaikról egymással nem kompatibilis elképzeléseik voltak. A háború alatt Magyarország arra törekedett, hogy a nemzetiségpolitikai gyakorlatban a reciprocitás talajára helyezkedhessen a szomszéd államokkal.⁷⁸ (Ez leginkább még Szlovákiával kapcsolatban sikerült.) Ez azonban

⁷⁵ Jekel, Peter: *Lehrbücher für die deutschen Minderheitsschulen mit A-, B- und C-Typus. Sonntagsblatt*, 1930. november 23. 5.

⁷⁶ Spannenberger Norbert: A Volksbund. Egy népcsoport nemzetiszocialista szervezete, vagy emancipációs kisebbségi egyesület? *Aetas*, 2000/4. 50–63., itt: 60–62.

⁷⁷ Horthy valójában nem a teljes magyarországi német kisebbség áttelepítésében gondolkodott, hanem a nemzetiszocialista érzelműekében, illetve azokéban, akik önként vállalkoztak volna erre. – Tilkovszky Loránt: *Ez volt a Volksbund. A német népcsoportpolitika és Magyarország 1938–1945*. Budapest, Kossuth, 1978. 261–264.

⁷⁸ Tilkovszky, 1990. 373–374.; Balogh, Béni L.–Bárdi, Nándor: Romania. In: Bárdi, Nándor et al. (eds.): *Minority Hungarian Communities in the Twentieth Century*. New York, Social Science Monographs – Atlantic Research and Publications, Inc., 2011. 256–261., itt: 260–261.; Janek István: Magyar–szlovák diplomáciai puhatolózások 1943-ban a két állam egymással szembeni szándékairól. *Regio*, 2006/3. 97–115.

azzal is járt, hogy ha az egyik fél területén kisebbségellenes lépések történtek, a másik fél is hasonló lépésekkel viszonzta azt. Románia esetében például ez történt az állampolgárságtól való kölcsönös megfosztások kapcsán, Szlovákia esetében pedig a kisebbségi intézmények működésének engedélyezésénél.⁷⁹

Az 1945 és 1989 közötti időszak periodizációja

A negyvenéves szocialista időszakot megelőzte egy rövid periódus (1945–1948), melyben a nemzetiségpolitikát a pártok és a koalíciós kormányok törekvései és intézkedései határozták meg. A világháború vége és a kommunista hatalomátvétel közötti négy évben kiépültek a nemzetiségek érdekképviselői szervei (szövetségek újságokkal), s a szlovákok, valamint a délszlávok ekkor jóval nagyobb mozgástérrel rendelkeztek, mint az azt megelőző két évtizedben.⁸⁰ A hivatalos állami politika azonban különbséget tett a nemzeti kisebbségek között: amíg a délszláv, szlovák és (később) a román szövetségek az oktatás és a kultúra terén többé-kevésbé szabadon szervezkedhettek, ez az időszak a németek számára a társadalmi kiközösítést, a politikai és gazdasági diszkriminációt hozta magával. Még a háború vége előtt mintegy 30 000 embert malenkij robotra hurcoltak.⁸¹ Állampolgári jogegyenlőségüket megvonták, többségüket vagyonuktól megfosztották, és a népcsoport csaknem felét (kb. 200 000 embert) kitelepítették Németország amerikai és szovjet megszállási övezeteibe.⁸² (Ezzel összefüggésben az 1946. február 27-i csehszlovák–magyar lakosságcseréről szóló egyezmény kínálta lehetőséggel élve a magyarországi szlovák lakosságból csaknem 70 000 ember települt át önként Csehszlovákiába, részben a kisebbség érdekképviselői szervezete által irányított mobilizáció keretében.⁸³)

A nemzetiségek közötti állami különbségtétel a sztálini érában is folytatódott, lényegében az 1950-es évek közepéig. A kommunista hatalomátvétel után elfogadott 1949-es alkotmány ugyan előírta az állampolgári jogegyenlőséget és az etnikai alapú diszkrimináció tilalmát, de a németek de facto emancipációja csak 1955-ben valósult meg, amikor a párt kezdeményezésére megalakulhatott a Magyarországi Német Dolgozók Kulturális Egyesülete.⁸⁴ A szovjet–jugoszláv konfliktus miatt pedig 1949 és 1955 között a határ mentén élő délszlávok közül

⁷⁹ Bárdi Nándor: *Tény és való. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete*. Pozsony, Kalligram, 2004. 89.

⁸⁰ Kővágó László: *Nemzetiségek a mai Magyarországon*. Budapest, Kossuth, 1981. 60–61.

⁸¹ Márkus Bea: „Malenkij robot” Baranya Vármegyében. *Múltunk*, 2017/1. 78.

⁸² Tóth, Ágnes: *Migrationen in Ungarn 1945–1948. Vertreibung der Ungarndeutschen, Binnenwanderungen und slowakisch-ungarischer Bevölkerungsaustausch*. München, Oldenbourg, 2001.

⁸³ Tóth, 2001. 177–196.; Fehér István: *Az utolsó percben. Magyarország nemzetiségei 1945–1990*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1993. 102–115.

⁸⁴ Seewann, Gerhard: *Das Ungarndeutschtum 1918–1988*. In: Seewann (szerk.), 2000. 107–128., itt: 119.

sokakat bebörtönöztek vagy internálótáborba hurcoltak.⁸⁵ 1956 után a párt és a kormány nem tett többé különbséget hivatalosan a nemzetiségek között. Amennyiben mégis megfigyelhető volt időről időre némi különbség a szövetségek befolyásában, az inkább a szubjektív faktornak volt köszönhető, annak hogy vezetőiknek mennyire voltak erősek az informális kapcsolataik a párt és a közigazgatás funkcionáriusai felé.

A negyven év állami kisebbségpolitikája két nagyobb korszakra és ezeken belül több kisebb alkorszakra bontható, de mégis van néhány olyan vonás, amely az egész időszakra, vagy legalábbis az időszak jó részére jellemző volt, ha hangsúlyeltolódásokkal is. Mindenekelőtt az az adottság, hogy a nemzetiségpolitika ideológiai alapjait, s részben a gyakorlatba való átültetését is a szovjet minta határozta meg. Az 1960-as évektől pl. sokáig ebben a kérdéskörben a párt, a közigazgatás és a média folyamatosan a „lenini nemzetiségpolitikára” hivatkozott. Ennek tartalma valójában mind a lakosság, mind a pártapparátus előtt rejtve maradt. Elméletileg a „szocialista nemzetiségpolitika” azt jelentette, hogy nem hagy teret a nemzeti elnyomásnak, a sovinizmusnak, és bizonyos körülmények között – ha az nem veszélyezteti a „forradalom vívmányait” – az állam hajlandó támogatni a nemzetiségek önrendelkezési jogát is.⁸⁶ A fogalom azonban azonnal kiüresedett, egyszerű frázissá vált, még akkor is, ha az állami és pártvezetés a hetvenes években valóban tett kísérleteket arra, hogy az előző két évtizedhez képest a nemzetiségi életet felélénkítse.⁸⁷ Az egész korszakban alárendelődött tehát a nemzetiségpolitika a párt mindenkor aktuális ideológiájának, és a Szovjetuniótól erősen függő, s részben irányított elitek társadalmi és gazdasági célkitűzései mindenkor elsőbbséget élveztek a nemzetiségi problematika kihívásaival szemben. A társadalomátalakítás programja (szociális és gazdasági téren) különösen az 1950-es és 1960-as években kapott nagy hangsúlyt, de az ideológiai meghatározottság központi szerepe csak az 1980-as évek legvégén szorult háttérbe a nyilvánosság előtt is.⁸⁸

A nemzetiségek nem alanyai voltak a nemzetiségpolitikának, hanem csak tárgyai.⁸⁹ A „szocialista társadalmi rend építése” a „párt vezető szerepével”, amely kontroll alatt tartotta a társadalmat, a gazdaságot és a politikát, kezdettől fogva kizárta annak lehetőségét, hogy a magyarországi nemzetiségek alulról szerveződő

⁸⁵ Tilkovszky Loránt: *Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században*. Debrecen, Csokonai, 1998. 145.; Tóth Ágnes: A „nagypolitika” erőterében: Délszlávok Magyarországon, 1945–1948. In: Hornyák Árpád–Bíró László (szerk.): *Magyarok és szerbek a változó határ két oldalán, 1941–1948: Történelem és emlékezet*. Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézet, 2016. 337–372.

⁸⁶ Seewann, Gerhard: *Geschichte der Deutschen in Ungarn. Band 2: 1860 bis 2006*. Marburg, Herder Institut, 2012. 369–373.; Sitzler, Kathrin: Ideologische Grundlagen der ungarischen Nationalitätenpolitik. *Südosteuropa. Zeitschrift für Gegenwartsforschung*, 1984/9. 473–481.

⁸⁷ Sitzler, 1984. 473.

⁸⁸ Dobos Balázs: *A kisebbség joga. Kisebbségi törvénykezés Magyarországon 1988–2006*. Budapest, Argumentum, 2011. 80.

⁸⁹ Seewann, Gerhard: Das Ungarndeutschtum 1918–1988. In: Seewann (szerk.), 2000. 126.

társadalmi csoportként lépjenek fel. Emiatt a nemzetiségi szövetségeknek nem is volt tagsága, így pedig hiányzott a társadalmi legitimációjuk is.

A magyar társadalmon áterőltetett gazdasági és társadalmi reformok (1950-es és 1960-as évek) a nemzetiségek körében is nagy változásokat generáltak. A mezőgazdaság kollektivizálása, az erőltetett iparosítás és urbanizáció (a világháború utáni migrációs hullámokkal együtt) mind hozzájárultak ahhoz, hogy faluközösségeik végleg felbomlottak, és a lakosok egy része vidékről a városba költözött.⁹⁰ Ez természetesen alapvetően megváltoztatta ezeknek a családoknak a gazdasági-társadalmi hátterét is.

A magyar kormányok azonban 1956 után a nemzetiségi kérdés jogi szabályozásában a nemzetközi jogi elvárásoknak nemcsak hogy eleget tettek, hanem azoknál (legalábbis papíron) jóval messzebb is mentek. Ez a tény azonban önmagában nem jelentett túl sokat, mivel egyrészt a nemzetközi jog 1945 után ezen a területen alig határozott meg kötelezettségeket az államok számára,⁹¹ másrészt a törvény betűje sokszor köszönőviszonyban sem volt a hétköznapi világával. (Az mindenesetre nem volt nemzetiség-specifikus jelenség, hogy Magyarországon nem tartották be az emberi jogokat, mert ez a rendszer lényegéhez tartozott.)

A szocialista korszak nemzetiségpolitikája a főbb sajátosságokat tekintve két nagyobb időszakra bontható: az 1949 és 1968, valamint az 1968 és 1989 közöttire – azzal a megjegyzéssel, hogy ezek természetesen tovább tagolhatók.⁹² A határvonal ezek között nem annyira merev, sokkal inkább diffúz volt. Az első időszakban a politikai elit, s így természetesen a kormányok nemzetiségi kérdéshez való hozzáállását az ún. „automatizmus tézise” határozta meg. (A koncepciót a Szovjetunióból vették át.) Eszerint minden társadalmi probléma, így a nemzetiségi kérdés is megoldódik az osztályellentétek felszámolásával, a szocializmus értékeinek az élet minden területen való átültetésével. A végcél kimondva, ki nem mondva az asszimiláció volt, de – a sztálini korszakot követően – közvetlen, agresszív nyomásgyakorlás nélkül.⁹³ A nemzetiségektől ebben az időszakban mindenekelőtt azt várták el, hogy járuljanak hozzá a rendszer kiépítéséhez, stabilitásának megszilárdításához. Ennek a hozzáállásnak az lett az egyik közvetlen következménye, hogy ezekben az évtizedekben nem állt össze egy egységes koncepció a kisebbségek védelméről.⁹⁴ Ekkor döntötték el, hogy az állami nemzetiségpolitika a kultúr-

⁹⁰ Seewann, Gerhard: Das Ungarndeutschtum 1918–1988. In: Seewann (szerk.), 2000. 117.

⁹¹ Brunner, Georg: Der völkerrechtliche Minderheitenschutz und die deutsche Volksgruppe in Ungarn. *Südosteuropa Mitteilungen*, 1988/3. 236–251., itt: 250.

⁹² Tóth Ágnes például az 1970-ig terjedő éveket a német nemzetiség szempontjából négy nagyobb időszakra bontja. 1945–1948/49: régi-új nemzetiségpolitika a szovjetizálás időszakában; 1950–1955: a sztálini nemzetiségpolitika adaptációja; 1956–1965: korrekció és visszarendeződés; 1965–1970: a nemzetiségpolitika újragondolása. – Tóth Ágnes: *Németek Magyarországon 1950–1970*. Budapest, Akadémiai doktori értekezés, 2017. 29–77.

⁹³ Dobos, 2011. 79.

⁹⁴ Seewann, Gerhard: Minderheitenfragen aus Budapester Sicht. Ungarns Nationalitäten – magyarische Minderheiten. *Südosteuropa. Zeitschrift für Gegenwartforschung*, 1984/1. 1–14., itt: 2–3.

csoportok támogatására és a nemzetiségi nyelvek tanítására korlátozódik majd. A nemzetiségi szövetségek a Hazafias Népfront tagjaiként megtalálták helyüket az állam szervezeti struktúrájában, s elsődlegesen elvárt feladatuk – a nemzetiségi kultúrára fókuszáló tevékenységük mellett – az lett, hogy terjesszék és népszerűsítsék a kisebbségi lakosság körében a mindenkori párt- és kormánypolitikát.⁹⁵

Az MSZMP PB 1968-as (nagy nyilvánosság felé nem kommunikált) határozata szerint a párt nem értett egyet az asszimiláció támogatásának koncepciójával.⁹⁶ A nemzetiségpolitika liberalizációja már az integrációra helyezte a hangsúlyt, s a nemzetiségek kultúráját, valamint nyelvét hivatalosan is támogatandó értéknek tekintette.⁹⁷ A nemzetiségi kérdés *relatív* felértékelődését az állampárt politikai programjában az is jól mutatta, hogy az 1970-es évek közepétől a párt- és kormánysszervek folyamatosan hangsúlyozták a nemzetiségek „híd-szerepét” anya-államuk irányában, s nemcsak a magyarországi médiában, hanem nemzetközi fórumokon is.⁹⁸ Bár a párt oldaláról több pozitívnak értékelhető kezdeményezés is született ebben az időszakban, a hatékony, sikeres nemzetiségpolitika előfeltételeit továbbra sem teremtették meg: ezekben az évtizedekben sem engedélyezték, hogy a szövetségek valóban megszervezzék magukat, és saját tagságot toborozzanak.⁹⁹ A nemzetiségek továbbra sem váltak az állami nemzetiségpolitika alanyaivá, az őket érintő kérdésekben valójában a fejük felett döntöttek. Sok pozitív – főleg mennyiségi – változás történt ebben az időszakban a kisebbségpolitika részterületein (oktatás, kultúra finanszírozása), ezek azonban nem vezettek el a rendszer átfogó megreformálásához.

A nemzetiségpolitika alakításában szerepet játszó szervezeti aktorok (1949–1989)

A nemzetiségpolitika formálásában állami részről a párt, a közigazgatás és a Hazafias Népfront vett részt, országos, megyei, járási és helyi szinteken.¹⁰⁰ A hétköznapi életben az állami és pártsszervek közti alá- és fölérendeltségi viszony a külső

⁹⁵ Az MSZMP PB határozata a nemzetiségek között végzendő politikai, oktatási és kulturális munkáról. Budapest, 1958. október 7. In: Tóth Ágnes (szerk.): *Pártállam és nemzetiségek 1950–1973*. Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, 2003. 282–288., itt: 286.

⁹⁶ Az MSZMP KB Politikai Bizottságának határozata a magyarországi nemzetiségek helyzetéről. 1968. szeptember 17. In: Tóth (szerk.), 2003. 413–419., itt: 414.

⁹⁷ Seewann, 1984. 3–4.; Tóth Ágnes: A nemzetiségpolitika újragondolása (1965–1970). *Kisebbségkutatás*, 2017/1. 7–31.

⁹⁸ Tóth, 2017. 6–11.; Földes György: *Kádár János külpolitikai és nemzetközi tárgyalásai 1956–1988*. I. Budapest, Napvilág, 2015. 186.

⁹⁹ Dobos, 2011. 94.

¹⁰⁰ Dobos Balázs: Kisebbségpolitika és kisebbségpolitikai intézményrendszer Magyarországon 1948–1993 között. *Regio*, 2007/3. 147–172.

szemléltető számára nem mindig volt teljesen egyértelmű, de a politikai irányvonalat és a stratégiai döntéseket mindig a párt legfelsőbb szintjein hozták meg. A Politikai Bizottság tízévente (1958, 1968, 1978) meghatározta a következő évek nemzetiséggpolitikai célkitűzéseit és a párt konkrét lépéseket illető elvárásait. Az aktuális viszonyokkal a Központ Bizottság osztályai foglalkoztak. Különösen nagy befolyása volt a Kulturális Bizottságnak, illetve az 1984 után felállított Nemzetiségi Ügyekért Felelős Koordinációs Bizottságának, az Agitációs és Propaganda Bizottságnak, valamint a Külpolitikai Bizottságnak.

A Központi Bizottságnak közvetlen kapcsolata volt osztályain keresztül az Oktatási és Kulturális Minisztérium nemzetiségi osztályával (ez volt a kormány legfelső, a kérdésben illetékes szerve), amely a Politikai Bizottság döntéseinek szakmai előkészítéséért, a Központi Bizottságnak szóló adat- és információszolgáltatásért és a párt hosszú távú céljainak operatív megvalósításáért felelt.¹⁰¹ Az osztály kompetenciái az 1950-es és 1960-as években többször is változtak, amíg 1968-ban az ún. Állandó Osztály struktúrája és kompetenciaköre hosszú időre megszilárdult.¹⁰² Az adminisztrátoron kívül csupán négyen dolgoztak itt, mindegyikük egy-egy nemzetiségért és egy-egy témakörért (oktatásügy, kultúra és média, finanszírozás és szervezeti kérdések) volt felelős. Az osztálynak jogában állt szükség esetén speciális feladatokra szakértőket is felkérni.¹⁰³ 1980-ban a minisztériumban létrehoztak egy tanácsadó bizottságot, s ettől kezdve az osztály már ennek a bizottságnak a titkárságaként működött.¹⁰⁴ 1988-ban az államminiszter mellé rendelték, aki a minisztériumok közötti nemzetiségi ügyekben való koordinációért volt felelős. A nemzetiségi kérdés jelentőségének felértékelődését mutatja, hogy az ügyekért felelős szerv a kormányzati hierarchiában a korábbi évekhez képest magasabb szintre került.

Megyei, járási és települési szinten a tanácsok és az MSZMP pártbizottságai gyakorolták a legnagyobb hatást a nemzetiségek életére. A közigazgatás hozzáállását a kérdéshez csak részben határozták meg a párt irányelvei, legalább ilyen fontos szerepet játszott, hogy az illetékes személyek (tanácselnökök, párttitkárok) mennyire voltak érzékenyek a téma iránt. Nemritkán megtörtént az is, hogy a Politikai Bizottság által megfogalmazott feladatokat az érintett regionális vagy helyi szervek nem, vagy nem idejében, esetleg nem a megfelelő módon hajtották végre. Ennek oka az 1950-es, 1960-as években általában a kisebbségekkel (különösen a németekkel) szemben érzett antipátia, bizalmatlanság volt, később már inkább az érzéketlenség vagy közöny, valamint az a sokak által osztott meggyőződés, hogy ez a téma fontosságát tekintve a legutolsó abban a sorban, amivel hivatalosan foglalkozniuk kell.¹⁰⁵

¹⁰¹ Dobos, 2007. 149.

¹⁰² Dobos, 2011. 88.

¹⁰³ A Művelődési Minisztérium Nemzetiségi Osztályának előterjesztése a Nemzetiségi Osztály feladatáról, hatásköréről és ügyköri beosztásáról. Budapest, 1969. január 2. In: Tóth (szerk.), 2003. 442–445.

¹⁰⁴ Dobos, 2011. 94.

¹⁰⁵ Dobos, 2011. 88.

1978-ban egyfajta „szocialista demokratizálódási folyamat” vette kezdetét. Ebben az évben a Politikai Bizottság azt javasolta a megyei tanácsoknak, hogy állítsanak fel nemzetiségi bizottságokat, amennyiben a területükön élnek kisebbséghez tartozó állampolgárok. Zömében az 1980-as években hívták létre ezeket a bizottságokat (járási, sőt néhol városi szinten is) a nemzetiséghez tartozó személyiségek részvételével, ezek azonban valójában csak tanácsadó szerepet játszottak.¹⁰⁶ A bizottságok évente néhányszor ültek össze, javaslataik elfogadása pedig kizárólag a közigazgatás élén állók hozzáállásától függött. A bizottságok kompetenciája a kulturális kérdéseknek, így a kultúr csoportok helyzetének a megbeszélésére terjedt ki.¹⁰⁷

A párt kezdeményezésére az érintett községi tanácsoknak 1972-től kezdve négyévente legalább egyszer napirendre kellett tűzniük a nemzetiségi kérdés megtárgyalását. Sőt elvárásként azt is megfogalmazták, hogy mind megyei, mind pedig járási és települési szinten a tanácsokban és a pártszervezetekben tükröződnie kell az adott terület nemzetiségi arányának.¹⁰⁸ A statisztikai adatok általában valóban tükrözték a legfelső szervek elvárásait, de azt a gyakorlatban nem vették komolyan, s az intézkedéseket valójában nem töltötték meg tartalommal.¹⁰⁹ Annak ellenére, hogy a nemzetiségek helyzetét regionális és helyi szinten ezután időről időre megvitatták, a közigazgatás érdektelensége a téma iránt általában továbbra sem változott, s ez így is maradt az 1980-as évek végéig.

A pártszervek és a közigazgatás mellett a Hazafias Népfront hálózata is részt vett a nemzetiségpolitika alakításában. Az eredetileg a parlamenti választások előkészítésére létrehozott tömegszervezet tevékenységébe idővel bevonták a társadalmi, egyházi és kulturális szervezeteket, valamint a nemzetiségi szövetségeket is. Két szövetség főtitkára automatikusan a Népfront Országos Tanácsának tagja lett, míg a másik kettő az Országgyűlés képviselője.¹¹⁰ A szervezet néhány megyei választmánya mellett nemzetiségi bizottságokat is felállítottak, amelyek évente párszor összeültek, és mindenekelőtt a nemzetiségek Népfront által szervezett kulturális rendezvényeinek kérdéseit vitatták meg.¹¹¹ A Hazafias Népfront azonban elvárta, hogy nemzetiségi aktivistái kivegyék részüket a parlamenti választások előkészítéséből is.

Bár nem tekinthetők önálló szereplőknek, a titkosszolgálatok is szerepet kaptak a nemzetiségek (különösen a német) feletti kontroll megteremtésében. Az állambiztonsági szolgálat a hatvanas évekig elsősorban az (egykori) internáltak sorsával és a szocialista társadalomba való „beilleszkedésével” foglalkozott. Az

¹⁰⁶ Fehér, 1993. 205.; Dobos, 2011. 89.

¹⁰⁷ Eiler, 2011. 163–164.; Dobos, 2011. 89.

¹⁰⁸ A Művelődési Minisztérium Nemzetiségi Tanácsadó Bizottságának előterjesztése a nemzetiségpolitikai határozatok megvalósításáról az 1972. június 12-i helyzetnek megfelelően. Budapest, 1973. február 1. In: Tóth (szerk.), 2003. 515–535., itt: 519.

¹⁰⁹ Eiler, 2011. 164–166.

¹¹⁰ Dobos, 2011. 88.

¹¹¹ Dobos, 2011. 82.

ötvenes évek végén, hatvanas évek elején kezdték el figyelni a szolgálat megyei kirendeltségei a nemzetiségi „gyanús személyek” tevékenységét. A hangsúly pedig áttevődött a Magyarországra látogatóba érkező ismerősök, rokonok figyelemmel kísérésére.¹¹²

A nemzetiségi szövetségek mint „érdekképviselői szervek” szintén a nemzetiségpolitika aktorai közé tartoztak. Nem volt tagságuk, így nem is állhattak napi kapcsolatban a kisebbségi lakossággal.¹¹³ Hivatalosan ők képviselték a nemzetiségeket, de csak nagyon kis mozgástérrel rendelkeztek: szervezték a kultúrcsoportok fellépéseit, konzultatív és ajánlási joguk volt a nemzetiségi oktatást, a nyelvi kérdéseket és a kultúra ápolását érintő kérdésekben. Ezenkívül hetilapokat, kalendáriumokat adtak ki, valamint megszervezték az országos bálakat. A szövetségek mélyen beágyazódtak a hatalmi struktúrába, és a párt, valamint a minisztériumok ellenőrzése alatt álltak. Lényegében a párt kirakatpolitikájának részei voltak. Legfelsőbb szervük, az ötévente összeülő küldöttgyűlés határozatait a párt készítette elő, s a szervezetek struktúráját érintő minden egyes változtatás is a párt kezdeményezése alapján történt.¹¹⁴ A kongresszus választotta meg az Országos Tanácsot, amely a kongresszusok közti időszakban az irányító szerv volt. Mivel azonban évente csak egyszer ült össze, tagjai közül Elnökséget választottak.¹¹⁵ A napi ügyekkel a Titkárságok foglalkoztak, melyek (valójában párt által kinevezett) főtítkárai kapcsolatot tartottak a minisztériumok illetékes fórumaival.

Az 1980-as években, párhuzamosan a magyar kormányok lassan változó külpolitikai törekvéseivel (óvatos fellépés a szomszéd államokban élő magyar kisebbségek érdekében, javuló kapcsolatok az NSZK-val), felvetették a szövetségek a helyi csoportok alapításának és a szervezeti tagság lehetővé tételének az ötletét, de a próbálkozásokat állami részről elutasítóan fogadták.¹¹⁶ Baranya megyében azonban a megyei tanács lehetővé tette, hogy a német és a délszláv szövetség a Hazafias Népfronton belül saját munkacsoportot alakítson.¹¹⁷ A szövetségek regionális és helyi csoportjai végül csak 1989 után alakulhattak meg.

Helyi szinten a tanárok és a kultúrcsoportok vezetői, aktivistái is elsősorban tárgyai voltak a nemzetiségpolitikának, de mivel közvetlen kapcsolatban álltak

¹¹² A kérdésről lásd „Rokonlátogatók”. A magyarországi német nemzetiség kapcsolatainak állambiztonsági ellenőrzése a Kádár-korszakban. In: Okváth Imre–Palasik Mária (szerk.): *Epizódok a titkok házából. A politikai rendőrség mindennapjai 1956 után*. Budapest–Pécs, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára–Kronosz, 2017. 253–277.; Gajdos-Frank Katalin: *Megfigyelve. Az Állambiztonsági szolgálatok jelentései a magyarországi németekről 1945 és 1956 között*. Budaörs, Bleyer Jakab Helytörténeti Gyűjtemény Heimatmuseum, 2016.; Schmidt-Schweizer, Andreas: Bonn és Budapest között. A Magyarországi Németek Honfitársi Szövetsége és a kommunista rezsim kapcsolata (1951–1989). *Történelmi Szemle*, 2018/4. 595–610.

¹¹³ Aschauer, Wolfgang: *Zur Produktion und Reproduktion einer Nationalität. Die Ungarndeutschen*. Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 1992. 258–259.

¹¹⁴ Aschauer, 1992. 258–259.

¹¹⁵ Aschauer, 1992. 258.

¹¹⁶ Dobos, 2011. 94–95.

¹¹⁷ Dobos, 2011. 94.

a nemzetiségi lakossággal, hozzáállásuk, tevékenységük jelentősen befolyásolhatta, hogy egyfelől a lakosság, másfelől a közigazgatás mennyire tudta kihasználni a rendszer által biztosított szűk mozgásteret. (Sok aktivistát az 1970-es és 1980-as években kongresszusi küldötté is választottak, valójában azonban ott nem állt módjukban befolyásolni a döntéseket, mivel az üléseken való részvételük csupán formális volt.¹¹⁸)

Hangsúlyok a nemzetiségpolitikában (1949–1989)

A vizsgált időszakban a nemzetiségekkel kapcsolatos állami politikában alapvetően három fő kihívásra fókuszáltak: a nyelvhasználat (összetett) kérdésére, az anyanyelvi oktatásra és a kultúr csoportok működésére.

1972-től kezdve a nemzetiségi lakosoknak joga volt anyanyelvét használni a hivatalokkal és bíróságokkal való kapcsolattartásban. Ez a reform ugyan nem volt kisebbségspecifikus szabályozás, mert a külföldi állampolgárokra is vonatkozott, mégis a törvénymódosítást a nemzetiségek miatt hozták meg, hisz a külföldieknek korábban is jogukban állt anyanyelvüket ezek előtt az intézmények előtt szabadon használni.¹¹⁹ A nemzetiségek azonban ennek a rendelkezésnek alig vették hasznát, mert az illetékes hivatalnokok, bírók közül kevesen beszélték ezeket a nyelveket, a lakosság pedig, amely úgyis beszélte az államnyelvet, abban volt érdekelt, hogy ügyei minél hamarabb elintéződjenek.

A nyelvjárások ismerete ezekben az évtizedekben jelentősen visszaszorult, a fiatalabb generációk legtöbbször maximum a standardizált nyelvet tanulták meg, azt is az iskolában. Az idősebb generációk eltűnésével egyre gyakrabban fordult elő, hogy a családtagok egymás között már csak magyarul beszéltek. Ebben a korszakban tovább zajlott a nyelvváltás, ill. a nyelvvesztés folyamata a nemzetiségek körében.

A Politikai Bizottság 1968-as és 1978-as határozatai értelmében azokon a településeken, ahol a nemzetiségi lakosság az összlakosság 1/3-át tette ki, a helység-névtáblák kétnyelvűek is lehettek.¹²⁰ 1982-ig 172 településen éltek ezzel a lehetőséggel.¹²¹ (A későbbiekben ez a szám tovább nőtt.) Azt is lehetővé tették, hogy a hivatalos intézményeken megjelenjenek a kétnyelvű feliratok, de ezt a lehetőséget a legtöbb megyében figyelmen kívül hagyták.

¹¹⁸ Brunner, Georg: Die Rechtstellung ethnischer Minderheiten in Südosteuropa. *Südosteuropa. Zeitschrift für Gegenwartsforschung*, 1986/5. 235–264., itt: 262–263.

¹¹⁹ Brunner, 1986. 260–261.

¹²⁰ A PB már 1958-ban javasolta ezt. 10 év alatt azonban kizárólag Vas megyében állítottak fel kétnyelvű táblákat. – Tájékoztató jelentés a nemzetiségek helyzetéről, az MSZMP PB 1958. évi határozatának végrehajtásáról. Budapest, 1968. június. In: Tóth (szerk.), 2003. 396–413., itt: 407.

¹²¹ Fehér, 1993. 242.

A nemzetiségi médiafogyasztás ugyan nem tartozik az aktív nyelvhasználat/kommunikáció körébe, de rendkívül fontos szerepe van az anyanyelv megőrzése és tökéletesítése szempontjából. Ezekben a médiumokban a szóban és írásban használt nyelv természetesen az irodalmi nyelv volt. A szövetségek az 1950-es évek óta adtak ki hetilapokat. Kezdetben ezek legfontosabb feladata a párt híreinek anyanyelvű közvetítése volt a nemzetiségi lakosság felé, később (főleg az 1970-es évektől) azonban a küldetés megváltozott: ezek lettek a nemzetiségek életével kapcsolatos információk legfontosabb forrásai. Az idősebb generációk számára a szövetségek kalendáriumokat is kiadtak.¹²² A nemzetiségeknek a rádióban és később a TV-ben is közvetítettek műsorokat. A Magyar Rádióban pl. kezdetben naponta 15, később 30 perces műsorok szóltak a kisebbségek nyelvén, 1978 után pedig havi rendszerességgel jelentkezett egy 30 perces televízióműsor a négy nemzetiség számára.

A nyelvgyakorlás és nyelvmegőrzés elősegítése céljából 18 báziskönyvtárat hozott létre az állam a nemzetiségek által lakott megyékben, melyekben összesen 225 000 könyv állt az olvasók rendelkezésére.¹²³ A legtöbb könyvet a kormány vásárolta, de olykor-olykor az anyaállamok is küldtek könyveket ajándékba.

Az 1960/61-es tanévig két iskolatípus létezett a nemzetiségi oktatásban. Voltak olyan iskolák, ill. párhuzamos osztályok, ahol a tanítás anyanyelven folyt, s voltak olyanok, ahol a kisebbség nyelve csupán tantárgyként szerepelt az órarendben. A minisztériumok ez utóbbit is nemzetiségi oktatásnak nevezték, holott ez nyilvánvalóan nem volt az. (A két világháború közötti kormányok ugyanezzel a taktikával szépítették a nemzetiségi oktatási statisztikákat.) 1960-tól az anyanyelvű oktatást átalakították kétnyelvűvé.¹²⁴ A tanulók ezekben a természettudományi tárgyakat és a tornát magyar nyelven tanulták. A döntéshozók azzal indokolták a lépést, hogy a gyermekeknek anyanyelvük mellett az állam nyelvét is tökéletesen meg kell tanulniuk, s ez ebben a formában biztosítható leginkább.¹²⁵ A lépés nem ütközött komoly ellenállásba, s nem csupán azért, mert a fentről érkező direktívákkal szemben ellenkezésnek nem volt helye, hanem azért is, mert a szülők jó része alapvetően egyetértett a döntéssel, mivel úgy látta, hogy a társadalmi mobilitási csatornák kihasználásának egyik legfontosabb előfeltétele az államnyelv magabiztos használata.

¹²² Hetilapok/kalendáriumok példányszámai 1967-ben: németek: 4570/10000, szlovákok: 1 175/3000, délszlávok: 2 850/4 500, románok: 950/1 500. Ütemterv a nemzetiségi párthatározat módosítására. Budapest, 1967. október 30. In: Tóth (szerk.), 2003. 392–396., itt: 395.

¹²³ Tilkovszky, 1998. 169.

¹²⁴ Fehér, 1993. 186.

¹²⁵ A nemzetiségi oktatásról lásd Füzes Miklós: *Az alsó- és középfokú nemzetiségi oktatás története Délkelet-Dunántúlon 1945–1985*. Pécs, Baranya Megyei Levéltár, 1990.; Ágnes Tóth: *Nationality Education in Hungary: 1920–1980*. In: Tóth, Ágnes (ed.): *National and Ethnic Minorities in Hungary, 1920–2001*. New York, Social Science Monographs – Atlantic Research and Publications, Inc., 2005. 354–413., itt: 384–405.

3. TÁBLÁZAT: *Kétnyelvű általános iskolák, gimnáziumok (1960–1985)*¹²⁶

	1960/61		1968/69		1985/86	
	Iskolák	Tanulók	Iskolák	Tanulók	Iskolák	Tanulók
Délszláv	13	548	8	459	10	711
Német	2	142	1	24	3	482
Román	10	1 087	8	802	6	717
Szlovák	6	740	6	706	5	805
Összesen	31	2 517	23	1 991	24	2 715

	Gimnáziumok	Tanulók	Gimnáziumok	Tanulók	Gimnáziumok	Tanulók
Délszláv	1	116	1	105	2	205
Német	4	348	3	396	3	489
Román	1	96	1	72	1	118
Szlovák	2	123	2	144	2	141
Összesen	8	683	7	714	8	953

A minisztérium nemzetiségi osztálya beszámolóiban általában őszintén foglalta össze a rendszer hiányosságait. A tankönyvek valójában nem feleltek meg a modern pedagógia követelményeinek, ráadásul gyakran csupán a magyar nyelvű tankönyv egyszerű fordításai voltak.¹²⁷ A képesített tanárok hiánya az egész korszakban probléma maradt, és természetesen negatívan befolyásolta az oktatás színvonalát.¹²⁸ Kezdetben kollégiumok sem voltak, ezért a lakóhelytől távol fekvő anyanyelvű oktatást végző iskolákba gyakran ezért nem jelentkeztek a diákok. Ezt a kérdést idővel megoldották ugyan, de sok szülő továbbra sem volt hajlandó ezekbe az oktatási intézményekbe küldeni gyermekét. A szülői ragaszkodás mellett a bizalmatlanság és a közöny, valamint az az egyre nagyobb teret hódító nézet, mely szerint elég, ha a gyerek megtanul magyarul, sok szülőt visszatartott attól, hogy gyermekét beiskoláztassa ezekbe az iskolákba.¹²⁹

A liberalizálás évtizedeiben természetesen pozitív tendenciák is beindultak ezen a területen, ami főleg a mennyiségi indikátorok javulásában mutatkozott meg. Például egyre több iskolában és óvodában tették lehetővé a nemzetiségek nyelvének tanulását.

¹²⁶ Arday Lajos–Hlavik György (szerk.): *Adatok, tények a magyarországi nemzetiségekről*. Budapest, Kossuth, 1988. 69.

¹²⁷ Ha volt lehetőség, külföldről is vásároltak könyveket. – A Művelődési Minisztérium Nemzetiségi Osztályának feljegyzése a nemzetiségi iskolák helyzetéről. Budapest, 1967. január. In: Tóth (szerk.), 2003. 384–392., itt: 386.

¹²⁸ Fehér, 1993. 225.

¹²⁹ Seewann, Gerhard–Sitzler, Kathrin: Ungarns Nationalitäten. In: Seewann (szerk.), 2000. 75–92., itt: 89–90.

4. TÁBLÁZAT: *Nyelvoktató óvodák*
(1968/69–1972/73)¹³⁰

	Óvodák		Gyerekek	
	1968/69	1986/87	1968/69	1986/87
Délszláv	10	46	249	1 817
Német	6	152	230	7 905
Román	5	15	228	488
Szlovák	15	60	633	2 801
Összesen	36	273	1 340	13 011

Új tankönyveket adtak ki, és minden nemzetiségi gimnázium saját kollégiumot kapott. Az anyaállamok pedig lehetővé tették, hogy a tanárnak tanulók egy szemeszt az egyetemeiken tölthessenek, ezzel is gyakorolva a nyelvet, sőt lektorokat küldtek a magyarországi egyetemekre.¹³¹ Habár a nemzetiségi osztály valóban kísérletet tett a nemzetiségi oktatás modernizálására, nem sikerült áttörést elérnie, mivel nem nőtt a kétnyelvű oktatási intézmények száma, s a strukturális problémák sem oldódtak meg.

Az egész korszak nemzetiségpolitikai törekvéseinek fontos sarokpontja volt a kultúrcsoportok működésének támogatása.

5. TÁBLÁZAT: *Nemzetiségi kultúrcsoportok*
(1987)¹³²

	Délszláv	Német	Román	Szlovák	Összesen
Énekkar	17	55	10	32	114
Zenekar	41	46	8	18	113
Néptáncsoport	44	50	10	34	138
Amatőr színtársulat	15	7	6	7	35
Nemzetiségi klub	25	17	11	13	66

Azokban a közösségekben, ahol viszonylag sok nemzetiségi lakos élt, általában korán megfogalmazódott az az igény, hogy énekkarok, zenekarok, néptáncsoportok alakuljanak. Ezeket az alulról érkező kezdeményezéseket a párt a hatvanas évektől kezdve szívesen fogadta. Egyfelől azért, mert nem kerültek különösen sokba, másfelől – s főleg – azért, mert maga is hangsúlyt helyezett arra, hogy a nemzetiségek igényeit a népművészet irányába terelje. A rendszerkritikus tartalomtól mentes tömegszórakoztatást nemritkán a Hazafias Népfront vagy a nemzetiségi

¹³⁰ Arday–Hlavik, 1988. 67.

¹³¹ A Külügyminisztérium feljegyzése a nemzetiségi vonatkozású felsőbb határozatokból származó külügyi feladatokról. Budapest, 1972. szeptember 28. In: Tóth (szerk.), 2003. 494–502., itt: 495–501.

¹³² Arday–Hlavik, 1988. 70.

szövetségek szervezték. Az egyoldalú, népi kultúrára koncentráló perspektívának azonban az lett a következménye, hogy a magyar lakosság 1989 előtt csupán annyit tudott a nemzetiségekről, hogy azok Magyarország „énekelő és táncoló”, idegen anyanyelvű állampolgárai. Több kultúr csoport a helyi szinten kívül is ismertségre tett szert, s nemcsak saját lakóhelyén lépett fel, hanem más településeken is, nemritkán nagy ünnepi rendezvényeken, sőt többen közülük anyaországaikba is eljutottak.¹³³

A nemzetiségi szövetségek – a korszak egészét vizsgálva, a nagypolitikában időnként beálló fagyos viszonyoktól eltekintve – nem voltak teljesen izolálva anyaországaiktól. Főtitkáraik, funkcionáriusaik gyakran a magyar kormányküldöttségek tagjaiként elutazhattak az anyaországok fővárosaiba. Ugyanakkor az ottani politikusok is meg-megjelentek egy látogatás alkalmával a szövetségek titkárságain, sőt (szigorúan szervezett keretek között) ellátogattak olyan településekre is, ahol nagy arányban élt az érintett nemzetiségi lakosság. Az 1980-as évek elejéig azonban a Német Szövetségnek tilos volt kapcsolatot ápolnia az NSZK kormányhivatalaival vagy a kitelepített németység honfitársi szövetségével.¹³⁴ A fordulópontot ebben a viszonyrendszerben Richard von Weizsäcker 1986-as magyarországi, majd Grósz Károly egy évvel későbbi bonni látogatása hozta el. A bonni tárgyaláson alá írtak egy dokumentumot, amelyben az NSZK vállalta, hogy – anyagilag is – támogatja a magyarországi német oktatásügyet és kultúrát.¹³⁵

Helyi szinten is ki-kiépültek kapcsolatok anyaországi településekkel, legtöbbször szövetkezeteken vagy gyárok (brigádokon) keresztül.¹³⁶ Természetesen néhány néptánc csoport is rendelkezett nemzetközi kapcsolatrendszerrel, amely a fellépések mellett nemritkán privát látogatások formájában élt tovább.

Akkulturáció/asszimiláció a népszámlálási adatok tükrében

A nemzetiségek, illetve a nemzetiségi lakosság identitásának, az asszimiláció folyamatának vizsgálatára a KSH évtizedes adatsorai csak korlátozottan alkalmasak.¹³⁷

¹³³ A német kultúr csoportok aktivitásáról lásd Eiler Ferenc: A magyarországi német kisebbség kronológiája 1945–2000. <http://adatbank.transindex.ro/regio/eiler/> (Letöltés: 2019. szeptember 15.)

¹³⁴ A Honfitársi Szövetség próbálkozásairól lásd Schmidt-Schweizer, 2018. 595–610.

¹³⁵ Tilkovszky, 1998. 175.

¹³⁶ Eiler, 2011. 169–170.

¹³⁷ A kisebbségi önkormányzatok az 1990-es években a nemzetiségekhez tartozó állampolgárok számát ennek többszörösére becsülték. Az 1941 és 1990 közötti népszámlálások a nemzetiségre és anyanyelvre kérdeztek rá. (Ezekben az „érzékeny” évtizedekben sok kisebbséghez tartozó személy a történelmi tapasztalatok miatt inkább nem élt a bevallás lehetőségével.) A 2001-es népszámlálás újabb kérdéseket is bevont a nemzetiség feltérképezésére, a 2011-es pedig ehhez képest is változott, ezért az adatsorok összehasonlíthatósága módszertanilag kérdéseket vet fel.

6. TÁBLÁZAT: *Népszámlálások nemzetiségi és anyanyelvi adatai (1941–2001)*¹³⁸

	Nemzetiség					
	1941	1949	1960	1980	1990	2001
Horvát	4 174	4 106	14 710	13 895	13 570	15 620
Német	302 198	2 671	8 640	11 310	30 824	62 233
Román	7 565	8 500	12 326	8 874	10 740	7 995
Szerb	3 632	4 190	3 888	2 805	2 905	3 816
Szlovák	16 677	7 808	14 340	9 101	10 459	17 693
Szlovén	2 058	666	...	1 731	1 930	3 040

	Anyanyelv					
	1941	1949	1960	1980	1990	2001
Horvát	37 885	20 423	33 014	20 484	17 577	14 345
Német	475 491	22 455	50 764	31 231	37 511	33 792
Román	14 142	14 713	15 784	10 141	8 730	8 482
Szerb	5 442	5 158	4 583	3 426	2 953	3 388
Szlovák	75 077	25 988	30 690	16 054	12 745	11 817
Szlovén	4 816	4 473	...	3 142	2 627	3 187

Az 1941 és 2001 közötti felmérések nemzetiségi adatainak összehasonlításából annyi azonban mindenképpen kiolvasható, hogy az akkulturáció/asszimiláció arányait tekintve leginkább a németeket érintette. A 2001-es adatok összevetése az előző évtizedek méréseivel ugyanakkor rámutat a nemzeti/etnikai identitás erősen szituatív voltára is, hisz a magukat nemzetiségi állampolgárnak vallók száma a románok kivételével a demokratikus periódusban jelentősen megugrott. Még informatívabbak azonban az anyanyelvi számsorok. Itt egyértelműen regisztrálható, hogy a magát anyanyelvűnek valló lakosság száma 2001-re a korábbi évtizedekhez képest szinte mindenütt jelentősen visszaesett. Az anyanyelv szerepe mint az etnikai identitás fontos eleme a magyarországi nemzetiségek esetében egyértelműen háttérbe szorult, miközben más összetevők, mint pl. a származás, a kultúrához és tradícióhoz való kötődés jelentősége megnőtt.

A kétségtől megkérdőjelezhető akkulturációs/asszimilációs tendenciához természetesen több tényező is hozzájárult. A kisebbségekhez tartozók létszáma eleve rendkívül alacsony volt, ráadásul általában nem is egy tömbben, hanem szétszórtan éltek és élnek az ország területén. Emellett a kettős kötődés (a saját nemzetiséghez

¹³⁸ A KSH nemzetiségi adatokat összegző publikációi.

és a magyarsághoz) már a két világháború között is jellemző volt a legtöbb nemzetiségre, s ez csak tovább erősödött a világháború utáni évtizedekben.¹³⁹ A modernizáció (városiasodás, iparosítás, a divat és a média standardizáló hatása, a szomszéd települések közötti távolság lerövidülése a közlekedés forradalma miatt) és ennek következményei csak felerősítették ezt a folyamatot, és az elhibázott, 1968 után pedig csak finomításra képes nemzetiségpolitika kezdetben nem volt kész, később pedig alkalmas a tendencia feltartóztatására, megállítására.

Kitekintés

Az 1989–1990-es rendszerváltás után változott a magyar állam alapvető viszonya a nemzetiségi kérdéshez. Többévnnyi előkészítés után, melyben a kisebbségek képviselői is részt vettek, 1993-ban a parlament elfogadta a kisebbségi törvényt, melyet azóta már meg is reformáltak. A fő cél az volt, hogy a szabályozás biztosítsa a 13 elismert és támogatott nemzetiség kulturális autonómiájának anyagi és intézményi hátterét az állam által finanszírozott kisebbségi önkormányzatiságon keresztül.¹⁴⁰ Az új rendszer lehetővé teszi a nemzetiségek önszerveződését helyi, regionális és országos szinten is. A szabályozás legfontosabb eredménye, hogy a nemzetiségek a nemzetiségpolitikának (többé-kevésbé aktív) alanyaivá váltak, akiknek jogukban áll kulturális és oktatási intézményeket is alapítani, vagy azok működtetését az államtól átvenni. A kísérlet jelenleg zajlik, sikere több tényezőtől függ: az egyik az, hogy képesek lesznek-e az önkormányzatok a magukat nemzetiséghez tartozónak vallókat mobilizálni, az összetartozás-tudatot megőrizni közöttük, vagy esetleg újra megteremteni? Lesz-e még a szervezeteknek rekrutációs bázisa, ami nélkül a rendszer fenntartása eleve elképzelhetetlen. Végezetül, hogy az állam mennyire hagyja a közösségeket szabadon (a nemzetiségpolitika alanyaiként) működni, s hogy a támogató-óvó, vagy a kontrollálni kívánó, mozgástért szűkítő technikák lesznek-e jellemzők a rendszer működtetésére a jövőben?

¹³⁹ Az identitás kérdéséhez lásd Bindorffer Györgyi: *Wir Schwaben waren immer gute Ungarn*. Budapest, ELTE Germanistisches Institut, 2005.; Seewann, Gerhard: Siebenbürger Sachse, Ungarn-deutscher, Donauschwabe? Überlegungen zur Identitätsproblematik des Deutschtums in Südosteuropa. In: Seewann (szerk.), 2000. 95–106., itt: 104–105.; Tóth Ágnes–Vékás János: Az identitás természete. In: Tóth Ágnes–Bárdi Nándor (szerk.): *Önazonosság és tagoltság: elemzések a kulturális megosztottságról*. Budapest, Argumentum, 2013. 11–40.

¹⁴⁰ Küpper, Herbert: *Das neue Minderheitenrecht in Ungarn*. München, Oldenbourg, 1998.; Eiler Ferenc: A kisebbségi önkormányzati rendszer és tapasztalatai. In: Kántor Zoltán–Majtényi Balázs (szerk.): *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről*. Budapest, Rejtjel, 2005. 445–461.; Dobos, 2011.

MARCHUT RÉKA

A helyi közigazgatás viszonya a német kisebbségi törekvésekhez

(1920–1940)

A tanulmány kiinduló tétele az a szakirodalomból ismert megállapítás, hogy az európai mércével is példaértékű két világháború közötti magyarországi kisebbségi jogalkotás gyakorlatba való átültetése megbicsaklott a helyi közigazgatás hozzáállása, az egyházak (elsősorban a római-katolikus) kisebbségi problémák iránt nem kellő érzékenységet mutató álláspontja, valamint a magyarországi németiség jelentős részének elzárkózó magatartása miatt.¹ E tényezők közül mi most az elsőt vizsgáljuk meg alaposabban, és a megállapítás árnyalására törekszünk, Budapest környéki településekről, járásokból származó helyi példák alapján. Fő kérdésként azt fogalmaztuk meg, hogy a magyarországi németek történetének két világháború közti fordulópontjai érzékelhetőek-e a helyi közigazgatás németekhez való viszonyulásában, és ha igen, akkor mennyiben?

A vizsgált periódus négy rövid alkorszakra bontható. Az első kezdete a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület (továbbiakban: MNNE) megalakulása 1923/1924-ben, hiszen ez volt a magyarországi németek világháború utáni első meghatározó szervezete, amely funkcióját tekintve identitásképző elemnek is felfogható, mivel az addig csak lokális öntudattal bíró németiség immár országos szintű egységét, összetartozás-tudatát is kifejezte.

A következő időszak kezdetének Bleyer Jakab halálát tekinthetjük. A szakirodalomban nincs egyetértés arra nézve, hogy Bleyer halála valóban cezúrának számít-e az MNNE és a magyarországi németek sorsát illetően. Tilkovszky Loránt² és Bellér Béla³ szerint mindenképpen választóvonalnak tekinthető az esemény, Norbert Spannenberger szerint azonban nem.⁴ Ő valamivel későbbre, 1934/1935-re teszi a fordulópontot. Spannenbergernek abban igaza van, hogy az MNNE-n

¹ Az elzárkózó magatartáson azt értjük, hogy a magyarországi németeknek is volt egy olyan része, melynek már nem volt fontos a kisebbségi jogaik érvényre juttatása, vagy azért mert az asszimiláció már előrehaladott fokán álltak, vagy gazdasági, egzisztenciális érdekeik azt diktálták, hogy ne ragaszkodjanak német nyelvhasználatukhoz.

² Tilkovszky Loránt: *Német nemzetiség – magyar hazafiság. Tanulmányok a magyarországi németek történetéből*. Pécs, JPTE TK, 1997.

³ Bellér Béla: *A Volksbildungsverein-től a Volksbund-ig. A magyarországi németek története 1933–1938*. Budapest, Új Mandátum, 2002.

⁴ Spannenberger Norbert: *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között*. Budapest, Lucidus, 2005. 94–95.

belüli irányzatok közti szakítás döntő jelentőségű volt az események későbbi alakulása szempontjából, lényegileg azonban mégis Bellérrel és Tilkovszkyval értünk egyet, mivel az egyesület kettészakadása csak a már korábban elkezdődött folyamatok csúcspontja volt, a két irányzat szembefordulása Bleyer halálával már kezdetét vette. Ekkor rövid ideig vezető pozícióba kerültek azok az „ifjúradikálisok”,⁵ akiket Bleyer taníttatott németországi ösztöndíjakkal, és akiknek kapcsolatuk volt a németországi nemzetiszocialista körökkel is.

A harmadik választóvonalat a Volksbund megalakulása jelenti 1938 novemberében, az első bécsi döntést követően. Ezzel az eseménnyel a magyarországi németek radikalizálódó irányvonala intézményesült, s bár alapszabályát tekintve csak kulturális egyesületről volt szó, lényegében politikai szervezetként tekintett magára, s ideológiájában egyértelműen kimutatható volt a nemzetiszocializmus befolyása. Vezetőit már régen nem elégitették ki a Gratz Gusztáv, majd Pintér László kanonok által képviselt mérsékelt követelések, de még szűk két éven át vetélkedniük kellett az MNNE-vel.

Ennek a párhuzamosságnak vetett véget 1940-ben a második bécsi döntéssel egyidejűleg megkötött ún. bécsi népcsoportegyezmény, melynek értelmében a hazai németiség egyedüli legális szervezete a Volksbund lett, amely szabad kezet kapott a nemzetiszocialista ideológia terjesztésére is. Ezzel az MNNE és annak sajtóorgánuma a *Sonntagsblatt* meg is szűnt, s ettől kezdve a Volksbund lapjai, a *Deutsche Zeitung* és a *Deutscher Volksbote* lettek az egyesület szócsövei.

A tanulmányban tehát azt vizsgáljuk, hogy a magyarországi németek történetének sorsfordulóira milyen válaszokat adott a helyi közigazgatás, s hogy érzékelhető-e egyáltalán valamilyen változás időszakról időszakra a német kisebbségi törekvésekhez való viszonyulásban. Mielőtt azonban erre rátérnénk, röviden fel kell vázolnunk azt a történeti kontextust, amelyben ezek a folyamatok zajlottak.

A magyar nacionalizmus 1848–1949-től kezdve szembesült azzal, hogy a magyar nemzetépítéssel párhuzamosan a Kárpát-medence többi nemzetiségeinek körében is megindult a modern értelemben vett nacionalizmus által inspirált nemzetépítés, amely nem fogadta el a magyar szupremácia tételét. Az egyedüli kivételt a többnyire a 18. században betelepült magyarországi németek jelentették – bár ők akkor még nem definiálták magukat egységes közösségként. A magyarsággal együtt élő többi nemzetiség törekvéseire a válasz a magyarosító törekvésekkel járó egységes politikai nemzet koncepciója volt egy olyan államalakulatban, ahol a magyarság az osztrák mellett társnemzeti pozícióban élt. A trianoni trauma hatására azonban a politizáló közvélemény az ország megcsonkításáért az addigi, dualizmus kori, túlságosan is megengedőnek tartott liberális nemzetfelfogást kezdte el kárhoztatni, mivel szerinte az tette lehetővé, hogy a nemzetiségek mozgalmaiban megerősödjének a centrifugális tendenciák. Trianon után a két világháború közötti magyar külpolitika a revízió gondolatára, az ország területi

⁵ Franz Basch, Franz Kussbach, Johann-Faul Farkas, Franz Rothen, Anton König, Heinrich Mühl, Ägidius Faulstich

integritásának visszaszerzésére koncentrált. Az új állami keretek között az egységes politikai nemzet koncepciójának hangoztatása már kevésnek bizonyult, s a határokon kívül rekedt magyarság miatt a német gyökerű kultúrnemzeti koncepció beemelése is szükség volt az Új Hungária megteremtésének lehetőségeivel foglalkozó elképzelésekbe.⁶

A magyarországi németiség perspektívájából az első világháborúig terjedő időszak többnyire a magyarsággal való békés együttélés korszaka volt, a városi németek erőteljes asszimilálódásával, a falun élők lokalitásra fókuszáló identitásával. Amint azt már fentebb említettük, ekkoriban nem beszélhetünk még egységes magyarországi németiségről. 1871-ben azonban létrejött az egységes Német Birodalom, amelyben az 1880-as évektől kezdve egyes szervezetek a völksichgondolat jegyében egyre nagyobb figyelmet szenteltek a határokon kívül élő többmillió német kisebbségi csoportoknak. Az első világháborús frontélmények a magyarországi németek egy részében is felkeltették a német nemzethez tartozás érzését, majd a rövid békeidőben a weimari és aztán sokkal radikálisabban a hitleri Németország is az egységes, erős német nemzet összekovácsolásán dolgozott (ez utóbbi, expanziós céljai eszközeként, immár nem nemzetről, hanem népközösségről beszélve). Tehát a német nacionalizmus akkor erősödött meg, amikor a magyar többségi társadalom döntő része minden határon belüli kisebbségi törekvésben az ország területi integritásának potenciális veszélyforrását látta. Míg a „deutschungar”-tudat a világháborút megelőzően a hungarus-tudat része volt, a világháború után valójában anakronizmussá vált, mert a németek egy részének kevés, a magyaroknak pedig sok volt.⁷

1918–1919-ben a vezető politikai körökben még sokan úgy vélték, hogy egy megengedőbb nemzetiségpolitikával megőrizhető lesz az ország területi integritása. Ezzel próbálkozott Jászi Oszkár is Aradon 1918 novemberében, s ezt a célt szolgálták volna az egyes kisebbségek által lakott területekre kidolgozott autonómiarendeletek, a Bleyer Jakab által betöltött nemzetiségügyi miniszteri poszt 1919 augusztusától, valamint az akkor megalkotott rendelet a kisebbségek egyenjogúsításáról és oktatásáról.⁸

⁶ Ottlik László: Új Hungária felé. *Magyar Szemle*, 1928/2. 1–9. Újraközli Balogh Sándor–Sipos Levente (szerk.): *A magyar állam és a nemzetiségek 1848–1993*. Budapest, Napvilág, 2002. 555–562. Ottlik egy föderalisztikus államalakulatot képzel el, amelyet a 19. századi liberális nacionalizmus helyett a neopatriotizmus fog megteremteni és összetartani, ahol nem a náció, hanem a terrénum lesz az elsődleges. A nemzetiségek visszatérését pedig különböző autonómiákkal vélte elérhetőnek. – A koncepcióról és annak vitájáról bővebben lásd Marchut Réka: „helyzetünk reális külső és belső szemléletére nevelve”. Gondolatok Európáról és benne Magyarország helyéről a Magyar Szemle hasábjain (1927–1944). *Modern Magyarország*, 2014/Különszám, 139.

⁷ Pritz Pál–Marchut Réka: Kisebbségpolitikák nemzetközi erőterében. Bleyer Jakab/Jacob Bleyer példáján. *Regio*, 2017/1. 7.

⁸ Az 4.044/1919. ME sz. rendelet a nemzeti kisebbségek egyenjogúsításáról. *Budapesti Közlöny*, 1919. 167. sz. Újraközli Balogh–Sipos (szerk.), 2002. 234–236.; A magyar vallás- és közoktatásügyi miniszter 209494/1919. sz. rendelete a 4.044/1919. ME sz. rendelet végrehajtására. *Budapesti Közlöny*, 1919. 199. sz. Újraközli Balogh–Sipos (szerk.), 2002. 237–244.

Bleyer bízott abban, hogy a nyugat-magyarországi kérdés rendezésében miniszterként betöltött közreműködő segítségével bizonyos jogokat kivívhat az ország területén élő németiségnek. Ezt mutatja az az 1920. április 20-i levél is, amelyet nemzetiségügyi miniszterként intézett a Pest-Pilis-Solt-Kiskun (továbbiakban: PPSK) vármegyei főispánhoz.⁹ Ebben biztosította a főispánt arról, hogy a vezetése alatt álló minisztérium az ország területi integritásának helyreállításán dolgozik, s e célból szoros összeköttetést tart fenn a demarkációs vonalon túl lévő nemzeti kisebbségekkel, „melyeknek túlnyomó többsége a Magyarország melletti hű kitartás és a Magyarországgal való újra egyesülés számára meg van nyerve”. Kérte a főispánt, hogy a vármegye területén biztosítsa a németek és a szlovákok anyanyelvi oktatását és a kisebbségeket érintő rendeletek betartását.¹⁰ Bleyer reálpolitikusként jól látta, hogy az alkalom kedvező a jogok követelésére, és ezt kifejezésre is juttatta: „E kényes kérdések bölcs és tapintatos megoldásával igen nagy hazafias szolgálatot tehet Méltóságod az országnak, – egyoldalú vagy barátságtalan kezelésükkel viszont olyan politikai veszedelmeket idézhet fel, melyek beláthatatlan következményekre és károokra vezethetnének.”¹¹ Bleyer azt is nagyon jól tudta, hogy az alsóbb szintű közigazgatási hatóságok gáncsolják a rendelet végrehajtását, azért külön felhívta a főispán figyelmét arra, hogy „Midőn tehát Magyarország összes számottevő politikai tényezőivel teljes egyetértésben nemzetiségi politikánkat – a múlttól eltérően – a külföld előtt szimpatikusabb irányba akarjuk terelni, e tekintetben elsősorban az illetékes közigazgatási hatóságok megértő közreműködésére van szükségünk.”¹²

A trianoni határok megvonásával Magyarország a térség etnikailag egyik leg-homogénebb országává vált. A szomszédságban lévő „heterogén nemzetállamok” az állam- és nemzetépítés jegyében alakították át közigazgatási rendszereiket is, és nem csupán személycserékkel és a hivatali nyelv megváltoztatásával, hanem a közigazgatási határok átszabásával.¹³ Ez utóbbival az volt a céljuk, hogy a nemze-

⁹ Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára (MNL PML) Főispáni bizalmas iratok (IV. 401. a.) 15/1920.

¹⁰ A magyar vallás- és közoktatásügyi miniszter 209494/1919. sz. rendelete a 4.044/1919. ME sz. rendelet végrehajtására. *Budapesti Közlöny*, 1919. 199. sz. Újraközli Balogh–Sipos (szerk.), 2002. 237–244.

¹¹ MNL PML IV. 401. a. 15/1920.

¹² MNL PML IV. 401. a. 15/1920.

¹³ 1929. október 3-án Jugoszláviában életbe lépett törvény az új közigazgatásról, amely a korábbi megyék eltörlésével 9 bánság megalakításáról rendelkezett. Nem vették figyelembe az etnikai határokat, céljuk az volt, hogy a dezintegrációs, szeparatista törekvéseket megakadályozzák. – Bíró László: A centralista kísérlet: a királyi Jugoszlávia berendezkedése. *Limes*, 2008/4. 299–318., itt: 311. Csehszlovákiában az 1923-as közigazgatási átszervezés során a vármegyéket nagymegyékké alakították át, így megváltoztak az etnikai arányok. A magyarok számaránya sehol nem érte el a 20%-ot. – Pálné Kovács Ilona–Tuka Ágnes–Schmidt Andrea–Vadál Ildikó–Kákai László: Regionalizmus és területi kormányzás https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0050_13_regionalizmus/adatok.html (Letöltés: 2019. április 18.) Romániában a közigazgatás vezetésének átvételére tett kísérlet az egész Erdélyre kiterjedt egyidejű hatalomátvétel részét képezte. 1919. január 14-én az összes erdélyi megyébe főispánokat neveztek ki Csík, Udvarhely és Háromszék kivételével (hűség-

tiségi arányokat a többségi nemzet javára alakítsák át, így a közigazgatási reformoknak természetesen erős nemzetiségellenes élük is volt. Ezzel szemben Magyarországon a megyei és a helyi közigazgatási szint szinte érintetlen maradt, az itteni reformok valójában nem irányultak a nemzetiségek ellen.

A kisebbségi ügyek végrehajtásának különböző szintjeit különböztetjük meg a két világháború közti Magyarországon. Miután a Bleyer által betöltött nemzetiségügyi miniszteri posztot megszüntették, a legfelsőbb szintnek a Miniszterelnökség II. Osztálya (Nemzetiségi és Kisebbségi Osztály) számított, Pataki Tibor vezetésével. Az ő felügyelete alá tartoztak a kormány által kinevezett, semmilyen végrehajtó hatalmi eszközzel nem rendelkező kormánybiztosok, akiknek elvileg közvetítő, hídszerepet kellett volna betölteniük az adott kisebbség és a kormányzat között, a gyakorlatban azonban mindinkább az állam asszimiláló, magyarosító törekvéseinek a szolgálatában álltak. A következő lépcsőfokok a közigazgatási ranglétrán a vármegyék főispánjai és alispánjai voltak, akik a járási főszolgabírókat koordinálták, akik pedig közvetlenül tartották a kapcsolatot a helyi (községi) vezetőjegyzőkkel. Ők a képviselőtestülettel együtt irányították a községek ügyeit, így a kisebbségi törekvésekkel a gyakorlatban általában ők szembesültek.

Már közvetlenül Trianon után találkozunk olyan közigazgatási forrásokkal, amelyek azt mutatják, hogy az alsóbb szintű közigazgatás a németiségre mint veszélyes nemzetiségi mozgalomra tekintett, holott annak ekkor még semmilyen szervezete, intézményes háttere nem volt. A pánikkeltésben a pomázi községi képviselő-testület járt elől a régióban, amely tiltakozott „a község lakóinak ősi békéjét és a magyar haza iránti hűségét megzavaró nemzetiségi mozgalmak ellen, és hasonló eljárásra felkéri Dunabogdány községet is.”¹⁴ A jegyzőkönyv tanúsága szerint Gromon József dunabogdányi vezető jegyző is rámutatott azokra a „káros hatásokra”, amelyek szerinte Dunabogdányban is a nemzetiségi mozgalmakra voltak visszavezethetők. Gromon úgy vélte, hogy az volt a céljuk, hogy a község lakóit a „hagyományos magyar érzésében megingassák. A megcsönkített, kifosztott és porba sújtott magyar haza újjáépítésének legelső feltétele, hogy valamennyien anyanyelvre való tekintet nélkül egy egységes nemzettestté olvadjunk, mindannyiunkat a magyar nemzeti eszme lelkesítsen, és egy szívvel, egy lélekkel teljes odaadással a magyar haza fennmaradását, boldogulását szolgáljuk. Ezt pedig csak úgy érhetjük el és biztosíthatjuk, ha gyermekeinket hazafias keresztény magyar szellemben neveljük, és a magyar nyelvet mint tanítási nyelvet az iskolában csorbítatlanul fenntartjuk, és ezzel megadjuk a lehetőséget gyermekeinknek, hogy a magyar nyelvet tökéletesen megtanulják.”

Dr. Hufnagel János, dunabogdányi plébános ugyanakkor hibáztatta a régi „soviniszta rendszert”, amely a múltban lehetetlenné tette, hogy a gyermekek a magyar tanítási nyelv mellett anyanyelvükön is oktatásban részesüljenek. Kérte, hogy

eskü a román királyra, román a közszolgálat nyelve). – Bárdi Nándor: *Otthon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéről*. Csíkszereda, Pro Print, 2013. 74.

¹⁴ MNL PML Pomázi járás főszolgabírójának iratai (IV. 442. b.) 7015/1920.

a magyar oktatási nyelv mellett tegyék végre lehetővé a német tanítási nyelvű oktatást is. A főjegyző ehhez hozzáfűzte, hogy a plébános előterjesztésének nincs akadálya, ám fontosnak tartja a magyar nemzeti érzés és a magyar hazához való hűség erősítését, és szükségesnek tartja a nemzetiségi mozgalmakkal szembeni tiltakozást. A dunabogdányi képviselő-testület határozatában tisztán kirajzolódik a fentebb említett „deutschungar”-tudat: „Dunabogdány község lakossága, mint az ezeréves magyar hazának hűséges gyermekei, egyhangúlag tiltakozunk az ellen a feltevés ellen, hogy mi külön nemzetiségi törekvéseket táplálunk. Szívvel-lélekkel együttérzünk a magyarsággal, és jó magyar hazafinak valljuk magunkat, és az egységes magyar nemzeti állameszmének tántoríthatatlan hívei vagyunk. Azért tiltakozunk az ellen, hogy minket bárhol mint nemzetiségi községet kezeljenek, az eddigi iskolai tanítási nyelvünket – a magyar nyelvet – úgy, mint eddig, ezután is használatban akarjuk tudni és érezni, hogy gyermekeink a magyar nyelvet tökéletesen megtanulják – és csak annyi az óhajunk, hogy az iskolában a törvény keretén belül a német nyelv is figyelembe vétessék. Felkérjük a vármegye közgyűlését, hogy illetékes helyen nevünkben tiltakozzon az ellen, hogy a mi egységünket, a mi békénket, a mi hűségünket és hitünket az ezeréves Magyarországhoz megzavarják.”

De nem csak Dunabogdányba jutott el a pomázi felkérés, hanem Pilisszántó és Pilisszentkereszt kivételével a járás minden németek által lakott településére. Budakalászon is összeült a képviselő-testület „a bűnös lelkek által úzott nemzetromboló agitáció” elfojtásának megbeszélésére. Ennek eredményeként a következő véghatározat született: „[...] Szent kötelességünknek tartjuk, hogy az állam nyelvét, a magyar nyelvet óvodáinkban és iskoláinkban gyermekeink ajkára adjuk, a magyar haza szerelmét azok szívébe oltjuk, mert a magyar nyelvben, a magyar kultúrában, a magyar haza szeretetében rejlik a nemzet egysége, melyre ezután fokozott mérvben lesz szükségünk, s amely egységen minden bárhonnét jövő támadás összetörik.”¹⁵

A nagykovácsi képviselő-testület választát érdemes hosszabban idézni: „Nagykovácsi község undorral és megvetéssel ítéli el a pángermán agitátorok azon törekvését, hogy nemzetiségi kérdést támasztanak ott, hol azt eddig még sohasem ismerték, s hogy a sváb anyanyelvű bár, de érzésében, lelkében magyarnál magyarabb népünket a békeszerződésnek nevezett papírrongy által darabokra tépett közös szülőanyánk, szegény szenvedő magyar hazánk ellen izgatni merészkednek.

Gyermekeinket – mint cseregyerekeket – örömmel taníttatták magyarul beszélni apáink, örömmel taníttatjuk a mieinket a mi állami iskoláinkban, s az a kérésünk, hogy azok alkalmas módon a német írásra és olvasásra is megtaníttassanak, hazafias hű magyar érzésünkből mit sem vonhat le, mert ez által őket az anyanyelvüket is értő, művelt magyarokká óhajtjuk neveltetni.

A sváb autonómiát hirdető, hazaárulásra csábító pángermán agitátorok ellen pedig követeljük büntetőtörvénykönyvünkben előírt megtorló intézkedések szí-

¹⁵ MNL PML IV. 442. b. 7015/1920.

gorú alkalmazását s kérjük Pest vármegye közönségét, hogy hozza tudomására az illetékes tényezőknek, hogy ahhoz a magyar hazánkhoz, mellyel évszázadokon keresztül magyarnyelvű testvéreinkkel együtt ontottuk vérünket, melynek földjén boldogan élni, s egykor majd meghalni akarunk, melynek szeretetét anyjuk emléiből szívják gyermekeink csak hű, de annak árulója soha nem lehet a sváb nyelvű magyar!”¹⁶

Pilisszántó és Pilisszentkereszt község kivételével a járás minden települése csatlakozott a pomázi határozathoz. A fent idézett források több szempontból is fontosak. Egyrészt kiolvasható belőlük a települések németiségének deutschungartudata, másrészt a németiséget is megérintő trianoni trauma. Harmadrészt rámutatnak arra is, hogy a még nem létező nemzetiségi mozgalommal szemben a közigazgatás részéről megfogalmazott agitációs vád csoportidentitás-képző tényezővé is vált.

Abban, hogy ez a kérdés járási szintű ügy lett, fontos szerepet játszott a pomázi főszolgabíró, aki erdélyi menekült volt, és mint ilyen, még sokkal inkább érzékenyen reagált minden nem magyar nemzetiségű csoport megmozdulására: „[...] a mai csonka határok között véleményem szerint nemzetiségi kérdésről tárgyalni nem is szabad. [...] drága édes hazánkat a nemzetiségi kérdés és a nemzetiiségi izgatók tették tönkre. [...] magam is erdélyi menekült vagyok [...]” Kiemelte, hogy Budapest környékén alig lehet hallani magyar szót, miközben Erdélyben a románok és délen a szerbek a magyar iskolákat bezárták, az egyházi javakat elkobozták. „A magyar udvariasságra és lovagiasságra ez volt a felelet.” – írta keserűen egyik jelentésében a német kormánybiztosnak.¹⁷

A kisebbségi ügyek intézésével a Miniszterelnökségen belül német kormánybiztost neveztek ki Steuer György személyében. Bethlen István erről bizalmas levélben tájékoztatta a PPSK vármegyei főispánt 1922. július 6-án.¹⁸ Hangsúlyozta, hogy a kormánybiztos csupán véleményező szerv lesz, mindenféle intézkedési jogkör nélkül. Nagy vonalakban vázolta a kormánybiztos feladatkörét: a németajkú polgárok gazdasági, kulturális és szociális ügyeiben való tájékozódás, információgyűjtés és véleményadás; panaszok és kívánságok meghallgatása és azok közvetítése a Miniszterelnökség felé; ugyanakkor a németajkú lakosság társadalmi irányítása s e lakosság körében a magyar hazához való ragaszkodás érzésének ápolása és erősítése. A jól körülhatárolt feladatokban azonban Bethlen egy kiskaput mégis hagyott: „A fentiekben felsorolt feladatok nem jelentik a kormánybiztos működési körének szigorú körülhatárolását, felkértem ugyanis a kormánybiztost, hogy a vázolt ügykörön kívül terjessze ki figyelmét a hazai németeket érdeklő minden ügyre.” Ezen feladatok elvégzéséhez a kormánybiztos bejárja a németek által lakott településeket, és ott tájékozódik. Bethlen felhívta a főispán figyelmét: „Meg vagyok győződve, hogy Méltóságod átérti és átérzi e nagy fontosságú poli-

¹⁶ MNL PML IV. 442. b. 7015/1920.

¹⁷ MNL PML IV. 442. b. 6200/1924.

¹⁸ MNL PML IV. 401. a. 19/1922.

तिकai és hazafias háttérrel bíró intézkedésem fontosságát, s hogy a kormánybiztos ennek megfelelően a Méltóságod kormányzata alatt álló vármegye területén Méltóságod és a közigazgatási helyi szervek részéről a legmesszebbmenő támogatásban fog részesülni.”¹⁹ A miniszterelnök utasította a főispánt, hogy a vármegye területén lévő németajkú településeket tájékoztassa a kormánybiztos működéséről és feladatköréről, és annak kiszállása előtt informálódjon a németiség gazdasági, kulturális, szociális helyzetéről. A levelet a következőképp zárta: „Méltóságod politikai belátására bízom a fentieknek az illetékes alantás hatóságokkal való mikénti közlését, megjegyezvén, hogy *e bizalmas rendeletem szó szerinti közléséről természetesen nem lehet szó.* [kiemelés tőlem – M. R.] Végül újólág hangsúlyozva ezen ügy megfelelő kezelésének politikai szempontból való nagy fontosságát, ismételtlen kérem Méltóságodat, hogy a vázolt irányelvek szerint kellő körületekintéssel és politikai tapintattal szíveskedjék ez ügyben eljárni.”²⁰ A levélből világosan látszik, hogy a kormányfő – a maga szempontjából teljesen érthető módon – igyekezett az államhoz abszolút lojális embert megbízni a feladattal, és ugyan nem kívánta felruházni messzemenő jogosítványokkal, de egy bizalmas rendeletben utasította a közigazgatási hatóságokat a kormánybiztos legmesszebbmenő támogatására. Ugyanakkor tartván az ’alantás hatóságok’ gáncsoló munkájától, utasította a főispánt, hogy a rendeletet ne közölje velük szó szerint. Világosan látszik az az erőter is, amelyben Bethlen mozgott: kül- és belpolitikai okokból érvényesítenie kellett a Népszövetség által szerződésbe foglalt kisebbségi jogokat, miközben saját ellenzékét is mederben kellett tartania, mivel az – főleg szélsőjobbról – erőteljes támadásokat indított ellene emiatt; végül, de nem utolsósorban számolnia kellett a magyar közvéleménnyel is, amely a nemzetiségi politika végrehajtásának nem támogatója, hanem sokkal inkább gátló tényezője volt.

A kiadott miniszterelnöki utasítás ellenére is voltak azonban súrlódások a helyi közigazgatás és Steuer között. 1925 októberében a kormánybiztos közvetlenül fordult a járási főszolgabírókhoz azzal, hogy tudomására jutott, hogy egyes német községekben ellenszenvvel viseltetnek a Leventeegyesülettel szemben, ezért a szülők nem akarják oda beíratni a gyermekeiket. Arra szólította fel a főszolgabírókat, hogy a jelenséget számolják fel.²¹ A pomázi főszolgabíró egy évvel később, 1926 októberében jelentést küldött a kormánybiztosnak, hogy kíváncsún tartaná, ha kiszállna a németajkú községekbe, mivel ezeken a településeken sikertelen volt a leventeegyesület megalakulása. Csobánka vezető jegyzője erre a megkeresésre azonban úgy reagált, hogy a német kormánybiztos csak abban az esetben szálljon ki a községbe, ha hazafiassága megkérdőjelezhetetlen. Ezt Steuer becsületsértésnek vette, és így reagált: „Azért a munkámért, mellyel a németajkú lakosságnak a magyar hazához és a magyar nemzeti közéletéhez való ragaszkodását és erősítését, a magyarság és németiség között két évszázadon keresztül fennállott érzelmi és

¹⁹ MNL PML IV. 401. a. 19/1922.

²⁰ MNL PML IV. 401. a. 19/1922.

²¹ MNL PML Monori járás főszolgabírójának iratai (IV. 435. b.) 5955/1925.

lelki egység fenntartását úgyszólván teljesen magamra hagyatva szolgálom, semmiképp sem érdemlem meg a gáncsvetést és megrágalmazást, hanem a legmeszszebbmenő támogatást.”²²

Steuer a rábízott feladatot valóban maximális lojalitással végezte, s közben teljes érzéketlenséget mutatott a németiség kisebbségi törekvéseivel szemben. Munkáját sok esetben akadályozta, hogy nem kapott egyértelmű megkereséseket, aminek az oka gyakran az volt, hogy nem volt egyetértés a helyi és a járási szintű közigazgatás között. Amíg a pomázi főszolgabíró pl. Steuernek írt levelében azt írta, hogy nemzetiségi kérdésről véleménye szerint hivatalos fórumon tárgyalni sem szabad, addig a községi közigazgatás gyakran azért nem nézte jó szemmel, ha a kormánybiztos kiszállt a településre, mert a kisebbségi jogok érdekérvényesítő-jét látta benne. De a kisebbségi jogok iránt fogékony németiség sem fogadta bizalmába, mert nem képviselte érdekeiket a kormány felé. Így a kormánybiztosi pozíció valójában életképtelennek bizonyult, eredeti feladatát nem tudta betölteni.

A magyarországi németek történetében nem Steuer György kinevezése jelentett fordulópontot, hanem sokkal inkább az MNNE megszervezése 1923/24-ben. Mivel Bleier személye sokak szemében szálla volt, Bethlen István nem tehette őt meg az egyesület elnökévé, ezért helyette a legitimizmusa miatt korábban fogházra ítélt egykori külügyminisztert, Gratz Gusztávot nevezte ki. Az egyesület vezetőségének a Miniszterelnökség által delegált tagjait azonban nem csupán legfelső szinten választották ki, hanem a folyamatba bevonták az alsóbb szinteket is.²³ A Miniszterelnökség miniszteri osztálytanácsosa egy szigorúan bizalmas levélben felhívta a PPSK főispán figyelmét a következőkre: „Tekintettel arra, hogy a fenti egyesület működése kell, hogy országos szempontból a legszigorúbb ellenőrzés alatt álljon, felhívom figyelmét jelentésének a legapróbb részletekre kiterjedő fontosságára különösen abból a szempontból, hogy a felsoroltaknak az egyesület vezetőségébe való beválasztása nem fog-e nemzeti, illetve faji szempontból az országra káros hatást gyakorló működést eredményezni.”²⁴ A főispán pedig utasította a főszolgabírókat, hogy „szigorúan bizalmasan történő tudakozódás után” sürgősen tájékoztassák őt afelől, hogy nevezettek részt vettek-e azelőtt nemzetiségi mozgalmakban, „a magyar államhoz való hűség szempontjából magatartásuk, közéleti szereplésük milyen, azaz nincsenek-e túlzott német nemzetiségi eszméktől telítve, befolyásos, népszerű egyének-e, agilisak-e vagy sem, egyéniségük magatartásuk, viszonyaik után ítélve élénkebb működésre számíthatni-e részükről

²² MNL PML IV. 401. a. 114/1926.

²³ Az MNNE vezetőségébe megválasztott tagok PPSK vármegyéből: Schwannauer Antal és Tafferer Antal Zsámbékról, Bader Tamás Perbárról, Rumpl Pál Budakesziről, Oszfolk János, Steer Márton és Weibert Pál Torbágyról, Ebner Antal Budaörsről, id. Knap János és Wölbling Ferenc Törökbálintról, Gressl Ferenc, Eberhardt Antal és Krassa Henrik Budafokról, Schendelbach János Hajósról, Teusch Gusztáv Tökölről, Hufnagel Ferenc Solymárról, Bokor József Dunabogdányból, Jali Ferenc Piliscsabáról. – MNL PML IV. 401. a. 37/1923.

²⁴ MNL PML IV. 401. a. 37/1923.

az egyesületben, és milyen irányban (túlzó német, mérsékelt).²⁵ E szempontok figyelembevétele alapján a főispán 11 személyt javasolt az MNNE vezetőségének tagjául mint „államhűség és politikai szempontból megbízható egyéneket”.

Arra is törekedett azonban a közigazgatás, hogy ne csak a vezetőségi tagok kiválasztásába szólhassanak bele, hanem a helyi tagság összetételébe is. A főispán ezért felhívta a járási főszolgabírók figyelmét arra, hogy kívánatos lenne minél több német nevű vagy nyelvű tagot rábírní az egyesületbe való belépésre, de feltétlenül „magyarul érző, izzó magyar gondolkodású” személyeket, hogy így „a magyar hazához hű tagok többségben legyenek”.²⁶

Az MNNE zászlóbontására csak 1924 augusztusában került sor, mivel megalakulása után több mint egy évvel engedélyezték csak működése megkezdését. Augusztus 20-a kínálkozó alkalom volt az egyesület belépési felhívásának közzétételére. Ebben hangsúlyozták a magyar, hazafias szellem ápolásának fontosságát, valamint a német nyelvhez, oktatáshoz, hagyományokhoz való ragaszkodás szükségességét.²⁷ Az egyesület egy évvel későbbi beszámolójában a vezetőség eredményesnek nyilvánította a helyi csoportok szervezését,²⁸ miközben Pest megyében még csak ekkor kezdhettek el szervezkedni. Ennek az volt az oka, hogy a közvélemény ebben a megyében, éppen a főváros szomszédságában, nem akart hallani semmiféle német mozgalomról.²⁹ A Miniszterelnökség ezért arra az álláspontra jutottak, hogy Budapest környékén az MNNE egyelőre ne alakíthasson helyi választmányokat, inkább kezdje Dél- és Nyugat-Magyarországon a szervezőmunkát.³⁰

Az egyesület szervezkedését a főispán izgatásnak tartotta, de 1925. november 24-én külön megállapodást kötött az MNNE vezetőségével, melyben megegyeztek, hogy a szórványtelepüléseken nem szervezkednek, mindent lépésüket előre bejelentik, és mindenre engedélyt kérnek, valamint hogy a helyi vezetőségek névsorát felterjesztik, és a főispán dönthet arról, hogy kit tart elfogadható személynek és kit nem.³¹ Egyúttal azonban hozzájárult ahhoz, hogy a megye több településén is tagtoborzó gyűléseket tartsanak. Ezzel kapcsolatban a pomázi járás főszolgabírója azt jelentette, hogy a gyűléseket meg is tartották, de elegendő létszám híján nem tudták az egyesületet megalakítani.³² A jelentés szerint rendzavarás nem történt, a beszédeket Goldschmidt György központi egyesületi titkár tartotta, aki

²⁵ MNL PML IV. 401. a. 37/1923.

²⁶ MNL PML IV. 401. a. 51/1924.

²⁷ MNL PML IV. 401. a. 19/1925.

²⁸ Spannenberger, 2005. 68.

²⁹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) Miniszterelnökség, Nemzetiségi és kisebbségi osztály (K28) 1926-L-34-7021; MNL OL K 28 ME-1926-C-1808. Közli Bellér Béla: Az ellenforradalmi rendszer nemzetiségi politikájának kiépülése (1923–1929). *Századok*, 1973/3. 658.

³⁰ MNL OL K 28 1925-T-75. Közli Bellér, 1973. 658.

³¹ MNL PML IV. 401. a. 125/1925.

³² MNL PML IV. 401. a. 125/1925.

nem értette a történeteket: „Nem értem, mi van a pomázi járásbeli svábokkal, úgy látszik, azoknak nincs érzékük az anyanyelvhez.”³³

Az első helyi csoportok csak 1926. második felében alakulhattak meg.³⁴ 1927-ig a vármegye 13 településén ugyan megalakult az MNNE helyi csoportja, működésüket azonban engedélyezés híján mégsem kezdhették meg.³⁵ Gratz emiatt levélben fordult a főispánhoz, melyben panaszt tett az alispánra, aki szerinte a vármegye egész területén szabotálta a csoportok tudomásulvételét, még azokban a községekben is, ahol a főispáni engedély már megvolt.³⁶ Jellemző ugyanakkor, hogy a pomázi főszolgabíró még azt a Gratz Gusztávot is nemzetiségi „izgatónak” tartotta, aki állandóan hangsúlyozta, hogy a német néphez való tartozás nem sértheti a magyar hazához való kötődést.³⁷ A központi járás főszolgabírója pedig egyenesen azzal vádolta meg az MNNE országos vezetését, hogy a községekben újra „német világot” akarnak teremteni.³⁸ Amint az egyesület szervezkedése intenzívebbé vált, a közigazgatás azonnal jelentette azt a Belügyminisztériumnak.

Hasonló „vigyázó” szemekkel figyelték a kisebbségi oktatás megszervezését is.³⁹ A helyi közigazgatás hozzáállását jól példázta a pomázi főszolgabíró községi vezetőjegyzőknek címzett körrendelete az iskolarendeletről: „A fent hivatkozott rendeletek kiadását nem lehetett megakadályozni, de viszont azok végrehajtásánál a közigazgatásra nagy feladat vár. Azt, amit eddig építettünk a nemzeti eszme érdekében, felfuvalkodásból avagy túlkapásból lerombolni nem engedjük, ez a becsületes magyar közigazgatás legszentebb feladata, ezzel tartozunk az ezeréves és ezer sebből vérző szerencsétlen megcsonkított hazánknak.”⁴⁰ (A szociáldemokraták a német nyelv bevezetése mellett agitáltak, aminek egyértelműen pártpolitikai motivációi voltak, ugyanis tagjaik között nagy számban voltak német nemzetiségűek.⁴¹) A helyi közigazgatás „jól végezte feladatát”, ugyanis az A és B típusú német iskolák száma az 1935-ös újabb iskolarendeletig nem változott,⁴² az állam által leginkább „tolerált”, C típusú, nyelvoktató iskolák száma azonban 1933-ra 35-re nőtt.⁴³

Hiba lenne azonban csupán a közigazgatás és az egyház gáncsmunkájának eredményét látni a kisebbségi iskolák átalakításának sikertelenségében. A ma-

³³ MNL PML IV. 401. a. 125/1925.

³⁴ Budaörs, Budajenő, Solymár, Budakalász, Taksony, Dunaharaszti, Pilisszentiván. – MNL PML IV. 401. a. 145/1926.

³⁵ MNL PML IV. 401. a. 100/1927.

³⁶ MNL PML IV. 401. a. 100/1927.

³⁷ MNL PML IV. 401. a. 51/1924.

³⁸ MNL PML IV. 401. a. 88/1924.

³⁹ A helyi közigazgatás és az oktatás viszonyáról nem kívánunk itt részletesebben szólni, mert ezt a kérdést Somlai Péter Ferenc e kötetben megjelent tanulmánya tárgyalja.

⁴⁰ MNL PML IV. 401. a. 51/1924.

⁴¹ Erről bővebben lásd Tilkovszky Loránt: *Die Sozialdemokratische Partei und die Frage der deutschen Nationalität in Ungarn 1919–1945*. Budapest, Akadémiai, 1991.; Bellér, 1973. 645–687.

⁴² Ehhez lásd MNL PML IV. 401. a. 10/1936.

⁴³ MNL PML IV. 401. a. 44/1933.

gyarországi németek egy része ugyanis maga sem igényelte az anyanyelven tanító iskolákat. Gyerekeik jövőbeni boldogulása miatt a német szülők is nagy hangsúlyt fektettek arra, hogy gyerekeik minél jobban elsajátítsák az államnyelvet. Különösen igaz volt ez a főváros környéki németiségre, ahol a környező települések lakói áruikat a budapesti piacokra vitték eladni, sőt gyakran Budapesten dolgoztak. Aki tehetséges volt és értelmiségi pályára készült, annak elemi érdeke volt a magyar nyelv tökéletes elsajátítása. Másrészt a kisebbségi állásfoglalásban a gazdasági érdekek mellett fontos szerepet kapott az is, hogy a magyarországi németek „Deutschungar” tudatú nagyobb része a magyar nyelvű iskola választásával a magyarsághoz való kötődését is ki kívánta fejezni. Ezt legplasztikusabban talán a vecsési Teichter Antal fogalmazta meg egy képviselő-testületi ülésen, amikor a felsőbb hatóságok a településen B típusú iskolát akartak bevezettetni: „A vecsési németajkúak mindig 48-asok és lelkes magyar érzelműek voltak, úgy az iskolaszékeken, mint a képviselő-testületi közgyűléseken már évtizedekkel ezelőtt állást foglaltak a magyar nyelv mellett, és bár megtartották anyanyelvüket, nemcsak lélekbeli kívánságaik, hanem a magyar testvérekkel való teljes összhang biztosítása céljából is minden tudásukat és ismeretüket magyar nyelven kívánták megszerezni. Legyen az anyanyelv bármilyen, az egy kincs, amelyet mindig megőriznek. A németajkúak szívéből beszél, amikor kimondja, hogy a magyar földből szívták az anyatejet, ez táplálta őket kettőszáz éven keresztül, ennek minden röge hozzájuk nőtt, és szerinte ahhoz kell igazodni, amely nekik eddig egy bőséges kenyeret, tisztességes megélhetést és teljes polgárjogot adott.”⁴⁴ A magyarországi németek egy részének elzárkózásával természetesen nem szívesen néztek szembe az MNNE vezetői, de a szakirodalom sem igen vette figyelembe eddig ezt a szempontot.

A vármegyei közigazgatás magatartását komolyan befolyásolta a Belügyminisztérium többszöri figyelmeztetése is, melyben óvatosságra intette a hivatalokat, arra hivatkozva, hogy az egyesület működése „pángermán célokat követ” – anélkül, hogy konkrét eseteket sorolt volna fel. Ennek pedig az lett a következménye, hogy a németiség jogos kisebbségi követeléseit is pángermán agitációként könyvelték el a közigazgatás különböző szintjein.⁴⁵ Ugyanakkor azonban az egyesületnek is érdekében állt, hogy elhatárolódjon az egyes településeken működő „szélsőséges elemektől”. Az MNNE vezetősége ezért arra kérte a kormányt, hogy a helyben felmerülő panaszokról informálják őket, mert csak így tudnak azokkal szemben eljárni, akik az egyesület alapszabályaival ellentétes tevékenységet fejtenek ki. A „tűlfűtött elemek izgatása” őket is zavarta. Így került sor 1933 májusában Budaörsön arra, hogy az MNNE helyi vezetője személyesen panaszolta be

⁴⁴ MNL PML IV. 401. a. sz. n./1938. Vecsési képviselő-testület rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve, 1938. április 8.

⁴⁵ MNL PML IV. 401. a. sz. n./1929.

a főispánnál a község plébánosát,⁴⁶ aki nagyon erőteljes agitációt folytatott annak érdekében, hogy a községben A típusú iskola működjön, és emiatt lemondását is benyújtotta a főispánnak.⁴⁷ Az eljárás fonákságára vall azonban, hogy a főszolgabíró mindezt az egyesületet és személyesen Bleyert tette felelőssé.⁴⁸ (Ebben feltehetően az is szerepet játszhatott, hogy 1933-ra Bleyer véleménye a magyar nemzetiségpolitikáról gyökeresen megváltozott az 1920-as évek elejéhez képest. Főként az 1930-as népszámlálás keserű eredményét látva (1920: 551.211, 1930: 478 630 német anyanyelvű),⁴⁹ valamint folyamatosan szembesülve a bethleni nemzetiségpolitika végrehajtásának kudarcával, radikálisabb irányvonalat képviselt, és egyre inkább Németországra támaszkodva akarta keresztülvinni törekvéseinek megvalósulását.⁵⁰)

A magyarországi németek németországi ösztöndíjasaira már évekkel korábban felfigyelt a magyar kormány, és Gratz Gusztáv, az egyesület elnöke is óva intette Bleyert az ösztöndíjak színfalak mögötti szervezésétől. A Miniszterelnökség már 1928-ban arra kérte a főispánt, hogy kísérje figyelemmel a megye területéről távozott ösztöndíjas ifjakat, 1932-ben pedig kifejezetten jelentést kért róluk, mert információik szerint „több jel mutat arra, hogy az ifjak odakint nemkívánatos befolyás alá kerülnek, aminek azután hazatértükkor nyilvánul meg sok esetben a káros kihatása.”⁵¹ A vizsgált járásek közül egyedül a központi járásból jelentették, hogy egy budaörsi ifjú, Luncz István egyetemi hallgató tanul Münchenben.⁵² Nincsenek pontos adataink arról – a magyar kormánynak sem voltak –, hogy hány magyarországi német fiatalembert érintett ez az ösztöndíj-lehetőség, annyi azonban bizonyos, hogy csekély számuk ellenére is képesek voltak élére állni a radikálisabb irányvonalnak.

A német öntudat ébresztését szolgálták a Németországból ideutazó ún. Wandervogelek, vándordiákok is. Erre a jelenségre a megyében az 1930-as évek elején figyeltek fel a helyi hatóságok. Az ország más területein már korábban is fel-felbukkantak, először a Dunántúl német községei voltak a célpontjaik, a „Schwäbische Türkei” települései. Idővel azonban az ország más részeit is elkezdték látogatni, és

⁴⁶ A község plébánosáról bővebben lásd Grósz András: Auber mann Miklós plébánosi működése Budaörsön 1925 és 1944 között. In: Vass Jenő Sándor (szerk.): *Elődeink öröksége III. Tanulmányok Budaörs múltjából*. Budaörs, Budaörs Város Önkormányzata, 2007. 295–325.

⁴⁷ Megjegyzendő, hogy Budaörsön B típusú iskola működött az 1924/1925-ös tanévtől. – MNL PML IV. 401. a. 44/1933.

⁴⁸ MNL PML IV. 401. a. 31/1933. – 1933. május 9-én volt Bleyernek az ismert viharos parlamenti beszéde, melyben a népszámlálási adatok eredményeiért a bethleni nemzetiségpolitikát ostromozta. Ezzel a beszéddel Bleyer a támadások keresztútjába került.

⁴⁹ Az 1920. évi népszámlálás. 1. rész. A népesség főbb demográfiai adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Budapest, Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1923. (Magyar Statisztikai Közlemények 69. kötet); Az 1930. évi népszámlálás. 1. rész. Budapest, Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1932. (Magyar Statisztikai Közlemények 83. kötet)

⁵⁰ Erről bővebben lásd Pritz–Marchut, 2017.

⁵¹ MNL PML IV. 442. b. 9492/1928.; MNL PML 401. a. 136/1932.

⁵² MNL PML 401. a. 136/1932.

1930 novemberében a Belügyminisztérium már jelentést kért a megye főispánjától a vándordiákokról. Ekkor azonban még a főispán válasza nemleges volt.⁵³ Az első jelentést a „vándorokról” 1933 májusában a Központi járás főszolgabírója tette. E szerint a járás két községében, Budaörsön és Soroksáron bukkantak fel pünkösdi alkalmával.⁵⁴ Közvetlenül Németországból jöttek, külön teherautókon. A főszolgabíró ugyan semmit nem konkretizált, mégis azt javasolta, hogy meg kellene akadályozni, hogy ezek a „kirándulók” az országba bejöhessenek.⁵⁵ Nem kizárt, hogy javaslatában közrejátszhatott az is, hogy ugyanabban a hónapban volt Budaörsön a fent említett eset, amikor a plébános vezetésével aláírásokat gyűjtöttek az A típusú iskola bevezetésére. A párhuzamot megvonni nem volt nehéz. Júniusban a kirándulások folytatódtak a Buda környéki falvakban. Ezeknek a hatása egész nyáron érzékelhető volt, azonban a „Wandervogelek” semmi olyat nem tettek, amiért hatósági beavatkozásra lett volna szükség.

Komoly problémát jelentett, hogy a helyi hatóságok nem tudtak különbséget tenni a német egyesületekben mutatkozó radikális és mérsékelt irányvonal között, ezeket nemritkán összemosták. Ezzel magyarázható az, hogy a Buda környéki főszolgabíró jelentésében arra panaszkodott, hogy az MNNE műsorain kulturális anyag alig szerepel, viszont annál több a propagandabeszéd.⁵⁶ A pomázi főszolgabíró szintén arról tett jelentést, hogy ha az MNNE nem volna, akkor szóba sem kerülne a nemzetiségi kérdés. Jelentették mindezt akkor, amikor a főispán a német nemzetiségi kérdéssről írott összefoglalójában arról tett említést, hogy a szakadás óta az MNNE „csendesebb mederben” dolgozik, és napi politikával nem foglalkozik. Ebben a terjedelmes összefoglalóban a főispán a vármegye területén élő németeket két csoportra osztotta: 1. azok a németek, akik a hazának békés polgárai, jól beszélnek magyarul, kenyérgondjukon kívül más bajuk nincsen, helyzetükkel megelégedettek, nemzetiségüknek megerősítésére való törekvéseik sem egyházi, sem iskolai, sem politikai vonatkozásban nem nyilvánulnak meg. Kb. 45 000 fő; 2. a másik csoporthoz tartoznak leginkább a Budapest környéki járások németajkú lakosai – számuk 95 000 –, akiket a nagynémet célok szolgálatában álló budapesti szervezeteik izgatnak.⁵⁷

A Budapest környéki járások közül e tekintetben kivételt képezett a monori járás két németajkú településsel, Vecséssel és Ceglédbercellel (Vecsés magyar

⁵³ MNL PML 401. a. 26/1929. A főispán válaszelevele: 1931. február 12.

⁵⁴ MNL PML 401. a. 31/1933. – Budaörs azért is számított kiemelt turisztikai célpontnak, mert a helyi németiség ekkor rendezte meg első alkalommal a *passiójátékot* a Kőhegyen, aminek nagy sajtóvisszhangja volt. A budaörsi passiójátékok életre hívója Bató Géza helyi tanító volt, akit a Székesfehérvári Törvényszék 1919. október 31-én kétévi börtönbüntetésre ítélt a Tanácsköztársaság idejében tanúsított magatartása miatt. A passiójátékok minden téren elismerést kaptak, Batót mégis távol akarták tartani a szervezéstől, és egyre inkább Steuer Györgynek jutott a feladat. – MNL PML 401. a. 79/1937.

⁵⁵ MNL PML 401. a. 31/1933.

⁵⁶ MNL PML 401. a. 10/1936.

⁵⁷ MNL PML 401. a. 10/1936.

többségű, Ceglédbercel német többségű volt). Egy főszolgabírói jelentés szerint 1935-ig nem volt észlelhető semmiféle német nemzetiségi mozgalom a járásban, s a főszolgabíró biztosította felettesét, hogy a járás német lakosságának hazafias magatartása ellen mindaddig kifogás nem merült fel, nemzetiségüket sem egyházi, sem iskolai, sem politikai téren megerősíteni nem kívánták.⁵⁸ A megfogalmazás jól mutatja, hogy ebben az időszakban sok közigazgatási vezető számára a lojalitás nem volt összeegyeztethető a nemzeti identitás megőrzésének igényével. 1935-ben Kussbach Ferenc, Bleyer veje, választási kampányt folytatott Vecsésen, és a főszolgabíró ennek tudta be, hogy a településen megindult a német mozgalom.⁵⁹ (Az MNNE vecsési csoportja ennek ellenére csak 1937. április 18-án alakulhatott meg, akkor is Pintér László közbenjárására.⁶⁰) Az MNNE-t két oldalról is támadták: amíg a helyi közigazgatás továbbra is veszélyesnek tartotta, addig a radikálisabb német irányvonal folyamatosan rágalmazta azzal, hogy a „magyar piszkos fasiszta kormány” lefizette az egyesület vezetőségét, hogy neki dolgozzon – foglalta össze tömören Solymáron 1937-ben egy budaörsi lakos.⁶¹

A két magyarországi német irányvonal egybemosása súlyos hiba volt. A helyi közigazgatás nem látta be annak a szükségét, hogy az MNNE-t kellene támogatnia a radikálisabb Kameradschafttal (Bajtársi Szövetség) szemben, mert így talán távol lehetne tartani a hazai németeket a nemzetiszocialista irányvontól.

1938 tavaszán az Anschluss hatása erősen érzékelhető volt a magyarországi németiség körében is. A főszolgabírói jelentések ekkor már nem annyira német nemzetiségi mozgalomról beszéltek, hanem nemzetiszocialista mozgalomról vagy hitlerizmusról. Egy 1938. áprilisi nemzetvédelmi helyzetjelentés számolt be arról, hogy a március 15-i ünnepségeken a sváb községekben sokan ülve maradtak a *Himnusz* éneklése közben.⁶² (Ugyanakkor árnyalja a képet, hogy a vecsési szülők ekkor szavaztak a magyar oktatás megtartása mellett.⁶³) Ennek ellenére vagy mindemellett 1938. június 12-én, amikor a község fennállásának (pontosabban a betelepítésnek) a 150. évfordulóját ünnepelték, a monori főszolgabíró, Egedy Kálmán túlfűtött nacionalizmussal a következőket mondta ünnepi beszédében: „A vendéglátó ősi nép szeretettel, megértéssel fogadta azt az 50 családot. Szívesen adott nekik a vérrel szerzett magyar földből, amikor abból még volt felesleg. A magyar nemzet a tőle megszokott gavallériával engedte, hogy az ide bevándoroltak minden nehézség nélkül szaporodjanak lélekszámban, gyarapodjanak anyagiakban. [...] És ezt a megértést, ezt a türelmet, ezt a szeretetet nem kívánja megvonni az az ősi nép a bevándoroltaktól most sem, de a jövőben sem, amikor

⁵⁸ MNL PML 401. a. 10/1936.

⁵⁹ MNL PML Alispáni évnegyedes jelentések (IV. 408. u.) 38875/1935 73.f. 36. l. Közli Sín Edit: Vecsés a főváros vonzásában (1900–1944). In: Lakatos Ernő (szerk.): *Vecsés története*. Vecsés, Vecsés Nagyközségi Tanácsa, 1986. 159–160.

⁶⁰ MNL PML 401. a. 3/1937.

⁶¹ MNL PML 401. a. 3/1937.

⁶² MNL PML 401. a. 13/1938.

⁶³ MNL PML 401. a. 13/1938.

pedig magának is oly rosszul megy a sorsa, oly nehéz, küzdelmes az élete. Amikor a magyar föld olyan drága lett, mert abból oly kevés maradt! A vendéglátó nemzet még most sem követeli vissza a bevándoroltaktól a magyar földet, pedig millió és millió azoknak a száma, akiknek egy talpalatnyi sincs belőle, és akik talán még sokáig hiába sóvárognak akkora darabkáért is, amelyen felépíthetnének maguknak egy-egy kis bogárhátú házacszkát. Amikor itt e helyen, ez alkalommal ilyen gondolatoknak adok helyet, sok millió magyar nevében szólok, és azért teszem, hogy figyelmeztessem annak az 50 családnak a leszármazottait egy nagy, szent kötelességükre. A magyar föld nem volt áruba bocsájtható export-import cikk soha, és nem lesz a jövőben sem. Ezt a földet csak birtokolni lehet, de elbirtokolni soha. És ezt a magyar vérrrel megszerzett és minden rögtét vérrrel áztatott földet csak az birtokolhatja, aki – habár nyelvében nem is de – érzésében, felfogásában, gondolkodásában magyar és feltétlen híve a magyar állameszmének, s nem engedi magát befolyásolni némely hóbortosoknak itt terjesztett blutos-bodenes tévtanaitól. [...] igen szép és jogos gesztus volna, ha az évszázados gavallér vendégszeretetért cserébe, nyelvében is magyarrá lenne.”⁶⁴ A beszéd jól mutatja, hogy a főszolgabírónak nemcsak hogy nem volt politikai érzéke (az emberi vonatkozásokról nem is beszélve), de nem érzékelte a vecsési németiség hangulatát sem. Nem differenciált, mert fel sem fogta, hogy egy ilyen beszéddel épp a radikális irányvonal felé nyomja a helyi német lakosságot.

Miután a Volksbund 1938 novemberében megalakulhatott, a helyi hatóságok is világosan látták már az új szervezet és az MNNE közötti lényeges különbségeket. A közigazgatás egyes megyei tisztviselői ekkor már szembesültek hibáikkal: „[...] nem lett volna szabad differenciálás nélkül az egész németiségnek nekimeni, őket büdös, hazaáruló sváboknak nevezni, a közigazgatás minden eszközével nyomni őket, csupán azért, mert németül is beszéltek.”⁶⁵ Az MNNE-vel szembeni ellenséges magatartás szinte megszűnt, a jelentések egyre gyakrabban számoltak be arról, hogy az MNNE ülésein a vezetők a magyar államhoz való hűséget hangsúlyozzák. 1939 januárjában ez az MNNE pilisszentiváni kultúrelőadásán így hangzott: „az egyesület legfőbb célkitűzése a háromféle hűség ápolása, és pedig hűség a Haza, hűség az Isten és hűség a német anyanyelv és népiség iránt.”⁶⁶

Az MNNE kényes helyzetét jól mutatja, hogy a hűség hangsúlyozása mellett radikálisabb megnyilatkozásokra is szüksége volt ahhoz, hogy a Volksbund támadásait valamelyest ki tudja védeni. A fent említett pilisszentiváni kultúrelőadáson az is elhangzott, hogy Verdun mellett a németiség legnagyobb temetője Magyarország a beolvasztás és a hazai németek közönye miatt.⁶⁷ Amikor a vezető jegyző emiatt felelősségre vonta az előadót, ő azt mondta, hogy Pintér László kanonoktól

⁶⁴ Bilkei Gorzó János: *Vecsés nagyközség története, különös tekintettel a 150 év előtti telepítésre (1786–1936)*. Monor, Vecsés Nagyközség előljárósága, 1938. 154.

⁶⁵ MNL OL K 28 69. cs. C.17 654/1940. Közli Tilkovszky Loránt: *Ez volt a Volksbund. A német népcsoport-politika és Magyarország 1938–1945*. Budapest, Kossuth, 1978. 69.

⁶⁶ MNL PML Pilisszentiván községi iratok V. 1098. Cb. Elnöki iratok 7/1939.

⁶⁷ MNL PML V. 1098. Cb. Elnöki iratok 7/1939.

kapták az utasítást arra, hogy a „Basch csoport” konkurenciájára való tekintettel ők is használjanak erősebb kifejezéseket az előadásaik általános részében, azonban a konkrétumoknál okos mérsékletet tanúsítsanak. A vezető jegyző jelentésében ezt meg is erősítette, és a lakosságról a következő jelentést tette: „A lakosság nagy számban jelent meg a gyűlésen, ennek az a magyarázata, hogy a községem lakossága általában konzervatívabb gondolkodású, mint a közvetlen környező Pílisvörösvár és Solymár községé. Általános községvezetés szempontjából ez a természete kedvezőbb, mert ebből folyóan a hatóságokkal szemben tisztelettelőbb, közkötelezettségeinek pontosabban tesz eleget (pl. adóhátralék a faluban nincs), vezetőire hallgatni szokott úgy a politikai mozgalmakban, mint a közelet egyéb megnyilatkozásaiban. De ezen természetéből folyóan régi német népi tradícióihoz is jobban ragaszkodik. Szélsőségekre azonban sohasem volt kapható.”⁶⁸

A helyi közigazgatás vezetői tehát – amint említettük – immár differenciáltak, és sok esetben jól érzékelték a két német irányvonal közötti különbséget. (Ennek egyik leglátványosabb megnyilvánulása Endre László alispán ünnepi beszéde volt 1940. március 10-én az MNNE rendezvényén a Magyar Vasúti és Hajózási Klubban.⁶⁹) Mindez azonban már késői felismerésnek bizonyult. Sem a helyi közigazgatás, sem a magyar kormányok két évtizeden keresztül nem ismerték fel, hogy a jogos kisebbségi igények szabotálásával valójában egy radikálisabb irányvonal kifejlődését támogatják, amely már nem tartotta szükségesnek a magyar államhoz való lojalitást, hanem egyre inkább Németország expanziós céljainak kiszolgálójává vált.

A Volksbund a helyi csoportok szervezését csak az 1939-es parlamenti választások után kezdhette meg, de gyakorlatilag csak a nyári hónapokban, mert 1939 szeptemberében a magyar kormány a világháború kitörésére hivatkozva az egyesület tevékenységét korlátozta, ami együtt járt a csoportok alakításának felfüggesztésével.⁷⁰ A szervezés újabb lendületet majd csak 1940-ben vett, az 1940 augusztusában született második bécsi döntéssel egyidejűleg megkötött bécsi népcsoportegyezmény pedig már egyértelműen a Volksbundot ismerte el a hazai németiség egyetlen törvényes képviselőjének.⁷¹ Az időközben elnököt változtatott MNNE (Gratz Gusztáv helyett Pintér László kanonok) 1940 novemberében végérvényesen beszüntette tevékenységét, így a magyar államhoz hűséges németeknek nem maradt saját nemzetiségi szervezete.

A 2014-ben megjelent *Töréspontok* c. könyvben arra a következtetésre jutottam, hogy a magyarországi német identitás egyrészt alulról fejlődött, másrészt felülről szervezték.⁷² Az újabb források feltárása azonban meggyőzött arról, hogy egy harmadik tényező szerepét is figyelembe kell venni: a német identitást maga

⁶⁸ MNL PML V. 1098. Cb. Elnöki iratok 7/1939.

⁶⁹ MNL PML Dunabogdányi községi iratok (V. 1029. Cb.) 1073/1939.

⁷⁰ Spannenberger, 2005. 184.

⁷¹ A népcsoportegyezmény szövegét közli Spannenberger, 2005. 397–398.

⁷² Marchut, 2014. 52.

a közigazgatás is alakította, formálta és erősítette, miközben épp ellene próbált fellépni.

A német kisebbségi törekvések jogosak voltak, de a sebzett magyar nemzettudatnak (és a kérdéskörért felelős kormányhivataloknak) ez elviselhetetlenül sok volt, mivel a határon túli magyarság eközben jogait sorra vesztette el, a magyarországi németiség pedig épp ekkor akarta volna kisebbségi jogait kifejezésre juttatni és érvényesíteni.

A tanulmány elején megfogalmazott kérdésre pedig az a válasz, hogy a magyarországi németiség történetében fellelhető cezúrák a korszak nagy részében nem jártak együtt a helyi közigazgatás viszonyulásának megváltozásával, s csupán 1939–1940-ben kezdtek szereplői differenciálni, de az akkor már késő volt. A magyar nemzetiségpolitikában ugyanaz a megkésettség volt tapasztalható ekkoriban, mint 1918–1919-ben, amikor különböző jogok megadásával próbálták volna a nemzetiségeket rábírní arra, hogy továbbra is a magyar állam keretei között képzeljék el jövőjüket.

A magyarországi németiség a radikalizálódási folyamattal együtt sem akart más állam (a Német Birodalom) területén élni, a második világháború után azonban jó része (kb. fele) mégis hazájának elhagyására kényszerült. A törvényhozók, rendeletalkotók, valamint a végrehajtók (köztük a közigazgatással) akkor sem differenciáltak.

GRÓSZ ANDRÁS

Keresztutakon

*Adalékok a katolikus egyház
és a magyarországi németiség
két világháború közötti kapcsolatához*

A tanulmányban azt vizsgálom, hogy miként viszonyult a klérus a Trianon után kibontakozó német mozgalom – elsősorban a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület (MNNE) – kulturális és nyelvi jogokat felkaroló törekvéseihez, és hogyan alakult a templomi anyanyelvhasználat problémája ebben az időszakban. Írásom elsősorban az 1920-as évekre és az 1930-as évek első felére összpontosít, célja az, hogy áttekintő jelleggel, elsősorban egyházi források bevonásával tárja fel az egyház és a német nemzetiség érintkezési területeinek egy részét úgy, hogy közben bemutassa a felső- és alsópapság magatartását és reakcióit is.

Az első világháborút lezáró trianoni békeszerződés következményeként a Magyarországon élő németek létszáma kétmillióról alig több mint 550 ezerre csökkent, ami a 7,6 milliós összlakosság 6,9 százalékát jelentette, és ezzel a népcsoport a legnagyobb magyarországi nemzetiséggé vált.¹ A trianoni országhatárokon belül maradt németiség nagyobb részének elődei a 18. század folyamán települtek az országba, és szervezettebb együttélést alakítottak ki a többségi magyarsággal, mint például a Romániához került erdélyi szászok. Ebben nagy szerepe volt szét-szórtabb földrajzi elhelyezkedésüknek és annak, hogy általában vegyes lakosságú településeken éltek. Többségük mezőgazdasággal foglalkozott, falvakban élt, egy részük pedig az ipari munkásság sorait gyarapította.

A Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz és Romániához csatolt bánáti, bácskai és szatmári, valamint az Ausztriához került nyugat-magyarországi katolikusok elvesztése érzékenyen érintette az egyházat, de a trianoni Magyarországon élő németiségnek még így is több mint 80 százaléka római katolikus volt.² A hazai német hívek magas száma önmagában nem jelentett kihívást a papságnak a mindennapos lelkipásztorkodás területén, a kibontakozó német mozgalom fellépése, nyelvi és kulturális követeléseai azonban már igen.

A katolikus egyház megkerülhetetlen tényező volt a nemzetiségi törekvések kapcsán, mivel az alapfokú iskolák nagy részének fenntartójaként a törvény sze-

¹ Az 1920. évi népszámlálás. 1. rész. A népesség főbb demográfiai adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Budapest, Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1923. (Magyar Statisztikai Közlemények 69. kötet)

² Greszl, Franz: Diözesangliederung der deutschen Katholiken vor 1946 in Ungarn. *Unser Hauskalender. Jahrbuch der Ungarndeutschen*. Stuttgart, 1955. 49.

rint létrehozható kisebbségi iskolatípusok meghatározásában döntő szava volt.³ A klérus a hitélet területén saját döntési jogkörrel rendelkezett a liturgia – elsősorban a szentmisék énekei, prédikációi és egyéb ájtatosságok – nyelvének meghatározásában is. Így a nemzetiségi anyanyelv használatának mértéke nagyban függött az adott egyházmegyét vezető főpásztor és a papság hozzáállásától, ami a konkrét ügyekben általában döntő jelentőségűnek bizonyult.

A nemzetiségi kérdés kezelésében a katolikus egyház általában igazodott az ellenforradalmi rendszer politikájához, hiszen a revíziót programjára tűző államtól várhatta elvesztett egyházmegyei területeinek visszaszerzését és 1918–1919-ben megnyirbált jogainak biztosítását. A kormányzat viszont Trianon politikai, társadalmi és gazdasági következményeinek feldolgozásában számított a katolikus klérus támogatására, így szoros együttműködés alakult ki a két fél között. Ugyanakkor a békeszerződés okozta veszteségek miatt nacionalista, irredenta szólamok és magyar sorskérdésekre választ kereső mozgalmak uralták a hazai közbeszédet, melyek a nemzetiségi követelésekben az ország további gyengítésének szándékát látták. A közhangulat befolyása alól a klérus sem vonhatta ki magát. Nem volt tehát véletlen, hogy egyfajta „versengés” alakult ki a katolikus és a protestáns egyházak között, melynek tárgya a hazafias elkötelezettség bizonyítása, célja pedig a nagyobb legitimáció biztosítása volt,⁴ ez pedig nem kedvezett a nemzetiségi jogok érvényesítésének. Ahogy az sem, hogy jöllehet a párizsi békerendszer kisebbségvédelmi előírásait teljesíteni és a külpolitikai elszigeteltségből kitörni akaró Bethlen-kormány a nemzetiségek számára kedvező jogszabályokat alkotott,⁵ a törvények és rendeletek gyakorlati érvényesítése a vármegyei és települési közigazgatás nagy részének komoly ellenállásába ütközött. A magyarországi német igények így szükségszerűen a politikai térben kerültek értelmezésre, és sok esetben a kibontakozó nemzetiségi mozgalommal kapcsolatos érzések, preconcepciók döntöttek az adott ügyek sorsáról, nem pedig a követelések jogossága vagy jogtalansága.

A főpapság és az MNNE

A kulturális és nyelvi jogokért küzdő hazai német mozgalom élén a hívó katolikus Bleyer Jakab egyetemi tanár, volt nemzetiségügyi miniszter állt, akinek személye a keresztényszociális mozgalom képviselőjeként és az 1919-es ellenforradal-

³ A kormányzat 1923-ban vezette be azt a kisebbségi népiskolai rendeletet, amely előírta, hogy a legalább 40 nemzetiségi tankötelessel bíró településeken összehívott szülői értekezletek helyben választhatnak a kisebbségi egynyelvű (A), a vegyes (B) és a magyar egynyelvű – azaz kizárólag nyelvoktató – (C) iskolatípus közül. – Lásd A vallás- és közoktatásügyi miniszter 110.478. VIII. a. sz. rendelete a 4800/1923. ME sz. rendelet 18. §-ában foglalt rendelkezések végrehajtásáról. – Seewann, Gerhard: *A magyarországi németek története 2. 1860–2006*. Budapest, Argumentum, 2015. 447–448.

⁴ Ezt csak felerősítette, hogy Horthy Miklós kormányzó református volt.

⁵ Lásd a 3. lábjegyzetet.

mi szervezkedések résztvevőjeként nem volt ismeretlen a klérus számára.⁶ Minisztersége idején a püspökök Bleyer személyében elsősorban az ellenforradalmi kormányok tagját látták, aki intézkedéseivel Trianon előtt a magyar állam egységének megőrzésére, a területi veszteségek minimalizálására törekedett. Mivel a nemzetiségi kérdés kezelésének fontossága a vesztes békeszerződés aláírása után a kormányok számára háttérbe szorult, a miniszteri posztról 1920 decemberében kényszerűen távozó Bleyerhez – a felfokozott közhangulatot követve – a klérus is egyre bizalmatlanabbul viszonyult. Ehhez minden bizonnyal az is hozzájárult, hogy a kormányzatban csalódott Bleyer egyre önjáróbb nemzetiségpolitikai szerepet vállalt fel, amelynek részeként 1921 őszén németországi titkos pénzügyi támogatással létrehozta a *Sonntagsblatt* című német nyelvű hetilapot, amely a magyarországi német gazdátársadalom népszerű sajtóorgánumává vált, és vallásos nyelvezetével, témaválasztásaival a korabeli egyházi lapok vetélytársává nőtte ki magát.⁷ Ráadásul Bleyer 1923-ban megalapította a Magyarországi Német Nép-művelődési Egyesületet is, amely ugyan csak a kormány szigorú feltételeivel és ellenőrzésével jöhetett létre, de valójában egy percig sem élvezte a kormányfő és a politikai elit bizalmát.⁸

Bethlen MNNE-vel kapcsolatos törekvése egyértelműen arra irányult, hogy az egyesület lefedje a hazai németiség irányzatait, és így ő ellenőrzése alatt tarthasson minden németekkel kapcsolatos szervezkedést. Ebben számított a katolikus egyház aktív részvételére is. Annak érdekében, hogy minél több egyházi személy csatlakozzon az egyesülethez, a miniszterelnök 1924 tavaszán levelet írt Csernoch

⁶ Bleyer Jakab az 1919-es ellenforradalmi szervezkedésekben is játszott szerepéről a kortárs szemzőgéből bővebben Török Árpád: Jakob Bleyer als Nationalitätenminister. In: Farkas, Julius von (Hg.): *Denkschrift von Jakob Bleyer (1874–1933)*. Berlin–Leipzig, Walter de Gruyter und Co., 1934. 35–45.

⁷ A *Sonntagsblatt*ról bővebben Gebhardt Edit: „In ein jedes christliche Haus gehört ein christliches Blatt.” Thematisierung des *Sonntagsblattes* (1921–1924). In: Kerekes Gábor (Hg.): *Bewahrte Traditionen und neue Horizonte. Nachwuchskonferenz ungarndeutscher Thematik*. Budapest, Ad Librum, 2012. 60–82.; Grósz András: A magyar katolikus egyház és a német nemzetiségi sajtó. A *Sonntagsblatt* az 1920-as években. In: Klestenitz Tibor (szerk.): *A médiatörténet és az egyháztörténet metszéspontjai*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2015. 97–114.

⁸ Ennek megfelelően a szervezet elnöke Gratz Gusztáv, volt külügyminiszter lett, ügyvezető alelnökké pedig Bleyert választották. A kormány Bleyer iránti bizalmatlanságát jelezte Gratz helyzetbe hozása, aki a végrehajtó hatalom iránt nagyfokú lojalitást tanúsított, ugyanakkor a német nyelvi és kulturális jogokért ő is kész volt konfliktust vállalni. Bár Gratz és Bleyer kölcsönösen tisztelte egymást, nemzetiségpolitikai koncepciójuk lényegesen eltért egymástól. Míg Bleyernél – magyar államhűsége mellett – már az 1920-as évektől nagyobb szerepet kapott a népközösség (Volksgemeinschaft) elvének képviselete, amely a német néphez való tartozás tudatát emelte ki, egyenrangúnak tekintve azt a magyar államközösséghez (Staatsgemeinschaft) való kötődéssel, addig Gratz a népközösség elvéből következő bármiféle külső beavatkozást elítélt, és elsődlegesen a magyar állammal való kompromisszumokban látta a nemzetiségpolitika alakításának eszközét. – Gratz Gusztáv politikai pályájáról bővebben Paál Vince: *A politika és a publicisztika vonzásában. Gratz Gusztáv pályafutása*. Budapest, Wolters Kluwer Hungary, 2018.

János esztergomi érseknek, kérve a beléptetésekhez a hercegprímás támogatását. „Célom ezzel az, hogy az egyesület ne legyen egyoldalú összetételű s színezetű, s ne legyen ezáltal esetleg akaratlanul is eszköze annak, hogy a hazai németajkú lakosság elkülönüljön valamilyen viszonylatban az ország más ajkú lakosaitól” – írta a kormányfő, majd utalt a magyarországi németek államhűségének fontosságára és az önálló német értelmiség kialakulásának veszélyeire.⁹ A magyar kormányzattal szoros együttműködésre törekvő, de a nemzetiségek nyelvi és kulturális jogaira is ügyelő Csernoch válaszlevelében egyetértett Bethlennel: „Nem szabad megengedni, hogy a németiség a magyaroktól elkülönüljön és azoktól független vagy velük ellentétes politikát űzzön. [...] Különösen arra kell ügyelni, hogy a német intelligencia a magyarokkal együtt nevelődjék és a magyar történelem és kultúra gondolatvilágába behatoljon, amit Bleyer is hangsúlyoz.”¹⁰ A hercegprímás méltatta Bleyer személyét és politikáját, hiszen ismerte 1920 előtti munkásságát és egyházi kötődését, így az MNNE kapcsán is megelőlegezte számára a bizalmat: „[...] becsületes szándékú embernek tartom. Többször volt alkalmam vele hosszabb eszmecserét folytatni. Gondolkodásának világossága, tapasztalatokon nyugvó szilárd elvei, kétségtelen hazafiassága – erős német népszerűsége és a német kultúráért lelkesedése mellett – megnyugtató hatással voltak rám. [...] Német szempontból is a történelmi Magyarország meggyőződéses híve. Az elszakadt országrészek németiségében ápolja a magyar hazához való visszavágyódást. S hogy ez a munkája minél sikeresebb legyen, azért sürgeti a magyarországi németiség nyelvének és kultúrájának kímélését és fejlesztését.”¹¹ A főpap Bethlentől a közigazgatás szorosabb felügyeletét is kérte, mivel Csernoch tisztában volt azzal, hogy a nemzetiségeknek kedvező rendeletek döntően a közigazgatás ellenállásán véreznek el. Ugyanakkor az érsek meg akarta előzni, hogy a rendeletek végrehajtásának sikertelenségéből fakadó bírálatokat papsága szenvedje el, ezért igyekezett a felelősséget elsősorban a közigazgatásra hárítani: „[...] kérem Excellenciádat a közigazgatási hatóságok erélyes utasítására, hogy a papság becsületes törekvéseit rövidlátó és kicsinyes tűszúrásokkal ne keresztezze és a kormány jól átgondolt terveit meg ne hiúsítsa.”¹²

Hasonló tartalmú levelet kaptak Bethlentől az üzenetben név szerint említett magyar főpapok is. Hanauer Árpád István váci és Glattfelder Gyula csanádi püspökök örömmel csatlakoztak az MNNE-hez, annál is inkább, hiszen egyházmezejükben voltak németek által lakott egyházközségek is.¹³ Rott Nándor veszprémi püspök szintén jelezte belépési szándékát: „[...] annál szívesebben teszem,

⁹ Primási Levéltár Esztergom (PLE) Egyházigazgatási iratok Cat. 46. 751/1924.

¹⁰ PLE Egyházigazgatási iratok Cat. 46. 751/1924.

¹¹ PLE Egyházigazgatási iratok Cat. 46. 751/1924.

¹² PLE Egyházigazgatási iratok Cat. 46. 751/1924.

¹³ Váci Püspöki és Káptalani Levéltár (VPKL) Püspöki Hivatal. Egyházkormányzati iratok, Privata Excellentissimi Domini Episcopi 1446/1924.; A Glattfelder Gyula csanádi püspöknek írt kormányfői levélnek csak az iktatókönyvben volt nyoma. Szeged-Csanádi Püspöki Levéltár (SZCSPL), Püspöki Hivatal. Egyházigazgatási iratok 321/1924.

mert 40 német község van egyházmegyében, s mert a mi belépésünk által sikerül tán megóvni az egyesületnek népművelődési jellegét és elzárni útját a politikai szeparatizmusnak, melyre különben sincs szükség.”¹⁴ A miniszterelnök ellenőrző szerepét hangsúlyozva arra biztatta őket, hogy ha egyházmegyéjükben olyan jelenségeket észlelnek, „[...] amelyek kormányhatósági közbelépést igényelnek, engem azokról a nemzetiségi harmónia megóvásának fontos célja érdekében esetről esetre bizalmasan tájékoztatni méltóztassék.”¹⁵ A főpapok elfogadták a felkérést; Rott Nándor pedig szinte mindegyikük nemzetiségi kérdésről alkotott véleményét tolmácsolta, amikor egyesületi tisztségével kapcsolatban a következőt válaszolta: „[...] minden igyekezettel azon leszek, hogy a nemzetiségi törvények keretén belül a németajkú honfitársak jogos kívánságai kielégítést nyerjenek, de viszont az esetleges külföldi agitátorok, vagy azoknak itteni exponensei hívekre és követőkre ne találjanak.”¹⁶

A püspöki kar 1924. április 9-i ülésén támogatásáról biztosította a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület megalakítását, és egyházi személyek részére is ajánlotta a szervezetbe való belépést.¹⁷ Az MNNE alakuló közgyűlése a három püspököt (Glattfelder, Hanauer, Rott) díszelnökké választotta, amiről Gratz és Bleyer levélben értesítette a főpapokat.¹⁸ Szerepvállalásuk lényegében mindvégig formális maradt. Ugyanakkor azonban több püspök nem lépett be a szervezetbe, sőt voltak, akik kifejezetten bizalmatlanul fogadták az egyesület létrejöttét és működését. A pécsi egyházmegyét, majd 1925-től a kalocsai érsekséget vezető Zichy Gyula püspök szerint az MNNE szellemisége „idegen tőlünk”, törekvései a jövőben „esetleg ellenségesek is lesznek velünk szemben”, fogalmazott a főpásztor 1925-ben Csernochhoz írt levelében.¹⁹ Fetser Antal győri püspök 1928-ban egy helyi ügy kapcsán annyiban tett különbséget a pángermánizmus és az MNNE között, hogy szerinte a Népművelődési Egyesületet látszólag legalább a kormány támogatja.²⁰ Virág Ferenc, Zichy utóda a pécsi püspöki székben 1927 tavaszán világossá tette, hogy – „a nemzeti érdek szem előtt tartásával” – a Népművelődési Egyesület Gratz-féle irányzatát támogatja, amely elutasított bármiféle

¹⁴ Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltár (VÉFL) Veszprémi Püspöki Levéltár (VPL), Egyházmegyei Hatóság. 1268/1924.

¹⁵ VPKL Püspöki Hivatal, Egyházkormányzati iratok, Privata Excellentissimi Domini Episcopi 3755/1924.

¹⁶ VÉFL VPL Egyházmegyei Hatóság 3880/1924.

¹⁷ A magyar katolikus püspöki kar 1924. április 9-i ülése. 24. napirendi pont. A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között. I. kötet. In: Beke Margit (szerk.): *Dissertationes hungaricae ex historia Ecclesiae XII–XIII*. München–Budapest, Aurora, 1992. 134.

¹⁸ VPKL Püspöki Hivatal. Egyházkormányzati iratok, Privata Excellentissimi Domini Episcopi 4407/1924.

¹⁹ Idézi Tilkovszky Loránt: Nemzetiségi anyanyelvű oktatás a katolikus elemi népiskolákban (1919–1944). *Századok*, 1995/6. 1256–1257.

²⁰ Győri Egyházmegyei Levéltár (GyEL), Püspöki Levéltár (PL), Egyházmegyei Hatóság 178/1929.

külföldi beavatkozást, és a magyar államhűség elsődlegességét hangsúlyozta.²¹ Virág támogatta, hogy helyi hitbuzgalmi körök megerősítésével, illetve reaktiválásával is ellensúlyozzák az MNNE szervezeteinek vidéki terjedését.²²

Mikes János szombathelyi püspök német mozgalommal szembeni ellenszenvét jól mutatta Steuer György kormánybiztosnak az egyházmegyében élő németek által lakott plébániák címeit kérő 1925-ös levelére adott válasza: „[...] megkeresésére értesítem Méltóságodat, hogy a németajkú plébániákat sajnós Burgenland-hoz csatolták. Azon néhány plébániában, ahol szórványosan vannak németek, a német nyelv hivatalos használatát meg fogom szüntetni, mert nem látom indokoltnak azt, hogy kenyérrel dobálják azokat, kik kövel dobnak ránk.”²³ Mikes ellenszenvéhez nagyban hozzájárult egyházmegyéjének Trianonban elszenvedett területvesztése, illetve a Kismarton központú, a nyugat-magyarországi részekből létrehozott osztrák egyházmegye 1922-es megalapítása.²⁴ A veszteségek miatti csalódottságát jelezte az egyébként erősen legitimista Mikes püspök Steuer újabb megkeresésére írt válasza, amelyben kritizálta a nemzetiségek nyelvi és kulturális jogainak biztosítására intézkedéseket hozó állami politikát: „Nekem csak alapos kifogásaim vannak az egymást felváltó kormányaink nemzetiségi politikája ellen, és nem óhajtom egyházi téren kormányaink külpolitikai defetizmusát meg-honosítani.”²⁵

Shvoy Lajos székesfehérvári püspök 1932-ben megfogalmazott álláspontja lényegében főpártársai véleményét is tükrözte: „Papjaimtól megkövetelem, hogy német nyelvű hívekkel németül érintkezzenek templomban és hivatalban, csak azt nem engedem, hogy Magyarország ellen lázítsanak vagy izgassanak. Ezt azt hiszem, Németország sem engedné.”²⁶ A mindennapi lelkipásztorkodás és a liturgikus nyelvhasználat területén a nemzetiségi igények felé nyitott Shvoy – a korábbi egyházi álláspontokkal megegyezően – elutasította azokat a törekvéseket, amelyek Németországra támaszkodtak a német nemzetiségi jogok hazai elismeretéseért. „Az én derék német nyelvű híveim soha nem is panaszkodtak mellőztetés miatt, mindig kívülről állók iparkodtak zavart kelteni, elégedetlenséget ébreszteni és rágalmakkal egyéni ambícióiknak talajt készíteni” – fogalmazott a püspök, lényegében a Népművelődési Egyesület Bleyer-féle szárnyának tevékenységét bírálva, amely az 1930-as évek elején már nyíltan a német birodalmi támogatás felé

²¹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) Miniszterelnökség Nemzetiségi és kisebbségi osztály (K 28) 210. t. 203/1927.

²² Pécsi Egyházmegyei Levéltár (PEL) Pécsi Püspöki Levéltár (PPL), Püspöki Hivatal, Egyházkormányzati iratok 374/1928.

²³ Szombathelyi Egyházmegyei Levéltár (SzEL) Püspöki Levéltár (PL), Püspöki Hivatal. Acta cancellariae. 2163/1925.

²⁴ A Burgenlandi Apostoli Kormányzóság megalakulásáról lásd bővebben Schmidt Péter: *Die Entstehung der Apostolischen Administration Burgenland. Die kirchenrechtliche Regelung des Burgenlandes durch den Heiligen Stuhl 1918–1922.* (Doktori disszertáció), Universität Wien, 2017.

²⁵ SzEL Püspöki Levéltár, Püspöki Hivatal. Acta cancellariae. 2375/1925.

²⁶ Székesfehérvári Püspöki Levéltár (SzfvPL) 4573 (Törökbálint) 273/1932.

fordult.²⁷ A főpap véleménye jól tükrözi azt a korszakra zömmel jellemző, egyházon belül is elterjedt nézetet, amely a német nyelvi és kulturális törekvések települési szinten való megjelenését szinte kizárólag kívülről érkező befolyás következményének tartotta, és nem egy a mozgalom által támogatott, de az adott helyi német közösség valós igényeként jelentkező követelésnek. A püspökök szemében a nagynémet agitációs propaganda, vagy/és a Budapestről érkező nemzetiségi politikások tevékenysége jelentette a külső befolyást, amely – szerintük – alkalmas volt arra, hogy megbontsa a település egységét és a hitélet nyugalmit. Azt, hogy mi értendő jogos nemzetiségi igény és mi pángermán agitáció alatt, általában a vitázó felek politikai érdeke döntötte el.

Csernoch János esztergomi érsek és utóda, Serédi Jusztinián között is voltak különbségek a nemzetiségi kérdés megítélését és kezelését illetően. „A nemzeti kisebbségek kulturális igényeinek lehető kielégítését egyrészt maga az igazságság is parancsolja, másrészt hazai érdekeink is megkövetelik” – írta Csernoch még 1920 májusában az egyházmegyei tanfelügyelőknek, annak érdekében, hogy az 1919. decemberi kultuszminiszter által kiadott, a nemzetiségi nyelvhasználatot iskolai szinten biztosító rendeletet hajtsák végre a katolikus népiskolákban is.²⁸ Csernoch teljes mértékben támogatta a kormány nemzetiségpolitikáját és a hazai németiség államhűségének megerősítését, de a nemzetiségi ügyek kezelésében, a helyi konfliktusok megoldásában a különböző érdekeket és álláspontokat mindenkor figyelembe vette.²⁹ Sőt a nemzetiségekkel szembeni türelmetlenség aggasztó jeleire a kormány figyelmét is felhívta: „Engedje meg Nagyméltóságod, hogy ez alkalommal bizonyos aggodalmamnak adjak kifejezést, azon törekvések felett, amelyek a nemzetiségi nyelveknek szabadabb használatát a kultúréletben korlátozni vagy éppen visszaszorítani akarják. Hiszen éppen ezen törekvések szolgáltak, ha nem is okul, de bizonyára ürügyül arra, hogy soknyelvű drága hazánkat darabokra tépjék. S mivel ma is a kémek egész légióival vagyunk körülvéve, akik szinte lesik minden lépésünket és intézkedésünket, s különösen a nemzetiségekkel szemben tanúsított viselkedésünket, kerülni kellene minden olyan, kivált hivatalos lépést, amely a kisebbségi nyelv elnyomásának csak gyanúját is kelthetné.”³⁰ Ha egyértelműen ellenséges hozzáállást tapasztalt papjai részéről, akkor sokszor őket is megfeddte: „Elég volt már a chauvinismusból! Igenis tanítsák a magyar nyelvet minden községben, de a nép nyelvét épp oly jól!” – írta Csernoch egyik plébánosának, aki a hercegprímáshoz írt beadványában a nemzetiségek számára kedvező A és B típusú népiskolák szükségtelenségéről írt.³¹ Nem véletlen, hogy 1927 nyarán bekövetkezett halálakor a német nemzetiségi sajtó úgy emlékezett

²⁷ Székesfehérvári Püspöki Levéltár (SzfvPL) 4573 (Törökbálint) 273/1932.

²⁸ PLE Főtanfelügyelőségi iratok 573/1920.

²⁹ Csernoch János nemzetiségpolitikájáról bővebben írt Grósz András: A Magyar Sion hegyéről. Csernoch János esztergomi érsek és a magyarországi németek (1920–1927). *Hitel*, 2013/8. 98–106.

³⁰ PLE Főtanfelügyelőségi iratok 926/1923.

³¹ Közli Tilkovszky, 1995. 1255.

meg az elhunyt hercegprímásról, mint aki egyházfőként elutasította a magyar sovinizmust.³²

Csernoch utóda, a kiváló kánonjogász Serédi Jusztinián elődjével ellentétben tartózkodóbb volt a német nemzetiségi igények teljesítése kapcsán.³³ Egyrészt nem akarta kitenni a klérust a hazafiatlanság vádjának, másrészt nem kívánta ösztönözni, hogy egyháza érdemben cselekedjen a nemzetiségi (oktatási) ügyekben mindaddig, amíg a kormányzat és a vármegyei, illetve a helyi közigazgatás nem jutott egységes álláspontra a nemzetiségi rendeletek végrehajtása kapcsán. A kormány elsődleges felelősségét hangoztatta 1930-ban is, egy Klebelsberghez írt levelében: „Nem fogunk e kényes kérdésben az egyenes és következetes megoldáshoz eljutni mindaddig, míg a m. kir. kormány e vonatkozásban nem teremti teljes harmóniát a saját álláspontja és Bleyerék túlzó, a bölcs tapintatot nem tekintő fellépése és az alsóbb állami fórumok eljárása között.”³⁴ Ebben is megmutatkozott a főpásztor szigorú, precíz jogászai gondolkodása, de egyben kevésbé rugalmas magatartása is, hiszen elvileg az egyház autonómiája révén elősegíthette volna a hivatalos rendelkezések végrehajtását.

Serédi legfőbb célja a helyi konfliktusok elkerülése és a hitélet egységének megőrzése volt. A két főpap közötti mentalitásbeli különbségek hangsúlyozása mellett fontos leszögezni azt a korántsem elhanyagolható körülményt, hogy míg Csernoch érseksége idején a német nemzetiségi nyelvi és kulturális követelések elsősorban belpolitikai erőterben mozogtak, addig ez az 1930-as évek elejétől megváltozott, mivel egyre jobban érezhetővé vált a Német Birodalom befolyása. Serédinek és püspöktársainak ekkor már egy heterogénebb összetételű mozgalommal kellett számolnia, amelynek radikális tagjai elsősorban a népközségi eszme iránt éreztek elköteleződést; nemegyszer megkérdőjelezték az egyház autonómiáját, és nem riadtak vissza attól sem, hogy az egyházközségeken belül is konfliktusokat robbantsanak ki.

Az alsópapság és a német mozgalom

A Népművelődési Egyesület tevékenysége elsősorban nem a felsópapság, hanem az alsópapság körében váltott ki nagy visszhangot, hiszen a plébánosok találkoztak személyesen a konfliktushelyzetekkel. A plébánosok hozzáállását természetesen az is befolyásolta, hogy együtt éltek azzal a helyi közigazgatással, amely zömében ellenezte a szervezet aktivitását. Az alsó szintű papság helyi csoportokba

³² Huber, Johannes, dr.: Kardinal-Fürstprimas Dr. Johann Csernoch. *Sonntagsblatt. Wochenzeitung für das deutsche Volk in Ungarn*, 1927/31. 2.

³³ Serédi Jusztinián esztergomi érsek munkásságáról bővebben Csíky Balázs: *Serédi Jusztinián, Magyarország hercegprímása*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet–MTA PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport, 2018. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések)

³⁴ PLE Egyházigazgatási iratok Cat. Dc. 2995/1930. (In: 3231/1934.)

való belépése azt a célt is szolgálta, hogy helyi szinten is megvalósuljon a kontroll az MNNE felett, sőt hatást gyakoroljon a szervezet működésére és tagságára. Erre a szerepre a plébánosok tökéletesen alkalmasak voltak, hiszen nemcsak az egyházközségek tekintélyes vezetői voltak, hanem az alsófokú oktatási intézmények iskolaszéki elnökei is, és mint ilyenek, jelentős befolyással bírtak a nemzetiségi iskolák típusának kiválasztására.

Az egyesülethez csatlakozó plébánosok szándékai – életút és tapasztalat szempontjából is – különbözőek voltak. Voltak közöttük olyanok, akik kapcsolatban álltak Bleyerrel, de olyanok is, akik német származásuként, akár német többségű településekről érkezve egyszerűen egyetértettek a szervezet céljaival, kulturális és nyelvi követeléseivel. Egy részük már a századforduló katolikus néppárti és keresztényszociális mozgalmaiban is tevékenykedett és a magyarországi német-ség anyanyelvének ügyét már a dualizmus utolsó éveiben is felkarolta. Emellett jelen volt köztük az a generáció is, amelyik elsősorban az 1920-as évektől volt aktív. Döntő részük a nemzetiségi érdekeket összehangolhatónak tartotta a magyar haza iránti hűséggel, és ez azokra a papokra is igaz volt, akik megismerkedtek a német népközösségi eszmével is.

A támogató plébánosok közül aktivitásukat tekintve kiemelkedett Hufnagel Ferenc és Greszl Ferenc. A *Sonntagsblatt*ba is publikáló Hufnagel solymári plébánusként jól ismerte a német gazdátársadalom gondjait, az MNNE egyik tisztviselőjeként pedig az egyesület keresztény szellemisége mellett is hitet tett.³⁵ Greszl Ferenc, aki 1936-ban Nagykovácsi plébánosa lett, Bleyertől első miséje alkalmából egy németországi ösztöndíjat kapott, és a német népközösségi eszmét ekkor ismerte meg. Az 1920-as évek végén katolikus németországi lapokban megjelenő írásaiban bírálta a magyarországi nemzetiségpolitikai gyakorlatot, és határozottan kiállt az anyanyelvi jogok biztosítása mellett. „A nemzeti és nyelvi különbözőség Isten által akart és engedett tény, amelyen senki nem változtathat [...] a katolicizmus nem antinacionalista, nem internacionalista, hanem teljesen világosan és megragadhatóan szupranacionális, ami azt jelenti, hogy a katolicizmus mindennekfelett áll, ami nemzeti, sajátosan egyedi” – vallotta Greszl, aki az Isten által teremtett világ sokszínűségének hangsúlyozásával, bibliai szövegek és pápai megnyilatkozások felhasználásával szállt síkra a nemzetiségi anyanyelvhasználat mellett.³⁶ E cikke és korábbi írásai miatt pángermánizmussal, hazafiat-

³⁵ „[...] vezetősége is erősíteni igyekszik népünk vallásosságát; bár nem is áll túlrészt kath. emberekből, dogmaticai különbséget kiadványaiban nem venni észre. Isten, haza, felsőbbség és rend, erkölcs és tisztesség erősen aláhúzott elvei.” – Hufnagel Ferenc solymári plébános jelentése Prohászka Ottokár székesfehérvári püspöknek, Solymár, 1925. december 31. In: Mózesy Gergely (szerk.): *Lelkipásztori jelentések 1924–1926*. Székesfehérvár, Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, 2008. 397. (Források a Székesfehérvári Egyházmegye történetéből III.)

³⁶ Az eredeti szöveg így hangzik: „Die nationale und sprachliche Zersplitterung ist also eine von Gott gewollte und zugelassene Tatsache, daran darf kein Geschöpf rütteln [...] Also ist der Katholizismus weder antinational, noch international, sondern ganz klar und greifbar supranational, das heisst: der Katholizismus steht über allem, was national, eigenartig ist.” – Greszl, Franz: Nationale

lan magatartással vádolták, majd néhány évig nem publikálhatott, püspöke, Shvoy Lajos pedig Székesfehérvárra nevezte ki hittanárnak és kollégiumi prefektusnak.³⁷ A főpásztor az áthelyezéssel egyrészt papját védte, hiszen kivonta őt az aktív lelkipásztorkodásból, így a kritikák keresztüztüzből, másrészt saját személyét és egyházát is be akarta biztosítani a hazafiatlanság vádja ellen.

A támogató plébánosok mellett olyan papok is bekapcsolódtak az egyesület működésébe, akik csupán azzal a céllal léptek be, hogy ellenőrizték a túlzónak tartott Bleyer-féle irányzatot. Ők döntően őszinte magyar hazafias elkötelezettségből, részben akár a nemzetiség egyes kulturális és nyelvi jogait is elismerve csatlakoztak az MNNE-hez. A németiség szervezetének országos kiépülését valójában ellenezték, mert a magyar államhűséget és a települések egységét fenyegető veszélyt látták benne. A papság legnagyobb része viszont nem csatlakozott az egyesülethez, mert a szervezetet népszerűsítő és a vidéket aktívan járni kezdő MNNE-vezetőség fellépése bizalmatlanságot, a külföldi támogatás gyanúját váltotta ki a belőlük.

A Népművelődési Egyesülettel szembeni egyházi ellenszenv okaival és a lelkipásztoroktól elvárt kontroll igényével foglalkozott Komócsy István pécsi egyházmegyei főtanfelügyelő 1925 kora nyarán szétküldött szigorúan bizalmas levele is, melynek tárgya az egyházmegye plébánosainak MNNE-vel szemben követendő magatartása volt. „Az egyesülettel szemben a legnagyobb körültekintéssel kell eljárunk. Bizonyos ugyanis, hogy a kezdet kezdetén annak irányítása központilag sem volt minden tekintetben megbízható kezekben, és még ma is éppen nemkívánatos elemek: nemzetiségi túlzók, társadalmilag kevésbé megfelelő elemek vehetik kezébe [sic!] a helyi szervezet irányítását is, ha nem vigyázunk. Ez nagyon káros visszahatással lehet a község fejlődésére, a nemzeti eszmére és a helyes iskolapolitikára. [...] Hatóságaink határozott kívánsága, hogy annak vezetésében személyesen és nemzeti szempontból megbízható bizalmi embereik által minél számosabban vegyenek részt. Így biztosítható lenne, hogy a kultúregylet tényleg az alapszabályok által előírt keretben dolgozzék. Ha pedig ettől eltérne, azt rögtön észrevegyük, s az ellenintézkedéseket megtegyük. E tekintetben a közigazgatás erőskezü támogatására számíthatnak a Ft. Plébános és Tanító Urak. Adott esetben tessék érintkezésbe lépni a községi jegyző és az illetékes főszolgabíró úrral. Ha pedig ott a megkívánt támogatást nem érnék el, azonnal tegyenek jelentést nekem. Ahol a helyi viszonyok lehetővé teszik, hogy az egyesület meg sem alakuljon, annál jobb. Ezt többek véleménye szerint azáltal is elő lehet készíteni, hogy rámutatunk, hogy a Kulturverein évi tagsági díjjal jár, az eddigi egyesületekkel [szemben] pedig értékes többletet nem nyújt. Kívánatos, hogy a létező körökben (Katholikus

Eigenart und das Recht zur Muttersprache im Lichte der katholischen Heilslehre. *Die Getreuen*. Zeitschrift für die Katholiken deutscher Zunge in aller Welt. 6. Jg. (1929) 3. Heft Mai-Juni. 46–47.

³⁷ Schlitt, Adam: Vom Wesen des Volkstums – Pfarrer Franz Greszl zum 75. Geburtstag. In: *Archiv der Suevia Pannonica*. Heidelberg, Suevia Pannonica, Vereinigung Ungarndeutscher Akademiker e. V., 1977/78. 71–72.

Olvasókör, Gazdakör) minél elevenebb élet vitessék, hogy a Kath. Népszövetség megszerveztessék. Általában, hogy a katolicizmus kultúrhatásai – amely a német-ség iránt önmagában is türelmes, előzékeny – a községi életben kidomboríttassanak, hogy ezáltal a nemzetiségi alapon álló elkülönítő egyesületek feleslegesekké váljanak. Ha lehet, meg se alakuljanak, s ha megalakultak, lassan elsekélyesedjenek” – írta, s nyolc napon belül véleményt és jelentést kért a tárgyban a pécsi püspökség plébánosaitól.³⁸

A levél hangsúlyozta az MNNE kormányzati és egyházi ellenőrzésének szükségességét, és részben azokat a szempontokat emelte ki, amelyeket már az 1924-es Bethlen–Csernoch levélváltás is tartalmazott. A magyar államhűség érthető elvárásként fogalmazódott meg benne, ugyanakkor a fogalom pontos meghatározása, a mindennapi életben való alkalmazása tág teret biztosított a visszaéléseknek a plébánosok, de különösen a közigazgatás részéről. Ha ugyanis egy-egy nyelvi vagy kulturális beadványt nem kívántak támogatni, akkor túlzó, vagy akár pángermán követelésnek bélyegezték, így a kérdést politikai síkra terelve könnyebben negligálhatták. Komócsy levele utalt a közigazgatás és az egyház szoros együttműködésére is, amely a klérus kényszerhelyzetét, de önkéntes kooperációs szándékát is jelezte.

A levél fontos része volt annak kifejtése, hogy az egyház a már működő helyi egyesületek, hitbuzgalmi körök aktivizálásával kívánta akadályozni az MNNE kiépülését, külön kiemelve a Katolikus Népszövetség lehetséges szerepét.³⁹ A Katolikus Népszövetség tagságának negyedét az első világháború éveiben a hazai németek alkották, így indokoltan került ismét elő a szervezet neve mint a Népművelődési Egyesület lehetséges vetélytársa.⁴⁰ „[...] kérem tisztelettel kegyeskedjék odahatni, hogy a Katholikus Népszövetség lépjen ki a passzivitásból, [...] legyen ismét népünk iskolája és összefogó ereje, amely a kath. öntudat mellett hazafias érzésben is megtartja híveinket [...]” – írta aggodalommal telve az olasz plébános 1926 tavaszán a pécsi püspöki helynöknek.⁴¹ Voltak olyan tervek is, amelyek a Katolikus Népszövetség által megjelentetett német nyelvű hetilap révén ellen-súlyozták volna a *Sonntagsblatt* hazai németek körében rövid időn belül elért népszerűségét.⁴² Az azonban nem használt egyházi körökben a Népszövetség

³⁸ PEL PPL Egyházmegyei Tanfelügyelőség 976/1925.

³⁹ A Katolikus Népszövetségről lásd bővebben Gergely Jenő: *A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945*. Budapest, Pannonica, 1999. 131–139.; Haltmayer, Josef: *Katholische Kirche und nationale Bewußtseinsbildung im Deutschtum der Nachfolgestaaten des Südostens 1918 bis 1944*. *Südostdeutsches Archiv*. Hg.von Adam Wandruszka in Verbindung mit Felix v. Schroeder und Ruprecht Steinacker. XXIV/XXV. München, Oldenbourg, 1981/82. 162–180.

⁴⁰ A Katolikus Népszövetség tagsága 1916-ban kb. 310 ezer fő volt, amelyből közel 80 ezer volt magyarországi német. – Lásd Haltmayer, 1981/82. 166.

⁴¹ PEL PPL Püspöki Hivatal, Egyházkormányzati iratok 846/1926.

⁴² „Német katolikus népünk részére tényleg égetően szükséges volna egy minden tekintetben megfelelő hetilap. Ezer örömmel látnám, ha a Katolikus Népszövetség égisze alatt, kellő megalapozás után egy ilyen megindulhatna, hogy a Bleyer által szerkesztett valóban kárhozatos hatású

jó hírének, hogy vidéken is terjesztett, évente megjelenő kalendáriumában egy Bleyer-cikk is megjelent a német nyelv népszerűsítéséről. „[...] a Népszövetség vezetőségének kellene hazafiasabb magatartást tanúsítani, s ilyen hazaáruló cikket naptáraiban nem közölni. Mert elég az, hogy Trianon elvette ezen a címen az ország 2/3-ad részét, a megmaradt csonka ország legyen magyar! Itt németesíteni, hozzá céltudatosan, ezt nem teszem” – írta a veszprémi püspöknek a bakonyinai adminisztrátor 1926 nyarán.⁴³ Valószínűleg ugyanezt az írást sérelmezhetette a pécsi egyházmegyes Cikó plébánosa is, aki felrótta, hogy az említett kalendárium „[...] Bleyer tollából izgató cikket hozott a német tannyelv mellett. Nincs kedvem terjeszteni.”⁴⁴ Volt olyan vélemény is, amely Bleyerék befolyását vélte felfedezni a Népszövetségben, naptárát pedig az MNNE propagandaeszközének tekintette: „Leküldött népszövetségi titkár is voltaképpen csak a Sonntagsblattnak csinált reklámot. Sajnos a jelenlegi viszonyok közt nemzetiségi szempontból a katolikus népszövetség nem megbízható, máskülönben bármennyire hasznos intézmény is” – írta jelentésében a villányi plébános.⁴⁵ A Katolikus Népszövetség azonban főleg azért sem válhatott végül az MNNE valódi alternatívájává, mert országos szervezetként nem tudott helyi szinten tartósan gyökeret verni, kevés tere maradt a településeken működő, hitéleti vagy gazdasági jellegű hagyományos egyesületekkel szemben.

A fenti problémával a Népművelődési Egyesületnek is meg kellett birkóznia, sőt a szervezet kibontakozását még a közigazgatás is akadályozta. De több lelkipásztor olyan gyakorlati okot is megemlített a Népművelődési Egyesület terjedésének gátjaként, mint pl. a németek takarékosága, ami a tagdíjfizetés kapcsán komoly akadályként toronyosult a vidéki szervezőmunka előtt. A németbólyi plébános jelentése szerint például „A lelkesedés minimális. Remélem, hogy rövid életű lesz, hisz tagdíjat is kell fizetni, erről pedig nem beszéltek, mi (főbíró, jegyző) pedig hallgattunk azért, hogy annak idején a kilépést azon egyletből elősegíteni tudjuk.”⁴⁶ Hasonló magatartásról adott hírt a himesházi plébános is: „Különben az egyesületnek legalább itt nálunk nem jósolok fényes jövőt, mert falun, ha nem áll az élére a helyi intelligencia, az nem tud prosperálni. Ha majd tagsági díjat kell a tagoknak fizetniök, tudom megbánják, hogy a belépési nyilatkozatot aláírták.”⁴⁷

Az egyházi jelentések a magyarországi német mozgalmat egyértelműen Bleyer Jakabbal azonosították, így neve döntően negatív konnotációban jelent meg, a magyarságra veszélyt hozó politikusként, aki törekvései révén megbontotta a magyar–német együttélés békéjét. Ő testesítette meg az ún. pángermán agitációt, a nagynémet propagandát és az iskolai nyelvkérdéssel kapcsolatos helyi változta-

Sonntagsblattot és a színtelen vidéki hetilapocskákat kiszorítsa.” – PEL PPL Püspöki Hivatal, Egyházkormányzati iratok 2443/1925.

⁴³ VÉFL VPL Egyházmegyei Hatóság 2207/1926.

⁴⁴ PEL PPL Püspöki Hivatal, Egyházkormányzati iratok 3351/1924.

⁴⁵ PEL PPL Egyházmegyei Tanfelügyelőség 976/1925.

⁴⁶ PEL PPL Egyházmegyei Tanfelügyelőség 976/1925.

⁴⁷ PEL PPL Egyházmegyei Tanfelügyelőség 976/1925.

tási szándékokat. Az alsópapság ezért gyakran személyeskedő, olykor túlbuzgóan hazafias hangot ütött meg Bleyerrel szemben. Az MNNE tevékenységéről az a kép alakult ki a papság egyes köreiben, hogy a szervezet ugyan kulturális és nyelvi jogokat tűzött zászlajára, de valójában politikai céljaival német birodalmi érdekeket képvisel, vagy ha azt nem is, de működése semmiképpen sincs az ország hasznára. „Blayerék (sic!) ugyan váltig azt hangoztatják, hogy alapszabályaikban semmi hazafiatlan dolog nincs és ők csak meg akarják menteni a németiséget a magyar hazának. Ez mind szépen hangzik theóriában a hatóság számára, de egészen másképpen fest a valóságban a nép között. Itt a legvadabb pangermánizmus a neve” – írta a mágocsi plébános 1925 nyarán.⁴⁸ Hasonlóképpen vélekedett a biai plébános is: „[...] megértem minden embernek nyelvéhez való ragaszkodását, de a Bleier (sic!) Kegyelmes Úr által indított hullámok mégis messze csapnak és a német hitközségek pasztorációjában nagy károkat okoznak.”⁴⁹ A német mozgalommal szembeni kritika sokszor akkor erősödött fel igazán, amikor a világi hatóság kérte számon egy-egy plébános hazafiságát: „A német kisebbségek Bleyer Jakabjai nyíltan, szabadon űzhetik propagandájukat, busás fizetést is húznak érte, és mi, akik e propagandával szemben hűségesen védtük itt a magyar nyelvet, kultúrát, aljas hátba támadásnak vagyunk kitéve, bizonyára azért, mert mindent áldoztunk a haza oltárára. [...] Ha én is bitang lennék, akkor most az lenne a méltó válasz, hogy megmutatom mi az a pangermánizmus, s hogy mit lehet elérni, nem itt Kis-lődön, hanem a megszállott Burgenlandtól le Tolnáig annak, aki a német Drang nach Osten-nek magyar kenyéren hizlalt apostola akar lenni és árulást elkövetni hazája ellen” – haborgott levelében a kislódi plébános püspökének, Rott Nándornak 1933 őszén.⁵⁰

A Bleyer mozgalma iránti bizalmatlanságot az is fokozta, hogy szász politikusokkal is együttműködött, akik egyrészt közelebb álltak a népközösségi eszméhez, másrészt evangélikusként a protestantizmus terjedésének veszélyét is felidézték a katolikus lelkipásztorokban. „[...] egy szép napon arra ébredhetünk, hogy a jó svábjainkat nemcsak magyarságukban ingatták meg, de katolikus meggyőződésüket is gyengítették – lévén lutheránus szász szellemmel telítve szinte minden vezetőjük” – jelezte az olaszi plébános.⁵¹ Ez a félelem jelent meg akkor is, amikor 1926 nyarán a bácsalmási plébános arra kérte Bleyert, hogy őrizze meg a község békéjét, a katolikus németek ügyeibe pedig ne avatkozzanak bele az evangélikus szászok, „[...] akik igen erőszakosak, előbb-utóbb, ha kell, Bleyer félreszorításával, a sváb népet az alldeutsch eszmék szolgálatába fogják állítani.”⁵² Sőt olyan vélemények is elhangzottak, amelyek a településeken tapasztalt mozgolódások miatt Bleyer mozgalmát keresztényellenességgel vádolták. „A kereszténység erkölcsi

⁴⁸ PEL PPL Egyházmegyei Tanfelügyelőség 976/1925.

⁴⁹ Babics György biai lelkész jelentése Prohászka Ottokár székesfehérvári püspöknek, Bia, 1925. december 31. Mózessy (szerk.), 2008. 63–64.

⁵⁰ VÉFL VPL Egyházmegyei Hatóság 4227/1933.

⁵¹ PEL PPL Püspöki Hivatal, Egyházkormányzati iratok 846/1926.

⁵² MNL OL K 28 210. tétel 4733/1926.

alapelve a szeretet. A bleyerizmus gyűlöletet szít, mert ellenségessé tette nemcsak az egy községben lakó magyarokat és németeket, de két részre osztotta még a tiszta német községek lakóit is. A kereszténység az igazságon épül fel. A bleyerizmus a hazugságon is” – írta 1926 őszén Virág Ferenc pécsi püspöknek a máriakéméndi plébános, aki levelében burkoltan Csernoch János esztergomi érseket és több, a hazai német mozgalomban szerepet vállaló papot is bírált, „bleyeristának” nevezve őket.⁵³ Az ehhez hasonló szélsőséges vélemények ugyanakkor kisebbségben voltak a papságon belül, arra közülük is csak nagyon kevesen vették a bátorságot, hogy akár bizalmas levelekben bírálják feljebbvalóikat.

Voltak olyan papok is, akik ugyan óvatos, de mégsem ellenséges magatartást tanúsítottak az MNNE-vel kapcsolatban. Az abaligeti plébános pl. úgy vélte, hogy „[...] sokkal jobb barátságosan kezelni a mozgalmat, nehogy az actio reactiót szül elve felborítsa a helyzetet.”⁵⁴ A pesthidegkúti plébános szerint pedig a Népművelődési Egyesület „[...] alapjában jót akar, csak egyik-másik dologban túlzásba viszi. Ha nem volna oly sok sovíniszta magyar, aki mindenben pángermán mozgolódást lát, helyes irányba lehetne terelni. Különösen, ha a falu vezetősége állana élére: pap, jegyző, tanító – de ez utóbbiak hallani sem akarnak ilyesmiről. Mivel magam is német születésű vagyok, ha a jegyző és tanító közreműködése nélkül állanék ezen mozgalom élére, rám sütnék a pángermánizmus bélyegét. Így ölbe tett kézzel kell a mozgalmat nézmem.”⁵⁵ Ez a vélemény rávilágított a papságnak arra a félelmére, amelyet püspökeik is gyakran hangsúlyoztak, amikor passzivitásukat indokolták, hogy a nemzetiségekkel szembeni előzékenyebb hozzáállásuk a világi hatóságoknál a hazafiságukat kétségbe vonó bírálatot válthat ki.

Az anyanyelvhasználat és a katolikus egyház

A politikai és egyházi elit egy része a hazai németiség kulturális és nyelvi jogait bizalmatlanul szemlélte. Annál is inkább így volt ez, mivel a Népművelődési Egyesület katalizátorává vált a német nemzetiségi iskolák követelésének, ill. megalakításának, és ez az aktivitás magával hozta a templomi nyelvhasználat megváltoztatására irányuló helyi kezdeményezések megjelenését is. A nehezen megszülető iskolapolitikai döntések végrehajtásának felemás rendezése ráadásul hozzájárult a német mozgalom egyes képviselőinek radikalizálódásához.⁵⁶ Tény, hogy a klérus részéről az lett volna a legésszerűbb lépés, ha a Népművelődési Egyesület működését már kezdetben – az alakuláskor történt, kormány által elvárt formális lépések megtételén túl – óvatosan, de egységesebben támogatja, mivel ez valame-

⁵³ PEL PPL Püspöki Hivatal, Egyházkormányzati iratok 3348/1926

⁵⁴ PEL PPL Egyházmegyei Tanfelügyelőség 976/1925.

⁵⁵ Reichardt András pesthidegkúti plébános jelentése Prohászka Ottokár székesfehérvári püspöknek, Pesthidegkút, 1926. január 31. In: Mózessy (szerk.), 2008. 299.

⁵⁶ A kötetben a német nemzetiségi iskolakérdéssel részletesen külön tanulmány foglalkozik.

lyest mérsékelhette volna a német mozgalom radikalizmusát és fokozódó elégedetlenségét. Annál is inkább bölcs hozzáállás lett volna ez, mivel az 1920-as évek derekán – dacára németországi kapcsolatainak és a *Sonntagsblatt*ban közzétett heves kritikáinak – Bleyer még bízott a magyar állam intézkedéseinek végrehajthatóságában, az egyeztetések eredményességében és nem utolsósorban az egyház aktívabb segítségével.

Az egyház a német nemzetiség számára kiemelt fontosságú oktatási típusváltásokat komoly fenntartásokkal kezelte. A klérus nemcsak az egyházközségek nyugalmát féltette, hanem a típusos iskolákat zömében ellenző közigazgatással sem akart konfliktusba kerülni. Annál is kevésbé, mivel látta, hogy a kormány sem tudta saját nemzetiségi oktatási rendeleteit következetesen végrehajtani. Ennek ellenére a püspökök szabad kezét adták papjaik számára az iskolai típusváltások kezelésében, a plébánosok pedig iskolaszéki elnökként éltek ezzel a lehetőséggel. Hozzáállásuknak azért is volt nagy jelentősége, mert az iskola (és az egyházközség) vezetőiként a helyi oktatási viszonyokról ők tájékoztatták püspökeiket, így a főpapok elsősorban a tőlük kapott információk alapján alkottak véleményt a német nemzetiség településenként eltérő iskolai problémáiról. A plébánosok az alsófokú nemzetiségi oktatási intézmények létrehozása érdekében összehívott szülői értekezleteket nagymértékben befolyásolhatták, így döntő szerepük volt abban, hogy egy iskola A, B vagy C típusúvá alakult. Legtöbbször közülük vegyes érzelmekkel, de inkább ellenszenvvel viseltettek a hazai németek oktatási igényei iránt, ezért általában legfeljebb a nyelvoktató típusra való átállást támogatták. A papok az iskolaügy kapcsán is tartottak a hazafiatlanság vádjától, ami döntéseikben befolyásolta őket, de némelyikük túlzó nacionalizmusa is hatást gyakorolt a megszülető határozatokra. Ezzel együtt az alsópapság tagjai közül többen figyelembe vették a nemzetiségi követeléseket, és a megoldásra összpontosítva, pragmatikusan viszonyultak az oktatási igényekhez. Ennek eredményeként is több településen a nemzetiségnek kedvezőbb B típusú iskolák jöttek létre, amelyek bevezetése azt követően kapott lendületet, hogy a kormány az 1920-as évek végétől elsősorban külpolitikai érdekből a nemzetiségi oktatásügy mielőbbi megoldásában vált érdekeltté, s ezért nyomást gyakorolt az iskoláit tekintve autonóm cselekvési jogkörrel rendelkező klérusra a típusváltások végrehajtása érdekében.

A német nemzetiség templomi anyanyelvhasználatának ügye újra és újra problémaként jelentkezett, és a nemzetiségpolitikai küzdelmek egyik fontos terepévé vált. A templomi anyanyelvhasználatról kizárólag az énekek és a papi szentbeszéd vonatkozásában, valamint a különböző ájtatosságok (pl. litánia, rózsafüzér) kapcsán beszélhetünk, hiszen a liturgia hivatalos nyelve a latin volt.⁵⁷ A liturgia – így

⁵⁷ A II. vatikáni zsinat (1962–1965) liturgikus reformjai előtt a szentmise keretében elhangzó szentleckét és evangéliumot a pap magában halkan latinul olvasta fel, mialatt a hívek népnyelven énekeltek. A pap, ha úgy látta jónak, a szentmise végén esedékes prédikáció alkalmával felolvashatta népnyelven is az olvasmányokat, de ez nem volt előírás, kizárólag csak prédikálhatott is. – Lásd bővebben Pákozdi István: *A Bárány menyegzője. A katolikus liturgia és a szimbólumok*. Tihany, Tihanyi Apátság Kiadó, 2010.

a szentmise, a szentségek, a szentelmények, a zsolozsma, a körmenetek, egyházi ájtatossági szertartások – megállapítása egyházi jogkör, szabályozása az Apostoli Szentszék kizárólagos joga, ezt az 1917-es egyházi törvénykönyv is világosan leszögezte.⁵⁸ A liturgikus cselekményekhez kapcsolódó templomi anyanyelv-használatra a fő- és alsópapság különösen nagy figyelmet fordított. Az egyház ebbe nem engedett beleszólást, és az egyházjogi szabályozás alapján magának tartotta fenn a jogot a döntésre. Mivel a kérdés az egyház és a hazai német hívek legbensőbb és legszemélyesebb hitéletét érintette, így érzékeny viták övezték a településeken, annak ellenére, hogy az egyház ebben az ügyben alapvetően nyitottnak mutatkozott.

A kérdés kezelésével kapcsolatban a magyarországi német mozgalomban részt vállaló papok gyakran utaltak a római katolikus egyházfők megnyilatkozásaira.⁵⁹ A pápák – elsősorban a lelkipásztorkodás területén – a természetjogra és az egyház univerzális jellegére hivatkozva valóban támogatták a hívek anyanyelvét figyelembe vevő egyházi gyakorlatot.⁶⁰ XI. Pius pápa például 1928 áprilisában Wilhelm Berning osnabrücki püspökkel való találkozásán az anyanyelven történő lelkipásztori gondoskodást a hívek természetes jogának nevezte.⁶¹

A téma szempontjából kiemelt jelentősége volt az egyházlátogatási jegyzőkönyveknek, mert a főpapok gyakorta erre hivatkoztak, amikor nem változtattak egy-egy plébánia liturgikus rendjén vagy nyelvén.⁶² A főpapok sokszor ragaszkodtak az utolsó egyházlátogatási jegyzőkönyvekben lefektetett nyelvi rendhez, amelynek megállapítása sok esetben évtizedekkel korábban történt. Ez hivatkozási alapul szolgált arra, hogy időt nyerve és a különböző felekkel tárgyalva elkerüljék a konfliktusokat, és fenntartsák az adott településen a hitélet nyugalalmát. Az egyházlátogatási dokumentumok ugyanakkor nem voltak kőbe vésve, a plébános a renden püspöki engedéllyel változtathatott.

A püspökök egyrészt hangsúlyozták, hogy a liturgia kérdésében kizárólag a klérus hivatott dönteni, tehát sok esetben nem engedtek sem a német mozgalom kritikájának, sem a közigazgatás befolyásolási törekvéseinek. Ugyanakkor alapve-

⁵⁸ Ezen a rendelkezésen az 1983-ban kiadott egyházi törvénykönyv sem változtatott. – 838. kánon. In: Erdő Péter (szerk.): *Az egyházi törvénykönyv. Codex Iuris Canonici*. Budapest, Szent István Társulat, 1985. 609.

⁵⁹ XIII. Leó, X. (Szent) Pius, XV. Benedek és XI. Pius ezzel kapcsolatos megnyilatkozásait idézi Greszl, 1929. 46.

⁶⁰ Greszl, 1929. 46–47.

⁶¹ Huber, Johannes, dr.: Rückblick und Ausblick. *Neues Sonntagsblatt. Wochenzeitung für das deutsche Volk in Ungarn*, 1937/1. 2.

⁶² Az egyházlátogatások vagy ún. kánoni látogatások (latinul canonica visitatio) alkalmával a megyés püspök – illetve az általa megbízott egyházi személy általában évente, de a valóságban jóval ritkábban – végigjárta egyházmegyéje plébániáit. A személyi és dologi leltár felvétele mellett a főpapnak gyakorlatilag teljes képet kellett kapnia az adott plébánia híveiről, vallásos életéről és mindennapi működéséről. Az adatokat írásban vették fel, ezt általában nem személyesen a püspök, hanem megbízottjai végezték. Ezekben a jegyzőkönyvekben rögzítették a hívek anyanyelvi megoszlását és a plébánia szentmiséinek, szertartásainak rendjét is.

tő érdekük volt a konfliktusok elkerülése, lecsendesítése is, az egyház kivonása a különböző nemzetiségi nyelvi vitákból. Serédi Jusztinián esztergomi érsek például óvta papjait attól, hogy a nemzetiségi ügyekben állást foglaljanak, illetve túlságosan exponálják magukat egy-egy megkeresés kapcsán. „[...] figyelmeztetem Tisztelendőségedet, hogy önmaga ne vesse fel az istentiszteleti nyelvnek felette kényes kérdését; azt tekintse a fő szempontnak, hogy a leventék hivatalos vezetés mellett részt vegyenek az istentiszteleteken. Más lenne a helyzet, ha esetleg egyik-másik levente tenné ezt saját magától szóvá a levente-egyesület kebelén belül, akkor a vezetőség látná, hogy nem a pap az, aki az istentiszteleti nyelv kérdését feszegeti” – írta 1932 nyarán Aubermann Miklós budaörsi plébánosnak, annak kapcsán, hogy papja vitába keveredett a világi hatóságokkal, amikor a leventék német nyelvű miselátogatását szorgalmazta.⁶³ A helyi leventék ugyanis évekig magyar nyelvű misére jártak, ám annak zsúfoltsága miatt külön misét igényeltek, de mivel a plébánossal sikertelenek voltak az egyeztetések, egy ideig német nyelvű misét látogattak. Ám ez a helyi, a leventék neveléséért felelős személyek ellenállását váltotta ki, és a konfliktus az ifjak számára külön tartott mise rendezetlen megtartásához vezetett.⁶⁴ A világi hatóságok és a plébános közötti egyeztetés lényegében kudarcba fulladt, ezért is került az ügy Serédi elé. A szövevényes és elhúzódozó eset kapcsán Serédi álláspontja egyértelmű volt: papját ki akarta vonni a konfliktusból, óva őt attól, hogy az egyházat hazafiatlansággal vádolják, legfontosabb kérdésnek pedig azt tekintette, hogy a vallásos nevelést a leventék megkapják, hitéletük ne sérüljön. Az erős német öntudatáról és megosztó személyiségéről ismert Aubermann ugyanakkor válaszában a hitélet megrendülésének veszélyét látta abban, ha a budaörsi német leventék nem az anyanyelvüknek megfelelő szentmisén vehetnek részt, hiszen, ha a németiséget „[...] nyelvétől egészen megfosztjuk, elvágtuk legerősebb gyökerét, hisz épp az egyházi énekek tartják meg bennök legerősebben a régi hitet.”⁶⁵ A plébános szerint a nyelv fokozatos elvesztése a németeket a szociáldemokrácia felé terelheti, amely anyanyelvén keresztül próbálja megnyerni őket, ezért inkább „[...] innét fenyeget a veszély, nem a konzervatív parasztnép német istentiszteletéből.”⁶⁶ A plébánosi választ olvasó Serédi az üggyel érdemben nem foglalkozott tovább, nem akart további vitát a leventeképzésért felelős hatósággal. A parancsnok leveléből kiderült, hogy a kisszámú helyi magyar származású leventére való tekintettel kezdték el magyar nyelvű istentiszteletre járattatni a döntő részben budaörsi német fiatalokat, így a magyar nyelvet egyértelműen előnyben részesítették még abban az esetben is, amikor a csapat többségét németek alkották.⁶⁷ Serédi passzivitása, elzárkózó magatartása azzal is magyarázható, hogy feltehetően nem kedvelte a vitákba bonyolódó Aubermann, aki miatt ő gyakori

⁶³ PLE Egyházigazgatási iratok Cat. 25. 2064/1932. (In: 175/1933.)

⁶⁴ PLE Egyházigazgatási iratok Cat. 25. 3177/1932. (In: 175/1933)

⁶⁵ PLE Egyházigazgatási iratok Cat. 25. 151/1932. (In: 175/1933.)

⁶⁶ PLE Egyházigazgatási iratok Cat. 25. 151/1932. (In: 175/1933.)

⁶⁷ PLE Egyházigazgatási iratok Cat. 25. 3177/1932. (In: 175/1933.)

védekezésre, magyarázkodásra kényszerült a világi hatóságoknál. Az érsek számára elég volt, ha a leventék lehetőség szerint külön istentiszteletet látogatnak, amelynek rendszerességét a hatóságok biztosítják, ennek nyelve miatt azonban nem óhajtott konfliktust vállalni. Az eset kapcsán Bleyer Jakab veje, Kussbach Ferenc – miután a budaörsiek kérvényt adtak át neki és valószínűleg Aubermannal is tárgyalt – 1933 elején maga is közbenjárt Serédinél, hivatkozva magyar jogszabályokra és pápai intenciókra, de a bíboros nem foglalkozott a beadvánnyal, amelynek kissé számon kérő hangvétele eleve tartózkodóvá tette a főpapot.⁶⁸

Ez a határozott magatartás Serédit az esetek többségében alapvetően jellemezte. Amikor például 1930 júniusában Bleyer Jakab fordult az esztergomi érsekhez a magyarországi németek oktatási és nyelvi sérelmei ügyében, a bíboros a liturgikus nyelvhasználat kérdését rövidre zárta Klebelsberg kultuszminiszternek írt levelében: „[...] Bleyerék próbálták sürgetni a kisebbségi, főleg a német nyelvnek nagyobb érvényesülését az istentiszteletek végzésében is, mire azt a kijelentést vették, hogy ebbe a kérdésbe a püspöki kar senkinek nem enged beleszólást, s e tekintetben az egyházi hatóságok saját hatáskörükben megteszik azt, ami indokolt és szükséges.”⁶⁹ Esztergom vármegye alispánja is hasonló választ kapott először a győri püspöktől, majd Seréditől 1936 nyarán, amikor arra kérte először Breyer Istvánt, hogy a nemzetiségi községekben vizsgálja meg magyar nyelvű szentmise elrendelésének lehetőségét, ám a főpap kézzel ráírta a beadványra: „Ad acta. Felülről nem lehet ezt erőltetni. Az egyházközség keretében mozogjanak az illetők, ha valóban számottevő kérvényezőkörrel van szó.”⁷⁰ Az alispán ezután Serédihez fordult, aki leszögezte: „Az istentiszteletek alkalmából a nyelvhasználat megállapítása kizárólag az egyházi főhatóság hatáskörébe tartozik.”⁷¹ Ez mutatta, hogy nemcsak a nemzetiségi nyelvi igényekkel szemben volt tartózkodó Serédi (és győri püspöktársa), hanem a magyar nyelv használatát folyamatosan erőltető közigazgatással szemben is őrizte önálló döntési jogkörét.

A püspökök azonban sok esetben valóban előnyben részesítették a magyar nyelvet, illetve kiemelték integratív szerepét, de minden változtatást általában fokozatosan kívántak bevezetni. Hanauer Árpád István váci püspök, aki később az MNNE tagja lett, egy helyi liturgikus ügy kapcsán 1923-ban örömet fejezte ki a magyar nyelv nagyobb térnyerése miatt, mert szerinte „[...] ezen átmenettel remélhetőleg sikerülni fog a taksonyi hívekkel a magyar nyelvet a templomban is megkedveltetni, s akkor megjön a kedvező alkalom a teljesen magyar nyelvű istentiszteletek bevezetésére.”⁷² Egy-egy helyi ügy kapcsán Fetser Antal győri püspök is támogatta a magyar nyelv szerepének növelését, de méltányosan viszonyult német hívei érdekeihez is. „[...] a magyar nyelvű istentisztelet fejlesztése lépést

⁶⁸ PLE Egyházigazgatási iratok Cat. 25. 175/1933.

⁶⁹ PLE Egyházigazgatási iratok Cat. Dc. 2995/1930. (In: 3231/1934.)

⁷⁰ GyEL Püspöki Levéltár, Egyházmegyei Hatóság 1070/1936.

⁷¹ PLE Egyházigazgatási iratok 2003/1936.

⁷² VPKL Püspöki Hivatal, Egyházkormányzati iratok, Acta Parochiarum. Taksony 6292/1923.

fog tartani a lakosság magyarosodásával. Emellett természetesen német nyelvű hegyeshalmi híveim régi jogaira is tekintettel kívánok lenni. Mindkét részről türelemre és megértésre van szükség, mert csak ez fogja az ügyet szerencsés kialakuláshoz vezetni” – írta a püspök a hegyeshalmi magyarok kérvényére 1930-ban, ahol a helyi németiség évszázados liturgikus jogai ellentétbe kerültek a településen élő, hitét rendszeresen gyakorló magyar lakosok megnövekedett létszámával, akik több magyar nyelvű misét kívántak.⁷³

A plébánosok összetett helyzetét jól mutatta, hogy bármilyen kimenetelű döntés esetén ki voltak téve mind a magyar, mind a német lakosok kritikájának, lépéseikkel mégis fenn kellett tartaniuk a rájuk bízott közösség egységét is. A hitélet békéjére gondosan ügyelő hegyeshalmi plébános a lakosság számarányának változásait követve már korábban bevezetett a magyar nyelv javára kisebb liturgikus módosításokat, jóllehet tudta, hogy emiatt „[...] német nyelvű híveim csendesesen túrnek és nyelnek nagyokat, talán irántam való figyelemből is nem szólnak. Érzik, hogy itt-ott megnyirbálják jogaikat, s messze időkre visszamenő tradicionális jogaik tudatában csak néha egy panasz-sóhaj felém: »a plébános úr csak a magyarokat favorizálja.«”⁷⁴ A hegyeshalmi plébániát magában foglaló esperesi kerület vezetője is óvott a liturgikus rend magyarok javára történő radikális megváltoztatásától, mert szerinte azzal a németiséget a baloldal felé löknék: „A hegyeshalmi bennszülött német népesség [...] mindig hajlott s hajlik ma is a szocializmus felé, – könnyű prédája a felforgató bujtogatóknak. Ha most a magyarság kedvéért az istentisztelet rendjében lényeges változás állna be, biztos, hogy akad majd bujtogató elég, kik a népet feltüzelik s talán a végtelenig hajszojják. Ez pedig óriási bajokat zúdít a plébánosra és teljesen megakasztja a hitéletet, sőt még károsabb következményekkel is járhat.”⁷⁵ A papi jelentések mellett a vármegye főispánja – miután elküldte a püspöknek az 1920. évi népszámlálás hegyeshalmi anyanyelvi adatait a mielőbbi döntés érdekében – jelezte Fetsernek az újabb magyar nyelvű misék bevezetésének fontosságát, ami egyértelmű nyomásgyakorlásnak volt tekinthető.⁷⁶ A püspök végül plébánosával egyeztetve a kialakult lakossági arányszámokat figyelembe véve vezetett be óvatos változtatásokat a liturgikus életben „[...] anélkül, hogy a község békéjét bármi veszélynek tenném ki.”⁷⁷ Ezt a veszélyt a kalocsai érsekségben is látta a német mozgalommal alapvetően szemben álló Zichy Gyula érsek és környezete, így egy helyi ügy kapcsán nem akart a meglévő túl újabb magyar nyelvű szentmisét bevezetni egy döntően német lakosú községben, mert ez „[...] a nyelvi kérdést vetné fel, mely sok plébánián áldatlan állapotokat indikálna fel.”⁷⁸

⁷³ GyEL Püspöki Levéltár, Egyházmegyei Hatóság 2611/1930.

⁷⁴ GyEL Püspöki Levéltár, Egyházmegyei Hatóság 2611/1930.

⁷⁵ GyEL Püspöki Levéltár, Egyházmegyei Hatóság 2611/1930.

⁷⁶ GyEL Püspöki Levéltár, Egyházmegyei Hatóság 2611/1930.

⁷⁷ GyEL Püspöki Levéltár, Egyházmegyei Hatóság 2611/1930.

⁷⁸ Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár (KFL), Kalocsai Érseki Levéltár, Kalocsai Főegyházmegyei Tanfelügyelőség, 57. doboz – Hajós – 2093/1927. (In: 3254/1928.)

A püspökök érvelésében gyakran megjelent a nyelvi különbségek áthidalására irányuló szándék, ezért sokszor hivatkoztak arra, hogy a keresztény hit megvallása és a szentmise cselekménye fontosabb, mint az annak nyelvéről való vitatkozás. Virág Ferenc pécsi püspök gyakran hangsúlyozta, hogy „[...] az Isten előtt nincs sem magyar, sem német, hanem csak halhatatlan lelkek vannak, és az istentiszteletnél azokat az eszközöket kell elsősorban használnunk, amelyek a halhatatlan lelkek üdvét jobban előmozdítják” – írta a főpásztor 1930 őszén a baranyajenői hívek megkeresése kapcsán.⁷⁹ „Templomépítésnek csak az Isten dicsősége és a halhatatlan lelkek üdvé lehet a célja, nem pedig a német vagy a magyar nyelv érvényesülése” – írta ugyanő 1928-ban jágónaki német híveinek, akik az épülő templom kapcsán német prédikációt kértek a vegyes lakosságú községbe.⁸⁰ Ez a főpapi érv sok esetben akkor került elő, amikor egy adott település német lakosai beszéltek magyarul, a magyarok viszont nem tudtak németül. Ilyenkor a klérus a magyar nyelvet részesítette előnyben, mert a magyarok körében a hitélet hanyatlását tartott. A püspök döntéséhez hozzátette azt is, hogy a vallásos élet hanyatlását „[...] én, mint az összes hívek főpásztora sohasem engedhetem meg, amint nem engedném meg azt sem, hogy a németajkú híveknek lelki kára legyen a magyar nyelv kedvéért.”⁸¹ A főpásztori döntéseknél tehát a legfőbb szempont az esetek többségében a helyi hitélet stabilitása és annak folyamatos biztosítása volt. Ugyanakkor a kérvénnyel összefüggésben Virág óvta a német mozgalom befolyásától a helyi német híveket, amelyre figyelmét a kerületi esperes hívta fel, aki szerint „[...] a hitélet fejlesztését nem szabad és nem is lehet kapcsolatba hozni a német prédikációval, ezen helytelen indokolás, mint nemzetiségi törekvés, Blájerék (sic!) propagandájának nyílt megvallása, ilyen nemzetiségi törekvésnek – melyet a vallásosság zománcával vonnak be – ott, ahol kivétel nélkül mindenki tud és ért s beszél magyarul, utat nyitni szerény véleményem szerint nem lehet.”⁸²

Amint a fenti forrásból is kitűnt, a templomi nyelvhasználat kérdését a helyi papság sok esetben a hazai német mozgalom egyik eszközének tekintette. „Fáj lelkemnek, hogy makacsságuk erősebb, mint a hitük” – írta Rott Nándor veszprémi püspök a balatoncsicsói adminisztrátornak, utalva arra, hogy a németek hosszú évek óta ragaszkodtak nyelvi követeléseikhez.⁸³ A szinte átláthatatlan és folyamatosan új elemmel gazdagodó balatoncsicsói vita a templomi nyelvhasználat „állatorvosi lova” lett. A konfliktust a német mozgalom a *Sonntagsblatt*-ban, valamint németországi lapokban is megszélesítette, abból a célból, hogy a magyar világi hatóságra nyomást gyakoroljon.⁸⁴ A vitában a plébános lemondása miatt ideiglenesen a településen működő lelkész egy 1903-as pápai rendelkezésre hivatkozva

⁷⁹ PEL PPL Püspöki Hivatal, Egyházkormányzati iratok 1913/1930.

⁸⁰ PEL PPL Püspöki Hivatal, Egyházkormányzati iratok 1543/1928

⁸¹ PEL PPL Püspöki Hivatal, Egyházkormányzati iratok 1543/1928.

⁸² PEL PPL Püspöki Hivatal, Egyházkormányzati iratok 1543/1928.

⁸³ VÉFL VPL Egyházmegyei Hatóság 1368/1927.

⁸⁴ Tafferner, Anton: *Die katholischen Donauschwaben in den Nachfolgestaaten 1918–1945*. Stuttgart–Wien–Freilassing, Gerhardswerk–Sankt Michaels Werk–Pannonia, 1972. 33.

úgy érvelt, hogy a szentmisén való anyanyelvi éneklés – mivel a liturgia hivatalos nyelve a latin – visszaélésnek tekinthető, így az egyház részéről az egyházlátogatási jegyzőkönyvben lefektetett rend csak ún. túrt állapot lehet.⁸⁵ Ennek ellenére a pap Balatoncsicsó szokásait figyelembe véve és a község békéjének megteremtése érdekében kompromisszumra törekedett a német nyelvű énekek tervezett új rendje ügyében, talán ezzel is kompenzálni akarta a magyar nyelvű szentbeszéd előnyben részesítését. Erre elsősorban gyakorlati okból volt szükség, mert a magyar lakosok nem tudtak németül, a németek viszont jól tudtak magyarul, így a pécsi egyházmegye megoldáshoz hasonlóan a csicsói ideiglenes lelkész is azt javasolta, hogy magyar legyen a prédikáció nyelve. Levelében egyrészt hangsúlyozta az egyház kizárólagos jogkörét liturgikus ügyekben, elutasítva a „világi hatalom” befolyását, másrészt azt is leszögezte, hogy „[...] Az egyházi szertartásoknak egyedül csak a lelkek üdvét és szükségletét szabad tekintenie. Azért a templom nem nemzetiségi és nyelvi, hanem lelki célokat szolgálhat csak [...] A templom Isten háza, hol egy Atyának vagyunk mind gyermekei, nyelvi és nemzetiségi különbség nélkül [...] Nem nyelvet, de hitet tanítani küldte Krisztus az apostolokat.”⁸⁶ Ez az érvelés más plébánosoknál is megjelent, mutatva a hitélet folyamatosságának fontosságát a klérus számára.

Az oktatásügy kérdésében Bleyerrel vitában álló székesfehérvári egyházmegye Weicher Miklós törökbálinti plébános lényegesen megengedőbb volt liturgikus nyelvhasználat kapcsán, mondván „[...] a templomot azonban sokkal szentebb helynek tartom, sem mint hogy azt holmi erőszakosan magyarosító törekvések színhelyévé tegyem.”⁸⁷ Ezt az álláspontját parlamenti felszólalásban is megerősítette, mert „[...] a mi Atyánkkal csak a mi anyánk nyelvén szólhatunk a legszívesebben.”⁸⁸ Az MNNE-tag hajósi plébános, Sendelbach János azt emelte ki 1928-ban Zichy Gyula kalocsai érseknek írt levelében, hogy az anyanyelv biztosításával lehet megerősíteni a német nemzetiségi lakosok vallásosságát: „Mennél több vallási oktatásban kell népünket részesíteni, minden alkalmat fel kell használni, benne a vallásos érzületet ápolni, természetesen az ő anyanyelvén. Ilyen alap nélkül minden kísérlet, még a missziók tartása is, aránylag hatástalan lesz. Azt is szem előtt tartom, hogy a beteg gyermeknek kedvezni kell, hogy bevegye az orvosságot.”⁸⁹

A templomi nemzetiségi nyelvhasználat kérdését tehát több tényező is jelentősen befolyásolta: a településen élő nemzetiségek számaránya, igényeik nagysága, nyelvtudásuk, az egyházmegyét vezető püspök és a helyi plébános személyes hoz-

⁸⁵ VÉFL VPL Egyházmegyei Hatóság 861/1930

⁸⁶ VÉFL VPL Egyházmegyei Hatóság 861/1930.

⁸⁷ Weicher Miklós törökbálinti plébános jelentése Prohászka Ottokár székesfehérvári püspöknek, Törökbálint, 1926. január 24. In: Mózessy (szerk.), 2008. 443.

⁸⁸ Weicher Miklós törökbálinti plébános, parlamenti képviselő felszólalása. In: *Képviselőházi Napló*, 1927. IV. kötet (1927. május 13. – 1927. május 30.) Képviselőház 57. ülése, 1927. május 30. 420.

⁸⁹ KFL Kalocsai Érseki Levéltár, Kalocsai Főegyházmegyei Tanfelügyelőség, 57. doboz – Hajós – 3254/1928.

záállása, de a hazai német mozgalom hatása és lobbijereje is. A német mozgalom fellépése azonban lényegesen óvatosabbá tette a püspököket és a plébánosokat, mivel sokszor politikai célokat láttak a szentmisékkal és más ájtatosságokkal kapcsolatos kérvényekben. Ezek az ügyek alkalmat adtak arra is, hogy a klérus a magyar nyelv helyzetét erősítse, vagy a nemzetiségi kérelmek támogatásával őrizze meg a hívő közösség nyugalalmát. A főpapok körültekintően igyekeztek dönteni egy-egy megkeresés kapcsán, de a helyi eseteket a plébános vagy a kerületi esperes behatóbban ismerte, így a püspökök az ő jelentéseik révén ismerhették meg egy adott ügy hátterét.

A templomi anyanyelvhasználatot ugyan jelentősen befolyásolták a korszakban kibontakozó nemzetiségpolitikai viták, mégis a nemzetiségi iskolaügynél, vagy a német mozgalomhoz való viszony kérdésénél racionálisabb, a különböző felek érdekeit jobban figyelembe vevő döntések születtek. Az egyháznak alapvető szempontja volt, hogy saját döntési jogköréhez ragaszkodva olyan megoldást szorgalmazzon, amely lehetőség szerint kielégíti a más-más nyelven beszélő lakosokat, ezzel pedig megőrizze a hitélet nyugalalmát és ne idegenítse el híveit. Ezen a területen az egyház nagyobb mozgástérrel rendelkezett, kevésbé engedett a közigazgatás vagy a német mozgalom törekvéseinek, és gyakran az évszázados rendhez jobban ragaszkodott, ami sok esetben kedvezett a templomi anyanyelvi jogok gyakorlásának. Ez természetesen nem jelentette azt, hogy a klérus a magyar nyelvet adott esetben ne részesítette volna előnyben, akár a német hátrányára, vagy ne törekedett volna a magyar mint a nemzetiségek közötti közösen beszélt nyelv bevezetésére.

A nemzetiségi nyelvi ügyet érintő, országos hatósággal való vita esetén a püspökök többnyire vagy nem vállalták a konfliktust, így akarva elhárítani a panaszokat és a felelősséget, vagy papjaikat csendesítették le, illetve maguk sem értettek egyet a megkereséssel. Ez különösen az állam által kiemelten kezelt hazafias intézmény, a leventenevelés kapcsán volt megfigyelhető, ahol valóban lehettek nemzetiségi sérelmek. Ezekben az ügyekben egy határozottabb egyházi fellépést követően a klérus könnyen megkaphatta volna a hazafiatlanság vádját, s ezt a főpapok igyekeztek elkerülni. Ettől függetlenül az egyház évszázados tapasztalata, józansága számos alkalommal megmutatkozott egy-egy, településenként rendkívül eltérő ügyben született döntésnél, ami az esetek nagy részében inkább mérsékelni, mint kiélezni akarta a konfliktusokat. A helyi liturgikus kérdések tehát nem kizárólag az asszimiláció-disszimiláció tengely mentén dőltek el.

SOMLAI PÉTER FERENC

Az anyanyelvi oktatás kérdése

*Tendenciák és nézőpontok
a főváros környéki német településeken
(1919–1945)*

A tanulmány a két világháború közötti kisebbségi iskolaügy, azon belül elsősorban a népiskolai oktatás helyzetét vizsgálja a főváros környéki német településeken. Röviden bemutatja a legfőbb döntéshozók, azaz az állami kisebbségpolitika irányítóinak motivációit, mindvégig szem előtt tartva a nemzetközi kontextust. Legnagyobb teret a regionális és helyi hatóságok, illetve az iskolafenntartók működésének szentel. Mivel a korszakban a Budapest környéki német kisebbségi iskolák mintegy fele felekezeti oktatási intézmény volt, részletesen foglalkozik az egyházi vezetés és az alsópapság álláspontjával is. Természetesen nem kerüli meg a magyarországi német mozgalom különböző irányzatainak vizsgálatát sem. Helyi példákon keresztül azt is bemutatja, hogy a kormányzat által hozott kisebbségpolitikai döntések hogyan valósultak meg a gyakorlatban, megjelenítve így az egyes oktatási intézmények és az ott dolgozó pedagógusok szintjét is. Végül, de nem utolsósorban kísérletet tesz az érintett kisebbségi lakosság, elsősorban az iskoláskorú gyermekekkel rendelkező szülők szándékainak, álláspontjának rekonstruálásra is

Előzmények és a bethleni nemzetiségpolitika kereteinek kialakulása (1919–1923)

A Tanácsköztársaság bukását közvetlenül követő ellenforradalmi kormányok nemzetiségekkel kapcsolatos politikáját döntően az a szándék határozta meg, hogy méltányos intézkedésekkel és ígéretekkel megállítsák, illetve visszafordítsák a történelmi Magyarország szétesésének folyamatát. Ennek jegyében jött létre 1919. augusztus 17-én, a Friedrich-kormány átalakításakor a nemzeti kisebbségek tárca nélküli minisztériuma, amelyet Bleyer Jakab vezetett. Az 1919. november 19-én megjelent 4.044/1919. M. E. sz. kormányrendelet¹ a nemzeti kisebbségek egyenjogúsításáról és a hozzá kapcsolódó, különböző minisztériumok által kiadott végrehajtási utasítások viszonylagos nagyvonalúsága, valamint a kilátásba

¹ Balogh Sándor–Sipos Levente (szerk.): *A magyar állam és a nemzetiségek 1848–1993*. Budapest, Napvilág, 2002. 234–236.

helyezett nyugat-magyarországi német, illetve felvidéki szlovák autonómia szintén ezt a szándékot tükrözte.² A trianoni béke aláírása és a Nyugat-Magyarország (Burgenland) megtartásához fűzött illúziók szertefoszlása azonban nehéz helyzetbe hozta Bleyert, akit egyre élesebben támadtak a gyorsan szaporodó sovinszta szervezetek és az elkeseredett közvélemény is. A legradikálisabb fellépések ellene éppen Pest megyében születtek, amelynek rendkívüli bizottsági közgyűlése 1920. augusztus 10-én már egyenesen a Nemzetiségi Minisztérium és a nemzetiségi tanfelügyelőségek megszüntetését követelte.³ A csalódott politikus az 1920. december 16-án átalakított kormányban már nem kapott helyet, hamarosan pedig magát a minisztériumot is felszámolták. 1922 februárjában a nemzetiségek ügyei a Miniszterelnökség hatáskörébe, a Pataky Tibor vezette II. ügyosztály alá kerültek. Júniusban – a már 1921-ben megbízott román és szlovák kormánybiztosok mellé – Steuer Györgyöt nevezték ki a magyarországi németek kormánybiztosává.⁴

A nemzetiségi minisztérium felszámolását, majd nemzetiségi pártok elsorvasztását követően a kialakulóban lévő magyarországi német mozgalom legfontosabb fórumává, illetve eszközévé – a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület (MNNE) 1924-es engedélyezéséig – a Bleyer által 1921 októberében létrehozott, titkos német anyagi támogatást élvező *Sonntagsblatt* vált.

Az új helyzetben nyilvánvaló volt, hogy a Bleyer-féle 4.044/1919. ME sz. rendelet nem hajtható végre. Ezt részben módosítva, részben hatályon kívül helyezve született meg 1923. június 21-én a 4.800/1923. ME sz. rendelet a kisebbségek védelméről.⁵ A rendelet kiadásában – amint arra a címe is utalt – alapvetően a trianoni békében rögzített kötelezettségvállalás játszott szerepet, de a mozgatórugók között voltak fontos külpolitikai megfontolások is. Az utódállamokban ugyanis szembevetően kedvezőbb volt a német kisebbségek helyzete, miután az ottani kormányok túrték, sőt olykor támogatták is önszerveződésüket. Ez részben a ko-

² Jellemző, hogy a szlovák autonómia tervét a kormány nem hozta nyilvánosságra, tartva a közvélemény felfokozott reakciójától. – Tilkovszky Loránt: *Nemzetiségpolitika Magyarországon a 20. században*. Debrecen, Csokonai, 1998. 40.

A korszak nemzetiségpolitikáját behatóan elemzi Bellér Béla: *Az ellenforradalom nemzetiségi politikájának kialakulása*. Budapest, Akadémiai, 1975.

³ 1920. június 1-jén különböző nacionalista szervezetek a Magyarország Területi Épségének Védelmi Ligája vezetésével bizalmas tanácskozássra gyűltek össze a pesti Vármegyházán a nemzetiségi miniszter megbuktatása és a minisztérium megszüntetése céljából. A trianoni béke 1920. június 4-i aláírását követő feszült hangulatban Pest megye közgyűlése tiltakozását fejezte ki, a Területvédő Liga pedig memorandumot nyújtott be a kormányhoz az addigi nemzetiségi politika felszámolását követelve. – Bellér, 1975. 134–142.

⁴ Bellér, 1975. 144–164. A délszlávok nem kaptak kormánybiztost, csak referenst. Steuer tevékenységéről általában lásd Spannenberger Norbert: *A magyarországi Volksbund. Berlin és Budapest között*. Budapest, Lucidus, 2005. 52–57. Pest megyében: Marchut Réka: *Töréspontok. A Budapest környéki németiség második világháborút követő felelősségre vonása és annak előzményei, 1920–1948*. Budapest–Budaörs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont–Magyar Történelmi Társulat–Budaörsi Passió Egyesület, 2014. 55.

⁵ 4.800/1923/ME sz. rendelet a trianoni békeszerződésben a kisebbségek védelmére vállalt kötelezettségek végrehajtására. – Balogh–Sipos (szerk.), 2002. 270–278.

rábbi magyarosító hatások eredményeinek felszámolását szolgálta, de legfontosabb célja az volt, hogy megakadályozza a németek összefogását a nagy létszámú és legkevésbé lojálisnak tartott magyar kisebbségekkel, s ezáltal tovább csökkentse az esetleges majdani magyar területi revízió sikerének esélyét.⁶ A magyarországi némettség vezetői megpróbálták kihasználni ezt a helyzetet saját céljaik elérésre, és a kisantant államokban élő német politikai szervezetek, illetve Németország és Ausztria révén próbáltak nyomást gyakorolni a magyar kormányra. Ez a hozzáállás nagy felháborodást keltett a magyar közvéleményben. Aktivitásuk következtében a német kormány is elkezdte sürgetni a magyarországi kisebbségek helyzetének rendezését.⁷ Ettől függetlenül azonban a magyar kormány is belátta azt, hogy miután a területi revízióra egyelőre nem kínálkozik reális esély, a határon túli magyarok védelme is indokolja a nemzetiségpolitika méltányos rendezését – legalábbis a jogszabályok szintjén.

A rendeletben a kormány kötelezettséget vállalt arra, hogy a kisebbségek számára biztosítja anyanyelvük használatát a magánszférában, a közigazgatásban, a sajtóban, a vallásgyakorlásban és az oktatásban. Ez európai összehasonlításban is mintaszerűnek számított, és a trianoni trauma következtében felerősödött nacionalista légkör ellenére is igazodott a dualizmus első felének liberális hagyományaihoz. A fő kérdés azonban természetesen az volt – és ebben a tekintetben is adódnak párhuzamok a dualizmus korával –, hogy mennyire sikerül majd a jogszabályban lefektetett elveket a gyakorlatban is érvényesíteni.

A rendelet végrehajtása tárgyában született az 110.478 VIII. a. sz. VKM-rendelet a kisebbségek iskolaügyeiről, valamint az 1924: II. törvénycikk, amely a közhivatalokban volt hivatott biztosítani a kisebbségi nyelvek ismeretét. Előbbi háromféle – A, B, illetve C típusú – kisebbségi iskolatípust hozott létre.⁸ Az A típusú iskolák tannyelve a nemzetiségi anyanyelv volt, a magyar nyelv csak kötelező tantárgy; a B típusú iskolákban mintegy fele-fele arányban tanították a tantárgyakat a nemzetiség nyelvén és magyarul, a C típusú iskolákban pedig a magyar volt az oktatás nyelve, a nemzetiségi anyanyelv csupán kötelező tantárgyként szerepelt. Az iskolatípus megválasztását a jogszabály az érdekelt szülők egybehívandó értekezletére bízta. Pozitívuma volt, hogy figyelembe vette a trianoni Magyarországon maradt viszonylag kis létszámú, többnyire szétszórtan élő és részben már asszimilált nemzetiségi lakosság igényeinek valós differenciáltságát, és hogy a döntést elvileg a szülők kezébe adta. A gyakorlatban viszont visszaélésekre adott lehetőséget a hatóságok, illetve az iskolafenntartó egyházak számára, s azok az asszimilá-

⁶ A folyamatban kitüntetett szerepe volt a részben már elmagyarosodott szatmári svábságnak. – Lásd Baumgartner Bernadette: Német származás, magyar, iskola, román iskolapolitika. A szatmári sváb eredetű falvak katolikus iskolái 1918–1940 között. *Pro Minoritate*, 2012/Tavaszi. 173–193.

⁷ Tilkovszky, 1998. 45.

⁸ A vallás- és közoktatásügyi miniszter 110.478 VIII. a. sz. rendelete a 4.800/1923 ME sz. rendelet 18. §-ában foglalt rendelkezések végrehajtásáról, valamint Az 1924: II. törvénycikk a közhivatalokban a kisebbségi nyelvek ismeretének biztosításáról. – Balogh–Sipos (szerk.), 2002. 276–280.

ció fokozása érdekében éltek is ezzel. Így az országban a nemzetiség anyanyelvét csak heti néhány órás tantárgyként tanító C típus lett a legelterjedtebb.⁹

A főváros környéki nemzetiségi települések vizsgálatakor figyelembe kell vennünk azt a fontos körülményt, hogy az iskolák magyarosítása ebben a régióban már a századforduló idején is nagy méreteket öltött. A magyarországi modern népoktatást megalapozó, Eötvös József nevéhez köthető 1868. évi XXXVIII. tc. még előírta, hogy a nemzetiségi iskolák tannyelve a „községben divatozó nyelvek egyike” legyen, a tanító pedig olyan ember, aki „a községben divatozó nyelveken tanítani képes.”¹⁰ Az 1870-es évektől kezdve azonban a törvényhatóságok egyre nagyobb erőfeszítéseket tettek a magyar oktatási nyelv térnyerése érdekében. Ennek első eredménye az 1879. évi XVIII. tc. lett, amely minden iskola számára kötelezővé tette a magyar nyelv tanítását, és három év haladékot adott a tanítóknak a magyar nyelv megfelelő szintű elsajátítására.¹¹ Emellett az állam egyre több modern, de magyar tannyelvű állami iskolát létesített, és a még mindig domináns felekezeti népiskolák felett is igyekezett kiszélesíteni a kormányzati ellenőrzést. Sőt az 1879-es törvény végrehajtásának a hiányosságai miatt, illetve a nemzetiségi mozgalmak visszaszorítása céljából az 1890-es években komoly szándék mutatkozott arra, hogy a kormány államosítsa az egyházi és a községi iskolákat. A kezdeményezés ismételten a törvényhatóságoktól indult ki. Bár a teljes államosítás végül nem valósult meg, a kormányzat támogatta az állami ellenőrzés további kiterjesztését. Ezen törekvések eredményeként születtek meg az 1904-es, Berzeviczy-féle törvényjavaslaton alapuló 1907-es Apponyi-féle oktatási törvények.¹² Ezek az intézkedések egyértelmű magyarosító tendenciájuk mellett az oktatás modernizációját, új, korszerű iskolák építését és a tanítók bérének rendezését is szolgálták, ami a falusi népiskolák gyakran mostoha viszonyait tekintve rendkívül fontos szempont volt. A fokozódó államosítás ellenére a főváros környéki német települések iskoláinak jelentős része – mintegy fele – a katolikus egyház felügye-

⁹ A szlovák, délszláv és román iskolák 90%-a, a német iskolák mintegy 75%-a C típusú volt. – Tilkovszky Loránt: *Német nemzetiség, magyar hazafiság. Tanulmányok a magyarországi németek történetéből*. Pécs, JPTE TK, 1997. 75–76.

¹⁰ Az 1868: XXXVIII. törvénycikk a népiskolai közoktatás tárgyában. – Balogh–Sipos (szerk.), 2002. 76–91.

¹¹ Az 1879: XVIII. törvénycikk a magyar nyelv tanításáról a népiskolai tanintézetekben. – Balogh–Sipos (szerk.), 2002. 105–107. Az uralkodó időszerűtlennek tartotta az Arad és Torontál megye által kezdeményezett, és számos törvényhatóság által támogatott törvényjavaslatot, mert tartott a nemzetiségek fokozódó nyugtalanságától. Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter – bár elismerte, hogy önként nem terjesztette volna be a törvényjavaslatot – azzal érvelt mellette, hogy olyan erős a nyomás a megyék részéről, hogy ha a kormány nem lép, a parlament az ellenzék javaslatát fogja elfogadni. – Vesztróczy Zsolt: *Modernizáció és/vagy magyarosítás. Pro Minoritate* 2012/Tavaszi. 158–172.

¹² Az 1907: XXVII. törvénycikk a nem állami elemi népiskolák jogviszonyairól és a községi és hitfelekezeti néptanítók járandóságairól. – Balogh–Sipos (szerk.), 2002. 186–200.

lete alatt maradt.¹³ Mint számos példán keresztül látni fogjuk, a katolikus egyház alapvetően nem állt ellen a magyarosító tendenciának. Ehhez bizonyára hozzájárult a papnevelés és a tanítóképzés ennek megfelelő szelleme, illetve az a tény, hogy a tanítók jövedelmük államsegély formájában történő kiegészítése révén függő helyzetbe is kerültek.¹⁴

Arról, hogy a fenti folyamatok az egyes települések szintjén hogyan játszódtak le – idevágó kutatások híján –, nagyon keveset tudunk. Nincs azonban adatunk arról, hogy az intézkedések különösebb tiltakozást vagy ellenállást váltottak volna ki az érintett közösségekben. Az épp akkoriban egyre inkább a rohamosan fejlődő nagyváros felé forduló Budapest környéki németiségnek érdekében is állhatott a magyar nyelv elsajátítása, amit addig a gyermekcsere intézménye révén próbált biztosítani.¹⁵ Emellett az is joggal feltételezhető, hogy a váltás nem hirtelen, a német nyelv teljes mellőzésével történt.¹⁶ A változás előkészítésében nem elhanyagolható szerepet játszottak a kezdettől fogva magyar nyelven működő óvodák is. Végül, de nem utolsósorban fontos tényező volt az is, hogy a főváros környéki németiséget ekkor még sem bel-, sem külföldről nem érte számottevő nemzetiségi agitáció.

Az őszirózsás forradalmat követő hónapok, illetve a Tanácsköztársaság alatti viszonyokról – idevágó regionális kutatások híján – szintén keveset tudunk. Pedig ennek az időszaknak fontos szerepe volt a nemzetiségi lakosság politikai mobilizációjában, annak ellenére, hogy a forradalmi kormányok által hirdetett nagyvonalú nemzetiségpolitika a valóságban alig bontakozhatott ki.¹⁷ Az 1918 novembere és 1919 augusztusa között eltelt hónapok feldolgozása azért is fontos lenne, mert az

¹³ Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára (MNL PML) Főispáni bizalmas iratok (IV. 401. a.) 112/1925. A legalább 40 német anyanyelvű tankötelessel rendelkező Pest megyei községek iskolái közül 30 volt állami, 30 egyházi (26 katolikus, 3 evangélikus és egy református) és három községi fenntartású.

¹⁴ Tilkovszky Loránt: Nemzetiségi anyanyelvű oktatás Magyarországon a katolikus elemi népiskolákban (1919–1944). *Századok*, 1995/6. 1251.

¹⁵ A gyermekcsere intézményéről a főváros környéki településeken lásd Andrásfalvy Bertalan: Die Arbeitsbeziehungen zwischen ungarischen und deutschen Dörfern in der Umgebung von Budapest. In: Weber-Kellermann, Ingeborg: *Zur Interethnik. Donauschwaben, Siebenbürger Sachsen und ihre Nachbarn*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1978.

¹⁶ Ez részben a két világháború között is jellemző volt. „[...] a tankönyv ámbár magyar, de azért – a kisebb osztályoknál különösen – német nyelven is mindent megmagyarázunk, és az imádságokat német nyelven is betanítják, hogy a gyermekek a templomban és otthon szüleikkel német nyelven is imádkozhassanak” – írta Miller József plébános a hittanoktatásról 1925-ben. – Mózessy Gergely (szerk.): *Lelkipásztori jelentések 1924–1926*. Székesfehérvár, Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, 2008. 92. A kezdettől fogva magyar nyelvű óvodai oktatásban is alkalmazták a kisebbségek nyelvét kiegészítő nyelvként.

¹⁷ Példaként említhető a Német Néptanácshoz csatlakozó szociáldemokrata párt német tagozatának 800 fős népgyűlése Budakeszin. – *Parteinachrichten* – Budakesz. *Volksstimme*, 1918. december 10. A főszolgabíró jelentése szerint Budaörsön a német nyelvű oktatást a római katolikus iskolaszék az 1918. novemberi „közoktatásügyi minisztériumi rendelet hatása alatt” fogadta el. – MNL PML IV. 401. a. 88/1928.

ellenforradalmi rendszer intézkedései sok tekintetben az ekkor történetekre adott válaszként értelmezhetők. A következő példák közül mindenesetre kiderül, hogy a forradalmak bukása után a megyei és járási hatóságok egyáltalán nem bizonyultak partnernek a taktikai okokból még mindig viszonylag megengedő szabályozás megvalósításában.

Bleyer a Pest megyei főispánhoz írott 1920. április 15-i levelében hangsúlyozta, hogy tevékenységének célja az ország területi épségének helyreállítása. Kérte, hogy a kisebbségek védelméről szóló, illetve az alapján kiadott kultuszminiszteri rendelet végrehajtását „jóindulattal és a legtapintatosabban” támogassa, valamint segítse elő, hogy az alispán, a tanfelügyelő és a járási tisztségviselők is belátóak legyenek. Kiemelte, hogy mindössze azt kell lehetővé tenni, hogy a németek és szlovákok – a magyar nyelvű oktatás megtartása mellett – anyanyelvükön is tanuljanak írni, olvasni és számolni, és emellett a hittant is anyanyelvükön tanulhassák. „E csekély engedmény semmit sem árthat a magyarság erejének, igen jó benyomást tehet azonban a nemzeti kisebbségek körében” – mutatott rá Bleyer, hangsúlyozva, hogy az elcsatolt területeken élő nemzetiségi lakosság is csak méltányos kisebbségpolitikával nyerhető meg a revízió ügyének.¹⁸

A főszolgabírák leplezetlen ellenszenvvel tudósítottak a nemzetiségügyi miniszter tevékenységéről. Ebben nyilvánvalóan szerepe volt annak is, hogy Bleyer az év elején tartott választásokon nyíltan kampányolt pártja, a Német Keresztény Gazdasági Párt (Deutsch-christliche Wirtschaftspartei) német nemzetiségi jelöltjei mellett.¹⁹ „Az ügyek ilyenén folytatását nem lehet behunyt szemmel nézni, mert német különválás és a magyar hatóságok félreszorítása lesz a következmény” – írta a biai főszolgabíró, miután beszámolt arról, hogy Bleyer személyesen részt vett a biai választókerületben megválasztott Éberhardt Antal vendéglős tiszteletére tartott banketten Budafokon, és a képviselőt „mint a három német választókerület” egyikének győztesét ünnepelte.²⁰ A főszolgabírók jelentéseire támaszkodva a főispán is kifejtette a belügyminiszternek, „hogy a kisebbségek védelmének ezt a módját, amely tulajdonképp az elnémetesítő politikával azonos” [...] feltétlenül, sőt, helyrehozhatatlanul is károsnak” tartja.²¹ Jellemző, hogy az alispán 1920 szeptemberében – már a trianoni béke aláírása után – egyenesen megtagadta egy

¹⁸ MNL PML IV. 401. a. 15/1920. 1920. április 15. A levelet részletesen elemzi Marchut, 2014. 52–53.

¹⁹ A Bleyer vezette nemzetiségi minisztérium nemzetiségi pártok létrejöttét is ösztönözte. Bleyer saját pártot is alapított Német Keresztény Gazdasági Párt (Deutsch-christliche Wirtschaftspartei) néven, amely a választásokon a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja (KNEP) színeiben indult. 1920-ban a párt kilenc képviselőjének sikerült mandátumot szereznie. Budapest környékén három jelölt, Schiessl Henrik (Pomáz), Frühwirth Mátyás (Soroksár) és Eberhardt Antal (Bia) lett képviselő, a többiek – Bleyer Jakab (Szentgotthárd), Huber János (Nezsider), Lingauer Albin (Kőszeg), Sábel János (Kismarton), Scholtz Ödön (Nagymarton) és Thomas Ferenc (Németújvár) – valamennyien Nyugat-Magyarországon nyertek mandátumot. – Bellér, 1975. 129–130.

²⁰ MNL PML IV. 401. a. 13/1920. 1920. április 8.

²¹ MNL PML IV. 401. a. 13/1920. 1920. május 14.

kisebbségek védelméről szóló rendelet továbbítását a főszolgabírókhoz, mert véleménye szerint „a vármegye területén nemzetiségi kérdés – bizonyára a közigazgatási hatóságoknak megértő eljárása és az idegen ajkú lakosságnak kifogástalan hazafias magatartása folytán – sohasem volt.”²²

A Bethlen-kormány első éveiben zajló nemzetiségpolitikai intézkedések tehát jelentősen szűkítették a kialakulóban lévő magyarországi német mozgalom mozgásterét. Az 1919 és 1922 közötti időszak azonban a jövő szempontjából mégis nagy jelentőséggel bírt. Bár a hatóságok ellenállása és az idő rövidsége folytán a nemzetiségi minisztérium elképzelései nem valósulhattak meg, a taktikai okokból még mindig engedékenyebb nemzetiségpolitika, a nemzetiségi pártok létrejötte és részvétele az 1920-as választásokon lehetőséget teremtettek arra, hogy a német aktivisták a nemzetiségi településeken, a helyi lakosság körében népszerűsíthessék célkitűzéseiket. Így azonban olyan területeken is elősegítették a nemzetiségi mozgalom kibontakozását, ahol az asszimiláció már előrehaladottabb állapotban volt, és az ilyen jellegű törekvéseknek – a forradalmak hónapjait leszámítva – nem volt jelentősebb előzménye.²³ A főváros környéke is ezek közé a területek közé tartozott. Elsősorban ezzel magyarázható az itteni hatóságok és a magyarosodást szorgalmazó helyi értelmiség mély bizalmatlansága, esetenként vehemens ellen-szenve Bleyerrel szemben, amit napvilágra kerülő németországi, illetve a kisan-tant országok német kisebbségeivel fenntartott kapcsolatai csak tovább fokoztak. Nem véletlen, hogy a belügyminiszter rendeletben korlátozta a kisebbségi jogok megtárgyalása céljából összehívandó gyűléseket. A miniszterelnökség pedig külön felhívta a főispán figyelmét arra, hogy a rendelet a sajtó számára is irányadó.²⁴ Jellemző a helyzetre, hogy 1923 novemberében Bleyernek személyesen kellett kérnie Pataky államtitkárt, hogy a *Sonntagsblatt* végre tájékoztathassa olvasóit a 110.478/VIII. a. sz. VKM-rendeletéről és az MNNE-ről.²⁵

A bethleni koncepció és az anyanyelvi oktatás a gyakorlatban (1923–1935)

A bethleni nemzetiségpolitika kezdeti törekvéseit jól szemlélteti az a levél, amit Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter küldött a főispánnak, illetve a megyei tanfelügyelőnek. Ebben „a kérdésnek közmegnyugvásra való rendezése céljából” szorgalmazta, hogy a legtöbb községben, azokban is, ahol addig teljesen mellőzték az anyanyelvi oktatást, tegyék lehetővé a C típusú iskola bevezetését az

²² MNL PML IV. 401. a. 15/1920. 1920. szeptember 15.

²³ Tilkovszky Loránt: Németország és a magyarországi német kisebbség (1921–1924). *Századok*, 1978/1. 3–48.; Bellér, 1975. 137–138.

²⁴ MNL PML IV. 401. a. 3/1923. 1923. január 27.

²⁵ MNL OL Miniszterelnökség. Nemzetiségi és kisebbségi osztály (K 28) 130. cs. 210. t. 1923. november 17.

1924/25-ös tanévre. Ezt azzal indokolta, hogy a kisebbségek rendszerint azokban a községekben voltak elégedetlenek, amelyekben anyanyelvük egyáltalán nem érvényesült az elemi iskolákban. Ha azonban a magyar tannyelv mellett a hittant és az írást-olvasást anyanyelvükön is tanították a gyerekeknek, akkor nem panaszkodtak. Ha a szülők – jogukkal élve – ettől, illetve a néhány helyen esetleg bevezetendő B típustól mégis eltérő típust szeretnének, „kellő tapintattal” arra kell törekedni, hogy az érdekeltek belássák, elsősorban az ő érdekük, hogy a B helyett a C, illetve A helyett a B típust válasszák. „A mai Magyarország területén ugyanis a nem magyar ajkúak oly kevés számmal s oly elszórtan élnek, hogy a magyar nyelvnek az iskolában való kellő elsajátítása –, amire az A típus alig nyújt módot – elsősorban a nemzeti kisebbségeknek gazdasági érdeke, amit e kisebbségek majd mindenütt maguk is belátnak” – írta a levelet fogalmazó államtitkár. Hozzátette azonban, hogy ha „a felvilágosítás s jóakarátú, tapintatos közrehatás ellenére is” ragaszkodnak az A, illetve a B típushoz, szándékuk érvényesülését nem szabad megakadályozni.²⁶

1. TÁBLÁZAT: *Kisebbségi iskolatípusok Pest megyében az 1924/25-ös tanévben*²⁷

	Működő iskolatípusok			Bevezetendő iskolatípusok			Összesen
	A	B	C	A	B	C	
Német	2	4	33	0	0	9	48
Szlovák	0	1	5	0	0	5	11
Szerb	3	0	0	0	0	0	3
Bunyevác	0	0	1	0	0	0	1
Összesen	5	5	39	0	0	14	63

A tanfelügyelők – bár válaszaikban többnyire hangsúlyozták, hogy a községek részéről nem keresték meg őket az oktatás nyelvvel kapcsolatban – a miniszter által kijelölt iskolákban elrendelték a C típus bevezetését.²⁸ A későbbi források azonban azt mutatják, hogy az átállás több helyen csak részben, vagy egyáltalán nem valósult meg, s a kimutatásban szereplő kisebbségi iskolatípusok közül több már ekkor is csupán papíron létezett.²⁹ A főispán az iskolakezdés előtt néhány nappal a főszolgabíróknak küldött levelében úgy vélte, hogy egyesek politikai haszonszerzés érdekében arra akarják felhasználni a 4.800/1923. ME sz. rendeletet, hogy a nemzetiségi lakosság körében elégedetlenséget szítsanak. „Ha bárki idegen

²⁶ MNL PML IV. 401. a. 51/1924. 1924. június 15.

²⁷ MNL PML IV. 401. a. 51/1924. 1924. június 15. A táblázatot a szerző állította össze levéltári források alapján.

²⁸ MNL PML IV. 401. a. 51/1924. 1924. augusztus 11., augusztus 12.

²⁹ Ezek közé tartozott mindkét német A típusú iskola (Budajenő, Telki) és a négy német B típusú közül is kettő (Budakeszi, Torbágy). A német iskolák közül csupán a két budaörsi iskola működött valóban a B típusnak megfelelően.

kérné a nemzetiségi törvény végrehajtását, vagy az iskolában nyelvének megváltoztatása tárgyában gyűlésre engedélyt, azt tagadd meg. Maradjon a nép vezetése a Ti kezetekben” – hangzott a főispán utasítása.³⁰ A célzás elsősorban Bleyer körére és a MNNE-re vonatkozott, emellett azonban a szociáldemokratákra is, akik továbbra is síkra szálltak a kisebbségek anyanyelvhasználatáért. A német tagozattal is rendelkező párt ugyanis az 1920-as évek végéig jelentős támogatottsággal rendelkezett a főváros környéki német településeken, ami igencsak nyugtalanította a törvényhatóságokat.³¹

Az 1924/25-ös tanév kezdetekor Steuer György, a magyarországi németajkúak kormánybiztosa is a főszolgabírókhoz fordult. Azt akarta megtudni tőlük, hogy az elemi népiskolák tannyelvének megállapításakor „a lakosság saját maga terjesztette-e elő az óhaját, avagy külső befolyásra nyilvánult-e az meg.” Érdeklődött afelől is, hogy az iskolakérdés „tétetett-e politikai, társadalmi vagy sajtóagitáció tárgyává”, illetve hogy a lakosság milyen lapokat járát és hány példányban. Végül fölshízlította a főszolgabírókat, hogy tegyenek javaslatot az esetleges problémák orvoslására.³² A kormánybiztos kérdései ugyan kétségtőlül manipulatívák voltak, a beérkezett jelentések szemléletesen tükrözik a hatóságok álláspontját és szándékait, emellett számos információval szolgálnak arról, milyenek voltak az egyes községek iskolaviszonyai egy évvel a 110.478/VIII. a. sz. VKM-rendelet megjelenését követően. A kultuszminiszter szándékai ellenére számos iskolában még a C típus szerinti oktatás sem valósulhatott meg maradéktalanul (Budakeszi,³³ és vélhetően a pomázi járás legtöbb községe³⁴), sőt volt, ahol a németnek mint tantárgynak a bevezetése egyáltalán nem történt meg, pedig szorgalmazták azt (Budafok³⁵, Perbál,³⁶ vélhetően Torbágy³⁷ és a pomázi járás községeinek egy ré-

³⁰ MNL PML IV. 401. a. 51/1924. 1924. augusztus 27.

³¹ Bellér, 1975. 278–279.

³² MNL PML IV. 401. a. 88/1928. 1924. szeptember 5.

³³ A német nyelv tanítását csak a harmadik osztálytól kezdték, heti két órában. – MNL PML IV. 401. a. 88/1924. 1924. október 16.

³⁴ A főszolgabíró jelentése szerint „ahol némi változások történtek, azok egyáltalában nem érintették károsan a magyar nyelv használatát.” „Így sikerült [...] Pomázon, Csobánkán, Békásmegyeren, Dunabogdányon, Nagykovácsin, Piliscsabán, Pilisszentivánon, Pilisvörösváron, Solymáron, Pilisszántón, Pilisszentkereszten, Budakalászon, Pilisszentlászlón az állami iskolában a régi állapotot egészben fenntartani, illetve részben a C típust beállítani.” – MNL PML IV. 401. a. 51/1924. 1924. augusztus 25.

³⁵ Budafokon ez annak ellenére nem történt meg, hogy azt – a kevés kivétel egyikeként – a jegyző is szorgalmazta. – MNL PML IV. 401. a. 88/1924. 1924. november 11.

³⁶ A tanítás nyelve a hitoktatáson kívül a magyar maradt „tekintettel arra, hogy a német (és tót) oktatásra való kérelem igen lanyha formában, nem is szakszerűen történt.” – MNL PML IV. 401. a. 88/1924. 1924. október 1.

³⁷ A képviselő-testületi ülésen az egyik esküdt, egyben iskolaszéki tag, a sajtóban olvasottakra hivatkozva felvetette a kisebbségi iskolarendelet tárgyalását, mire Tornyai Ferenc plébános kijelentette, hogy „az idők nem értek meg e kérdés feszegetésére,” a főjegyző pedig arra hivatkozott, hogy a rendelet megvalósítása „esetleg óriási terheket” róna a községre. – MNL PML IV. 401. a. 88/1924. 1924. október 6.

szé³⁸). Előfordult, hogy az iskola típusáról döntő iskolaszéki gyűlést az adott tanévre nem hívták össze (Budajenő,³⁹ Torbágy). Bár több községben is (Budaörs, Budakeszi, Törökbálint) felmerült a német tanítási nyelv bevezetése – főleg 1918 és 1920 között – ténylegesen működő A típusú iskola végül sehol sem jött létre, B típusú is egyedül Budaörsön.

A legtöbb község főjegyzője úgy vélte, hogy a tanítási nyelvvel kapcsolatos igények megfogalmazása külső, idegen befolyás hatására történt, amelynek forrását legtöbbször Bleyer mozgalmában jelölték meg (Zsámbék, Budakeszi, Törökbálint, Budatétény), de a pomázi járás főszolgabírója kiemelte a szociáldemokraták agitációját is.⁴⁰ Budaörs esetében szintén hangsúlyozták a külső befolyást: itt a Károlyi-kormány 1918. novemberi, a nemzetiségek anyanyelvi oktatását biztosító közoktatási rendeletére hivatkozva kérték a német nyelvű oktatás bevezetését.⁴¹ A *Sonntagsblatt* szerepét kivétel nélkül minden községben kiemelték, és a jegyzők döntő többsége úgy vélte, hogy a lap a német nemzetiségi agitáció eszköze. Csupán a budafoki és a budajenői jegyző tartotta helyénvalónak a németnek mint tantárgynak a bevezetését, amit a településük lakossága kért. Utóbbi szerint „németül jól beszélő, de kifogástalan magyar érzelmű pap és tanítóság nagyon jól összehangba tudnák hozni az ellentéteket.”⁴² A legtöbb jegyző azonban az egész kérdés felvetését károsnak tartotta, sőt, többen kifejezetten kötelességüknek érezték, hogy közbelépjenek. Legradikálisabban a pomázi főszolgabíró reagált, aki „nemcsak hivatali, de hazafias, lelkiismeretbeli kötelességnek” is tartotta, hogy külön körrendeletben utasítsa a főjegyzőket arra, hogy „hassanak oda”, nehogy bármelyik községben a magyar nyelv kárára változzon a helyzet.⁴³ Kifejtette, hogy „a mai körülmények, a mai csonka határok között [...] nemzetiségi kérdéssről tárgyalni nem is szabad. Ezer sebtől vérző drága édes hazánkat a nemzetiségi kérdés, illetve a nemzetiségi izgatók tették tönkre, például az erdélyi oláhok és szászok (magam is erdélyi menekült vagyok, ismerem nagyon jól viselt dolgaikat), tehát még a megmaradt határok között is ilyen kérdés megoldásával kell foglalkozni, és éppen Budapest környékén a legszomorúbb a helyzet, ahol alig lehet hallani magyar szót, – s itt még nemzetiségi elnyomatásról beszélnek – ez a legnagyobb szégyen és gyalázat – egyenes hazaárulás.”

³⁸ A főszolgabíró szerint majdnem minden községben előfordult, hogy követelték a „német nyelv behozatalát” – véleménye szerint „egyedül és kizárólag külső izgatás és bujtogatás” eredményeképpen. – MNL PML IV. 401. a. 51/1924. 1924. szeptember 23.

³⁹ Budajenőn az előző évben az a döntés született, hogy „a magyar nyelv mellett a német nyelv is taníttassék”, de az 1924/25-ös tanév előtt nem hívtak össze szülői értekezletet a kérdéssről. Az iskola nagy nehézségekkel küzdött, miután a kántortanító 1923-ban megbetegedett, majd 1924 májusában meghalt. Így a három tanerős iskolában mindössze egy tanító foglalkozott a gyerekekkel. – MNL PML IV. 401. a. 88/1924. 1924. szeptember 27.

⁴⁰ MNL PML IV. 401. a. 51/1924. 1924. augusztus 25., 1924. szeptember 23.

⁴¹ MNL PML IV. 401. a. 88/1928. 1924. november 11.

⁴² MNL PML IV. 401. a. 88/1924. 1924. szeptember 27.

⁴³ MNL PML IV. 401. a. 51/1924. 1924. augusztus 26.

A zsámbéki jegyző szerint az iskolakérdést érintő viták miatt „óriási tért veszített a magyar ügy [...]. A nép jó és hazafias, csak az agitátorok bolondítják el, s ha ezek elhallgatnának – úgy, mint azelőtt, most sem lenne itt, Budapest közvetlen közelében német (sváb) nemzetiségi kérdés.” A probléma megoldására azt javasolta, hogy a gyanús egyéneket „egy komoly bizottság előtt” hallgassák ki, majd eskessék meg hazafiságukra nézve, mert „ha jó magyar az illető, szívesen teszi meg, ha pedig hazafiatlan, megérdemli, hogy kipellengérezzék.” A törökbálinti jegyző szintén arra hivatkozott, hogy Bleyer és hívei megjelenéséig a község lakossága, különösen a fiatalság szépen magyarosodott, most viszont „folytonos izgatásnak van kitéve”. Javasolta a *Sonntagsblatt* betiltását és a német nyelvű tanítás mellett agitáló Léber Lajos joghallgató, német aktivista édesapja italmérési engedélyének bevonását. A biai főszolgabíró is a sajtót kárhoztatta: „[...] a nemzetiségi agitáció forrásai azok a német nyelvű lapok, amelyek ezen kérdést állandóan felszínen tartják és izgató modorban tárgyalják. A községek németajkú lakosságának legnagyobb része jól beszél magyarul, s ha az izgató vezetők nem befolyásolnák a lakosságot, a nagyon is szorgalmas sváb lakosság, amely földbirtokához ragaszkodik és kizárólag csak földjének él, a politikai mozgalmaktól teljesen távol tartaná magát.”⁴⁴

A fentiek azt mutatják, hogy a kormányzat szándékai, illetve az azoknak inkább csak kényszerből megfelelni igyekvő hatósági eljárások és a településeken ténylegesen uralkodó viszonyok között sok esetben jelentős különbség volt. A kormányzat a helyzet megnyugtatónak gondolt rendezése céljából, de döntően mégis külpolitikai megfontolások miatt szorgalmazta a C típusú iskolák létesítését. Ez járt a legkevesebb áldozattal, és a nemzetiségi iskolákkal kapcsolatos statisztikákat is jelentősen javította.⁴⁵ A megyei és járási hatóságok azonban a helyi értelmiséggel és az egyházzal karöltve arra törekedtek, hogy a forradalmak alatt, illetve a trianoni béke aláírásáig terjedő időszakban megindult, méltányosabb nemzetiségpolitikát célzó változásokat, illetve az érintett nemzetiségi lakosság fokozódó politikai mobilizációját mihamarabb megállítsák. Általában kénytelenek voltak ugyan belátni, hogy a háború előtti helyzet teljes mértékben már nem állítható vissza, sokan eleinte még a C típus megvalósítását is túlzásnak tartották. A budajenői és budafoki jegyző megengedő hozzáállása inkább kivételnek számított, de a pomázi járás főszolgabírójának vehemens sovinizmusa sem mondható általánosnak – bár utóbbira kétségtelenül több példát találunk. A legtöbb településen a kérdés mielőbbi rendezésére, a konfliktusok lecsillapítására és az egész nemzetiségi kérdés lehetőség szerinti kikapcsolására törekedtek. Ennek érdekében – miután a legtöbb esetben sikerült megakadályozni a B, esetleg az A típus bevezetését – általában eltekintettek az iskolatípusról döntő szülői értekezletek évenkénti összehívásától. Ez megfelelt a kormányzat szándékainak is, a rendelet értelmében ugyanis ahol az

⁴⁴ MNL PML IV. 401. a. 88/1924. 1925. március 2.

⁴⁵ Marchut, 2014. 60–61.

érintettek a kitűzött határidőig nem nyilatkoztak, nem történt változás.⁴⁶ A gyakorlatban tehát minisztériumi szinten döntötték el, milyen típust vezessenek be az egyes iskolák esetében. Az ezzel kapcsolatos jegyzékeket időnként elküldték az illetékes hatóságoknak, és utasították őket, hogy tapintatosan igyekezzenek biztosítani az azokban foglaltak megvalósulását. Ennek eredményeképpen a Pest megyei német településeken az 1930-as évek végéig kevés kivétellel C típusú iskolák működtek – legalábbis papíron.

A kultuszminisztérium az 1925/26-os tanév előtt ismét megküldte a főispánnak azon községek iskoláinak listáját, ahol több mint 40 német anyanyelvű tanköteles élt. Eszerint az előző tanévben az érintett településeken 11 magyar iskola mellett 49 C típusú és csupán két B és egy A típusú működött. A minisztérium mindössze két esetben, Budajenő és Perbál katolikus iskoláiban javasolt változtatást C típusról B-re, „amennyiben azt az arra jogosultak maguk is kívánják”. Felkérte a főispánt, hogy „bizalmas úton és tapintatos módon” biztosítsa, hogy az egyes iskolákban a kimutatásban feltüntetett típus bevezetése mellett foglaljanak állást.

2. TÁBLÁZAT: *A 40 német anyanyelvű tankötelessel bíró községek iskoláinak típusai Pest megyében az 1924/25. tanévben*⁴⁷

	Állami	R. katolikus	Községi	Evangélikus	Református	Összesen
Magyar	6	4	0	1	0	11
C	24	19	3	2	1	49
B	0	2	0	0	0	2
A	0	1	0	0	0	1
Összesen	30	26	3	3	1	63

Az egyes községekből származó információk azonban ez esetben is jelentősen árnyalják a kimutatás adataiból összeálló képet. A biai főszolgabíró jelentéséből például kiderül, hogy a statisztikában egyedüli A típusúként szereplő telki iskolában⁴⁸ a valóságban a C típus szerint folyt a tanítás, a plébános pedig „a tanterv bármely irányú változtatását [...] jelenleg egyáltalán nem tartja szükségesnek”.⁴⁹ Ugyanez vonatkozott a budajenői iskolára is, ahol a minisztérium a B típus bevezetését javasolta. A főszolgabíró szerint 1923 körül mindkét iskolában az A típus mellett

⁴⁶ MNL PML IV. 401. a. 112/1925. 1925. augusztus 21.

⁴⁷ MNL PML IV. 401. a. 112/1925. 1925. augusztus 21. A táblázatot a szerző állította össze levéltári források alapján.

⁴⁸ Telki esetében vélhetően azért járulhatott hozzá a hatóság az A típus fenntartásához, mert a falu 250 fő körüli lakosságával messze a legkisebb volt a Pest megyei német települések között. Az A típusú iskola viszont jól mutatott a statisztikában.

⁴⁹ MNL PML IV. 401. a. 112/1925. 1925. szeptember 6.

döntöttek, de a jelenlegi C típusú rendszer „teljesen kielégíti a lakosságot, most már senki nem követeli az A típus bevezetését.”⁵⁰

A típusváltás a másik kijelölt iskolában, Perbálon is akadályokba ütközött. A helyzetet bonyolította, hogy a német többség mellett 15%-nyi szlovákság is élt a mintegy kétezer lelkes faluban.⁵¹ A főszolgabíró jelentése szerint az iskolaszék eredetileg az A típus mellett döntött, de a plébános „felvilágosító szavai után” megmaradtak a C típus mellett. Hamarosan azonban a szomszédos Zsámbékon történtek hatása alatt – ahol az A típus bevezetését határozták el⁵² – ismét összegyűlt az iskolaszék, és megint az A típus mellett döntöttek. Jellemző, hogy erről a gyűlésről a plébános csak véletlenül értesült, mert eredetileg nem hívták meg. Pár nap elteltével viszont megjelentek előtte a helyi szlovákjaküak képviselői, és a maguk részére is kérték az A típus bevezetését. A plébános a kérelemről jegyzőkönyvet vett fel, amit eljuttatott a székesfehérvári püspökséghez. Onnan azonban sem a német, sem a szlovák kérelemre nem kapott választ. A plébános idővel jelezte, hogy a lakosság hangulata lecsillapodott, és jelenleg „nem tartja kívánatosnak a kérdés bármilyen irányú felvetését”. A főszolgabíró megjegyezte, hogy ha a B típust mégis bevezetnék, akkor a szlovákok kérelmével is számolni kellene, mert a szlovákjuk tankötelesek száma is meghaladja a 40-et, ezért „[...] legcélszerűbbnek látszik – amennyiben arra mód van – a kérdésnek teljes kikapcsolása, nehogy a legjobb szándéktól vezéreltetve az általunk való kezdeményezéssel a lakosság felbátorítva, túlköveteléseiivel – az A típus bevezetésével – úgy saját magának, mint a magyar nemzetnek helyrehozhatatlan károkat okozzon.”⁵³ Ennek ellenére október 15-én a kultuszminiszter arra utasította a főispánt, hogy a perbáli iskolában szorgalmazza a német nyelv B típus szerinti bevezetését az illetékes egyházi főhatóságnál, mert „fontos kormányzati szempontok felettébb kívánatossá teszik, hogy egyes elemi népiskoláknál a tanítási nyelv fokozottabb mértékben bevezetessék.”⁵⁴ A főispán ezt meg is tette,⁵⁵ de a később keletkezett dokumentumok alapján úgy tűnik, hogy a típusváltás a gyakorlatban mégsem valósult meg. Bár az 1933-as iskoláról készített statisztikában a budajenői, a perbáli és a telki iskola is B típusúként van feltüntetve,⁵⁶ egy 1938. januári kimutatás szerint a gyakorlatban mindhárom iskola a C típus szerint működött.⁵⁷

⁵⁰ MNL PML IV. 401. a. 112/1925. 1925. szeptember 6.

⁵¹ Perbálon az 1930-as népszámlálás adatai szerint 1635 (80,82%) német anyanyelvű mellett 321 (15,87%) szlovák anyanyelvű lakos élt. – Az 1930. évi népszámlálás. I. rész. Demográfiai adatok községek és külterületi lakotthelyek szerint. Budapest, Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1932. 172–173. (Magyar Statisztikai Közlemények 83. kötet)

⁵² A döntést nagy valószínűséggel nem hajtották végre, mert Zsámbék az összes fellelhető statisztikában C típusú iskolával szerepel.

⁵³ MNL PML IV. 401. a. 112/1925. 1925. szeptember 6.

⁵⁴ MNL PML IV. 401. a. 112/1925. 1925. október 15. A megvalósítás érdekében a minisztérium november 10-ig meghosszabbította a bejelentés határidejét.

⁵⁵ MNL PML IV. 401. a. 112/1925. 1925. október 31.

⁵⁶ MNL PML IV. 401. a. 44/1933. 1933. március 21.

⁵⁷ MNL PML IV. 401. a. 27/1939. 1938. január 17.

Budajenő és Perbál példája jól mutatja, hogy a felülről, kormányzati szinten kezdeményezett típusváltás helyben komoly akadályokba ütközött. Még inkább igaz volt ez akkor, ha a változást – jogaival élve – maga a lakosság kezdeményezte. Jó példa erre a törökbálinti iskolák esete.⁵⁸ Az 1925/26-os tanév elején a római katolikus iskolaszék úgy döntött, hogy kezdeményezi a B típusra való áttérést. Weicher Miklós plébános, kormánypárti országgyűlési képviselő, aki Bleyer mozgalmának elszánt ellenfele volt, Prohászka Ottokár székesfehérvári püspöknél próbálta megakadályozni a változtatást, azzal érvelve, hogy a település állami iskolájában a C típus mellett foglaltak állást. Az ügyben a főispán is a Miniszterelnökséghez fordult, és arra kérte Prónay államtitkárt, hogy interveniáljon a püspöknél. Arra hivatkozott, hogy Törökbálint esetében miniszteri szinten is a C típus fenntartását szorgalmazták, és az ügy háttérében valójában „Bleyerék izgatása” áll.⁵⁹ Bár az államtitkár néhány napon belül jelezte, hogy megtette a szükséges intézkedéseket, 1926 márciusában Prohászka Ottokár püspök mégis helyt adott a törökbálinti iskolaszék kérelmének, és elrendelte, hogy a római katolikus iskolában évfolyamonként egy osztályban, felmenő rendszerben vezessék be a B típusú oktatást.⁶⁰ Weicher plébános erre ismét kérte a főispánt, hogy járjon közben a Miniszterelnökségen. Úgy tűnik, csak részleges sikert érhettek el, mert 1928 nyarán Weicher ismételten a főispánhoz fordult, mivel úgy értesült, hogy „Bleyerék [...] közel háromévi szélcsend után ismét megkezdtek az izgatást a német tanítás mellett, dacára annak, hogy 44 év óta csak magyarul tanítanak az iskolában, németül meg csak olvasni és írni.” Kérte a főispánt, hogy világosítsa föl a Prohászka Ottokár 1927-ben bekövetkezett halála után hivatalba lépő új székesfehérvári püspököt, Shvoy Lajost arról, hogy „itt egy régi csökönyös machináció folyik”.⁶¹ A főispán a kérésnek eleget téve a püspökhöz fordult, kiemelve, „hogy ezen visszaesés mennyire káros lenne a község lakosságára, és nemzeti szempontból is mily veszedelmes, az nyilvánvaló”. A típusváltást végül nem sikerült keresztülvinniük a szülőknek, a törökbálinti iskolák még az 1933-as kimutatásban is C típusú szerepelnek.

Ilyen körülmények között a Bethlen-féle nemzetiségi törvény végrehajtása, mindenekelőtt a kisebbségi iskolarendszer kiépítése igen lassan haladt. A helyzet megoldása céljából a miniszterelnök időnként bizalmas tanácskozásokon egyeztetett az MNNE vezetőivel, amelyeken rendszerint a kultuszminisztérium és időnként a belügyminisztérium is képviseltette magát.⁶² Az 1927. június 15-i

⁵⁸ Törökbálinton egy római katolikus és két állami iskola működött.

⁵⁹ A fentebb idézett 4962/1925. ME. sz. leirathoz mellékelte kimutatásról volt szó, amelynek eredményeit a 29. táblázat foglalja össze. Figyelemreméltó, hogy a főispán erre hivatkozott, annak ellenére, hogy a törvény lehetőséget biztosított a tankötelesek szüleinek, hogy kérvényezzék a típusváltást.

⁶⁰ MNL PML IV. 401. a. 112/1925. 1925. október 1.

⁶¹ MNL PML IV. 401. a. 75/1929. 1928. július 7.

⁶² Bleyer a miniszterelnök kérésére már 1924 novemberében memorandumban foglalta össze az iskolakérdésben mutatkozó akadályokat. Többek között kifejtette, hogy a C típusú iskolát nem

értekezleten Bleyer ismételten leszögezte, hogy a C típust nem tekinti valódi nemzetiségi iskolának. Nehezményezte, hogy a felekezeti iskolákban sok esetben csak a harmadik és negyedik osztályban tanítják a németet, akkor is mindössze heti két-három órában. Úgy vélte viszont, hogy a B típus némi változtatás után ideális megoldás lehet.⁶³ Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter rámutatott a nehézségekre, arra hogy kevés volt a német tanító, illetve, hogy a felekezeti iskolák esetében az egyházi autonómia és a tanítók élethossziglani megválasztása is lassította az átmenetet. Kilátásba helyezte viszont, hogy az 1927/28-as tanévre 45 C típusú iskolát B típusúvá alakítanak át.⁶⁴

A helyzet azonban továbbra is alig javult, ezért az MNNE vezetése 1928 februárjában memorandummal fordult a miniszterelnökhöz. Ebben leszögezte, hogy a 4.800/1923. ME sz. rendelet végrehajtása sokkal lassabban halad, „mint azt a tényleg fennforgó nehézségek objektív számbavételével várni lehetett volna”. Ennek következményeként egyrészt nő a hazai német kisebbség elégedetlensége, másrészt a külföldi sajtó egyre hangosabban kritizálja a magyar nemzetiségi politikát. A szerzők leszögezték, hogy a megoldást „kezdetől fogva a magyarsággal való békés megegyezésben és a magyar kormányval való szolidaritásban” kívánják elérni, illetve, hogy javaslaik egyetlen pontban sem lépik túl sem az 1868-as nemzetiségi törvényt, sem pedig a 4.800/1923. M. E. sz. rendeletet, sőt „szinte az egész vonalon jóval azokon innen maradnak.” Az oktatásüggyel kapcsolatban azt kérték, hogy az óvodákban használják a magyar mellett „vele egyenlő mértékben” a németet is, illetve hogy abban a mintegy 400 községben, amelyben legalább 40 német anyanyelvű tanköteles van, vezessék be a megreformált B típusú oktatást (a már fennálló A típusú iskolák meghagyása mellett). Hangsúlyozták, hogy német polgári és középiskolák felállítását – bár a törvény értelmében joguk volna rá – nem kéri, de a német települesterületen lévő középiskolákban szükségesnek tartanak, hogy néhány tantárgyat végig németül tanítsanak. Továbbá kérték, hogy az állam gondoskodjon a német pedagógusképzésről – beleértve az óvónőképzést is –, engedje legálisan működni a német főiskolások egyesületét, és tegye lehetővé, hogy a levanteegyesületben a magyar mellett „érintkező és oktató nyelvként” a németet is használhassák. Mindezek megvalósítása érdekében azt javasolták, hogy a vallás- és közoktatási minisztériumban a német kisebbségi oktatásügy külön ügyosztály alá tartozzon, és az Országos Közoktatási Tanács mintájára jöjjön létre egy testület, amely a német iskolákkal kapcsolatban javaslatokat tehet a kormányzatnak és felügyeli az iskolákat. Emellett szorgalmazták a németajkúak kormánybiztosságának átalakítását is, úgy, hogy az elsősorban a törvényesen ga-

tekinti valódi kisebbségi iskolának. Egységes, kétnyelvű osztályok felállítását javasolta, amelyekbe a népszámlálási statisztika szerint lennének beiskolázandók a gyerekek, szakítva így a számos visszaélésre alkalmat adó szülői értekezletek rendszerével. – Tilkovszky, 1995. 1255–1256.

⁶³ Bleyer azt akarta elérni, hogy a tanítás, különösen a történelem és a földrajz, anyanyelven kezdődjön, majd a következő évben magyar nyelven ismételjék az anyagot. Az A típusú iskolák fenntartását elsősorban Nyugat-Magyarországon tartotta indokoltnak.

⁶⁴ MNL OL K 28 210. t. 1929-C-1989.

rantált jogok gyakorlati megvalósulását felügyelje. Úgy vélték, hogy ezen változtatások révén a német kisebbség vezetői maguk is bevonhatók lennének az intézményrendszer kiépítésébe. „Egyet biztosan állíthatunk, azt, hogy ha a magyar kormány nem hallgat meg bennünket, a kérdés nem fog nyugvópontra jutni. Nem miattunk, vagy általunk, sőt ellenkezőleg! Utánunk vagy helyettünk csak a szélsőség jöhet” – zárták soraikat a memorandum megfogalmazói.⁶⁵

A memorandum kapcsán összehívott tanácskozáson a miniszterelnök és a kultuszminiszter a már ismert kifogásokat hangoztatták – a felekezeti iskolák autonómiája, a magyar közvélemény érzékenysége –, és időt kértek. „Ha a falvakban, a sajtóban és a parlamentben vitát provokálunk erről a kérdésről, a polémia kimenetele kétségtelen: a kormány kénytelen lenne kapitulálni egy mesterségesen felkeltett sovíniszta áramlat előtt”⁶⁶ – jelentette ki Bethlen, miután elismerte, hogy a haladás tényleg lassú. Pataky és Klebelsberg igyekeztek bizonygatni, hogy az MNNE megállapításaival szemben igenis történt előrelépés, mert 35, főleg baranyai és tolnai egyházi iskolában megtörtént a típusváltás. Amikor Bleyer az állami iskolákkal kapcsolatban éppen a főváros környéki német településeket hozta fel példának, Klebelsberg emlékeztette, hogy az 1927-es értekezleten „kifejezetten rámutatott azokra a belpolitikai nehézségekre, amelyek miatt a fővárostól távolabb fekvő vidékek alkalmasabbak a típusfejlesztési akció sima lebonyolítására.”⁶⁷ Arra a felvetésre, hogy a külföldi sajtó nem ismeri el a magyar kormány nehéz körülmények közepette elért eredményeit, Bleyer azt felelte, hogy a külföldi sajtót csak a valós eredményekkel lehetne meggyőzni. Bethlen rámutatott, hogy sok az osztatlan iskola, ami nehezíti a helyzet megoldását, de ígéretet tett arra, hogy az egyházi vezetőknél szorgalmazza majd a típusváltást. A kultuszminisztériummal kapcsolatos szervezeti átalakításokat elutasította, de megígérte, hogy a döntésekbe fokozottabb mértékben bevonják majd az MNNE vezetőit. Klebelsberg végül kijelentette, hogy újabb 45 C típusú iskolát fognak átalakítani B típusúvá.⁶⁸

⁶⁵ MNL OL K 28 210. t. 1929-C-1989. – A memorandum megfogalmazói az oktatásügyön túl számos más területen összegezték panaszaikat és javaslataikat, pontos képet adva a német kisebbség valós helyzetéről. Többek között kitértek a hatósági és bírósági anyanyelvhasználat kérdésére. Kérték az MNNE korlátozásának feloldását – beleértve, hogy a tisztikar mind országos, mind helyi szinten a kormány és a helyi hatóságok beavatkozása nélkül legyen választható. Leszögezték, hogy nem szándékoznak pártot alakítani, de szorgalmazták egy német képviselőcsoport megalakítását kormánypárton belül, mint ahogy annak idején a szászoknál történt. Emellett kérték, hogy a német többségű választókerületekben a kormánypárt ne állítson jelöltet a németajkúak képviselőivel való egyeztetés nélkül.

⁶⁶ MNL OL K 28 210. t. 1929-C-1989.

⁶⁷ Az 1927. június 17-i értekezlet jegyzőkönyvében nem található erre való utalás. – MNL OL K 28 210. t. 1929-C-1989.

⁶⁸ Az értekezleten szintén jelen lévő Guido Gündisch az egész rendszert elhibázottnak tartotta, míg Gratz Gusztáv hangsúlyozta, hogy az eredményekhez – ahogy annak idején a magyarosításhoz is – egy egész generáció kell. A jegyzőkönyv tanúsága szerint az óvodák kérdése fel sem merült az értekezleten. – MNL OL K 28 210. t. 1929-C-1989.

A tárgyalt kérdések többsége a következő, 1929. január 23-i értekezleten is előkerült, ami világosan mutatta, hogy továbbra sem történt érdemi előrelépés. Ezúttal már a radikalizmussal egyáltalán nem vádolható Gratz Gusztáv, az MNNE vezetője is a kormányzat radikális beavatkozását sürgette az iskolakérdésben. Bethlen és Klebelsberg azonban ismét csak a fokozatosság elvét hangsúlyozta, miközben türelemre intett és ígéreteket tett.⁶⁹

A részben már idézett, 1930-as években készült statisztikákból egyértelműen kitűnik, hogy a kormányzat által elhatározott típusváltás a főváros környéki településeken különösen sikertelen volt, sőt voltak olyan törekvések is, hogy ebben a régióban lehetőség szerint ne is változtassanak a kialakult helyzeten.⁷⁰ A Gömbös-kormány első éveit sem hoztak javulást, annak ellenére, hogy a miniszterelnök ígéretet tett a B típus Bleyer által szorgalmazott általánossá tételére – megelőlegezve ezzel az 1935-ös iskolarendeleetet. A következő példák jól szemléltetik a kialakult helyzetet, ráadásul az iskolák átalakításával összefüggő szervezeti, pedagógiai és anyagi problémákra is felhívják a figyelmet, amelyekről eddig kevesebb szó esett.

Az 1934/35-ös tanév előtt a vallás- és közoktatásügyi minisztérium úgy döntött, hogy hat főváros környéki községben – Budajenőn, Csobánkán, Nagykovácsiban, Pilisborosjenőn, Solymáron és Ürömben – elrendeli a B típus bevezetését. Csobánkán és Pilisborosjenőn azonban hamarosan felfüggesztették az akciót,⁷¹ a solymári és a nagykovácsi állami iskolák gondnoksága pedig ragszkodott az 1924/25-ös tanév óta fennálló rendszerhez. A két utóbbi községben arra hívatkoztak, hogy bár náluk a fő hangsúly valóban a magyar nyelvű oktatáson van, de németet is tanítanak minden osztályban.⁷² Úgy vélték, hogy ez a tanterv tulajdonképpen hasonló a B típushoz, a lakosság pedig teljesen elégedett vele. Az 1920-as évekhez képest új érveként jelentek meg technikai és módszertani akadályok. Nagykovácsiban öt tanteremre nyolc osztály jutott, ezért hat osztály számára váltakozó rendszerű – délelőtti, illetve délutáni – tanítást rendeltek el. A B típus bevezetése tovább növelte volna az óraszámot, ráadásul a magyar anyanyelvűek számára külön osztályt kellett volna felállítani, ami egy új, osztatlan iskolatípus létrehozását jelentette volna. A hatóságok ugyanis jellemzően megengedhetetlen-

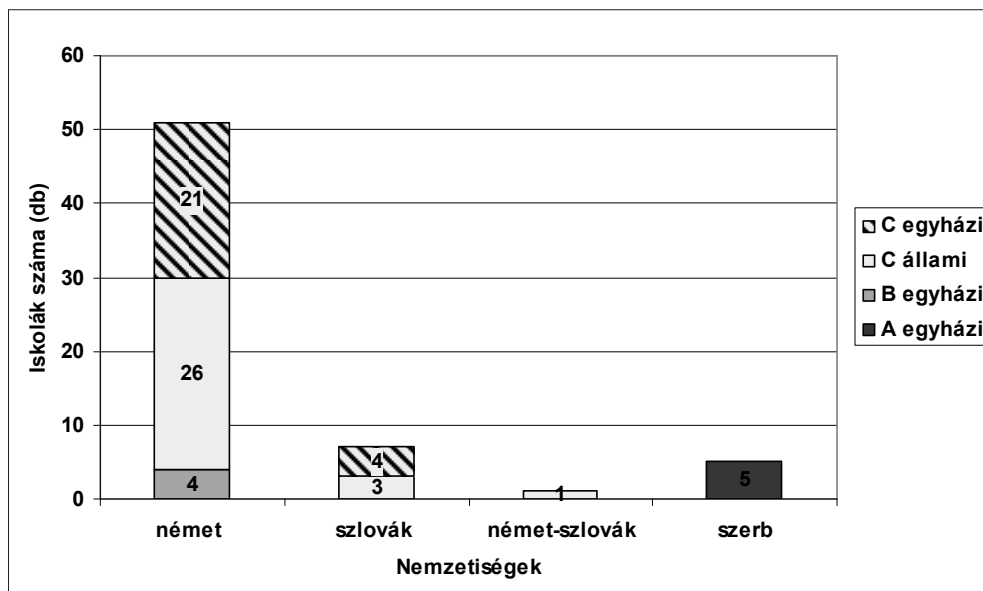
⁶⁹ MNL OL K 28 210. t. 1929-C-1989. – Az 1929. január 23-i értekezlet jegyzőkönyve.

⁷⁰ Miután az MNNE helyi csoportjainak működését a hatóságok számos főváros környéki településen eredményesen gátolták, az egyesület csak igen korlátozottan tudott fellépni céljai érdekében. Történtek azonban próbálkozások: 1933 tavaszán több községben – Budaörsön, Budakeszin, Pilisborosjenőn és Pesthidegkúton – aláírásokat gyűjtöttek az anyanyelvi oktatás és vallásgyakorlás kiszélesítése érdekében. Az akció hátterében az MNNE radikálisai állhattak, ami Budaörsön heves konfliktushoz vezetett Auber mann Miklós plébános és Ébner György bíró között. Ébner, aki az MNNE helyi vezetője volt, nem is tudott az akcióról. – Az esetről bővebben Somlai, 2014. 157–158.; Marchut, 2014. 62–65.

⁷¹ MNL PML IV. 401. a. 19/1934. 1934. szeptember 28. – A döntés okai nem ismeretesek.

⁷² Ennek ellentmond a pomázi járás főszolgabírójának 1932 januárjában kelt jelentése, mely szerint a solymári iskolában csak a harmadik osztálytól kezdve tanítottak német írást és olvasást. – MNL PML IV. 401. a. 77/1933. 1932. január 19.

1. ÁBRA: Kisebbségi iskolák a Pest vármegyei tankerületben (1933)⁷³

nek tartották, hogy a reform következményeképpen a magyar anyanyelvű gyermekek is vegyes nyelvű oktatásban részesüljenek. Ez viszont személyi és anyagi jellegű problémák sorát vetette fel. Solymáron két tanteremmel kevesebb volt a kelleténél, és négy osztály tanult váltakozó rendszerben. A magyar osztatlan tagozat felállítása további két osztály váltakozó rendszerű tanításával járt volna. „Tisztelettel javaslom azért, méltóztassék a gyakorlatban bevált s a német anyanyelvi lakosságot is teljesen megnyugtató módszer fenntartásához hozzájárulni” – zárta a miniszternek írott jelentését a tanfelügyelő.⁷⁴

Az átállás végül – úgy tűnik – egyik községben sem valósult meg. Az 1938. januári kimutatás szerint ugyanis mind Solymár, mind Nagykovácsi iskolája C típusú volt, akárcsak Ürömé és Budajenőé.⁷⁵ A felmerült szervezeti és anyagi kérdések mindenesetre már előrevetítették a Gömbös-féle iskolareform megvalósításánál tapasztalható problémákat.⁷⁶

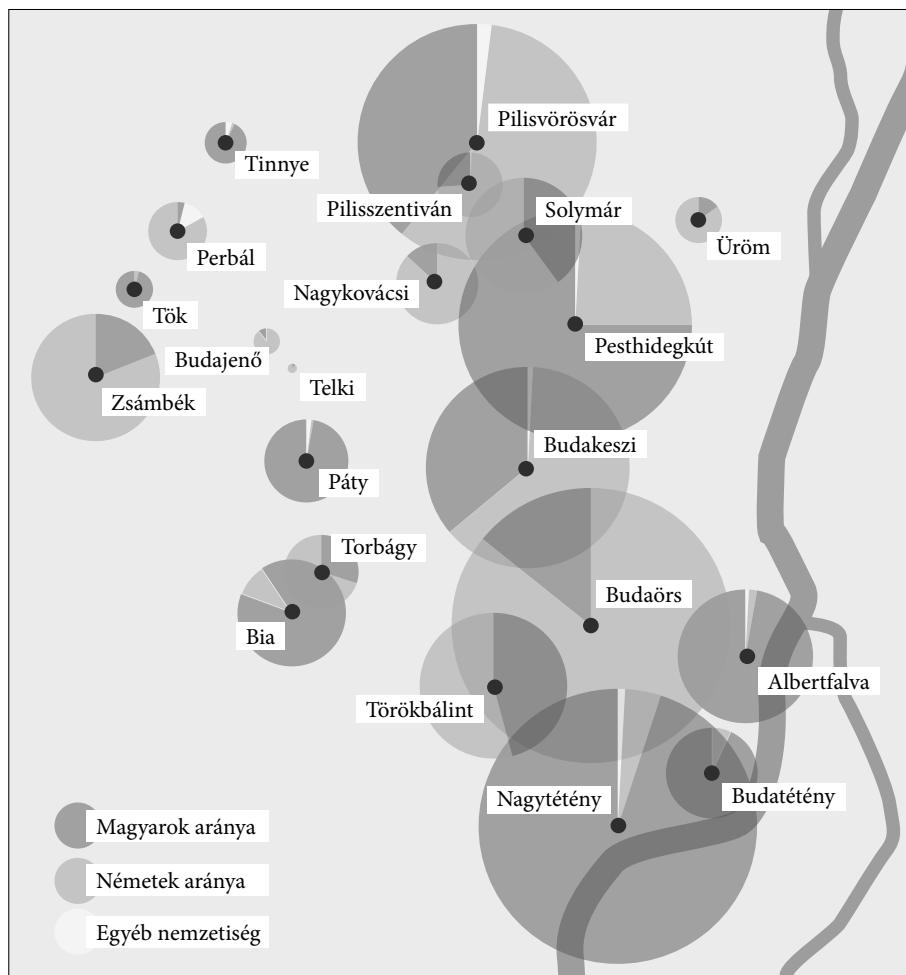
⁷³ MNL PML VI. 401. a. 44/1933. 1933. március 21. – Az 1. ábrából kitűnik, hogy Pest megyében csak a szerb kisebbség rendelkezett A típusú iskolákkal, és hogy a német iskolák több mint 90%-a C típusú volt. A négy darab B típusú német iskola közül a telki és a perbáli – mint már említettük – a gyakorlatban a C típus szerint működött, így tényleges B típusú iskolaként csak a két budaörsi iskolát (a leány-, illetve fiúiskolát) vehetjük számba.

⁷⁴ MNL PML IV. 401. a. 19/1934. 1934. október 17.

⁷⁵ MNL PML IV. 401. a. 27/1939. 1938. január 8.

⁷⁶ A korszakra jellemző jelentős állami beruházások ellenére a főváros környéki német népiskolák – főleg a fővárossal határos, iparosodottabb településeken – folyamatosan kapacitás- és

2. ÁBRA: A Buda környéki járás településeinek népessége és anyanyelvi viszonyai 1941-ben⁷⁷

A fentiekben számos példán keresztül láthattuk, milyen nehézségekkel járt az iskolakérdés rendezése a főváros környéki német településeken. Bár a kormányzat részéről alapvetően megvolt a szándék a helyzet javítására, de ahhoz már nem lépett fel elég erőlesen, hogy a megyei, járási, illetve helyi szintű ellenállást le tudja küzdeni. A típusfejlesztési kísérletek ezért végül eredménytelenül végződ-

forráshiánnyal küszködtek. A jelenségről és demográfiai háttéréről bővebben lásd Somlai Péter Ferenc: *A magyarországi németiség története a Budai-hegyvidéken Budakeszi település példáján (1935–1946)*. PhD-disszertáció. Budapest, 2014. 20–23., 128–135.

⁷⁷ Az infografikát (2. ábra) az 1941-es népszámlálás adatai alapján a szerző és Váraljai Viktória készítette.

tek. A legtöbb iskola C típusú volt és maradt – legalábbis papíron –, ráadásul a német írás és olvasás tanítása általában csak a harmadik osztályban kezdődött, mindössze heti két-három órában. Kivételt egyedül éppen a régió legnépesebb települése, Budaörs képezett, ahol mind a fiú-, mind a leányiskola – mindkettő római katolikus – az egész korszakban ténylegesen a B típus szerint működött.⁷⁸

Természetesen felmerül a kérdés, hogyan vélekedett az oktatással kapcsolatban kialakult helyzetről maga az érintett nemzetiségi lakosság. A források alapján ez rekonstruálható a legnehezebben. Annyi bizonyos, hogy egyrészt a német mozgalom, illetve kisebb mértékben a szociáldemokrata párt agitációja, másrészt a hatóságok, a helyi értelmiség és az egyház magyarosítási törekvései is hatással voltak rá. Az A típusú oktatást vélhetően csak kevesen igényelték volna, hiszen a főváros környékén élő, ahhoz munkahelye és piaca révén sok szállal kötődő, gyorsan polgárosodó németiségnek ténylegesen érdeke volt a magyar nyelv megfelelő szintű elsajátítása.⁷⁹ Ugyanakkor úgy tűnik, hogy az 1920-as, 1930-as években a többség valóban ragaszkodott ahhoz, hogy gyermeke a magyar mellett németül is megtanuljon – legalább írni és olvasni. A probléma főleg abból adódott, hogy számos településen még ez a minimális elvárás sem teljesült. Egy ténylegesen jól működő C, esetleg B típusú iskola minden bizonnyal jelentősen csökkenthette volna a településeken a német szülők elégedetlenségét.

A Gömbös-féle kisebbségi iskolareform és következményei (1935–1940/1941)

A Gömbös-kormány hosszas halogatás után végül 1935-ben szánta el magát a kisebbségi oktatás régóta húzódó problémájának rendezésére. A magyarországi németiség számára „karácsonyi ajándékként” méltatott 1935. évi 11.000 ME sz. rendelet december 23-án jelent meg.⁸⁰ A jogszabály a kisebbségi iskolákban egysegesen vegyes nyelvű oktatást írt elő, és a 110.478/1923 VIII. a. VKM rendeletet hatályon kívül helyezve megszüntette az addig létező háromféle – A, B, illetve C típusú – kisebbségi iskolatípust engedélyező szabályozást. Külpolitikailag a rendelet egyértelműen a Német Birodalom felé tett gesztusként értékelhető, amelyhez Magyarországot ekkor már mind politikailag, mind gazdaságilag egyre szorosabb szálak fűzték. Belpolitikai szempontból pedig a hazai németiség radikálisabb képviselőinek gyengítését kívánta ezzel elérni a kormányzat. A korábbi B típushoz

⁷⁸ Budaörs a fokozódó iparosodás ellenére még mindig jelentős paraszti népességgel rendelkezett.

⁷⁹ Marchut Réka megfogalmazása szerint „a kisebbségi iskolák szervezésének sikertelensége nem csupán a közigazgatáson és a helyi plébános esetleges magyarosító törekvésein múlott, hanem a magyarországi németek egy részének elzárkózásán is. Természetesen ez utóbbival nem szívesen néztek szembe a hazai németek vezetői, de a szakirodalom sem vette ezt a szempontot figyelembe.” – Marchut, 2014. 61.

⁸⁰ Balogh–Sipos (szerk.), 2002. 282–283.

közel álló, vegyes tanítási nyelvű iskolákat legkésőbb az 1938/39-es tanév kezdetéig kellett volna létrehozni.⁸¹

A rendelet megjelenését követő tanévkezdés előtt, 1936 augusztusának elején, a fennmaradt jegyzőkönyvek tanúsága szerint Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye 24 kisebbségi iskolájában hívtak össze szülői értekezleteket. Ezek kivétel nélkül elutasították a vegyes rendszerre való átállást. Legtöbb esetben azt hangsúlyozták, hogy a szülők elégedettek a német nyelv tanításának jelenlegi formájával, azaz a többé-kevésbé működő C típussal. Indoklásképpen gazdasági okokra és a gyermekek jövőjére hivatkoztak, néhány esetben mindezt hazafias megnyilatkozásokkal kiegészítve.

Budakeszin pl. a római katolikus leányiskolában 104, az állami fiúiskolában pedig 60 szülő jelent meg. Határozatuk mindkét esetben úgy szólt, hogy „a jelenlegi magyar tanítási nyelv fenntartását kívánják”.⁸² Miután a nagyközség egyházi és állami fenntartású iskolával egyaránt rendelkezett, az itt történtek jól szemléltetik a reform bevezetése körüli viszonytárgyakat.

A főszolgabíró augusztus 19-i levelében elrendelte az iskolakötelesek gondviselőinek újbóli összehívását. Megállapította, hogy „a kisebbségi nyelvoktatást az előző jegyzőkönyvek szerint a tankötelesek hozzátartozói olyan csekély számban kérték, hogy a jelenlegi tanrend szervezeti magyar és kisebbségi nyelvoktatás főnngörögása látszik indokoltnak”.⁸³ Budakeszin két napra rá, augusztus 21-én ült össze a római katolikus iskolaszék Miller József prépost, pápai prelátus, Budakeszi plébánosa elnöklete alatt. A jegyzőkönyv tanúsága szerint a megjelent 125 szülő ismét elutasította az új típusú vegyes oktatást, és kérték „mint eddig is szokásban volt, a kisebbségi nyelvnek a III. osztálytól kezdve az írás és olvasás keretében való tanítás meghagyását és indokolják ezen kívánságukat azzal, hogy a főváros tőszomszédságában laknak, ott találják meg megélhetésüket, ehhez a magyar nyelv teljes elsajátítása – amit csak így érhetnek el – feltétlenül szükséges”.⁸⁴ Végeredményben tehát, a főszolgabíró szándékának megfelelően, az addig érvényben lévő C típus mellett álltak ki, amelyet viszont az 1935-ös rendelet elvileg megszüntetett. Talán ez lehetett az oka annak, hogy alig egy hónap múlva, szeptember 27-én újabb, összevont értekezletet tartottak mindkét iskola számára – ezúttal már harmadszorra. Vélhetően a szülők fásultsága miatt ezen már csak 51, illetve 40 fő jelent meg. A jegyzőkönyv szerint arról kellett dönteniük, „hogy kívánják-e a tisztán magyar nyelvű oktatást, vagy pedig az az óhajuk, hogy a magyar nyelv oktatása mellett németül is tanítsanak”.⁸⁵ A határozatban mindössze annyi szerepelt, hogy „az iskolában a magyar és a német nyelvű oktatást kívánják”, amit – mint látni fogjuk – egyaránt lehetett az új típusra való átállásként, illetve az addigi C tí-

⁸¹ Balogh–Sipos (szerk.), 2002. 282–283.

⁸² MNL PML IV. 401. a. 27/1939. – 1936. augusztus 12. Az értekezleteken több községben feltűnően kevés szülő vett részt. Budakeszin is kevesebb, mint az érintett szülők fele.

⁸³ MNL PML Budakeszi nagyközség iratai (V. 1016. b. Cb.) 168/1936. 1936. augusztus 19.

⁸⁴ MNL PML V. 1016. b. Cb. Szám nélkül. 1936. augusztus 21. – Az állami fiúiskola idevonatkozó jegyzőkönyvét nem sikerült megtalálni.

⁸⁵ MNL PML. V. 1016. b. Cb. Szám nélkül. 1936. szeptember 27.

pushoz való ragaszkodásként értelmezni. A tanév beköszöntével mindenesetre semmi sem változott a budakeszi iskolákban.

A kultuszkormányzat azonban bizonyára továbbra is szorgalmazta az átállást, mert decemberben a főszolgabíró a főispánhoz fordult a budakeszi iskolák oktatási nyelvének ügyében. Utalt rá, hogy „a határozat az új, egységes típusú népiskolára való áttérésre szolgálhat alapul”, és ennek mellőzésére kérte a főispánt. Indoklásképpen kijelentette, hogy „a község németajkú lakossága – egy-két szélsőséges elemtől eltekintve – erősen magyarérzésű és hazafias gondolkodású”, és az eddigi tanítási rendszer „teljesen kielégítette az embereket”, és az oktatás nyelvére „sohasem volt panasz.” Hivatkozott arra is, hogy a lakosság „közvetlenül a főváros mellett magyar nyelv nélkül nem boldogulhat,” és az új rendszer bevezetése esetén a nagyszámú magyar anyanyelvű gyermek miatt külön magyar nyelvű iskolát kellene felállítani, ami újabb súlyos terhet jelentene az iskolafenntartóknak. Emellett számolni kellene azzal is, hogy „a lakosság körében az egységes, nemzeti érzés megbontására is alkalmas lehetne”, ami alapot adna a „pángermán agitátoroknak”, hogy „kisebbségi sérelmeket koholjanak.”⁸⁶ A főispán egyetértését kifejezve továbbította a kérelmet a miniszterelnökség kisebbségi ügyosztályához. A válasz ugyan nem ismeretes, de az eset jól dokumentálja a helyi hatóságok elutasító álláspontját a reformmal kapcsolatban.

1937. február 26-án Miller József prépost levelet kapott a Pest megyei tanfelügyelőtől, amelyben felszólították, hogy 24 órán belül jelentse, áttértek-e már a felügyelete alatt álló iskolák az egységes rendszerre. A prépost a levelet mellékelve Shvoy Lajos székesfehérvári püspökhöz fordult útmutatásért. Beszámolt arról is, hogy nemrégén a kultuszminisztériumból Budakeszin járt egy „német” tanfelügyelő, aki figyelmeztette, hogy hamarosan látogatók várhatóak a külügyminisztériumból, sőt Németországból is, akik ellenőrizni fogják a német nyelvű oktatás hatékonyságát.⁸⁷ A püspök válaszában kijelentette, hogy az új nemzetiségi oktatással kapcsolatban a püspöki kar legközelebbi konferenciáján fog állást foglalni, és amíg ez meg nem történik, semmiféle változtatáshoz nem járul hozzá.⁸⁸

A püspökkari konferencia mintegy két héttel ezután ült össze Esztergomban. Az egyházi vezetők sérelmezték, hogy a minisztérium egyáltalán nem egyeztetett velük a rendelettel kapcsolatban, és a tanfelügyelők „felsőbb rendeletre” hivatkozva egyszerűen megjelentek a községekben, és az új típusú rendszer bevezetését támogató jegyzőkönyvek beküldését szorgalmazták a plébánosoknál. „Bármily jó szándékú is legyen a kormányzat eljárása ez ügyben” – áll a jegyzőkönyvben – a konferencia visszautasította iskolai autonómiájának „ily feltűnő megsértését”, valamint felkérte a hercegprímást, hogy erélyesen tiltakozzon a kultuszminisz-

⁸⁶ MNL PML IV. 401. a. 180/1936. 1936. december 19.

⁸⁷ Székesfehérvári Püspöki Levéltár (SzfvPL) No.4511 Schol-4238/1937. Miller József budakeszi plébános levele a székesfehérvári püspökhöz, 1937. március 1.

⁸⁸ SzfvPL No.4511 Schol-4238/1937. A székesfehérvári püspök levele Miller József budakeszi plébánosnak, 1936. március 3.

ternél, és szólítsa fel egyeztetésre. Végül 1934. évi őszi határozatára hivatkozva hangsúlyozta, hogy a szülők akarata tiszteletben tartandó, és a vonatkozó rendelkezeteket ne csak a katolikus, hanem az állami, a községi és más felekezeti iskolákban is alkalmazzák.⁸⁹

Mindeközben a budakeszi állami iskolában tényleges változások kezdődtek. A megyei tanfelügyelő 1937. márciusi bizalmas rendeletével utasította az állami fiúiskola igazgatóját, hogy az első osztályban azonnal, tanév közben térjenek át az egységes típusú oktatásra. Miller prépost szerint a tantervvel és a tananyaggal kapcsolatban semmilyen közelebbi útmutatást nem adtak. Az utasítást úgy tudták végrehajtani, hogy egy nemrég Budakeszire helyezett, német képesítéssel rendelkező tanítónőt a harmadik osztályból áthelyeztek az elsőbe.⁹⁰ A jegyző jelentése szerint az intézkedés a szülők körében aggodalmat keltett, mert attól tartottak, hogy gyermekeik így nem tanulnak meg magyarul, „a magyar nyelv tudása nélkül pedig létalapjukban vannak megtámadva, és végeredményképp előáll azon helyzet, hogy a magyar nyelv nemtudása miatt az ország szívében nem fog találni existenciát”.⁹¹ Az eddigiekhez képest új érvként a jegyző azt is megemlíttette, hogy a szülők nem fogják tudni középiskolába adni a gyermekeiket – miután Magyarországon kizárólag magyar nyelvű középiskolák léteztek. A jegyző, illetve a főszolgabíró ezt követően szinte minden jelentésében kitért az egységes rendszer bevezetése által keltett aggodalmakra.⁹² Május végén arról tudósítottak, hogy a szülők 347 aláírással ellátott kérelmet nyújtottak be az állami fiúiskola igazgatójához a korábbi, magyar nyelvű tanítás visszaállításáért.⁹³ A jelentésekből ugyanakkor az is kiderül, hogy nemcsak a rendelet ellen, hanem éppen annak következetes végrehajtása érdekében is kampányoltak Budakeszin. Faul-Farkas János, az MNNE központi kiküldöttje a helyi csoport májusi gyűlésén pl. arra kérte az egyesület tagjait, hogy kísérik figyelemmel a rendelet végrehajtását, „nehogy papíron maradjon”.⁹⁴

A következő tanév beköszöntével az MNNE vezetői több fórumon is aggodalmukat fejezték ki a reform lassúsága miatt, amelynek fő okát abban látták, hogy a közép- és alsófokú hatóságok szabotálták a kormányzat intézkedéseit. „Tudom, hogy sok jó magyar embernek: papnak, szolgabírónak, tanítónak, jegyzőnek fáj és vérzik a szíve, amikor azt látja, hogy hazafias lelkének évtizedes munkája akad el és esik vissza. Erről, sajnos, ma le kell mondani. E veszteséget a magyar jövő és jelen számára el kell károlni [veszteségként elszámolni]. Ma magasabb érdekek:

⁸⁹ Beke Margit (szerk.): *A Magyar Katolikus Püspökkari Tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944*. I. kötet, München–Budapest, Aurora, 1992. 136–137.

⁹⁰ SzfvPL No.4511 Schol-4289/1937. Miller József plébános levele a székesfehérvári püspökhöz, 1937. március 16.

⁹¹ MNL PML Buda környéki járás főszolgabírójának iratai, Elnöki iratok. (IV. 424. a.) 7/1937.

⁹² MNL PML IV. 424. a. 6/1937.

⁹³ MNL PML IV. 424. a. 6/1937. Gödrösy János budakeszi vezető jegyző levele a Buda környéki járás főszolgabírójához, 1937. május 31.

⁹⁴ MNL PML IV. 424. a. 6/1937 A Buda környéki járás főszolgabírójának nemzetiségi helyzetjelentése május hóról. Dátum nélkül (A dokumentum vége hiányzik).

egyrészt hazai svábjaink megtartása, másrészt az egész jövőnk, az integritásra való reményünk a kockán forog”⁹⁵ – írta Pintér László kanonok a *Nemzeti Újság* különnyomatában. Gratz Gusztáv miniszterelnökhöz írt memorandumában pedig számos példával igazolta, hogy az új rendszer bevezetése sok esetben még azokban az iskolákban sem történt meg, ahol a szülői értekezletek az átállás mellett határoztak. „Akik az iskolakérdést akadályozzák, legsikeresebb pacemakerei annak a mozgalomnak, amelyet aztán ők maguk pángermánnak és horogkeresztesnek neveznek és mint ilyen veszedelmesnek tartanak” – figyelmeztetett Gratz.⁹⁶

A reform lassúságát mutatja, hogy a tanfelügyelő tájékoztatása szerint Pest megyében 1937 szeptemberéig mindössze 6 község – Budakeszin kívül még Békásmegyery, Dunabogdány, Pilisborosjenő, Pilisszentiván és Soroksár – állami iskoláiban történt meg az átállás az új rendszerre. Azaz az érintett iskolák alig tíz százalékában, amelyek között egyetlen egyházi intézmény sem akadt.⁹⁷ Ráadásul egyéb dokumentumokból az is kiderül, hogy Soroksáron az iskolagondnokság a szülők döntését figyelmen kívül hagyta, s a régi rendszer fenntartása mellett döntött, a vegyes nyelvű oktatás tehát itt csak papíron létezett.⁹⁸

Mindeközben 1937 tavaszán megindultak a tárgyalások a kormányzat és a katolikus egyház között is. Mint láttuk, a katolikus egyház autonómiájára hivatkozva eredményesen állt ellen az új típus bevezetésének az általa fenntartott iskolákban. Amikor Budakeszin az állami iskolában ez megtörtént, a püspök egy latin nyelvű levelezőlapra kifejtette Miller prépostnak, hogy az lenne helyben a legjobb megoldás, ha a katolikus iskola magyar tannyelvű maradna, a német írás, olvasás és hittan tanítása mellett.⁹⁹ Szeptember végére a főispán értekezletet hívott össze az új típusú felekezeti iskolák ügyében, amelyen a Buda környéki főszolgabíró azt az utasítást kapta, hogy szorgalmazza az átállást Törökbálint, Pesthidegkút és Pilisvörösvár községek iskoláiban. A helyi hatóságok és a falusi értelmiség ellenállásának erejét mutatja, hogy egyik községben sem járt sikerrel, az iskolafenntartók a legkülönbözőbb módszerekkel szabotálták a határozathozatalt.¹⁰⁰

1937 végén a kormányzat belátta, hogy a nemzetiségi oktatás reformjához fűződő bel- és külpolitikai érdekek veszélybe kerülnek, ha nem intézkednek a fo-

⁹⁵ MNL PML IV. 424. a. 7/1937. A *Nemzeti Újság* 1937. június 27-i különnyomata.

⁹⁶ MNL OL K 28 14-57-1938-15311.

⁹⁷ MNL PML IV. 401. a. Német iskolák szervezése. 1937. szeptember 16.

⁹⁸ Mindazonáltal a soroksári eset rávilágított a rendelet végrehajtásának több gyakorlati akadályára is. Az MNNE kiküldöttje úgy értékelte a helyzetet, hogy a nagyszámú magyar anyanyelvű diák miatt az iskolák és a tanulók nemzetiség alapján történő megosztására van szükség. – MNL OL K 28 14-57-1938-15311.

⁹⁹ SzfvPL No.4511 Schol-4289/1937. 1937. március 23.

¹⁰⁰ Törökbálinton a gondnokság figyelmen kívül hagyta a szülők döntését, és egyszerűen nem hozott határozatot. Az ügyet az országos sajtó is tárgyalta. Pesthidegkúton a gondnokság a tanfelügyelőre hivatkozva úgy értelmezte a jogszabályt, hogy gyakorlatilag a C típusú iskola fennmaradását mondta ki. Pilisvörösváron a plébános a főszolgabíró támogatását maga mögött tudva elérte, hogy az ügy egyáltalán ne kerüljön napirendre a „község közbékéjére” való tekintettel. – MNL PML IV. 401. a. 27/1939.

lyamat felgyorsítása érdekében. A német kormány ugyanis nem rejtette véka alá, hogy csak feltételekkel hajlandó támogatni Magyarország revíziós igényeit Csehszlovákiával szemben.¹⁰¹ A vallás- és közoktatásügyi miniszter 1937. december 15-én megjelent 115.085/1939. IX. sz. rendelete ismét előírta, hogy a kisebbségi iskolák átszervezését az 1938/39-es tanév kezdete előtt be kell fejezni, és az erre vonatkozó jegyzőkönyveket január 31-ig fel kell terjeszteni. Külön hangsúlyozta, hogy nem a régi és az új rendszerű tanítás között kell választani, hanem a tisztán magyar és a magyar-német (vegyes) tannyelv között, ezzel tehát kizárta a legtöbb nemzetiségi iskolában a gyakorlatban működő nyelvoktató (C típusú) rendszer további fenntartását.¹⁰²

Pár nappal később a főispán utasítást kapott Tahy László belügyi államtitkártól, hogy egy hét pontból álló kérdőív segítségével készítsen összegző memorandumot az egységes rendszer bevezetésének eredményeiről. Ebben fölkerítették a hatóságokat, hogy fejtsek ki véleményüket a reform várható hatásáról, illetve arról, hogy keresztülvitelét „magyar nemzeti szempontból mily mértékig tartják kívánatosnak és megengedhetőnek”.¹⁰³ A dokumentum megfogalmazásai rávilágítanak arra, hogy a rendelet végrehajtását illetően a kormányzaton belül sem volt összhang. Válaszaikban a főszolgabírók és jegyzők majdnem kivétel nélkül ellenezték a reform bevezetését.¹⁰⁴ A Buda környéki járás főszolgabírója korábbi érveit bővebben kifejtve a reform várható kedvezőtlen hatásait hangsúlyozta. Nemzeti szempontból kifejezetten aggályosnak tartotta, hogy a reform következményeképpen a német lakosság nem fog megtanulni magyarul, ami a „nemzeti érzés kisebbedéséhez” és az „államhűségi kapcsolatok lazulásához” fog vezetni. Ezek következtében „a hazai német kisebbség mindjobban annak az áramlatnak a hatása alá kerül, amely Németországból kiindulva az itt élő németeket a nagy-német közösségbe kívánja állítani”.¹⁰⁵ Kulturális vonatkozásban határozott visszafejlődést jósolt, mert a gyerekeknek „sváb” anyanyelvük mellett a magyart és az „irodalmi németet” is el kell majd sajátítaniuk. Ez szerinte ahhoz vezet, hogy egyiket sem fogják rendesen megtanulni, és végül középiskolába sem mehetnek. Gazdasági vonatkozásban a magyar nyelvtudás hiánya miatt a fővárosi kapcsolatok meglazulásától tartott, ami anyagilag hátrányosan érintené a németiséget. Az iskolakérdés megoldásaként végül azt javasolta, hogy mindenütt „maradéktala-

¹⁰¹ Spannenberger, 2005. 144–147.

¹⁰² Bellér Béla: *Vom Volksbildungsverein zum Volksbund. Geschichte der Deutschen in Ungarn 1933–1938*. Speyer, Suevia Pannonica. Archiv der Deutschen aus Ungarn, 2000. 136.

¹⁰³ MNL PML IV. 401. a. 27/1939. 107f. 1937. december 23.

¹⁰⁴ Kivételesen említhető dr. Gesztessy László törökbálinti jegyző, aki a reform végrehajtását hasznosnak tartotta, és ezért éles összetűzésbe került a helyi állami iskola igazgatójával és a káplánnal.

¹⁰⁵ MNL PML IV. 401. a. 27/1939. 123f. A Buda környéki járás főszolgabírójának jelentése a főispánhoz. 1938. január 17.

nul” építsék ki a C típust, de hozzáfűzte, fontosnak tartaná, „hogy a német ajkú iskolákhoz fajmagyar tanítók kerüljenek”.¹⁰⁶

A 115.085/1939. IX. sz. rendelet megjelenése által kialakult új helyzetben a budakeszi Miller prépost 1938. január 19-én ismét Shvoy Lajos püspökhöz fordult útmutatásért. Utalt rá, hogy annak idején a község két iskolája összevont szülői értekezleten úgy döntött, hogy az addigi magyar tannyelv mellett németül is tanuljanak a gyerekek. Az állami fiúiskola első osztályában erre hivatkozva vezetteték be az egységes rendszert, de a zárdaiskolában még mindig a régi rend szerint, döntően magyarul folyik a tanítás. Hozzátette, hogy csak a főnöknő tud megfelelő szinten németül, a nővérek tehát nem lennének képesek az új rendszer szerint tanítani. Hangsúlyozta, hogy a zárda 360 tanulója közül több mint 100 magyar anyanyelvű, és 360 szülő – mindkét iskolából – ismételten kérvényt nyújtott be a magyar nyelvű tanítás megmaradása érdekében. Megjegyezte, hogy az iskolaszék még nem hozott határozatot, de az sem lenne jobb, mint a szülői értekezlet, mert ott „csupa idősebb férfi van, akik jobban ragaszkodnak a némethez, mint a fiatalabb szülők”.¹⁰⁷

A válasz néhány nap múlva megérkezett. A püspök pontokba szedte a tennivalókat, és utasította a plébánost, hogy „a legnagyobb tapintattal” járjon el. Lezögezte, hogy az 1936. szeptember 26-i szülői értekezlet, amely kimondta, hogy a magyar nyelvű oktatás mellett „németül is tanítsanak,” nem jelentette az új típusra való átállást, mert az alatt minden jelenlévő a német írás és olvasást értette. A határozatot az egyházmegyei hatóság egyébként sem hagyta jóvá. Új szülői értekezletet összehívását sürgette, amelynek immár végleges döntést kellett hoznia. Hangsúlyozta, hogy minden szülőt igazolhatóan kell meghívni az összejövetelre. Ezt követően „a gyűlésen fel kell tenni a kérdést (ez nem jön jegyzőkönyvbe), hogy meg vannak-e elégedve az eddigi tanítási móddal? Előtte a nővérek a gyermekeket preparálják, hogy kérjék szüleiket az eddigiek megtartására, mert ha nem erre szavaznak, nekik el kell tőlük válniuk. – Mikor igennel felel a többség, akkor kimondani, hogy magyar nyelvű lesz a tanítás, de különórákon fognak német írást, olvasást, mint órarenden kívüli tárgyat, az eddigi óraszámban tanítani. Ez utóbbit senki sem tilthatja meg, ha az E. H. megengedi. A nővérek ezt a külön munkát a magyarság és a tanítás sikere érdekében bizonyára vállalják.” Ha az új rendszert mégis bevezetnék – írta a püspök –, akkor a magyar anyanyelvűeknek külön két tanerős iskolát kellene szervezni, és az addig ingyen dolgozó hatodik nővér részére is államsegélyt kell majd kérni. Végül utalva az idős plébános küszöbön álló nyugdíjazására, közölte: „Prelátus uram elválóban híveitől, szebb monumentumot nem állíthat, mint ha ki tudja eszközölni a tiszta magyar tanítási nyelvet a németnek mint rendkívüli tárgynak tanításával. Milyen szép lenne, ha a katolikus iskola maradna magyar, amikor a liberalizmus igaztalanul magyarosítás címén államosí-

¹⁰⁶ MNL PML IV. 401. a. 27/1939. 1938. január 17.

¹⁰⁷ SzfvPL No.4511 Schol-4086/1938. 1938. január 19.

totta el iskoláinkat. A gyűlésen néhány jó szótehetségű s ilyen irányban informált ember szólaljon meg.”¹⁰⁸

A január 30-án tartott – immár negyedik – szülői értekezleten 179 szülő jelent meg. A prépost teljes mértékben a püspökség intenciói szerint járt el, és elérte, hogy a szülői értekezlet három ellenszavazattal a magyar tannyelv mellett határozzon.”¹⁰⁹ Azaz a gyakorlatban az elvileg megszüntetett C típusú rendszer maradt volna meg továbbra is, oly módon, hogy a nők órárenden kívüli tárgyként, hazafias kötelességtudatból tanították volna a német írást és olvasást – külön el-lenszolgáltatás nélkül.

A kormányzat azonban egyre erélyesebb intézkedéseket tett a reform véghez-vitele érdekében. Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter 1938. már-cius 28-án levélben fordult a főispánokhoz, sürgetve a végrehajtást. Leszögezte, hogy az ügyben tárgyalások folytak a hercegprímással is, aki a katolikus iskolák átszervezését ahhoz az előfeltételhez kötötte, hogy az az állami és községi iskolák esetében is maradéktalanul megtörténjen. Ezért felszólította a főispánt, „hason oda”, hogy a még át nem állt állami iskolákban haladéktalanul hozzanak olyan ha-tározatot, amely az 1938/39-es tanévtől kezdődő hatállyal kimondja az egységes rendszerre való áttérést az iskola egészében vagy egyes osztályaiban. Nyomaték-képpen leszögezte, hogy amennyiben a határozatok nem érkeznek meg határidő-re, a szükséges intézkedéseket saját belátása szerint fogja megtenni.”¹¹⁰

A főispán a főszolgabírókon keresztül utasította az érintett 13 község – Bu-dakalász, Ceglédbercel, Csobánka, Pesthidegkút, Piliscsaba, Pilisvörösvár, Po-máz, Szigetbecse, Szigetcsép, Szigetszentmárton, Szigetújfalu, Taksony és Vecsés – elöljáróságát, a végrehajtás ellenőrzésével pedig a tanfelügyelőt bízta meg.”¹¹¹ A kormányzati szándék komolyságát bizonyítja, hogy április 9-én a korábban igencsak gyanakvónak mutakozó belügyminiszter is felkérte a főispánt a kívánt tartalmú határozatok betartásának feltétlen biztosítására.”¹¹² A miniszterelnökség hasonló tárgyú rendeletével kifejezetten felhívta a főispán figyelmét arra, hogy a képviselő-testületek ellenkezése esetén a rendelet azt is lehetővé teszi, hogy a szülők kérelmezzék az átállást – ezzel ténylegesen is megtörtént a szakítás a szülői értekezletek sokat kritizált rendszerével.”¹¹³ Bár több községben ismét megkísérel-ték az utasítás elszabotálását, a főispán április 21-én jelenthette, hogy valamennyi községből beérkeztek a megfelelő határozatok.

¹⁰⁸ SzfvPL No.4511 Schol-4086/1938. 1938. január 21.

¹⁰⁹ MNL PML V. 1016. b. Cb. Szám nélkül. 1938. január 30.

¹¹⁰ MNL PML IV. 401. a. 27/1939. Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter levele a fő-ispánhoz, 1938. március 28.

¹¹¹ MNL PML IV. 401. a. 27/1939. Preszly Elemér Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye főispánja levele a főszolgabírókhoz, 1938. április 4.

¹¹² MNL PML IV. 401. a. 27/1939. 1938. április 9.

¹¹³ MNL PML IV. 401. a. 27/1939. Pataky Tibor államtitkár levele a főispánhoz, 1938. április 13.; Bellér, 2000. 149–151.

Így már csak a felekezeti iskolák maradtak hátra. A vallás- és közoktatásügyi miniszter – ekkor már gróf Teleki Pál – 1938 októberében levélben fordult az egyházmegyék vezetőihez a szóbeli tárgyalások lezárulását követően. Hangsúlyozta, hogy megérti aggályait, de többszörösen vállalt kötelezettségről van szó, amelynek maradéktalan teljesítéséhez fontos nemzeti érdekek fűződnek. Belátja, hogy az intézkedés a tájékoztatlan közvélemény szemében azt a látszatot keltheti, hogy az egységes oktatásra való áttérést elrendelő egyházi főhatóság nem szolgálja a nemzet egyetemes érdekeit, ezért minden intézkedésért személyesen vállalja a teljes felelősséget. Az egyházi vezetés aggodalmaira való tekintettel igyekezett elérni, hogy ahol a lehetőség adott volt, az egyházi iskolák megőrizhessék magyar tanítási nyelvüket, és a német anyanyelvű diákokat az új rendszert bevezető állami és községi iskolák vegyék át. A megvalósításhoz – osztálybontások, új tantermek, tanári különmunka – anyagi támogatást ígért.¹¹⁴ Az egyes egyházmegyékhez tartozó valamennyi iskola átszervezésének részletes leírása után felkérte az egyházi vezetőket, hogy utasítsák az iskolákat, hogy az átszervezés „az érdekeltek minden további megkérdése nélkül”, még ha bizonyos nehézségek árán is, de haladéktalanul megtörténjék.¹¹⁵

A székesfehérvári püspök október 17-i rendeletét követően Budakeszin sem maradt más lehetőség: a katolikus leányiskolában is be kellett vezetni az egységes rendszert. A két budakeszi iskolával kapcsolatban az új szabályozás úgy rendelkezett, hogy a hat tanerős katolikus leányiskola három tanítója az egységes rendszer szerint, míg három magyar nyelven tanítson, és az átállás megkönnyítése érdekében az addig ingyen tanító nővér részére államsegélyt kezdeményeznek. A nyolc tanerős állami fiúiskola hat tanítójának az egységes rendszer szerint, kettőnek pedig magyarul kellett tanítania.¹¹⁶ A miniszter tehát betartotta ígérését: a magyar nyelvű oktatás valóban nagyobb mértékben maradt meg az egyházi, mint az állami iskolában.¹¹⁷

¹¹⁴ Leszögezte, hogy ahol az osztálybontások miatt szükséges, kisegítő tanerőket biztosít, amíg az új állások megszervezése államsegéllyel lehetővé nem válik. Ahol a magyar anyanyelvűek csekély száma nem teszi lehetővé külön tanerő alkalmazását, ott az elkülönített oktatásukat végző tanító számára pótdíjat engedélyez, illetve ahol szükséges, építési államsegélyt. A jogszabályok ugyanis előírták, hogy a magyar anyanyelvű tanulók magyar nyelvű oktatását mindenképpen biztosítani kell. Érdekes az a soroksári eset, amikor a tanfelügyelő 1938-ban megállapította, hogy 67 magyar anyanyelvű gyermeket vegyes osztályba íratnak be. A szülők ugyanis többnyire tisztviselők voltak, és így gondolták megoldani gyermekeik ingyenes németoktatását. Jellemző, hogy a tanfelügyelő azonnal rendelkezett, hogy magyar anyanyelvű gyermekek ne látogathassanak vegyes tannyelvű osztályokat. – MNL PML IV. 401. a. 27/1939. Teleki Pál vallás és közoktatásügyi miniszter levele Shvoy Lajos székesfehérvári püspöknek, 1938. október 3.

¹¹⁵ MNL PML IV. 401. a. 27/1939. Teleki Pál vallás és közoktatásügyi miniszter levele Shvoy Lajos székesfehérvári püspöknek, 1938. október 3.

¹¹⁶ MNL PML IV. 401. a. 27/1939. Teleki Pál vallás és közoktatásügyi miniszter levele Shvoy Lajos székesfehérvári püspöknek, 1938. október 3.

¹¹⁷ Ez az elvet alkalmazták a többi községben is, ahol egyházi és állami iskola is volt. A tervszerint például Törökbálinton az öt tanerős katolikus fiúiskola teljes egészében magyar tannyelvűvé vált, de át kellett alakulnia koedukált iskolává, hogy az egységes rendszert bevezető állami leányiskolából átvegye a magyar anyanyelvű tanulókat. A szintén koedukálttá váló állami leányiskolának pedig át kellett vennie a német anyanyelvűeket. Hasonló volt a helyzet Szigetcsépen és Szigetújfalun is.

A megyei tanfelügyelő még októberben személyesen jelent meg a tantestületi értekezleten, és kijelentette, hogy a magyar osztályokba csak a magyar anyanyelvű gyermekek járhatnak. Az év eleji beiratkozáskor rögzített adatok szerint így 120 gyermek jutott a három magyar, és 250 a három vegyes oktatási nyelvű osztályra. Ez utóbbiak esetében így 93, 98 és 69 tanuló került az egyes osztályokba. A probléma nyilvánvalóan megoldható lett volna a magyar osztályok számának csökkentésével a német osztályok javára, de ez a lehetőség jellemző módon fel sem merült. Ilyen magas osztálylétszámok mellett viszont lehetetlen lett volna hatékonyan tanítani, ezért a tanfelügyelő azt tanácsolta, hogy az iskola a két 90 fő felletti osztály részére igényeljen kisegítő tanerőket. A főnöknő is azt sürgette, hogy kérjenek a rendtől két németül tudó szerzetes tanítónőt, akik részére államsegélyt fognak igényelni. Így végül az államihoz hasonlóan a katolikus iskolában is 8 tanító dolgozna, három magyar, öt pedig vegyes osztályokban. Mivel azonban csak hat tanterem állt rendelkezésre, két osztályban váltakozó rendszerű tanítást kívánt bevezetni.¹¹⁸ A terveket a püspök is támogatta, hangsúlyozva, hogy az egységes nemzetiségi osztályok felduzzasztása jó alkalom két újabb szerzetes tanítónői állás létesítésére, illetve „két új tanterem építési államsegélyének kisürgetésére. [...] Remélem, hogy a rosszból az a jó következik ránk, hogy a budakeszi katolikus iskola nyolctanítós és nyolc tantermes lesz” – zárta sorait a püspök. A fogalmazó véleményét mindenestre híven tükrözi a pizkozatban maradt kihúzott félmondat, amelyben a reform kapcsán erőszakos germanizálásról ír.¹¹⁹

A reform tehát a rendelet megjelenését követően csaknem három évvel, számos kitérőt – jó néhány szülői értekezletet, aláírásgyűjtést és kérvényt – követően valósult meg. Ezt a tényt azonban az alsóbb szintű hatóságok továbbra is nehezen fogadták el. A budakeszi vezető jegyző nehezményezte, hogy a januári szülői értekezlet szinte egyhangú határozata ellenére a felsőbb hatóság rendelkezésére a „német, illetve vegyes nyelvű tanítást” rendelték el.¹²⁰ Az október 31-ei tiszti értekezleten Horváth János főszolgabíró a helyzetet egyértelművé szándékozott tenni, ezért kijelentette, hogy ez a kérdés a járás legfőbb problémája. „Én az urak magyar hazafias érzelméhez apellálok. Mindég higgadtsággal és nyugalommal intézzük el a kérdést. Érezzék a németek minden téren, hogy mellettünk van a helyük. Az iskoláztatás kérdésénél megmagyarázandó a szülőknek, hogy ez nem politika. Ez tisztán nagy magyar érdek, hogy tudjunk német iskolát produkálni. Azt is felhasználják ellenünk, hogy itt nincsenek német iskolák, és elnyomják a németeket. Ez a valóságnak ferde beállításával történik. Nekünk kötelességünk a kultuskormányt támogatni¹²¹ – mondta a főszolgabíró, majd felszólította a jelenlévőket, hogy a köz-

¹¹⁸ SzfvPL No.4511 Schol-5408/1938. Braun Gyula budakeszi plébános levele, 1938. október 29.

¹¹⁹ SzfvPL No.4511 Schol-5408/1938. A székesfehérvári püspök levele Braun Gyula budakeszi plébánoshoz, 1938. november 11.

¹²⁰ MNL PML V. 1016. b. Cb. 3/1938. Gödrösy János budakeszi vezetőjegyző levele a főszolgabíróhoz, 1938. október 31.

¹²¹ MNL PML IV. 424. e-1. 2. d. Szám nélkül. Az 1939. október 31-i tiszti értekezlet jegyzőkönyve.

igazgatás – nem lévén tanügyi hatóság – „vonja ki magát” az ügyből, nehogy vádj érje a vezető jegyzőket.

Mint láttuk, a reform keresztülviteléhez a kormányzat erélyes fellépésére volt szükség, amit elsősorban külpolitikai okok motiváltak. A fentiek jól mutatják, hogy az iskolafenntartók úgy az állami, mint az egyházi intézményekben lehetőségeik szerint mindvégig igyekeztek gátolni a kisebbségi iskolák átszervezését. Amikor pedig az elkerülhetetlenné vált, hangsúlyozták, hogy nem saját akaratukból cselekszenek, és próbálták elhárítani magukról a felelősséget. A Gömbös-féle rendelet legfőbb újdonsága az volt, hogy a korábbi típusfejlesztési kísérleteknél lényegesen határozottabban ment szembe a kormányzat által addig a gyakorlatban eltűrt asszimilációs politikával. Erélyes végrehajtását éppen ezért a törvényhatóságok és a helyi értelmiség erőszakos regermanizációként élte meg, ami azzal fenyegetett, hogy semmivé válhatnak addigi erőfeszítéseik eredményei. Miután a főváros környékén számos iskolát már a századforduló idején magyarosítottak, ebben a régióban még nagyobb veszteségként értékelték a kisebbségi nyelvek újbóli térnyerését. A magyarországi németiség önszerveződési kísérleteivel szemben többnyire egyáltalán nem voltak megértőek, még a mérsékelt, kulturális törekvésekkel szemben sem. Heves reakcióikat az 1930-as évek második felében pedig már a Harmadik Birodalom expanzív törekvéseitől való félelem is táplálta. A főváros környéki német kisebbség helyzetének megoldását a fokozatos, lassú, lehetőleg konfliktusmentes magyarosításban látták. 1935 után ezért is törekedtek közülük sokan – jobb híján – a korábban sok esetben túl nagy engedménynek tartott C típusú iskola valamilyen formában történő megtartására, miközben hangsúlyozták az oktatás „magyar szellemiségének” fontosságát.

A fenti megállapítások alapvetően érvényesek voltak a papság döntő többségére is.¹²² A katolikus egyház hozzáállását nagyban meghatározta, hogy autonómiáját és társadalmi befolyását féltve, a még mindig erős katolikus–protestáns ellentét közepette igyekezett elkerülni a hazafiatlanság vádját. Erre hivatkozva iskolafenntartóként – mint láthattuk – már az 1920-as években többnyire elzárkózott a nemzetiségeknek tett engedményektől az oktatás nyelvét illetően.¹²³ A kisebbségi kérdés kezelése szempontjából azonban a papság szocializációja és a papnevelés szelleme is meghatározó volt: az egyházi vezetők és az alsópapság döntő többsége a hivatalnok-értelmiséghez hasonlóan a magyarosítást támogatta

¹²² Greszl Ferenc nagykovácsi és Hufnagel Ferenc solymári plébánosok, akik szem előtt tartották német híveik anyanyelvi és kulturális igényeit – kiváltva ezzel a hatóságok gyanakvását –, a kivételek közé sorolhatók, csakúgy, mint Aubermann Miklós budaörsi plébános, aki a radikális német irányzat támogatásától sem zárkózott el. – Tevékenységükről részletesebben lásd Bonomi, Eugen: Katholische Priester aus dem Ofner Bergland in Ungarn als Mitarbeiter des Bleyer'schen Sonntagsblattes. *Südostdeutsches Archiv XI. Band.* 1968. 203–228. Aubermann Miklós plébános tevékenységéről bővebben lásd Grósz András: Aubermann Miklós plébános működése Budaörsön 1925 és 1944 között. In: Vass Jenő Sándor (szerk.): *Elődeink öröksége III. Tanulmányok Budaörs múltjából.* Budaörs, Budaörs város Önkormányzata, 2007. 295–325.

¹²³ Tilkovszky, 1997. 84–85.

– bár sokan közülük német származásúak voltak, és a helyi német nyelvjáráásokat is jól beszélték. A fenti példák mutatják, hogy az egyház autonómiáját kihasználva eredményesebben tudta megakadályozni az 1935-ös rendelet megvalósítást, mint az állami iskolák ügyében illetékes hatóságok. Amikor pedig az végül elkerülhetetlenné vált, jobban tudta érvényesíteni saját szempontjait – amint azt a budakeszi zárdaiskola példája is bizonyítja.

Az érintett nemzetiségi lakosság hozzáállása a Gömbös-féle reform végrehajtásakor éppen a kötelező szülői értekezletek miatt a korábbiaknál nagyobb jelentőséggel bírt. A számos elutasító határozat és az új típus bevezetése ellen indított aláírásgyűjtési akciók jelzik, hogy a szülők egy része az iskolafenntartók kétségtelen manipulációjától függetlenül is inkább a reform ellen foglalt állást. Az ellenzők által gyakran hangoztatott aggodalom, hogy a magyar nyelv megfelelő ismerete nélkül elképzelhetetlen a társadalmi felemelkedés, bizonyára nem volt alaptalan.¹²⁴ Ugyanakkor azonban világosan látszik az is, hogy a legtöbb községben a szülők továbbra is ragaszkodtak ahhoz, hogy a német írás és olvasás tanítása valamilyen formában megmaradjon.

Természetesen felmerül a kérdés, hogy hogyan is valósult meg az egységes rendszerű iskolák működése a gyakorlatban. A budakeszi katolikus zárdaiskolából fennmaradt iskolalátogatási jegyzőkönyvek tanúsága szerint a szerzetes nővérek ténylegesen bevezették a kétnyelvű tanítást, ami számos anyagi, személyi és pedagógiai jellegű problémával járt. Egyik legnagyobb akadállyal a megfelelően képzett német tanítók hiánya bizonyult, ami a nemzetiségi tanítóképzés évtizedes megoldatlanságának következménye volt.

A Teleki-féle oktatási reform, és a bécsi népcsoportegyezmény hatása (1940/1941–1945)

A Gömbös-féle rendelet mindössze alig több mint öt évig volt érvényben. A revíziós sikerek és az ország külpolitikai helyzetének alakulása ugyanis arra sarkallták

¹²⁴ Egy a helyi tisztviselő-értelmiségi rétegbe emelkedett családban felnőtt budakeszi asszony idézte fel a következő történetet: „Es ist zum Beispiel noch in der Grundschule vorgekommen, dass ich zu Hause laut gelernt habe. 'Az őseink a vereckei szoroson jöttek be hazánkba.' Ich hab das auch geglaubt, ja? Weil ich 's in der Schule gehört hab' und es ist so. Meine Eltern haben sich angeschaut, und haben gelächelt, oder haben gelacht, ja. Haben aber nichts gesagt. Und da bin ich stutzig geworden. Ja, wieso? Was ist mit diesem vereckei szoros? Aber von meinem Eltern hab' ich keine Antwort gekriegt. Mert mi magyarok vagyunk? „Például az elemiben még előfordult, hogy otthon hangosan tanultam. 'Az őseink a vereckei szoroson jöttek be hazánkba.' És én ezt el is hittem. Mert az iskolában hallottam, és akkor az úgy is van. A szüleim egymásra néztek és mosolyogtak, nevettek ugye. De nem mondtak semmit. Akkor gyanút fogtam. Hát hogy is van ez? Mi van ezzel a vereckei szorossal? De a szüleimtől nem kaptam választ. Mert mi magyarok vagyunk.” – 76 éves Budakeszi-ről kitelepített asszony szóbeli közlése. Karlsruhe, 2001. március 18. Az interjú a szerző készítette.

a Teleki-kormányt, hogy a megváltozott körülményeknek megfelelően újraszabályozza a kisebbségi oktatás kérdését. A február 1-jén megjelent 1941. évi 700. M. E. sz. rendelet gyakorlatilag visszatérést jelentett az 1923-ban létrehozott három iskolatípushoz.¹²⁵ A differenciálásra azért volt szükség, mert a felvidéki, kárpátaljai és erdélyi területgyarapodások következtében nagyszámú, öntudatos nemzetiségi lakosság került ismét magyar fennhatóság alá, amelytől semmiképpen sem lehetett megtagadni a tisztán anyanyelvi oktatást.¹²⁶

A német kisebbségi iskolaügy alakulására azonban ekkor már a Magyarországi Németek Szövetsége (Volksbund der Deutschen in Ungarn – a továbbiakban Volksbund) is befolyással rendelkezett. Létrejött és jogköreinek kiszélesítése szervesen illeszkedett abba a folyamatba, amelynek során a magyar kormányzat a revízió megvalósulásában nyújtott segítségért cserébe folyamatosan engedményekre kényszerült, és egyre inkább elkötelezte magát az agresszíven terjeszkedő Harmadik Birodalom mellett. A magyarországi német mozgalom radikálisait tömörítő Volksdeutsche Kameradschaft (Népinémet Bajtársak) legalizálásaként létrejövő népcsoportszervezet 1938. november 26-án, néhány héttel az első bécsi döntést követően tartotta alakuló ülését.

A magyar kormány lehetőség szerint igyekezett gátolni a Volksbund működését: alapszabályát a belügyminisztérium csak 1939 áprilisában hagyta jóvá, ráadásul olyan formában, ami gyakorlatilag egy kormánypárt alá rendelt kultúregyesülletté degradálta azt. A Volksbundnak nemcsak a legkényesebb kérdésnek tekintett német iskolaügyben nem volt joga önállóan intézkedni, de a választások, majd a háború kitörése miatt bevezetett gyűléstilalomra hivatkozva helyi csoportjai megalakulását is akadályozták.¹²⁷ Jelentős áttörésre csak 1940 augusztusában kerülhetett sor, ismét a magyar külpolitika kényszerű engedménye következtében. A Teleki-kormány ugyanis az Észak-Erdély visszacsatolását biztosító második bécsi döntés kihirdetésekor kénytelen volt aláírni az úgynevezett bécsi népcsoportegyezményt, ami a Volksbundnak lehetőséget adott arra, hogy náci szellemiségű népcsoport-autonómiát építsen ki. Ebbe beletartozott a saját iskolák létrehozásának joga is.¹²⁸

¹²⁵ Balogh–Sipos (szerk.), 2002. 298.

¹²⁶ Tilkovszky, 1997. 79.

¹²⁷ Tilkovszky, 1978. 69.; Tilkovszky, 1997. 79.; Spannenberger, Norbert: Der Volksbund der Deutschen in Ungarn. Eine Nationalsozialistische Volksgruppen- oder eine nach Emanzipation strebende Minderheitenorganisation? In: *Suevia Pannonica. Archiv der Deutschen aus Ungarn*, 2000. 14–15.

¹²⁸ A birodalmi népcsoport-politika irányítói az ismét magyar fennhatóság alá került észak-erdélyi szászok nagy hagyományokra visszatekintő, jól kiépített, de már erősen nemzetiszocialista befolyás alatt álló népcsoportszervezetének meghagyását, sőt az egész magyarországi németiségre való kiterjesztését tűzték ki célul. Az egyezmény első pontja kifejezetten leszögezte, hogy a magyarországi németeknek semmiféle hátránya nem származhat abból, hogy a nemzetiszocialista világnézetet vallják. – Spannenberger, 2000. 16–17.; Balogh–Sipos (szerk.), 2002. 295–297.

A bécsi népcsoportegyezményt követően az amúgy is egyre inkább eljelentéktelenedő Népművelődési Egyesületet megszüntették. A Volksbund tevékenysége viszont csak ekkor vett igazán nagy lendületet: sorra alakultak helyi csoportjai, megkezdődött a teljes népiségi elkülönülés („völkische Aussonderung”) követelményeinek megfelelő népcsoport-autonómia kiépítése, melynek keretei között külön német iskolák, egyház, gazdasági szervezetek és az NSDAP pártszerveit másoló ifjúsági, női, gazda- stb. szervezetek létrehozását tűzték ki célul. Ezek a törekvések azonban sohasem teljesülhettek maradéktalanul. Egyrészt a magyarországi németiség csak részben volt fogékony a disszimilációt hirdető radikálisabb ideológiára, és ez különösképpen igaz volt a főváros környéki településekre.¹²⁹ Másrészt a magyar kormány mindvégig igyekezett elszabotálni a népcsoportegyezményre hivatkozó német kezdeményezések engedélyezését.¹³⁰

A teljes német kisebbségi oktatásügy felügyeletét pl. még az ország német megszállása után sem kapta meg a Volksbund.¹³¹ A népcsoportegyezmény ugyan biztosította a saját iskolák alapításának jogát, de a már meglévő kisebbségi iskolahálózat feletti ellenőrzést a kormányzat nem volt hajlandó átengedni neki. Ilyen korlátozott lehetőségek között a szervezet néhány éves fennállása során mindössze másfél tucat saját népiskolát volt képes létrehozni az ország akkori területén, többnyire úgynevezett „népiségi szükségterületeken” („auf völkischen Notstandsgebieten”), azaz olyan településeken, amelyeken az asszimiláció előrehaladottabb állapotban volt. A fővárosban, illetve környékén összesen négy Volksbund-népiskola jött létre: Budafokon, Budakalászon, Budakeszin és Óbudán.¹³²

Az első Volksbund-iskolák megalapítása egybeesett az 1941-es Teleki-féle kisebbségi iskolareform kezdetével. A 1941. évi 700. ME sz. rendelet előírta, hogy azokban az osztályokban, amelyekben a Gömbös-féle iskolareform következtében kétnyelvű oktatást vezettek be, a magyar nyelv mint kötelező tantárgy megtartásával át kell térni az anyanyelvi oktatásra. Az átállás tehát elvileg automatikus volt, de a szülőknek joguk volt kérvényezni az addigi gyakorlat fenntartását. A Volksbund természetesen elégedetlen volt a rendelettel, különösen a szülői akaratnyilvánítást kifogásolta.¹³³ Jobb híján azonban igyekezett nyomást gyako-

¹²⁹ A Volksbund működéséről a régióban bővebben lásd Somlai, 2014. 198–246.

¹³⁰ A meglepett, de tehetetlen magyar delegáció Teleki Pál miniszterelnök vezetésével joggal tekintette zsarolási kísérletnek a váratlan fejleményt. A kormány abban a meggyőződésben hagyta jóvá a tervezetet, hogy a miniszterelnök mindent el fog követni annak szabotálása érdekében. A népcsoportegyezményt rendelet formájában, végrehajtási utasítás nélkül tették közzé, és az országgyűlés sohasem ratifikálta. – Tilkovszky, 1978. 82–107.; Spannenberger, 2005. 214–215., 229., 230.

¹³¹ Tilkovszky, 1997. 79.

¹³² Az oktatási minisztérium 1942. március 17-én a Volksbund 17 népiskolájának működését hagyta jóvá. Az említettekén kívül Győrsövényház, Mosonmagyaróvár, Sopron és Szentgottárd Nyugat-Magyarországon, Egerág, Kercseliget, Kisdorog, Pécs és Romonya a „Schwäbische Türkei”, azaz a Délkelet-Dunántúl területén, Erdőd, Józsefháza, Mezőfény és Vállaj pedig Szatmár megyében feküdt. A legnagyobb számú, 5 fős tantestületet Budakeszin engedélyezték. – Erteilung des Öffentlichkeitsrechtes für unsere Schulen. *Deutscher Volksbote*, 1942. április 24. 3.

¹³³ Neue Schulverordnung. Stellungnahme. *Deutsche Zeitung*, 1941. február 5. 3–4.

rolni az átállás tényleges megvalósítása érdekében, helyi szinten pedig megtiltotta tagjainak, hogy a kétnyelvű oktatás megtartása mellett kampányoljanak.¹³⁴

A főszolgabírói jelentések szerint a Buda környéki járás több községében, például Solymáron és Pilisvörösváron is kérvényezték a szülők a kétnyelvű oktatás megtartását.¹³⁵ A fennmaradt dokumentumok arra utalnak, hogy a budakeszi zárdaiskolában is meghagyták a kétnyelvű osztályokat, de mellettük megmaradt a magyar tagozat is, és egy az 1941. évi 700. M. E. sz. rendelet által előírt német tannyelvű osztályt is létrehozta. Ez utóbbit azonban már 1942 őszén meg is szüntették, mert a tanulók az 1941 őszén megnyílt Volksbund-iskolába, illetve a kétnyelvű osztályokba iratkoztak át.¹³⁶ A reform megvalósulásáról azonban túl kevés információ áll rendelkezésünkre ahhoz, hogy átfogó képet alkothassunk róla. A téma mindenesetre jóval ritkábban szerepel a fennmaradt dokumentumokban, mint a Gömbös-féle reform idején, ami a megváltozott körülményekkel, mindezekelőtt a háborús helyzettel, illetve az idő rövidségével függhet össze.¹³⁷ Éppen emiatt valószínű, hogy a tényleges megvalósítás szakmai és személyi feltételei sem voltak biztosíthatók.

Budakeszin a Volksbund-iskola megnyitása mindenképpen új helyzetet teremtett. Az intézmény 1941 szeptemberében nyitotta meg kapuit, két Erdő utcai bérelt házban, négy tanítóval.¹³⁸ A beíratott 171 tanuló a korosztály valamivel kevesebb, mint egynegyedét tette ki. A tanítók száma hamarosan ötre, végül hatra, a tanulóké pedig 208-ra emelkedett. Az iskola így a soproni mellett az ország legnagyobb Volksbund-népiskolájává vált.¹³⁹ Nem tisztázott, hogy pontosan milyen körülmények tették lehetővé, hogy az iskola éppen Budakeszin jöjjön létre. Az mindenesetre tudható, hogy a tanítók között egy helyi származású sem volt.¹⁴⁰

¹³⁴ Die Durchführungsbestimmungen zur Teleki-Schulverordnung. *Deutsche Zeitung*, 1941. július 27. 2–3.; MNL OL K 28 209. t. 1941-C-20524.

¹³⁵ MNL PML IV. 401. a. 8/1941.

¹³⁶ SzfvPL No.4511 Schol-5296/1942. Hufnagel Ferenc esperesplébános, kerületi tanfelügyelő levele az egyházmegyei főtanfelügyelőhöz. Solymár, 1942. október 9.

¹³⁷ Igaz, hogy a főispáni, illetve főszolgabírói jelentések éppen a leginkább érintett évből, 1942-ből nem maradtak fenn, így erről az időszakról főleg a Volksbund sajtója és a Miniszterelnökség összesítői alapján vannak információink.

¹³⁸ MNL OL Belügyminisztérium rezervált iratai (K 149) 5. t. 5216/1941.

¹³⁹ Tóth Ágnes: *Nemzetiségi népiskolák Magyarországon az 1943/44-es tanévben*. Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, 1998. 35.; A Volksbund helyi szervezetének működéséről részletesebben lásd Somlai Péter Ferenc: A Volksbund Budakeszin – kísérlet a „népiségi elkülönülés” megteremtésére egy főváros környéki településen. *Modern Magyarország*, 2014/1. 195–224.

¹⁴⁰ MNL PML IV. 424. b. 11676/1941. – A csendőrség jelentése szerint Nemeskéri Mihály a Komárom megyei Baj községből, Hauser Anna és még két ismeretlen személy Csillaghegyről érkezett. Más forrás szerint Nemeskéri előzőleg a Bereg megyei Németkucsován volt tanító, rajta kívül pedig Auder Ottilia és Auder Emilia érkeztek mint tanítónők. – MNL PML IV. 401. a. 8/1941. A Buda környéki járás főszolgabírójának nemzetiségi helyzetjelentése szeptember 9-éről, 1941. október 9.

Az intézmény első igazgatójának Steiner (Sziklai) István volt pilisszentiváni tanítót, a Volksbund ottani aktivistáját nevezték ki.¹⁴¹

A „népiségi elkülönülés” ideológiai jelentősége az oktatásügyben különösen markánsan jelentkezett: „Az iskolai munkának a totális népnevelés keretei között kell zajlania. [...] A német népközösség ma minden egyes néptárs sorsáért és jövőjéért felelősséget érez. [...] Mindebből logikusan következik a német népközösség azon igénye, hogy a német meggyőződés és akarat iskolájától minden népidegen nemzeti és nemzetközi nevelési faktort távol tartson”¹⁴² – fogalmazott a Volksbund iskolaügyi osztályvezetője a *Deutsche Zeitung* hasábjain. Ám az, hogy a központ által hangoztatott elvek mennyiben valósultak meg a gyakorlatban, a helyi viszonyoktól függött. Bár hangsúlyozták az ideológiai nevelés fontosságát, a megnagyobbodott ország német településterületei között ebben a vonatkozásban is voltak, illetve maradtak különbségek.¹⁴³

Az oktatásügyet felhasználva a Volksbund kísérletet tett a magyarországi németiség múltképeinek, történelmi tudatának formálására is. A tananyagban – a korábbiakkal ellentétben – hangsúlyosan helyet kapott a magyarországi németiség betelepülésének, civilizációteremtő teljesítményének tárgyalása, illetve a birodalmi német területek kultúrája, történelme és földrajza.¹⁴⁴ Ezek a törekvések azonban túlmentek a korábbi, hungarocentrista narratíva kiigazításán és a német nemzetiszocializmusból merítő, saját mitológia megteremtését célozták. A Volksbund

¹⁴¹ Steiner Pilisszentivánon Rösser Ignác tanítóval együtt sokat tett azért, hogy 1940 végére a főváros környékének egyik legaktívabb helyi csoportját építse fel. Botrányokkal tarkított tevékenysége hamar magára vonta a hatóságok figyelmét. – MNL PML VI. 401. a. 8/1941. A Buda környéki járás főszolgabírójának jelentése, 1941. március 10. Steiner Budakeszi pályafutása azonban csak néhány hónapig tarthatott, mert több korábbi ügy miatt eljárás indult ellene, és felségsértés elkövetésére irányuló felhívás, valamint a magyar nemzet megbecsülése ellen irányuló vétség miatt három év börtönrre ítélték. – MNL PML V. 1016. b. Cb. 439/1943.

¹⁴² Es spricht Volksgruppenführer-Stellvertreter Dr. Goldschmidt. *Deutsche Zeitung*, 1942. április 1. 3.

¹⁴³ A Volksbund heterogenitása az oktatással kapcsolatos elképzelésekben is megmutatkozott. „Az új német iskola a nemzetiszocializmustól kapja küldetését. A nevelés célja a politikus ember (den politischen Menschen) kialakítása. Az új német iskolának már nem csupán szaktudást kell bemagoltatnia. A népi államban a fő hangsúly az egészséges test kitenyésztesén (Heranzüchtung) van. A szellemi képzés a második helyen áll” – jelentették ki észak-erdélyi szász tanárok, hozzátéve, hogy a legfontosabb tantárgynak a testnevelés mellett a nemzetiszocializmusnak és a történelemnek kell lennie, míg a román és a francia nyelv, az erkölcs és filozófia, illetve az Ótestamentum oktatása a hittanon belül mellőzendő. – Einen deutschen Lehrplan für unsere deutschen Schulen. *Deutsche Zeitung*, 1940. december 7. 4. Johann Weidlein, a budapesti Jakob Bleyer Gimnázium igazgatója azonban ennél mérsékeltabb álláspontot képviselt. Többek között hangsúlyozta, hogy a magyar történelmet is alaposan meg kell tanítani, rámutatva a kapcsolódási pontokra a német történelemmel. „Nem akarunk sem bogáragyú atlétákat, sem filozófus nyápicokat.” (Man will weder allein Athleten mit Käferhirnen, noch aber Schwächlinge mit Philosophenschädeln.) – jelentette ki. – Aus dem Jakob Bleyer Gymnasium und dem NS Erziehungsheim. *Deutsche Zeitung*, 1941. december 7. 6–7.

¹⁴⁴ Aus der Bewegung. Lehrerberatung. *Deutscher Volksbote*, 1943. február 19. 6.; Es spricht Volksgruppenführer-Stellvertreter Dr. Goldschmidt. *Deutsche Zeitung*, 1942. április 1. 3.

által kreált és demonstratív módon használt új német helységneveknek – Budakeszi: „Johannistal”, Solymár: „Falkenau”, Vecsés: „Gartenau” stb. – például az esetek döntő többségében semmilyen történelmi alapja nem volt. Emellett birodalmi mintára kísérletet tettek a „mozgalom mártírjai” kultuszának megteremtésére is.¹⁴⁵

Nagy eredményt jelentett a budakeszi Volksbund számára, hogy az 1942/43-as tanévtől kezdve engedélyt kapott arra is, hogy polgári iskolát nyisson. Ez azért volt jelentős lépés, mert a településen egészen addig egyáltalán nem létezett eleminél magasabb szintű oktatási intézmény, csupán a hároméves gazdasági továbbképző és az iparostanonc-iskola. Aki tehát tovább akart tanulni, kénytelen volt naponta bejárni a főváros – magyar nyelvű – polgári és középiskoláiba.¹⁴⁶ Az iskola bővülését követően az Erdő utcai épület szűknek bizonyult, és 1943 pünkösdjén megkezdtek az új, korszerű iskola építését.¹⁴⁷

A Volksbund megjelenésétől kezdve élesen megosztotta a német települések lakosságát. A korábban a magyarosodásért síkra szálló előljáróság és a helyi értelmiség magáról értetődően továbbra is ellenezte a disszimilációs törekvéseket. A katolikus klérus és kevés kivételtől eltekintve az alsópapság is a Volksbunddal szemben foglalt állást.¹⁴⁸ A helyi hatóságok kezdetben egyfajta csalódott tehetlenséggel reagáltak a bécsi népcsoportegyezményt követő fejleményekre, mivel jóval kevesebb lehetőségük maradt arra, hogy a Volksbund tevékenységét a Népművelődési Egyesülettel szemben sikeresen alkalmazott adminisztratív eszközökkel akadályozzák. Az MNNE idejét idéző nyílt konfrontációt lehetőleg kerülniük kellett – tekintettel a népcsoportegyezményre és a Harmadik Birodalomra mint a háborúban szövetséges nagyhatalomra. A belügyminisztérium utasítása kifejezetten hangsúlyozta, hogy a Volksbund-összejövetelek megfigyelésének és elbírálásának nem lehet „zaklató jellege.”¹⁴⁹

Mindez azonban nem jelentette azt, hogy a hatóságok lemondtak volna arról a szándékukról, hogy a mozgalom kibontakozását lehetőségeikhez mérten gátol-

¹⁴⁵ A piliscsabai Turányi Györgyöt 1941. január 1-jén éjjel – a főispán jelentése szerint – véletlenül agyonlőtték. A Volksbund az eszme áldozatának tüntette fel a fiatalembert, és drága síremléket állított neki, amire az eredeti nevét – Stribik – vészték fel, a szülők tudta nélkül. – MNL OL K 149 5. t. 5216/1941.

¹⁴⁶ A helyzeten csak kevésbé változtatott, hogy a Volksbund saját gimnáziumot hozott létre Budapesten, amelyben 1942 nyarán 13 budakeszi gyermek tett sikeres felvételi vizsgát. – Grosser Gemeinschaftsabend in Budakeszi. Die Mitgliedschaft hat 1000 überschritten. *Deutscher Volksbote*, 1942. július 3. 3.

¹⁴⁷ Die Volksbundschnule in Budakeszi. *Deutscher Volksbote*, 1943. június 11. 5. – Az épületet nem sikerült befejezni 1944 őszre, azaz a Volksbund-iskola evakuálása előtt, így végül sosem szolgált iskolaként.

¹⁴⁸ Kivétel volt Aubermann Miklós budaörsi plébános, aki korábban sem zárkózott el a német mozgalom radikálisaitól, a Volksbund tevékenységét pedig kifejezetten jóindulatúan szemlélte. Előfordult, hogy személyesen megjelent a Volksbund rendezvényein. – Mädelführerschulung is Budaörs. *Deutsche Zeitung*, 1941. március 30. 5–6. A katolikus egyház reakciójáról bővebben lásd Marchut, 2014. 85–91.

¹⁴⁹ MNL PML IV. 401. a. 61/1943. 1943. március 8.

ják. Miután 1940 őszén egyre több településen alakult meg a Volksbund helyi csoportja, Pest megye főispánja megállapította, „hogya megfelelő ellenintézkedés és hatásos ellenpropaganda nem indul meg, úgy rövid időn belül az eddig nyugodt megértésben és együttműködésben élő kisebbségi falvak lakossága közt tarthatatlan szélsőséges irányzat fog lábra kelni, amelyet a hatóságok nem fognak tudni a normális keretek közé visszaszorítani.”¹⁵⁰ A főszolgabíró fontolóra vette a nagykovácsi főjegyző javaslatát, mely szerint érdemes lenne az iskolán kívüli népművelés keretei között német írás-olvasás tanfolyamokat szervezni, „ahol esetleg egy pár magyar vonatkozású német éneket is tanítanának és ezzel párhuzamosan a magyar nemzet irányába való hűség fejlesztésére is irányuló előadásokat tartanának.”¹⁵¹ A nyilvánvalóan elkésztett intézkedés azonban vélhetően akkor sem gátolta volna a Volksbund terjeszkedését, ha megvalósul.

A Volksbunddal szemben a legjellemzőbb és leghatékonyabb eszköz az volt, hogy közvetetten, ellenfelei erősítése révén, illetve ellenpropagandával igyekeztek gyengíteni. Budakeszin például a főszolgabíró intézkedett a Volksbund népszerű és sikeres jótékonyági tevékenységének ellensúlyozása érdekében, és tiszti értekezletet hívott össze, hogy a többi községgel egyeztessen.¹⁵² Hasonlóképpen járt el a Volksbund elemi iskolájának engedélyezésekor is: azonnal felvette a kapcsolatot a kultuszminisztérium illetékes szakreferensével, és kérte, hogy a megfelelő eszközökkel támogassa a község két régi elemi iskoláját.¹⁵³ A következő oktatásügyből vett példa is jól illusztrálja, hogy az állami és egyházi hatóságok, adott esetben korábbi ellentéteiken felülemelkedve, sikeres ellenlépéseket is képesek voltak tenni a szervezet befolyásának ellensúlyozása érdekében, és ebben számíthattak a kormányzat segítségére is. Amikor a Volksbund 1942 nyarán engedélyt kapott polgári iskolájának megnyitására, a katolikus leányiskola vezetése és Braun Gyula plébános közvetlenül a kultuszminisztériumhoz fordult magyar polgári iskola létesítését kérve. A minisztérium szokatlan gyorsasággal reagált, és engedélyezte az első két koedukált osztály felállítását. Az új intézmény a katolikus leányiskola keretei között működött, de az egyháziak mellett állami tanárok is oktattak benne, és a vizsgákat is a pesthidegkúti állami polgári iskola tanárai előtt tették le a tanulók. A tankerület „a rendkívüli körülményekre való tekintettel, praecedensül nem szolgáló különös kivétellekppen” egyszerűsítette az adminisztrációt, és anya-

¹⁵⁰ MNL PML IV. 401. a. 13/1940. 1940. október 16.

¹⁵¹ MNL PML IV. 401. a. 13/1940. 1940. október 3.

¹⁵² MNL PML IV. 401. a. 8/1941. 1942. január 2. – Az ügy részleteiről semmit nem tudunk, mert a tiszti értekezlet jegyzőkönyve nem maradt fenn.

¹⁵³ MNL PML IV. 401. a. 8/1941. 1941. szeptember 7. Az említetteken kívül katonai behívásokkal tudták a leghatékonyabban gyengíteni a helyi csoportok működését. – MNL PML IV. 401. a. 28/1943. 1944. januárjában a hatóságok nem engedélyezték az új, emeletes Volksbund-iskola terveit, arra hivatkozva, hogy azok nem felelnek meg a falusias építési övezetnek és környezetnek. Elképzelhető, hogy e döntés mögött is a mozgalom akadályozásának szándéka állt. – MNL PML V. 1016. b. Cb. 651/1944.

gi kedvezményt is nyújtott a tanulók számára.¹⁵⁴ Shvoy Lajos székesfehérvári püspök örömmel nyugtázta az eseményt, és mindössze annyit kért a plébánostól, hogy igyekezzen elérni a pesthidegkúti állami polgári tanárainál, hogy a tanulók legalább a világnézeti tárgyakat katolikus tankönyvekből tanulhassák.¹⁵⁵ A nyári hónapokban mindkét részről elszánt kampány kezdődött a gyerekek toborzása érdekében. A Volksbund-polgáriba végül mintegy 60, a magyarba pedig mintegy 90 tanuló iratkozott be.¹⁵⁶

A Volksbunddal szembeni fellépésnek is megvoltak azonban a korlátai, amit a következő, szintén budakeszi példa is jól mutat. A Volksbund-tagok aránya ugyan nem haladta meg a budakeszi összlakosság hetedét-hatodát, a szervezet mégis elég erővel és befolyással rendelkezett ahhoz, hogy nyomásgyakorlással bizonyos eredményeket érjen el.¹⁵⁷ A két új iskola létrejöttével jelentősen megnőtt a hittanórák száma, ezért Braun plébános a püspökséghez fordult egy második, német segédlelkési állás létesítése érdekében. Ennek kapcsán érkezett Budakeszire Henrik Wesselink, Magyarországon tartózkodó holland lelkész, aki nem sokkal korábban tért vissza Latin-Amerikából. A németül kiválóan beszélő Wesselink a Volksbund elemi és polgári iskolájában is átvette a hitoktatást. Hamar népszerűvé vált a Volksbund-tagok körében, rendezvényeikre is szívesen eljárt. Braun plébános számára viszont egyre terheesebb lett jelenléte. Panaszkodott Wesselink „nemzetiszocialista gondolkodására és működésére” és arra, hogy egyáltalán nem hajlandó megtanulni magyarul, ezért megpróbálta elérni áthelyezését más német községbe.¹⁵⁸ Erre a püspökség nem volt hajlandó, mivel azonban maga is károsnak ítélte meg Wesselink tevékenységét, arra biztatta Braunt, hogy a tanév végén maga közölje a hollanddal, hogy munkájára nincs többé szükség.¹⁵⁹ A plébános ezt meg is tette, többek között anyagi nehézségekre hivatkozva.¹⁶⁰ Miután Wesselink jelezte, hogy szívesen maradna, a püspökség azzal az indokkal erősítette meg az elutasítást, hogy az egyházmegye valamennyi községében szükséges a német mellett a magyar nyelv ismerete is.¹⁶¹ Ekkor azonban közbelé-

¹⁵⁴ SzfvPL No.4511 Schol- Szám nélkül. Dr. Kemenes Illés tankerületi főigazgató levele a budakeszi zárdaiskola főnöknőjéhez, 1942. június 23.

¹⁵⁵ SzfvPL No.4511 Schol-4816/1942. Az egyházmegyei tanfelügyelő levele Braun Gyula plébánosnak, 1942. július 4-én.

¹⁵⁶ Braun Gyula: *A plébánia története*. É. n. 30. Eredeti kézirat a budakeszi római katolikus plébánián.

¹⁵⁷ A Volksbund budakeszi helyi csoportjának létszámával kapcsolatban lásd Somlai, 2014. 219–222.

¹⁵⁸ SzfvPL No.4511-1620/1944. Braun Gyula plébános levele a székesfehérvári püspökséghez, 1944. május 16.

¹⁵⁹ SzfvPL No.4511-1377/1944. A székesfehérvári püspök levele Braun Gyula plébánoshoz, 1944. május 30.

¹⁶⁰ SzfvPL No.4511-1620/1944. Braun Gyula plébános levele a székesfehérvári püspökséghez, 1944. június 9.

¹⁶¹ SzfvPL No.4511-1620/1944. A székesfehérvári püspök levele Heinrich Wesselink káplánhoz, 1944. június 16.

pett a Volksbund helyi szervezete, s kérelmezte a püspöktől, hogy engedélyezze Wesselink önálló hitoktatóként való alkalmazását, és jelezte, hogy magára vállalja a felmerülő költségeket.¹⁶² A kérést teljesítették, ami jól jellemzi az egyháznak a megváltozott körülményekhez alkalmazkodó, óvatos, szinte már defenzív hozzáállását. „Tekintettel már a múlt iskolaévtben történt alkalmazására, lehetetlen részemről a Bund iskola vezetőségének ez irányú kérelmét megtagadni, különben magam alatt vágom az ágat, melyen állok, és tarthatatlan lesz a helyzetem e német községben” – jelentette Braun az esettel kapcsolatban.¹⁶³

A Teleki által elindított kisebbségi iskolareformnak, csakúgy, mint Volksbund-iskolák mindössze két-három éves történetének végül a háború alakulása vetett véget. 1944 októberében a közeledő szovjet csapatok elől a Volksbund iskolákat a tanulók többségével együtt központilag a Német Birodalomba evakuálták. Néhány hét múlva pedig a fenyegető háborús helyzetre való tekintettel a többi iskolában is beszüntették a tanítást. Szenteste napján bezárult az ostromgyűrű a főváros körül, a környező német települések pedig részben hadszíntérre, részben a Budapestet ostromló szovjet csapatok felvonulási területévé váltak.

Az oktatás csak az ostrom után, 1945 januárjában-februárjában indult meg újra, ekkor már a megszálló szovjet csapatok engedélyével, jellemzően magyar nyelven.

¹⁶² SzfvPL No.4511-2412/1944. Bäumchen Ferenc, a Magyarországi Németek Szövetsége Tanügyi Osztályának vezetője levele Shvoy Lajos székesfehérvári püspökhöz, 1944. augusztus 1.

¹⁶³ SzfvPL No.4511-2412/1944. Braun Gyula plébános levele az egyházmegyei hatósághoz, 1944. augusztus 14.

SPANNENBERGER NORBERT

A magyarországi németek politikai mobilizációja

(1920–1945)

A napóleoni háborúk következtében megindult nemzeti ébredések gigantikus hullámai a magyarországi németiséget nem érintették, ill. esetében nem vezettek egy politikai érdekcsoport-tudat kialakulásához. A magyar nemzetállam kialakításával együtt járó magyarosítási folyamat viszont defenzív, kezdetben inkább csak lokális szinten megmutatkozó reakciókat szült a magyarországi németek részéről.¹ Ez természetesen értelmiségiek ellenreakciója volt magyar vagy még inkább asszimilált értelmiségiek kezdeményezéseire.²

A dualizmus kori felfűtött politikai hangulatban került sor először arra, hogy megpróbálják az addig messzemenőig apolitikus német tömegeket is mozgósítani. A főleg Edmund Steinacker nevével fémjelzett modern német nemzetiségi mozgalom tehát a kiegyezés utáni időkkel vette kezdetét. Miután a felvidéki-protestáns kultúrkörből származó, intelligens közgazdász-politikus szembesült azzal, hogy néhány városi intelligencia-körön és jobb módú bácska-bánáti német falun kívül nem működik a politikai mobilizáció, a következő feladatokat fogalmazta meg: 1. olyan átfogó, ideológiai-propagandisztikus munkára van szükség, amely megfelel a kor kihívásainak; 2. csakis az erdélyi Szászföldön lehet gyors sikert elérni.

A Steinacker nevével fémjelzett agitációs propaganda természetesen súlyos konfliktusokat generált, az első világháborúig azonban nem sikerült a szervezeti, ideológiai stb. feltételeit megteremteni annak, hogy kiépüljön egy átfogó és sikeres német mozgalom. Ennek oka persze nemcsak a szervezés hiányosságaiban volt keresendő. Az 1896-os választásokat pl. – szokatlan őszinteséggel – így kom-

¹ Makroszinten elemzi a problémát Szász, Zoltán: *Die Ziele und Möglichkeiten der ungarischen Regierungen in der Nationalitätenpolitik im 19. Jahrhundert*. In: Glatz, Ferenc–Melville, Ralph (Hg.): *Gesellschaft, Politik und Verwaltung in der Habsburgermonarchie 1830–1918*. Budapest, Akadémiai, 1990. 595–639. Felettéb kritikus Seton-Watson, R. W.: *Racial Problems in Hungary*. London, A. Constable & Co., 1908. A Lajtán túli területek alternatív politikájához lásd Stourzh, Gerald: *Die Gleichberechtigung der Volksstämme als Verfassungsprinzip 1848–1918*. In: Wandruszka, Adam–Urbanitsch, Peter (Hg.): *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*. Band 3/2. Wien, VÖAW, 1980. 975–1206.

² A problémát szuggesztíven illusztrálja Herczeg Ferenc önéletrajzában: „Verseci ellenjelöltöm derék és jelentéktelen német ember volt, kisebb városi hivatalnok, bizonyos népszerűsége azonban volt a külső községben, mert eljárt a parasztkeresztelőkre, táncolt a lakodalmakon és német iskolát ígért a népeknek. Az én korteseim ezért pángermánnak nevezték, de ez csak afféle választási fogás volt.” – *Herczeg Ferenc emlékezései. A várhegy. A gótikus ház*. Budapest, Szépirodalmi, 1985. 300.

mentálta Herczeg Ferenc: „Az összes hozzáértők számítása szerint a pángermán párt a kétezer-négyszáz verseci szavazatból nem kaphatott többet öt-hatszáznál, én tehát biztosra vettem a nagy többséget. Nagyon megijedtem, mikor az elnök a választást úgy vezette, hogy vagy kétszáz ellenzéki választót nem engedett le-szavazni. Órákon át az eljárás idegölő lassúságával dühítette őket, majd kitűzte a zárórát, és mikor a türelmetlen ellenzékiek lármázni kezdtek, karhatalommal kiszorította őket a városházáról. Ilyen alkotmányos bűvészmutatványok napirenden voltak akkoriban [...] Erőszakosabb választás az 1896-ikénál csak egy volt Magyarországon: mikor Szilágyi Mihály uram negyvenezer katona segédkezése mellett a Duna jegén királlyá választotta Hollós Mátyást. [...] A kormánypárt különben maga is meghökkent a győzelem nagyságától, Andrassy Gyula azt mondta: A menyasszony túlságosan szép!”³

A századfordulóra a magyar kormányok számára is nyilvánvalóvá vált, hogy a nemzetiségi igények pusztá tagadása, ill. elutasítása önmagában már nem célra-vezető stratégia. A felszínen alternatívnak tűnő, valójában azonban a Steinacker-mozgalom miatt megindított konkurens kezdeményezések – mint pl. Johann Huber kanonok keresztényszociális mozgalma a nyugati vármegyékben – azonban szintén csak visszafogott, ill. lokális-regionális eredményeket tudtak felmutatni.⁴ A lényegi különbség nem is abban jutott kifejezésre, hogy ezt a konkurenciát kifejezetten keresztény-katolikus alapokon igyekezett a funkcionális elit megszervezni, hanem abban, hogy szupraregionális, ill. pártszervezeti keretekben, s immár anyagi áldozatokat is hozva igyekezett azt kézben tartani.⁵

Az 1918–1919-es forradalmak teljesen új keretfeltételeket szabtak meg: törvényhozási szinten ugyanis kifejezetten ösztönözték az alulról építkező nemzeti-ségi, így a német szervezkedést is. Ennek a minőségileg radikálisan másfajta politikának azonban a korábbi évekhez hasonlóan az urbánus-értelmiségi gócpontokon kívül a gyakorlatban nem is volt címzettje.⁶ Gerhard Seewann mindennek ellenére a forradalmak nemzetiségpolitikájának tulajdonítja, hogy a magyarországi néme-

³ Herczeg, 1985. 301–303.

⁴ Átfogó képet ad Senz, Ingomar: *Die nationale Bewegung der ungarländischen Deutschen vor dem Ersten Weltkrieg. Eine Entwicklung im Spannungsfeld zwischen Alldeutschum und ungarischer Innenpolitik*. München, Oldenbourg, 1977.: Az erdélyi szászok „néphálál-félelmét”, mely a svábokkal való összefogás ellenérve volt, tematizálja Schödl, Günther: *Am Rande des Reiches, am Rande der Nation: Deutsche im Königreich Ungarn (1867–1914/18)*. In: Schödl, Günther (Hg.): *Deutsche Geschichte im Osten Europas. Land an der Donau*. Berlin, Siedler, 1995. 349–452.

⁵ Lásd részletesen Hermann Egyed: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. München, Aurora Könyvek, 1973. 475.

⁶ Vö. Norbert Spannenberger: *Emanzipationspolitik durch Ethnisierung? Die Deutschen in Ungarn in der Zwischenkriegszeit*. In: Beer, Mathias–Dyroff, Stefan (Hg.): *Politische Strategien nationaler Minderheiten in der Zwischenkriegszeit*. München, Oldenbourg, 2013. 183–210.

tek túlléptek eddigi „prenacionális” fejlettségi szintjükön, és megjelent körükben a közös etnikai érdekcsoport tudata.⁷

A Habsburg Birodalom feldarabolásával a magyarországi németiség egy merőben új problémával is konfrontálódott: a történelmi Magyarország németiségének nagyobb része az újonnan alakult államokhoz került, s az ún. „trianoni Magyarország” az eddigi 1,9 millióból mindössze 500 000 német maradt. Míg a régi Magyarországon a német anyanyelvű lakosság az összlakosság 7,3%-át tette ki, a két világháború közötti Magyarországon ez az arány 6,9%-ra csökkent, az összes többi kisebbség aránya pedig 2% alatt maradt. Trianon után tehát Magyarország gyakorlatilag homogén nemzetállammá vált, a németiség pedig 551.211 fővel a „legerősebb” nemzeti kisebbség lett.⁸ A német kisebbség társadalmi struktúrája egyoldalú volt: túlnyomó többségét (56%) a földműves lakosság tette ki, a munkások aránya 25%, az iparral vagy kereskedelemmel foglalkozó kispolgároké pedig 15% volt. Értelmiségének jelentős részét a területek elcsatolásával elvesztette, így a német lakosságon belül ez a réteg mindössze 4%-ot tett ki.⁹ Mivel a magyarországi német származású értelmiség, ill. a városi polgárság nagyjából már asszimilálódott, a parasztság volt az egyetlen olyan réteg, amely lényegében megőrizte etnikai jellegét.

Mindezen előzmények tükrében adódik a kérdés, hogyan tudott, ill. próbálkozott a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület (MNNE; németül Ungarländischer Deutscher Volksbildungsverein – UDV), majd az 1938 őszén alapított Magyarországi Németek Szövetsége (németül Volksbund der Deutschen in Ungarn – Volksbund, ill. VDU) politikailag mozgósítani, s miként tudták a helyi csoportokat a mezo-, ill. makrokeretekbe integrálni? Hogyan tudták elérni, hogy a kultúregyesületként bejegyzett szervezetek tevékenysége valójában a németek megszervezésére irányuló politikai aktivizmus legyen, miközben egy alapvető feltétel nem volt vita tárgya: „A magyarság soha és semmiképpen sem engedné meg, hogy német képességeknek a magyar erő gyűjtőmedencéjébe való önkéntes ömlését mesterséges gátok felállításával megakadályozzák” – írta 1917 márciusában a magyarországi németek nevében Bleyer Jakab egyetemi professzor, aki a nemzeti-ségi politika porondján akkor még teljesen ismeretlen személy volt.¹⁰

⁷ Seewann, Gerhard: Das Ungardeutschtum 1918–1988. In: Hösch, Edgar–Seewann, Gerhard (Hg.): *Aspekte ethnischer Identität. Ergebnisse des Forschungsprojektes „Deutsche und Magyaren als nationale Minderheiten im Donauraum”*. München, Oldenbourg, 1991. 299–322., itt: 300–301.

⁸ Kovács Alajos: *A németek helyzete Csonka-Magyarországon a statisztika megvilágításában*. Budapest, Hornyánszky Viktor R.-T. M. Kir. Udvari Könyvnyomda, 1936. 4.

⁹ Vö. Bellér Béla: *A magyarországi németek rövid története*. Budapest, Magvető, 1981. 147.

¹⁰ Bleyer Jakab: A hazai németiség. *Budapesti Szemle* 1917/169. 428–441., itt: 435. – A cikk egyszerre három folyóiratban is megjelent, ami arra utalt, hogy a szerző mögött komoly politikai háttér állt. Tisza István biztosította ezt a háttérrel, aki attól tartott, hogy megváltozhat a svábok hagyományos lojálisága a magyar állammal szemben. Bleyer egyetértett mentorával abban, hogy adott esetben szükséges lehet egy „hazafias alapokon álló” kisebbségi szervezet létrehozása, amely meggátolná a „radikális irányzatok” feltörését a német kisebbségen belül, azonban az 1918–1920-as események miatt ez egy ideig nem volt aktuális.

Trianon után a magyar politikai közvélemény jelentős részében az a felfogás vált általánossá, hogy a háború előtti „túlzottan liberális” kisebbségi politika vezetett tulajdonképpen a Szent István-i birodalom széteséséhez. Az *ecclesia militans* német nyelvű lapja, a *Neue Post* pl. így fogalmazott: „Ha Magyarország meghal, ti [mármint a nemzetiségek – S. N.] gyilkoltátok meg!”¹¹ E logika szerint, ha a „toleráns” kisebbségpolitika volt a széthullás oka, akkor csak egy zárt, homogén nemzetállam vezethetett el a sikeres revízióhoz, vagyis Nagy-Magyarország visszaállításának előfeltétele a „nemzeti egység” megteremtése volt, ez pedig a gyakorlatban fokozott magyarosítást jelentett.

A számtalan „hazafias” és „nemzetvédő” egyesület készségesen vett részt ennek megvalósításában. Annál is inkább, mert a konszolidációs kurzust vezető Bethlen István miniszterelnök sem látta e problémát másként. 1921 nyarán egy parlamenti felszólalásában pl. azt állította, hogy míg a háború előtt Magyarországon nem is létezett nemzetiségi kérdés, Trianon után már ezzel az új jelenséggel is számolni kell, ami új kihívások elé állítja az országot.¹²

A Magyarországi Németek Népművelődési Egyesülete (1923–1940)

Az 1923-ban Jakob Bleyer kezdeményezésére alapított Magyarországi Német Népművelődési Egyesület a korszak szülötte volt.¹³ Kulturális egyesületként jegyezték be, miközben a kormány intenciója szerint masszív politikai szerepet is kellett játszania. Az ellenőrzés érdekében Bethlen István miniszterelnök az MNNE vezetőségét 50%-ban saját bizalmi embereivel, vagy legalábbis a rezsim szemszögéből megbízható elemekkel töltette fel. Bleyer maga csak az elnökhelyettesi posztot kaphatta meg, míg a kormányhű kurzust az a Gratz Gusztáv garantálta, aki Bethlen személyes felkérésére vállalta el az elnöki posztot, és aki nem azonosult a német kisebbség kollektív érdekvédelmének gondolatával.¹⁴ Ezzel

¹¹ Idézi Fischer, Rolf: *Entwicklungsstufen des Antisemitismus in Ungarn 1867–1939. Die Zerstörung der magyarisch-jüdischen Symbiose*. München, Oldenbourg, 1988. 135.

¹² *Országgyűlési Napló* 1921. május 30. és június 1. Idézi a *Pester Zeitung*, 1921. június 2. és június 4-i számában.

¹³ Jakob Bleyer (1874–1933), germanista, egyetemi professzor, nemzetiségi politikus. Dunacséb községben született. Budapesten, Freiburgban és Lipcsében végzett tanulmányait követően 1905-től magántanárként germanisztikát oktatott a budapesti egyetemen. 1919-ben aktívan részt vett a szociáldemokrata Peidl-kormány megbuktatásában. Ezután vette át az újonnan létrehozott nemzetiségi ügyekkel foglalkozó minisztérium irányítását. 1923-ban megalapította a Magyarországi Német Népművelődési Egyesületet, s ezután az egyetemi oktatás mellett mint a mindenkorai kormányzópárt színeiben működő nemzetiségi politikus tevékenykedett. – Életrajzához lásd Fata, Márta: *Jakob Bleyer. Politischer Vertreter der deutschen Minderheit in Ungarn 1917–1933*. Freiburg, 1991.

¹⁴ Gratz Gusztáv szerint a magyarországi németajkú lakosságnak csupán az volt a kötelessége, hogy megőrizze az őseitől örökölt hazafias lelkiületet, és hogy megkönnyítse a kormány kisebbségpolitikáját.

a feltétellel engedélyezte a miniszterelnökség 1924. augusztus 3-án az egyesület működésének megkezdését.

De hogyan lehet bevethető egy művelődési, vagyis *ab ovo* apolitikus egyesület politikai akciókra? Úgy, hogy ha ezt a kultúregyesületet a rezsim szülötteként a kormány érdekeit képviselő politikai aktorok mezo- és makroszinten irányítják, ill. ellenőrzik. A gyakorlatban ez pl. azt jelentette, hogy az első években Veszprém és Pest vármegyékben az MNNE egyáltalán nem is alakíthatott helyi szervezeteket, mivel a politikai elit szerint ott erre egyszerűen nem volt szükség. 1926-ban pedig Bethlen azért engedélyezte a szervezést Pest vármegyében, hogy a Budapest környéki településeken az MNNE helyi csoportjai bevethetőek legyenek a szociáldemokrata szervezetek ellen a választásokon. 1927-ben a szervezet hivatalosan is a Magyar Revíziós Liga tagja lett, ami szintén a rezsimhez való kötődését volt hivatott dokumentálni.

Az MNNE úgy tudott ilyen körülmények között érdemi-integrációs munkát végezni és saját célkitűzéseinek eleget tenni, hogy kifelé mind maga az Egyesület, mind pedig a lapja (*Sonntagsblatt*) „politikailag korrekt” hangnemben nyilvánult meg 1930-ig. A szemantika szintjén tehát – a hétköznapi durvaságai ellenére – csak kevés konfliktus vagy panasz, inkább szuggesztív harmónia jellemezte az újságot. Ez tudatos stratégia volt az MNNE részéről, amint ezt az egyesület egyik munkatársa, Franz Basch 1926-os müncheni előadásából is tudjuk. Basch 1926. február 22-én ösztöndíjasként tartott előadást az egyetemen a magyarországi német kisebbség helyzetéről. Értékelte a Népművelődési Egyesület addigi (másfél évi) működését, majd pedig kifejtette saját nemzetiségpolitikai nézeteit is. Hangsúlyosan különbséget tett a „múltbeli” és „káros” valamint a „bethleni” progresszív és „megértő” nemzetiségpolitika között. *Ceterum censeo*ja az volt, hogy az MNNE létrehozásával egy markánsan új fejezet kezdődött a magyar nemzetiségi politikában, ami jogos reménykedéssel tölti el a hazai németiséget. Hangsúlyozta, hogy a kormány és az egyesület vezetősége között lényegében egyetértés uralkodik, bár „a kormány sajnos éppúgy küzd egyfajta begyöpösödött felfogással és a közéletben többször felbukkanó magatartással, mint mi is”. Három érvet hozott fel erre a harmóniára: 1. Az egyesület kizárólag kulturális célokért küzd; 2. ezeket „apró lépésekben” el is fogja érni; 3. s ezzel a magyar revíziós politika is új lendületet kap majd, ami a kormány legfőbb érdeke.¹⁵ (Basch ugyanakkor egy ponton eltért az egyesület hivatalos álláspontjától annyiban, hogy a felvázolt politika érdekében amellet érvet, hogy a német kultúregyesület idővel parlamenti képviselettel rendelkező politikai mozgalommá kell váljon.¹⁶)

Az egyesület ideológiai alapját egy idealizált paraszti önértelmezés adta, amely konzervatív értékekre (keresztény, hazafias stb.) épített, s ehhez társult a nyelv és

¹⁵ Basch, Franz Anton: *Das Deutschtum in Ungarn*. München, Pfeiffer, 1926. 1926. 11.

¹⁶ Lásd részletesen Norbert Spannenberger: „Den Weg des Verständnisses gehen”. Der Vortrag von Franz Anton Basch in München 1926. *Suevia Pannonica. Archiv der Deutschen aus Ungarn*, 1998. 73–84.

a kultúra ápolása. Bleyer ezen felül saját személyében látott garanciát egy *modus vivendi* kialakítására a rezsim funkcionális elitjével. Önmagát német származásúnak, de magyar szellemiségűnek tartotta, akinek *hungarus*-tudata mai mércével kifejezetten modernnek tűnik: lojalitás a magyar haza iránt, tartózkodás bármiféle nemzetiségpolitikai szervezkedéstől és a „magyar hegemonia” feltétel nélküli elismerése minden tekintetben, amiért cserébe a magyar elit lemond a sváb paraszti réteg etnikai asszimilációjáról. Ez a „társadalmi szerződés” azonban több szempontból is utópisztikusnak bizonyult a korabeli közvélemény és a politikai elit hozzáállása miatt.¹⁷

A kérdés az volt, hogy ki legyen a fáklyavivője egy paraszti dominanciájú közösségben a nemzetiségi mozgalomnak? Bleyer gőzerővel igyekezett kinevelni, ill. megszervezni egy értelmiségi munkacsoportot. Német ösztöndíjakkal végezhettek egyetemi tanulmányokat az egyesület elitjének kiválasztottjai, akik hazatértük után általában komoly funkciót kaptak – Bascht pl. a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület 1928. augusztus 20-án főtitkárává választotta. De olyan is előfordult, hogy egyesek Németországban maradtak, hogy ott dolgozzanak egy informális háló kiépítésén.¹⁸ Hamar kiderült persze, hogy épp a bölcsészekre számíthatott a legkevésbé, mert ezek egzisztenciája könnyen veszélybe kerülhetett. Végül sikerült egy effektív munkacsoportot összehoznia, amely évekkel később a Volksbund vezérkara lett.

A nemzetiségpolitikai mobilizáció érdekében identitásteremtő céllal olyan történelmi témájú regényeket, tanulmányokat jelentettek meg, melyek a magyarországi németek bejövételét tematizálták (Johann Faul-Farkas: *Die neue Heimat*. 1920; tudományos cikkek a *Deutsch-Ungarische Heimatsblätter*ben).¹⁹ Ezeket

¹⁷ E találó kifejezést lásd Seewann, 1991. 304.

¹⁸ Lásd részletesen Spannenberger, Norbert: *Südost-Forschung im Dienst der SS – Zur Biographie von Fritz Valjavec 1909–1945. Südosteuropa Mitteilungen*, 2014/4. 60–73.

¹⁹ A neves német történész Konrad Schünemann volt az, aki a legfontosabb kutatásokat végzte ekkoriban a magyarországi németek 18. századi történetére vonatkozóan. Publikációiban arra helyezte a hangsúlyt, hogy a magyarországi németek betelepedését a korabeli német s európai történelembe ágyazza be. Egyik legfontosabb finanszírozójának, a *Notgemeinschaft der deutschen Wissenschaft*nak (ma *Deutsche Forschungsgemeinschaft*, DFG) 1934-ben így fogalmazott munkásságának indítókairól: „A munkát a magyarországi németek vezetője, a néhai Jakob Bleyer kérésére kezdtem el, aki ezzel népének a letelepedés tudományos megalapozottságú történetét kívánta átnyújtani. Egyéb munkáimat félretéve annál is készségesebben tettem eleget Bleyer felkérésének, mert nem zárkózhattam el egy ilyen néppolitikailag szükséges munka elől. Németellenes körök évek óta újra és újra megkísérlik gyengíteni az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamaiban a betelepedési mű egyes részleteinek egyoldalú megvilágításával a délkelet-európai németiség helyzetét, mindenekelőtt pedig megpróbálják megingatni ezzel a csak a 18. században letelepedett német csoportok amúgy is gyenge politikai öntudatát. Az általuk hangoztatott tézisek a következők: a Habsburg-kormányok azért telepítették be a németeket, hogy ezzel az őslakos népeket erőszakkal germanizálják. Politikai következmény: a kisebbségellenes politika igazolása, mivel ezt az állítólagos erőszakot jóvá kell tenni. Továbbá: a letelepített németek a zárt német településterületek söpredékei voltak (Nekám és Gálócsy: a svábok bécsi utcalányok és börtöntöltelekek utódai, akiket Magyarországra deportáltak). Cél: felerősíteni a németekben a társadalmi kisebbség érzését. Vagy:

a *Sonntagsblatt* hasábjain is propagálták, sőt többüket le is közölték, hogy minél nagyobb körben váljanak ismertté.²⁰ A magyarországi németek alacsony műveltségi szintje s főleg német nyelvű olvasási készsége erősen behatárolta ugyan a címzettek körét, de még így is jelentős eredményeket sikerült elérni.

A magyarországi német nemzetiség önreflexióját s önszerveződését azonban nemcsak történelmi öröksége akadályozta, hanem – még hatásosabban – a kormány aktuális politikája, amely mindent megtett annak érdekében, hogy csírájában fojtsa el az amúgy is csak szerény keretek közt megjelenő szervezkedési kezdeményezéseket. Bleyer munkatársai 1925 nyaráig 150 német falvat kerestek fel, de csak 46-ban, tehát kevesebb mint a falvak harmadában sikerült megalapítani a helyi szervezetet. Az egyesület titkára, Faul-Farkas szerint még ez is óriási eredménynek számított, mivel közben 15 000 tagot szerveztek be az MNNE-be.²¹ A helyi honoráciorok (tanítók, papok stb.), ill. a csendőrség buzgó képviselői mindent megtettek annak érdekében, hogy megakadályozzák a „pángermán szervezkedést”.²² Emiatt természetesen szó sem lehetett arról, hogy a Népművelődési Egyesület autonóm szervezet legyen, politikai párt pedig végképp nem. A hatóságok hajlamosak voltak már a német kisebbség létezését magát is megkérdőjelezni, s Bleyer munkáját „a [világháború előtti – S. N.] pángermán törekvések mesterséges felélesztéseként” értelmezni.²³ A korábban „mészkeltnek” számító Bleyer egyszeriben a „radikális pángermán” szerepében találta magát, s érzelmektől túlfűtött szemrehányásokkal illették „pálfordulását”, hisz azelőtt nem vitatta a magyarosítás legitimitását.²⁴

Maga a szervezési munka az MNNE agitátorai részéről úgy zajlott, hogy Bleyer közvetlen munkatársai feltérképezték a terepet, és beosztották, hogy kik – egyszerre legalább ketten – s mikor mennek ki a kijelölt falvakba. Ezek az aktivisták értelmiségiek voltak, sokszor egyetemisták, s kiválasztásuknál fontos volt, hogy lehetőleg helyi származásúak vagy legalább helyismerettel rendelkezők legyenek. Ma már abszurdnak tűnik, de csak vasárnap, ill. ünnepnapokon lehetett szervez-

a szegény, éhség miatt hazájukból elűzött németek későbbi jólétüket az új hazában az őslakos lakosság nagyvonalúságának köszönhetik, s ezért hálásaknak kell lenniük.” – Bayerisches Hauptstaatsarchiv, München. Valjavec-hagyaték. Schünemann levele, 1934. augusztus 18.

²⁰ Fata, Márta: Jakob Bleyer und das „Sonntagsblatt”. Gründung und Entwicklung des Wochenblatts von 1921–1933. In: Fassel, Horst (Hg.): *Deutsche Literatur im Donau-Karpatenraum 1918–1996. Regionale Modelle und Konzepte in Zeiten des politischen Wandels*. Tübingen, Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde, 1997. 9–23.

²¹ *Deutscher Volkskalender* 1926. 32.

²² Lásd részletesen Spannenberger, Norbert: „Die deutsche Frage als Gefahr”. Anmerkungen zum Zerfall der Ortsgruppen des „Ungarländischen Deutschen Volksbildungsvereins” in Süd-Transdanubien 1936–1938. *Siebenbürgische Semesterblätter*, 1995/2. 169–180.

²³ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL), Miniszterelnökség, Nemzetiségi és kisebbségi osztály (K 28) 94. cs. 193. t. A Falu Uránia levele a miniszterelnöki hivatalhoz, 1934. január 24.; Az 1928. március 10-i kormányülés jegyzőkönyve.

²⁴ MNL OL K 28 94. cs. 193. t. Steuer-akták.

kedni, mert hét közben a parasztemberek a földeken dolgoztak, s ezt az egyesület központi vezetősége messzemenőig figyelembe vette.²⁵

Mivel ebből az időből alig állnak rendelkezésre egodokumentumok, annál értékesebb forrás Georg Fischer liptódi lakos önéletrajza Adam Schlitt sinsheimi hagyatékában.²⁶ Liptód 2013-ig a mohácsi járáshoz tartozott, egy zsákfalu, amely az 1920-as években 800 lakost s 125 házat számlált. Parasztyerekként semmi sem predesztinálta Fischert arra, hogy aktív nemzetiségi funkcionárius legyen. Azonban rendszeresen olvasott, tanulmányozta a sajtót és az elérhető könyveket, s így megérlelődött benne az a gondolat, hogy „a németiségünkért harcolni kell”. 1925 májusában avatták fel a falu központjában a hősi halottak emléktábláját. Az ünnepség keretében a 16 éves Fischer ünnepi beszédet mondhatott – levesesapkában és fapuskával a kezében.²⁷ Ezek után három módos gazda fordult hozzá azzal, hogy meg akarják alapítani az MNNE helyi szervezetét. Mivel azonban eddig csak kevés jelentkező akadt, tőle várták az eredményes szervező munkát. Saját bevallása szerint ekkor hallotta először Jakob Bleyer nevét.²⁸

Mivel nagy volt az ellenszél, melyet főleg a tanító és a jegyző szított, csak nehezen indulhatott a szervezkedés. A faluban közkedvelt és karizmatikus Fischer lelkesedése azonban több emberre átragadt. A valódi áttörést azonban Bleyer látogatása jelentette a faluban, 1927 augusztusában. 16 legény ünnepi díszbe öltözve, levesesapkával díszítve lovas fogadást rendezett. Egy kifejezetten jómódú parasztember pedig felajánlotta vadonatúj díszfogatát, hogy azon utazzon Bleyer, aki a falu határában valóban átszállt autójából a fogatra, hogy eleget tegyen a kérésnek. Elképedve állapította meg, hogy a díszes menetet a faluban az érdeklődők sorfala fogadta. A tömeg be sem fért a házigazda Adam Berger udvarára, ahol a hivatalos köszöntésre került sor. Mikor a szónok Bleyert „a magyarországi németek atyjának” nevezte, hatalmas üdvívalgás tört ki. A vasárnap délutánból egy emlékezetes ünnepnap lett.²⁹

²⁵ MNL OL K 28 94. cs. 193. t. Faul-Farkas éves jelentése.

²⁶ Adam Schlitt hagyatéka, Sinsheim. Ma IdGL Tübingen. Georg Fischer: „Aus mein (sic!) Leben”, é. n. – Fischer 1909. december 12-én született Liptódon.

²⁷ „1925 májusában 16 évesen az én feladatom volt, hogy ünnepi beszédet tartsak. Levesesapkában, jobb kezemben fapuskával álltam a pódiumon, s fiús hangon folyékonyan beszéltem másfél órán keresztül, lelkesen.” – Fischer: „Aus mein (sic!) Leben” 5.

²⁸ „Másnap hozzám lépett három férfi, és felszólított, hogy este menjek el Adam Bergerhez, mert szeretnének velem megbeszélni valamit. [...] Rögtön előálltak azzal a javaslattal, amit közölni akartak velem. A liptódi német népművelődési egyesület megalakulásáról volt szó. Mivel nem jött össze a szükséges számú jelentkező, a településen tagokat kellett toborozni, és úgy gondolták, hogy a segítségemmel meg tudják az embereket szólítani. [...] És itt hallottam először Jakob Bleyerről.” – Fischer: „Aus mein (sic!) Leben” 6.

²⁹ „Adam Berger udvara hamar megtelt, mert a lakosság csak úgy özönlött, részben kíváncsiságból, részben azért, mert örült, hogy egy ilyen fogadáson részt vehet. Természetesen nekem jutott a megtisztelő feladat, hogy elmondjam az üdvözlő beszédet a község nevében. [...] Nagy elánnal felugrottam az udvaron lévő farakásra – nem állítottunk fel pódiumot –, és boldogan, lelkesüten megtartottam a beszédet. Amikor Jakob Bleyert a magyarországi németek atyjának neveztem, a hall-

1928-ban az MNNE helyi szervezetének tisztújítására került sor a településen: szuronyos csendőrök jelentek meg a faluban, s a járási bíróra hivatkozva közölték, hogy csak egylettagok vehetnek részt a rendezvényen. Mivel azonban sok érdeklődő is megjelent, a Faulstich Egyed doktor vezette rendezvényen kinyitották a kocsmá ablakait, hogy a kinnrekedtek is részesei lehessenek az eseménynek. A két csendőr szorosan a két főszervező mellett foglalt helyet, hogy megfélemlítsék őket. A megválasztott funkcionáriusoknak végül több mint egy évet kellett várniuk a mohácsi körjegyzőség ellenjegyzésére, amivel hivatalosan is elismerték a választás eredményét.³⁰ Időközben helyi honoráciorok keresték fel Fischert (pl. a babarci körjegyző egyik alkalmazottja), és felajánlottak neki egy jól fizetett állást, ha kiszáll az MNNE szervezkedéséből. A csendőrök is többször felkeresték, s hosszan ecsetelték, miért lesz káros az számára, ha tovább agitál, s milyen előnyökkel járna, ha elárulná az egyesületet. Mondvacsinált okokból többször is megbüntették szüleit, akik azonban mindennek ellenére támogatták fiukat.³¹

Azt, hogy mennyire eredményesen működött a falutársadalmon belüli társadalmi kontroll, jól példázza a Baranya vármegyei Németbóly (ma Bóly, Deutschbohl), ahol a római katolikus káplán az MNNE hatására a német nyelv használatát propagálta a közéletben. Ezzel kiváltotta a helyi elit heves ellenreakcióját, s leletese, Virág Ferenc pécsi püspök audienciára rendelte magához, hogy személyesen tisztázza magát a „pángermanizmus” vádjá alól.³²

1927-ben a kormány még a szerény szervezkedési sikereket is megelégette, s megtiltotta, hogy az MNNE központja helyi csoportokat szervezzon. Baranyában megtiltották az egyesületnek, hogy olyan falvakban szervezkedjen, ahol már létezett más egyesület – s hol nem volt pl. Mária- vagy Kolping-egylet? Ahol pedig a főispán mindaddig nem engedélyezte formálisan az MNNE helyi csoportját,

gatósból kitört a valódi éljenzés: Éljen, éljen! Jakob Bleyer [...] Szemeiben az öröm és boldogság könnyeit láttam.” – Fischer: „Aus mein (sic!) Leben” 7.

³⁰ „A vezérszónok a Németbólyból érkezett dr. Aegidius Faulstich volt. A két csendőr leült. Az egyik felvirágozott fegyverrel a jobb oldalamon, a másik dr. Faulstich mellett. Amikor ezt meglátam, magamban nevetnem kellett. Odasúgtam dr. Faulstichnak: most aztán semmi baj sem történhet velünk. Kudarcot vallott a megfélemlítési kísérletük. A választást zavar nélkül megtartottuk. Mathias Johannt egyhangúlag elnökké választották, engem titkárrá, szintén egyhangúlag, annak ellenére, hogy nem voltam még házass. Az engedélyezés azonban még egy évig váratott magára.” – Fischer: „Aus mein (sic!) Leben” 9.

³¹ „Ettől kezdve mindig a hivatal és a csendőrök nyomása alatt álltam. de soha nem tudtak valami illegális dolgot a szememre hányni, vagy rám bizonyítani. Egy nyári nap eljött hozzám a Menel (később Magyar) nevű babarci adóügyi jegyző, és ajánlatot tett nekem: György, hagyd abba a munkát az MNNE-nél, a főnököm hajlandó lenne neked munkát adni az irodájában. Nem akartam udvariatlan lenni, és azt mondtam: nagyon köszönöm, szívesen elfogadnám a hivatalt, ha továbbra is kiállhatok a népemért. Ezt nem tudta megígérni nekem, így elment. [...] Később két csendőr is eljött hozzám, és tárgyaltak velem. Elmondták, hogy milyen előnyöm származna abból, ha visszavonulnék az MNNE-től. De nem hagytam magam befolyásolni.” – Fischer: „Aus mein (sic!) Leben” 9.

³² Adam Schlitt magánhagyatéka, Sinsheim. Maenner E. professzor naplőfeljegyzései. H. n., é. n. A „pángermanizmus” problémáját lásd Seewann, Gerhard: *Geschichte der Deutschen in Ungarn*. Band 2. Marburg, Herder Institut, 2012. 129–131.

azt fel kellett oszlatni.³³ E funkcionális elit agresszív magatartását Bethlen István miniszterelnök azzal is fokozta, hogy 1929-ben a parlamentben felolvasta Bleyer memorandumát, amelyben autonómiát követelt a magyarországi németeknek. Ezzel igazolni látszott, hogy az MNNE valóban egy „pángermán szervezet”, mely érzéketlen a magyarság lelki állapota iránt.³⁴

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy az MNNE helyi sejtjei laza szerveződések voltak, melyek sorsa lokális konfliktusok tömkelege volt. A hétköznapiakban csak kevés gyakorlati segítségre számíthattak az MNNE funkcionáriusai részéről, akik azonban gyakori látogatásokkal igyekeztek ezt kompenzálni, és lelket próbáltak verni a különböző atrocitásoknak kitett helyi mozgalmárokból. Bleyer személye spirituális-kohéziós erőként szolgált, amelynek hiánya (1933-as halála után) komoly problémát okozott. Gratz Gusztáv, aki ekkor vette át az MNNE ügyvitelét, meglepődve tapasztalta azokat a nehézségeket, amelyekkel mindaddig Bleyer konfrontálódott.³⁵

1934 végére az MNNE-nek papíron már 192 helyi szervezete volt, az éves közgyűlésen azonban csak 120 képviseltette magát. Hivatalosan 30 000 tagja volt ekkor az egyesületnek.³⁶ Mivel az MNNE „sikerének” kulcsa a központi aktivitás tevékenysége volt, akik 1934 őszére nagyszabású agitációs akciót terveztek, a Gömbös-kormány (1932–1936) Bleyer halála után nemcsak a szokásos zaklatási eszközöket vetette be, hanem az ún. „nemzetgyalázási” ügyekkel igyekezett ellehetetleníteni őket. Először a csendőrök keresték fel a helyi német aktorokat, s különböző büntetéseket kezdeményeztek ellenük. A jegyzők azonban a *jó zsaru* – *rossz zsaru* koreográfiája szerint felajánlották az érintetteknek, hogy nem büntetik meg őket, ha felosztatják az MNNE helyi szervezetét. Tolna megyében gyakorlatilag így szűnt meg átmenetileg az aktív német mozgalom.³⁷ Ahol az aktivisták még mindig nem adták fel, ott koholt vádak alapján nemzetgyalázási pert indítottak ellenük, mint pl. Bataapátiban, ahol maga Basch beszélt a helyi csoport gyűlésén.³⁸

³³ Vö. Fata, 1993. 220.

³⁴ Vö. Kemény Gábor: A nemzetiségi kérdés Magyarországon a világháború kitörésétől napjainkig. (1914–1932). *Századunk*, 1933/8. 49–57.; Kovács Alajos korabeli publikációit figyelembe véve azonban az asszimiláció azon falvakban volt erősebb, ahol nem volt MNNE-helyi szervezet. Vö. Kovács Alajos: *A németek helyzete Csonka-Magyarországon a statisztika megvilágításában*. Budapest, 1936.

³⁵ Gratz, Gustav: *Deutschungarische Probleme*. Budapest, Neues Sonntagsblatt, 1938.

³⁶ Flach, Paul: *Ortsgruppengründungen des Ungarländischen Deutschen Volksbildungsvereins (1924–1940) und des Volksbundes der Deutschen in Ungarn (1938–1944)*. München, Landsmannschaft der Deutschen aus Ungarn in Bayern e. V. 1968. 26.; Bellér, Béla: *Vom Volksbildungsverein zum Volksbund*. Suevia Pannonica. Archiv der Deutschen aus Ungarn, 2000. 37. Fata Márta szerint az MNNE csak szerény eredményeket tudott felmutatni, s a tagok számát 10 828-al adja meg, ami a magyarországi németiség ca. 3,6%-át jelentette.

³⁷ Mindez semleges megfigyelőknek sem maradt titok. – Macartney, C. A.: *October fifteenth. A history of modern Hungary 1929–1945*. Vol. I. Edinburgh, University Press, 1956. 70. Lásd a kerekettet Spira, Thomas: *German-Hungarian relations and the swabian problem from Károlyi to Gömbös 1919–1936*. New York, Columbia University Press, 1977.

³⁸ Lásd részletesen Seewann, Gerhard–Spannenberger, Norbert (Hg.): *Akten des Volksgerichtsprozesses gegen Franz A. Basch, Volksgruppenführer der Deutschen in Ungarn, Budapest 1945/46*. München, Oldenbourg, 1999. 390–391.

Egy a VDA-nak küldött jelentés szerint olyan „félelemszichózis” lett úrrá az egyesület aktivistáin, ami már az MNNE pusztá létét veszélyeztette.³⁹ Ebben a helyzetben került sor az addig érvényes dogmák felmondására, s indult három jelölt az 1935-ös választásokon az ellenzéki Kisgazdapárt színeiben. Vagyis párt-politikai eszközökkel igyekeztek az aktivisták a nemzetiségi mozgalmat folytatni, mert a bleyeri hagyományos keretek – szerintük – csődöt mondtak. Ezzel nyíltan átlépték a Rubicont: a német mozgalmi integrációt már nem egyesületi, hanem ellenzéki-politikai keretek között tartották célravezetőnek, miközben *de jure* a váz egyesületi, tehát civil jellegű maradt.

Egyelőre ez a politikai taktikaváltás nem fizetődött ki, a német mozgalom jelöltjei nem jutottak mandátumhoz. A választások után pedig – megtorlásképp – főleg Tolna és Somogy vármegyében számos helyi szervezetet feloszlattak a hatóságok. A katymári Josef Pahl pl. levélben fejezte ki aggodalmát, hogy a német mozgalom teljesen meg fog szűnni, és ezért semmi értelme már helyi csoportokat működtetni.⁴⁰

Egy Berlinbe küldött jelentés szerint azonban már Gratz Gusztávnak is világos volt, hogy tartósan megfélemlített emberekkel mikroszinten s politikailag stigmatizált aktivistákkal mezoszinten nem lehet szervezőmunkát végezni.⁴¹ Ráadásul fennállt annak a veszélye, hogy ezek az aktivisták egy önálló egyesületet fognak alapítani, mégpedig a kormány beültetett emberei nélkül. Gratz jól sejtette, hogy ez be fog következni. Ráadásul úgy tűnt, hogy a tömeges provokációk végképp ellehetetlenítik a szervezet és a helyi csoportok működését. 1937. február 27-én pl. a bonyhádi evangélikus gimnázium diákjai kővel beverték Heinrich Mühl orvos és német aktivista ablakát. A helyi intelligencia bujtotta fel őket, a hatóságok s a csendőrség pedig hathatós támogatást nyújtottak nekik. 1937 márciusában pedig a Békés megyei Eleken egy ismeretlen letépte a nemzeti zászlót egy köztéri épületről, ami miatt a csendőrség brutális eszközökkel bántalmazta a német mozgalom tagjait, akik hiába erősködtek, hogy az ügyben ártatlanok.⁴²

Az 1930-as évek végére az MNNE fellegvárai – legalábbis papíron – Bács-Bodrog és Tolna vármegye lettek. Utóbbiban azonban a hatóságok a helyi szervezeteknek másfél éven keresztül megtiltották, hogy nyilvános rendezvényt tartsanak.

³⁹ Wie die Magyaren in Ungarn Dr. Kußbach erledigen wollten. S. a. Jelentés Steinachernek 1935. május 31. Bundesarchiv [Német Szövetségi Levéltár], (Barch) Berlin R 18/3329.

⁴⁰ *Deutscher Volksbote*, 1935. november 12.

⁴¹ Gratz emlékiratában is kiábrándultan veti papírra, hogy saját választóközrétében sem tudta a gimnáziumi tanárok, ill. „néhány katolikus pap” erősen „soviniszta” hozzáállását megváltoztatni, akik egyébként általában német származásúak voltak, s többen még német nevet is viseltek. – Paál, Vince–Seewann, Gerhard (Hg.): *Augenzeuge dreier Epochen. Die Memoiren des ungarischen Außenministers Gustav Gratz 1875–1945*. München, Walter de Gruyter, 2009. 433.

⁴² Készpénznek veszi ezt a történetet Tilkovszky Loránt: *Teufelskreis. Die Minderheitenfrage in den deutsch-ungarischen Beziehungen 1933–1938*. Budapest, Akadémiai, 1989. 228.; Ránki György et al. (szerk.): *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944*. Budapest, Kossuth, 1968. 95. dok.

Veszprém megyében pedig azért nem került sor új helyi szervezetek létrehozására, mert a hatóságok minden alkalommal büntetéseket helyeztek kilátásba. Románd községben a lakosság közzétette, hogy azért nem akar helyi szervezetet, mert „hű akar maradni a magyar hazához és a nemzeti eszméhez”.⁴³ Vagyis az MNNE ugyan hivatalosan Gratz és a kormányhű körök vezetése alatt állt, de a lakosság és a hatóságok az egyesületet még mindig a német mozgalommal azonosították. Ez nyilván azért történhetett meg, mert Bleyer aktivistái végezték el a hétköznapi-integrációs munkát.⁴⁴

Az érdemi kérdés tehát 1937-ben úgy hangzott, hogy az MNNE továbbra is a dualizmus idejéből átvett paternalisztikus, de a Horthy-Magyarországon is elfogadhatónak tartott egyesületi keretek között marad (tehát felülről szervezve, komoly megkötésekkel és hatósági megszorításokkal), vagy pedig modern keretek között, alulról építkezve, a funkcionális elitet választások útján kiállító, aktív szervezeti életet élő, adott esetben aktív pártpolitikai szerepet vállaló, érdekérvényesítő egyesületté fejlődik? Mivel ez nem egy absztrakt kérdés, hanem a helyi szervezetekben összefogott tagságig lehető égető probléma volt, 1937-ben sorjában oszlatta fel a központ a helyi tagszervezeteket: Tolnában Varsádra, Szárazdra és Gyönkre pedig márciusban került sor. A különösen tagerős és aktív Mágocs levélben közölte, hogy mivel a legutóbbi országos közgyűlésen mindenkit kizártak, aki az MNNE-t megalapította és fáradságot nem kímélve életben tartotta, inkább önmaga mondja ki feloszlását. Mikor 1938 februárjában a bácsalmási csoport ugyanezt a kritikát fogalmazta meg, a központ válaszul azt is feloszlatta. A Baranya vármegyei Versend viszont megtagadta az egyleti tulajdon átadását a központnak azzal, hogy a bleyeri örökség részének érzi magát, s ezért nem ismeri el a jelenlegi vezetőséget.⁴⁵

A Volksbund

A Volksbundot köztudottan az MNNE korábbi fiatal funkcionáriusai alapították, akik jártasak voltak a terepmunkában, s kénytelen-kelletlen kitanulták a konspirációs agitáció minden csínját-bínját. Ez a funkcionális elit-kontinuitás volt a legfőbb záloga s egyben a magyarázat is arra, hogy miért tudott a Volksbund még az előbbinél is nagyobb ellenszélben látványosabb sikereket elérni, mint az MNNE, melyet egyre nyilvánvalóbban az erózió jellemzett. De mivel mozgósított a Volksbund, melynek alapszabályzata szintén kultúregyesületi volt, és helyzete *de jure* semmiben sem különbözött az MNNE-től?⁴⁶

⁴³ Spannenberger, Norbert: *A magyarországi Volksbund. Berlin és Budapest között*. Budapest, Lucidus, 2005. 139.

⁴⁴ A *Volksdeutsche Kameradschaft* lapja, a *Deutscher Volksbote* rendszeresen leközölte a vidéki bázis sérelmeit. A *Sonntagsblatt* politikailag korrekt hangnemével szemben tehát ez utóbbiban bővebben találhatunk anyagot a mikroszintre vonatkozóan.

⁴⁵ Lásd bővebben Spannenberger, 1995.

⁴⁶ Az *Ungarländischer Bilderbogen* 1939. áprilisi száma. Barch Koblenz R 57/neu 143.

Mivel a szervezet alapítása utáni országgyűlési választásokat 1939. május 28–29-ére írták ki, addig az időpontig a Volksbund törvény szerint nem alapíthatott helyi szervezeteket. Ugyanakkor a kormánnyal való megegyezés alapján három körzetben indulhatott Volksbund-jelölt a kormánypárt színeiben. Vagyis mint korábban az MNNE esetében, a hivatalosan kultúregyesületnek engedélyezett német nemzetiségi szervezetnek a rezsim stabilitása jegyében politikai szerepet is kellett vállalnia, ill. vállalhatott – a magyar kormány feltételei és érdekei szerint.⁴⁷ Hogy miért is került sor erre a konfigurációra, arra a szituatív keretek adnak magyarázatot: Magyarország egyre közeledett a Harmadik Birodalomhoz, mely Csehszlovákiával szemben aktív külpolitikát folytatott. Ebből Magyarország is profitálni akart. Belpolitikailag pedig a rezsimnek egyre több radikális mozgalommal kellett számolnia, melyek társadalompolitikai programjai könnyen átcsaphattak volna a nemzetiségi lakosságra is.

A politikai mobilizáció természetesen polarizációval járt, ami ellene szólt a Volksbund – a magyarországi németiségre vonatkoztatott – összehozásának, annak, hogy apolitikus keretek közt fogja össze a németeket. Mivel képviselőjelöltjei a Kameradschaft befolyása alatt álló volt helyi MNNE szervezetekre és aktivistákra tudtak támaszkodni, a választáson a lakosság számára nem is a pártpolitikai kötődés vált döntővé, hanem a „pángermánok” melletti vagy elleni állásfoglalás. A bácskai és a bonyhádi kerületben épp ennek az integrációs előmunkának köszönhetően a Volksbund-jelöltek, hogy megnyerték a választást. A mohácsi választókerületben viszont nem jelöltjük, Konrad Mischung lett a befutó, mivel itt a honoráciorok, valamint az MNNE megmaradt funkcionáriusai inkább a nyilas Keck Antal mellett korteskedtek, aki heves kirohanásokat intézett a svábok ellen. Ennek viszont az lett a következménye, hogy erősen megnőtt a körzetben a Volksbund-szimpatizánsok és tagok száma.⁴⁸

A Volksbund novemberi megalapítása egyelőre formális aktus maradt, mert az 1939-re meghirdetett választások miatt bármiféle egyéb szervezkedési munka tiltott volt. A baranyai főispán megfigyelése szerint azonban a választások után szisztematikus és nagyszabású kampányba kezdett a szervezet. Mint az MNNE 15 évvel korábban, a Volksbund is csak vasárnaponként végezhetett érdemi szervezőmunkát. Nyárig mindössze 21 helyi tagszervezetet tudott alapítani. Nyár végén a fokozott mezőgazdasági munka – vagyis a betakarítások – tették a toborzó munkát lehetetlenné. Mivel 1939 őszén kitört a háború, a magyar kormány rendkívüli állapotot hirdetett, tehát megint csak nem volt szabad szervezkedni. Ennek ellenére egyre nőtt a Volksbund renoméja a németek között. A Komárom-Esztergom megyei főispán szerint a Volksbund volt az egyetlen, nem a kormány

⁴⁷ A mára már elavult magyar történetírás, melyet Tilkovszky Loránt neve fémjelez az 1990-es évek közepéig, ezt a komplexitást s ellentmondást csak nehezen tudta megmagyarázni. Ennek érdekében egy axiómát mint értelmezési paradigmát kellett megkomponálni, melynek lényege az, hogy a magyar állam nemzetiségpolitikájában mindvégig egy elszánt-védekező politikai taktikát folytatott, melynek kizárólag defenzív jellege volt.

⁴⁸ Spannenberger, 2005. 178–181.

által irányított nemzetiségi mozgalom Magyarországon. A kormánypárt Bács-Bodrog megyei titkára ennek okát abban látta, hogy a honoráciorok hagyományosan agresszív fellépése olyan túlkapásokhoz vezetett, amelyek a német lakosság körében ellenreakciót váltottak ki. A pécsi sváb bál 3000 résztvevőjét pl. tojásokkal és csontokkal dobálták meg, egyik egyetemista szervezőjét pedig félholtra verték.⁴⁹ A budapesti sváb bál egyik résztvevőjét, a vaskúti Peter Müllert a csendőrség kihallgatta és megverte, a gerényesieket pedig berendeltette a csendőrségre.⁵⁰

A nyílt erőszak azonban már nem letargiát, hanem konok ellenállást szült az érintettekben. Liptódon a jegyző és a tanító arra bujtott fel néhány embert, hogy a Volksbund-tagok házára és a Német Házra az éj leple alatt horogkeresztet pingáljanak. A felbujtókat és a tetteseket azonban a közösség megvetette – mire utóbbiak vezeklésképp kollektívan beléptek a szervezetbe.⁵¹ A miniszterelnökség külön engedélyével végül ősszel nekiláthattak a helyi szervezetek alakításának, s ennek eredményeként a Volksbund 1939 végére már 29 000 taggal rendelkezett. Vagyis nem egészen egy év után annyival, mint az MNNE virágkorában, többéves szervezőmunka után. Pedig a kormány az MNNE szubvencióját állandóan emelte, 1937 novemberében 45 000, 1939 júliusában 67 000, utána pedig 140 000 pengőre. Német nyelvű sajtótermékekre pedig további 300 000 pengőt szánt a kormány.⁵² A Volksbund tehát – ami a magyar részről érkező támogatásokat illeti – egy kifejezetten egyenlőtlen helyzetben mérettette meg magát.

Nemcsak a baranyai főispánnak tűnt fel, hogy az MNNE aktív helyi szervezetei általában egyszerűen átalakultak a Volksbund szervezeteivé. Mindez azért történhetett, mert ezek a csoportok már a Volksbund hivatalos megalapítása előtt a *Volksdeutsche Kameradschaft* mellett tették le a voksot.⁵³ Mivel vidéken több helyütt nem is értették, hogy mi folyik a kulisszák mögött, 1940 végéig többször előfordult, hogy ugyanaz az egyén mindkét egyesületnek tagja volt. S mivel a Volksbundban sokszor az MNNE jogutódját látták, a helyi csoportok egysze-

⁴⁹ *Nation und Staat*, 1938/1939, 446. Heinrich Hoffecker egyetemista súlyos bántalmazása miatt a rektor és a dékán az ügy kivizsgálását rendelte el. Vö. Heinrich Hoffecker naplójegyzetei. Adam Schlitt hagyatéka, Sinsheim. A *Foederatio Americana* verzióját lásd Rozs András: A *Foederatio Americana* Pécssett. *Baranya*, 1990/1–2. 200–217., itt: 210–211.

⁵⁰ *Nation und Staat* 1938/1939. 325–326 és 446.

⁵¹ „Ha valaki azt gondolta volna, hogy a mi kis falunkba nyugalom költözik végre, annak csalódnia kellett. Egy reggel megfigyelhettük, hogy a provokátorok mit csináltak éjszaka, hogy hatalmas önteltségüket közszemlére tegyék. Fekete festékkel horogkereszteket festettek a házakra, különösen a Német Házra. A felháborodás mint a vihar söpört végig a falun. Bár a tettesek nem voltak számunkra ismeretlenek, arra kértem a lakosságot, hogy őrizzük meg a nyugalomunkat. Ismeretlen tettes ellen feljelentést tettem a hivatalokban, persze sikertelenül. De az volt a legszebb a dologban, hogy ezek a férfiak még ugyanazon év őszén felvételüket kérték a Volksbundba, azzal az indokkal, hogy Ungar jegyző és Hering tanár biztatta fel őket, s nagyon megbánták tettüket.” – Fischer: „Aus mein (sic!) Leben.” 12.

⁵² Spannenberger, 2005. 193.

⁵³ Ez annál is inkább evidens volt, mert a politikai rendőrség elemzés szerint az MNNE „lassan elsorvad”. – Spannenberger, 2005. 194.

rűen átalakultak, s a vagyont is átvitték az új szervezetbe. Ez történt Liptódon is, ahol 1940. október 8-án a Volksbildungsverein helyi szervezete „újraalakult” Volksbund néven.⁵⁴

A Volksbund 1938. novemberi alapításától gyakorlati megszűnéséig mindössze 5 és fél év telt el. De még ezt az időt is meg kell feleznünk, mert Észak-Erdély, ill. – még erősebb kihatásokkal – a Bácska visszacsatolásával teljesen új helyzet állt elő az egyesület szervezeti felépítésében. Az első két év egy klasszikus népcsoportszervezet kiépítését jelentette, melynek értelmezési kulcsát az MNNE-hez fűződő viszony, pontosabban a vele fennálló konkurencia adja. A sikeres szervezőmunkának a következő elemek voltak a legfontosabb lépései:

1. A komoly személyes kapcsolati háló, amely az MNNE és a korai Volksbund közötti funkcionális elitet jellemezte, a magyarázat arra, hogy miért sikerült a Volksbundnak rövid időn belül nagyszámú helyi csoportot létrehozni. Az 1938. novemberi alapításakor is már 150 falu képviseltette magát Budapesten, több mint 1000 emberrel.⁵⁵ A semmiből egy ilyen volumenű tömeget nem lehetett volna mozgósítani.

2. A propaganda mint mobilizációs eszköz fontossága az aktivisták számára kezdettől fogva világos volt, s az 1920–1930-as évek tapasztalatai ebben csak megerősítették őket. 1939-ben a *Volksdeutscher Kalender*, a Volksbund naptárkönyvét már négy kiadásban kellett megjelentetni, mert akkora volt rá a kereslet. A *Deutscher Volksbote*, a Kameradschaft, ill. a Volksbund hetilapja pedig 1939-ben már 15 000 példányban jelent meg. Ez azt jelentette, hogy a német nyelvű és a kormány által támogatott, ill. teljesen finanszírozott lapok, mint a *Pester Lloyd*, a *Neues Politisches Volksblatt* vagy a *Neues Sonntagsblatt* együttesen e példányszámnak a felét sem érték el.⁵⁶

3. A közösségi élmény mint a közös kultúra s összetartozás pszichés igazolása a Volksbund számára is kiemelt jelentőséggel bírt. Bleyerhez hasonlóan, tanítványai számára is az ún. sváb bálók voltak a legfőbb mozgósító attrakciók a Volksbund kezdeti szakaszában. Budapesten, Pécsen, Szalánkon stb. nemcsak maga a szórakozás állt a középpontban, hanem a közösségi élmény demonstrációja a magyar nyilvánosság felé. Ezzel mind a szervezők, mind a résztvevők, de még az ellenoldal is messzemenőig tisztában volt. A Baranya vármegyei főispán pl. aggodalmát fejezte ki amiatt, hogy az 1939. február 15-i pécsi sváb bálon a vártnál jóval több ember vett részt.⁵⁷ Épp ezért kísérték politikai jellegű atrocitások és zavargások ezeket a bálokat. Ez azonban nemcsak egy bipoláris konfliktus-

⁵⁴ „És ekkor nemsokára, 1940. okt. 8-án újra megalakítottuk a helyi csoportot. És egyhangúlag megválasztottak a helyi csoport vezetőjévé.” – Fischer: „Aus mein (sic!) Leben.” 12.

⁵⁵ Vö. *Deutscher Volksbote*, 1938. december. 1.

⁵⁶ Weidlein, Johann: *Geschichte der Ungarndeutschen in Dokumenten 1930–1950*. Schorndorf, Selbstverlag, 1958. 266.

⁵⁷ Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára (MNL BaML), Főispáni bizalmas iratok (IV. 401. a.) 70/1939.

konstellációt generált pl. a honorációrokkal, hanem – politikai tölteténél fogva – a faluközösségen belül is mély szakadásokhoz vezethetett.⁵⁸

4. A Volksbund-vezetőség tudatosan épített a tömegrendezvények hatásosságára. 1939. április 30-án pl. a Tolna megyei Cikón ca. 20 000 magyarországi német gyűlt össze, hogy részt vegyen a szervezet országos zászlóbontásán,⁵⁹ miközben a falu lakossága mindössze 1800 főből állt. Egy ilyen rendezvény csak bizalmi aktivisták és fiatalok aktív közreműködésével volt elképzelhető. Ez újdonság volt az MNNE-korszakhoz képest, hisz nyílt tömegfelvonulás – paraszti romantika nélkül – mint önigazolás és közösségi tudatépítés eddig a magyarországi németek történetében – legalábbis ilyen dimenzióban – nem volt. Az eredmény önmagáért beszélt: a baranyai főispán értesülése szerint egyáltalán nem csak Volksbund-tagok, ill. szimpatizánsok vettek részt a rendezvényen. A tömegrendezvények pszichózisa tehát szekuláris keretek között eddig nem ismert vonzóerőt fejtett ki. (Ilyen méretű tömegfelvonulást a magyarországi németek addig legfeljebb zárándoklatok keretében élhettek meg.⁶⁰)

5. A rendezvények alkalmával – mobilizációs eszközként – tudatosan használták a hagyományos szimbólumokat; a magyar zászlót, a kormányzóhoz intézett hódoló üdvözetet vagy a katolikus misén való részvételt.⁶¹ Ezek mellett azonban új szimbólumokat is bevezettek a szervezők: a – stilizált – „német egyenruhát” (fehér ing-fekete nadrág és mellény, tehát a paraszti ünneplő viselet csizmával kombinálva), ami az öntudat s az egyenjogúság szimbóluma lett, vagy az újonnan kreált Volksbund-zászlót, közepén a napkerékkel (Sonnenrad).⁶² Ez az ógermán, ill. keleti szimbólum már új elem volt, ami a hagyományos, népi vallásosságú keresztény faluközösségekben magyarázatra szorult. Éppúgy, mint a „német köszöntés” (a jobb kar felemelése), ami az ókori római köszöntés olasz-fasiszta reaktíválása volt. Ezeket azonban annál is inkább magukévá tették a Volksbund-tagok, ill. szimpatizánsok, mert ebben az időben a Harmadik Birodalom kifejezetten attraktívnak tűnt háborús sikerei miatt. E szimbólum-konglomerátum elsősorban

⁵⁸ A Baranya vármegyei főispán pl. felszólította „a tisztességes németeket”, hogy vegyenek részt a pécsi sváb bálon, mert ezzel elkerülik annak látszatát, hogy a „Basch-csoport” vette át az irányítást a németek között. – MNL BaML IV. 401. a. 70/1939.

⁵⁹ A Volksbund sajtója 30 000 résztvevőről írt, Erdmannsdorff német követ 15–20 000-ról. Radikálisan eltérő nagyságrendű számokat jelentettek a hatóságok bizalmi emberei: az egyik kb. 25 000, a másik 8600 embert vélt megszámlálni. Vö. Belügyminisztérium Dokumentációs Osztályának Irattára, Budapest. A-1054.

⁶⁰ Spannenberger, 2005. 173–176.

⁶¹ A cikói rendezvényről szóló, 1939. május 3-án megjelentetett tudósításában erről még a *Tolnamegyei Hírlap* is említést tett, pedig alapvetően ellenséges hozzáállással viseltetett a Volksbund iránt. Idézi Kolta László–Solymár Imre: *Válogatott dokumentumok a Hűséggel a Hazához mozgalom történetéhez*. Bonyhád, Vörösmarty Mihály Ifjúsági és Művelődési Központ, 1994. 42–43.

⁶² A napkerék már a cikói rendezvény központi szimbóluma volt, melyet az Ökörmezőn, a helyi leventeegyesület gyakorlóterepén állították fel a szervezők. A rendezvény előtti napokon ismeretlenek baltával felaprították, ezért a helyi Volksbund-fiatalok gyorsan egy újat készítettek, melyhez éjjel-nappal őrséget szerveztek meg. Erni Vilmos szóbeli közlése 1996. május 22-én.

a fiatalokra volt hatással, ami a tagság dinamikájában is visszatükröződött: a már idézett lipiódi forrás is igazolja *pars pro toto*, hogy míg az MNNE csak nehézségek árán tudta a fiatalokat megszólítani, addig a Volksbund soraiban kezdettől fogva a fiatalok voltak az aktív szereplők.⁶³

6. A Volksbund tudatosan igyekezett parastruktúrákat mint integrációs eszközöket kiépíteni. Ennek egyik legláthatóbb jele az volt, hogy minden helyi szervezet igyekezett egy „német házat” működtetni, míg az MNNE általában a falu kocsmájában bérelt egy termet.⁶⁴ De a *Sonnenwendfeuer* (Szent Iván tüze) mint ógermán „szokás” is a szervezkedési integrációs eszköztár része volt. Mindez a helyi honoráciorok eddigi hatalmi pozícióját kérdőjelezte meg, ezért az amúgy is ellenséges érzületű pap-tanító-kisbíró triumvirátusai még hevesebb támadást intéztek a Volksbund helyi szervezetei, ill. tagjai ellen.

A Volksbund alapításától a második bécsi döntésig (1940 augusztusa) nem egészen két év telt el, Magyarország hadba lépéséig nem egészen három. Érdemi toborzó-munkát a Volksbund csak eddig az időpontig végzett, ill. végezhetett – s mindezt nehezített körülmények között. A háborús viszonyok pedig teljesen új helyzetet teremtettek: a német hadisíkerok ugyan a sztálingrádi csatáig a Volksbund konjunktúrájához vezettek, azonban az egyre gyakrabban szárnyra kapó kitelepítési álhírek, a különböző „önkéntes hadifelajánlások”, melyek egyre nyomasztóbb terhet jelentettek az amúgy is ínséges időkben, de főleg a Waffen-SS-toborzások a szervezet rendkívül gyors erózióját eredményezték.⁶⁵

Papíron persze a Volksbund-tagok száma rohamosan nőtt 1940 augusztusa után, mivel Észak-Erdély és a Bácska jól működő német népcsoportszervezetei a Volksbund integráns részei lettek. A magyarországi német népcsoport Délkelet-Európa legnagyobb német népcsoportja lett, ami a Harmadik Birodalom értékskáláján egy hatalmas, de kiaknázatlan tartalékként jelent meg. Már nem is a nemzetiségi szervezkedés volt a feladata, hanem a népcsoport nemzetiszocialista mintára való átformálása. A tömegrendezvények a háború előrehaladtával egyre inkább az NSDAP rendezvényeinek mintájára zajlottak, a Volksbundon belüli operatív munkát pedig egyre inkább birodalmi „profik”, ill. erdélyi szász és bácskai sváb propaganda-szakértők végezték. Magyarország megszállása után már leplezni sem próbálták, hogy a Volksbund központjában a sajtót és a propagandamunkát közvetlenül az SS emberei irányították.⁶⁶

⁶³ Fischer: „Aus mein (sic!) Leben.” 12.

⁶⁴ Georg Fischer lipiódi Volksbund-elnök ezt így fogalmazta meg: „első feladatom az volt, hogy egy saját otthont, házat szerezzek, amely megfelel az ifúság és a közösség kulturális igényeinek.” – Fischer: „Aus mein (sic!) Leben.” 12.

⁶⁵ Lásd részletesen Spannenberger, 2005. 275–352.

⁶⁶ Vö. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PA AA) [Német Külügyi Levéltár], Berlin Inl. II. C. R 100409. Stefan Steyer jelentése, 1944. június 14.

VITÁRI ZSOLT

Generációs szocializáció és/vagy etnikai mobilizáció

*Magyarországi német fiatalok a Volksbundban
és a Német Ifjúság előkészítése*

Gyermekek és ifjak a magyarországi német miliőben

A magyarországi németek a betelepülést követő kétszáz évben olyan, német területekről magukkal hozott racionális, innovatív, gazdaságcentrikus és a haszon-optimalizálást szem előtt tartó gazdasági-társadalmi rendszert honosítottak meg, amely általában versenyelőnyt biztosított számukra a más etnikumokból álló szomszéd közösségekkel szemben. A lokális közösségek és családok szocializációs mechanizmusai e rendszer továbbörökítését szolgálták. A szocializációnak olyan tradíciója alakult ki, amelyben a továbbhagyományozás „kollektív meggyőződéseken” alapult, ebből pedig egyfajta „elvárási és cselekvési biztonság” fakadt, ami egyúttal lokális fegyelmezési miliőt is teremtett.¹ A néphagyomány, a népi életformák olyannyira meghatározók és szilárdak voltak, hogy azokba nem szűrődtek be a modern emancipációs jelenségek. A közösség a jól bevált évszázados recept alapján szocializált, maga alkotott emancipált kollektívát, nem pedig egyes részei.

A fegyelmezett szociális hierarchiában² a gyerekeknek és az ifjaknak megvolt a maguk szilárd helye; előre kiszámítható világ volt ez, de egyúttal perspektivikus is. A születés rítusai, a paraszti nevelés, az iskoláztatás, a cseregerek intézménye, a közösségi élet terei és eseményei a szocializáció fontos tartópillérei voltak. A fiatalok e világ szerves részének érezték magukat, mert a közösség gondot fordított rájuk, hagyott nekik valamennyi szabad teret, de közben fokról fokra integrálta is

¹ Bausinger, Hermann: Identität. In: Bausinger, Hermann et al.: *Grundzüge der Volkskunde*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1993. 218–219.; Meffert, Reimund: Pommern und sein reformpädagogisches Erbe. In: Buchholz, Werner (Hg.): *Kindheit und Jugend in der Neuzeit 1500–1900. Interdisziplinäre Annäherungen an die Instanzen sozialer und mentaler Prägung in der Agrargesellschaft und während der Industrialisierung. Das Herzogtum Pommern (seit 1815 preußische Provinz) als Beispiel*. Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2000. 223–245.; Nagy Olga: *A törvény szorításában*. Budapest, Gondolat, 1989. 281., 289–294. – A német faluközösségek szilárdságának másik kulcsa a vallás volt.

² Behrisch, Lars: Sozialdisziplinierung. In: Jäger, Friedrich (Hg.): *Enzyklopädie der Neuzeit*. Band 12. Stuttgart u. a., Metzler, 2010. 220–229.; Schulze, Winfried: Gerhard Oestreichs Begriff „Sozialdisziplinierung in der frühen Neuzeit”. *Zeitschrift für historische Forschung*, 1987/3. 265–302.

őket.³ A korosztályi alközösségek (a gyerekek különböző korosztályai, fiatal legények és lányok, rekruták) ebben a rendszerben nemzedékről nemzedékre hagyományozták a szokásokat és felfogásokat, mint például az azonosulás képességét és fontosságát, illetve az idegen számontartását.

A német fiatalok magukévá tették a paraszti státus prioritásának gondolatát is, ami mind az elsőszülött, mind a később született gyerekeket is célirányos gazdasági tevékenységre ösztönözte. Ennek köszönhetően valóban sokan emelkedtek fel a közösségben legnagyobb presztízzsel rendelkező tisztas paraszti státusba (horizontális mobilitás), vagy taníttatásuk révén tanítóként, papként, orvosként stb. léptek feljebb (vertikális mobilitás), és visszatérve szolgálták tovább a közösséget.⁴

A Magyarországon megtelepült németek társadalmi-gazdasági kultúrájuk, alkalmazkodóképességük révén az új haza politikai, társadalmi és kulturális rendjébe is beilleszkedtek. A multietnikus településeken kialakult egy olyan gazdasági-társadalmi rendszer, amelyben minden népcsoport megtalálta a maga helyét, s ebben a hierarchikus világban a németek (illetve jelentős részük) általában a felső részben foglaltak helyet. Ez még kevésbé sarkallta őket arra, hogy megváltoztassák a közösség kialakult rendjét. A tolerancia és a szolidaritás a településeken kézzelfogható tapasztalat volt, miközben az egymás értékrendjének lenézése, kigúnyolása, az irigység az etnikai konfliktusok csíráját is magában hordozta, ami válságos időszakokban vált különösen veszélyessé.

A szolidaritáson, integráltságon alapuló német közösségekben nem alakult ki önálló ifjúsági kultúra, főleg nem vidéken, de ez a városokra sem volt igazán jellemző. Főleg nem jött létre etnikailag meghatározott ifjúsági szubkultúra, a politizálódás (a politikum iránti érzékenységek kialakulása, az iránta való fogékonyság) lehetőségével. Ez ugyanis a merev helyi társadalmi konvenciók átgombolását is jelentette volna, hiszen a lokális közösséget ifjúsági, adott esetben etnikai alapon szervezte volna részközösségekbe. Nem volt igény arra, hogy az iskola és a család/falu mellé megtelepedjen egy harmadik szocializációs instancia is.

A magyarországi német vidék kapui előtt a nyugati transzferjelenségek jobbra elakadtak. (Németországban is egyelőre inkább városi jelenség volt az ifjúsági emancipáció.⁵) Magyarországon a 19. század közepén elsősorban az erdélyi városokban vetette meg lábát a legényegyleti tradíció, melynek modernizáltabb változata a századfordulón már Budapesten és Erdélyen kívül is megjelent. Az

³ Andrásfalvy Bertalan: Ellentétes értékrendek összeütközése és a polgárosodás. In: Máté Gábor (szerk.): *Együtt élő népek – eltérő értékrendek. Andrásfalvy Bertalan válogatott társadalomnéprajzi tanulmányai*. Budapest, L'Harmattan, 2011. 331–339., itt: 338.; Weber-Kellermann, Ingeborg: Die Familie in einem gemischtsprachigen Dorf des rumänischen Banats. In: uő (szerk.): *Zur Interethnik. Donauschwaben, Siebenbürger Sachsen und ihre Nachbarn*. Frankfurt/M., Suhrkamp. 1978. 340–365., itt: 358.

⁴ Seewann, Gerhard: *A magyarországi németek története*, 1. kötet: A kora középkortól 1860-ig. Budapest, Argumentum, 2015. 346.

⁵ Meffert, 2000. 223–245.

ifjabbakat megszólító Vándormadár törzsterülete szintén Erdély volt, de az első világháború előtti időszakban már paraszti agrárterületeken is megjelent néhány csoport. A német katolikus ifjúsági szerveződések a Bánátban és Erdélyben rendelkeztek fellegetekkel.⁶

A gazdasági újírtásra mindig hajlamos németség tradicionális keretek között nem mutatott hajlamot olyan modern jelenségekre sem, mint a politika. Amíg ugyanis az akadályozta a szociökonómiai rendszer fenntartását, addig tartózkodtak tőle, csak akkor váltak fogékonnyá rá, amikor gazdasági pozíciók kerültek vesztélybe. Lásd a Magyarországi Német Néppárt létrejöttét a Délvidéken.

1918 előtt tehát nem lehet beszélni sem ifjúsági emancipációról, sem pedig politikai szocializációról, ezek mind a Volksbundhoz és elődjéhez kötődően, illetve később a Német Ifjúságban (Deutsche Jugend, DJ) jelennek meg.

A munkaközpontú rendszeren azonban az első világháborút követően – Budapest környékén már azt megelőzően⁷ – egyre inkább megjelentek a repedések, hiszen a modernizáció szívó hatása a németek körében is jelentkezett. A két világháború közötti szerényebb gazdasági előrelépés a rosszabb gazdasági körülmények között életet lejjebb taszította, a jobb helyzetben lévőket pedig megakasztotta a fejlődésben. A magyar etnikumú vidéki társadalmat vizsgálók arra lettek figyelmesek, hogy a szocializációs rendszer akadozni kezdett, mert a felnövekvő generációk elkezdtek kétségbe vonni, hogy a munka, a mindennapok és egyben a megélhetés addigi rendje működésképes-e és fenntartható-e még. A magyaroknál jobbára ekkor indult meg az, ami a németeknél már évszázados hagyomány volt, hogy a gyerekek számára oktatással kitörési lehetőséget próbáltak biztosítani. A városok viszont nem tudtak mindenkit felszívni, így sokan kénytelen-kelletlen

⁶ 1848-ban Medgyesen jött létre az Erdélyi-német Ifjúsági Szövetség (Siebenbürgisch-deutscher Jugendbund) Stephan Ludwig Roth vezetésével. 1899-ben Bécsben Edmund Steinacker és Adam Müller-Guttenbrunn bábáskodásával megalakult Magyar Korona Országai Sváb/Német Főiskolásainak Egyesülete (Vereinigung Schwäbischer/Deutscher Hochschüler aus Ländern der Ungarischen Krone). Az első vándormadár-csoportot Theodor Fabini alapította Segesváron a Bischof-Teusch Gimnáziumban. A katolikus Frankonia legényegylet a németországi Katolikus Német Legényegyesületek Szövetsége (Cartellverband der katholischen deutschen Studentenverbindungen (CV)) tagja volt. – Folberth, Otto (Hg.): *Stefan Ludwig Roth: Gesammelte Schriften und Briefe*. 7. kötet, Berlin, De Gruyter, 1964. 78–80.; Tafferner, Anton: Ungarndeutsche Studentenvereinigungen unter Jakob Bleyer. Teil I. *Suevia Pannonica. Archiv der Deutschen aus Ungarn*, 1966. 40–41.; Spannenberger, Norbert: Ungarndeutsche akademische Jugend in der Zwischenkriegszeit. *Suevia Pannonica. Archiv der Deutschen aus Ungarn*, 1997. 41–48., itt: 42.; Reissenberger, Wolf: *Das verlorene Paradies. Erinnerungen an eine siebenbürgische Jugend*. Stuttgart, Leopold Stocker, 1986. 113. Ziemer, Gerhard-Wolf, Hans: *Wandervogel und Freideutsche Jugend*. Bad Godesberg, Voggenreiter, 1961. 294–297.; Albrich, Gerhard-Hockl, Hans Wolfram-Christ, Hans: *Deutsche Jugendbewegung im Südosten*. Bielefeld, E. und W. Giesekeing, 1969. 22–26., 33–36., 42–51.

⁷ Somlai Péter Ferenc: *A magyarországi németség története a Budai-hegyvidéken Budakeszi település példáján (1935–1946)*. PhD-disszertáció. Budapest, 2014. 17–20.

visszatérve a faluba nem találták helyüket.⁸ A magyarok új stratégiai természetesen növekvő konkurenciát is generálhattak helyben a németeknek, ami az etnikai ellentéteket is kiélezte. Ez a helyzet potenciálisan megteremtette a politizálódáshoz és az etnikai emancipációhoz szükséges társadalmi, gazdasági alapot.

Mindemellett kétségtelen, hogy az 1918–1920-as összeomlás minden egyes csoportot önmaga újradefiniálására készítetett, s ez alól a németiség sem lehetett kivétel. Erre ösztönözte, hogy egy rövid átmenet után a magyar kormányzat, illetve politikai és társadalmi elit a nemzeti homogenizáció újabb hullámát indította el, ami az iskolaügyben, a szervezkedési szabadság akadályozásában, az anyanyelvi hitélet kérdésében és a leventeszervezet által kiváltott konfliktusokban vált leginkább láthatóvá.⁹ Az általános gazdasági pangás a húszas években egyelőre ugyan nem rengette meg a hazai németiség gazdasági pozícióit, Magyarországon etnikai színezetet mutató földreform sem volt, de az elhúzódó recesszió a megszokott gyarapodás tempóját vélhetően jelentősen korlátozta, majd a gazdasági világválság ezeket a pozíciókat alaposan erodálta. Bár a válság a németeket talán kevésbé sújtotta, hiszen a specializáltabb termékeknek kevésbé csökkent az ára, mint a gabonának,¹⁰ de a kevésbé összetett terménystruktúrával gazdálkodó alsóbb rétegek számára, melyek 1920 után már a német agrárlakosságnak egyértelműen a többségét adták,¹¹ jóval nagyobb megrázkódtatást jelentett. Ezzel a korábban oly kitűnően működő gazdasági rendszer és vele a szolidaritás is, rajtuk keresztül pedig a faluközösség is elindult a bomlás útján.¹²

A gazdasági világválságra pedig már nemcsak gazdasági alapú válasz érkezett, hanem etnikai is. Bleier Jakab és a körülötte csoportosuló vékony elitréteg, majd a népi német bajtársak és a Volksbund eredményességének éppen az volt az egyik kulcsa, hogy a gazdasági szükséghelyzetet sikeresen kapcsolta össze a németiség diszkomfortját előidéző egyéb tényezőkkel, s mindezek hatására a németiség egy-

⁸ Erdei Ferenc: A makói parasztság társadalomrajza. In: Kulcsár Kálmán (szerk.): *Erdei Ferenc összegyűjtött művei*. Budapest, Akadémiai, 1980. 9–69., itt: 44.; Seres József: Kunágota község társadalomrajza I–III. *Magyar Gazdák Szemléje* 1936. 429–436., 472–484., 522–536.

⁹ Tilkovszky Loránt: A magyarországi német mozgalom válságának kibontakozása (1930–1932). In: Kanyar József (szerk.): *Somogy megye múltjából*. Levéltári évkönyv 10. Kaposvár, Somogy Megyei Levéltár, 1979. 403–445., itt: 414.

¹⁰ Kopasz Gábor: Az 1929–32. évi világgazdasági válság hatása a Dél-Dunántúlon. *Baranyai Helytörténetírás*, 1974–75. 353–378. Ezt támasztja alá, hogy a gabona vetésterülete 1935-ben a németek által lakott megyékben 35–40% körül, mozgott, míg az Alföldön az 50%-ot is meghaladta. – Hajdu Tibor–Tilkovszky Loránt (szerk.): *Magyarország története*, 8. kötet: 1918–1945. Budapest, Akadémiai, 1976. 735. Ennek ellenére a világviszonylatban Magyarországon legalacsonyabbra csökkenő gabonaárak súlyos tehertételt jelentettek. – Honvári János (szerk.): *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig*. Budapest, Aula, 2000. 372. A gazdasági világválság kedvezőtlen hatásait fokozta az 1934-ben és 1936-ban tapasztalt aszály miatti jelentős (akár 20%-os) termés kiesés is. I. m. 731. A mezőgazdaság csak az 1930-as évek második felében érte el a válság előtti szintet.

¹¹ Bellér Béla: *A magyarországi németek rövid története*. Budapest, Magvető, 1981. 146.

¹² Seewann, Gerhard: *A magyarországi németek története*, 2. kötet. 1860–2006. Budapest, Argumentum, 2015. 178.

re inkább érzékenyebbé vált az etnikai emancipáció kérdésére, ennek keretében a mobilizációra és a politika iránti fogékonyságra. Vezetőik el tudták hitetni velük, hogy a német közösségek gazdasági lejtmenete nemcsak a válság következménye, hanem az etnikai különbözőségüké is. S mivel ehhez érvként fel lehetett sorolni a hatóságok magtartását, az egyházak merevségét, az iskolakérdés problémáit, a névmagyarosítást stb., hihető megközelítésnek tűnt, hogy mindez csak etnikai önszerveződéssel ellensúlyozható.

A világháborúval, valamint az osztrák, majd német társadalmi szervezetek aktivizálódásával, illetve a határon túli németek gondozását a nagypolitika rangjára emelő Gustav Stresemann külügyminiszterrel Németország léte, kulturális rokonsága, népközségi propagandája éppen ezzel egy időben vált jobban a magyarországi németiség számára érzékelhetővé, így a két folyamat felerősítette egymást.

Adódott azonban a kérdés, hogy e németésen belül kiknek a mozgósítását lehetett az adott körülmények között elérni? Bleyer ebben meglehetősen tudatos volt, hiszen eleve lemondott a teljesen vagy részben asszimilálódott városi németeségről, beleértve a német ipari munkásokat is, akik a magyarországi szociáldemokrácia egyik tartóoszlopát képezték, s érdekeik védelmét elsősorban politikai alapon képzelték el.¹³ Így csak az agrárium világát vehette célba. Valószínűleg helyesen ismerte fel, hogy a csoport nélküli etnicitás¹⁴ időszakának leáldozott, és a németesség csak akkor kerülheti el a további eróziót, ha megszerveződik, s a partikuláris rögzültségen felülemelkedve a bakonyi, Buda környéki, baranyai stb. svábok képesek lesznek „magyarországi németté” válni. Ezen a csoportszerveződésen belül ugyanakkor eminens jelentőséggel bírt egy alcsoport megteremtése: a felnövekvő generációkat ugyanis mindenképpen meg kellett tartani a németesség számára.

A csoporttagsághoz kötődő identitás megőrzése szempontjából ugyanis rendkívüli jelentőséggel bír, hogy az nemzedékről nemzedékre reprodukálódjon, és emiatt szükségesek hozzá azok az intézmények, amelyek elengedhetetlenek az identitás hordozásához és továbbadásához. Ilyen identitást hordozó intézmények lehettek a németesség számára az egyház és a vallási szervezetek (különösen ott, ahol a vallás az etnikai különbséghez kötődik, pl. Erdélyben), a társadalmi egyesületek, a sajtó vagy olyan kevésbé kézzel fogható „intézmények”, mint a folklór, a történelem, a kulturális hagyományok, a névhasználat, a közösségi ünnepek vagy a Németországgal és egyéb német területekkel fenntartott kapcsolatok.¹⁵

¹³ Seewann, 2015. 2. kötet. 175–179.; Tilkovszky, Loránt: Die Nationlitätenfrage und die Sozialdemokratie in Ungarn 1918–1948. *Acta historica Academiae Scientiarum Hungaricae: a Magyar Tudományos Akadémia történelemtudományi közleményei*, 1989/1–4. 149–167.; Tilkovszky Loránt: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt tevékenysége a német nemzetiség körében, 1919–1931. *Párttörténeti Közlemények*, 1982/4. 63–105.

¹⁴ Brubaker, Rogers: *Ethnicity without groups*. Cambridge–London, Harvard University Press, 2004.

¹⁵ Homišinová, Maria: *Identitás, nyelvhasználat, asszimiláció. Etnikai folyamatok magyarországi kisebbségi családokban*. Budapest, MTA Kisebbségkutató Intézet – Gondolat, 2008. 95.; Assmann, Jan:

A csoportidentitás kapcsán azonban a csoportkohézió, a belső szolidaritás és a helyi szervezettségi szint is fontos indikátorok voltak,¹⁶ ezen a téren pedig a németek tradicionálisan jó eredményeket tudtak felmutatni.

Valószínűleg inkább hátráltató tényezőnek számított a csoportidentitás megteremtése szempontjából, hogy a magyarországi német agrárnépesség a paraszti társadalom teljes rétegződését felmutatta, s meghatározó ereje a széles középparaszti réteg volt, melynek mentalitásában meghatározó szerepet játszott az óvatosság, a kivárá. Hasonlóan gátló adottság volt az egyes agrárrétegek elkülönülése is, amit a cél érdekében mindenképpen át kellett hidalni. A többi népcsoportnál a szegényebb paraszti rétegek voltak túlsúlyban, ami már önmagában véve is szélesebb platformot nyújtott a meglévő viszonyok átalakítását célzó társadalmi önszerveződésre. De nem segítette elő a folyamatot a földrajzi széttagoltság sem, amely ráadásul összekapcsolódott a különböző régiókban élők eltérő gazdasági és társadalmi hátterével is.

A német ifjúság dinamizálása a húszas évek végéig nem öltött érzékelhető méreteket. A Magyarországi Német Népművelődési Egyesület ugyanis az iskolákkal kapcsolatos szabályozások, valamint a kormány által meghatározott 24 éves belépési korhatár miatt nem fért hozzá a német ifjúsághoz.

Az ifjúság emancipációjának, mobilizálásának és politizálódásának feltételei

A huszadik század második feléig nem kerekedett felül az az álláspont, hogy a gyermekek és a fiatalok esetében kívánatos az önállóság, az önálló felelősségvállalás, a közügyekben való részvétel, vagyis hogy elismerjék cselekvő ágensi szerepüket. A két világháború közötti időszak Magyarországon sem lehetett erről szó, de ekkor vetült fel egyáltalán annak igénye, hogy a gyermekekkel és az ifjakkal külön társadalmi szubkultúráként kell és szükséges foglalkozni. Trianon után elsősorban korosztályokra szabottan akarták beilleszteni az ifjúságot a nemzetstratégiába, s elvárták tőle, hogy az aktualizált nemzeti érdekek hordozóiként funkcionáljon. Az autoriter berendezkedésű Magyarország a dualizmus korszakából megörökölt, Trianon traumájával és következményeivel súlyosbított állami és kisebbségpolitikája a nemzeti érdekek mindenekfelett állóságát és az ezt képvi-

Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in früheren Hochkulturen. München, C. H. Beck, 1999.; Seewann, Gerhard: *Ungarndeutsche und Ethnopolitik. Ausgewählte Aufsätze.* Budapest, Osiris–MTA Kisebbségkutató Műhely–MNOÖ, 2000. 95.; Lantosné Imre Mária: Egyesületek, vallásos társulatok közösségteremtő szerepe. In: Eperjessy Ernő–Krupa András–Ujváry Zoltán (szerk.): *Nemzetiség – identitás. A IV. Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató konferencia előadásai.* Békéscsaba–Debrecen, Ethnica, 1991. 295–298.; Nagy Olga: *Az egyház (vallás) szerepe az identitás megőrzésében.* In: Eperjessy–Krupa–Ujváry (szerk.), 1991. 330–332.; Kriza Ildikó: Etnikus identitás, nemzeti önismeret. In: Eperjessy–Krupa–Ujváry (szerk.), 1991. 283–286.

¹⁶ Homišinová, 2008. 35.

selő konzervatív-nemzeti-keresztény politikai oldal mindenhatóságát és örökérvényűségét az ifjúság maradéktalan birtokbavételével kívánta fenntartani. A politikai elit ezért nem volt érdekelt abban, hogy elinduljon bármiféle önjáró ifjúsági emancipáció, ami azzal fenyeget, hogy esetleg kicsúszhat az ellenőrzése alól.¹⁷

Az állami stratégia megvalósítása azonban meglehetősen kezdetleges volt. A már meglévő szervezetekben, főleg a Magyar Cserkész Szövetségben továbbra is egyfajta elitista ifjúságszervezés valósult meg, s az lett volna a feladata – a politikai elithez hasonlóan –, hogy a megfelelő irányba kormányozza a többséget. Magyarországon ez a szűk réteg viszont nemigen tudta kiépíteni a kapcsolatot az ifjú generáció nagyobbik része felé, s ezért mindig is magát továbbörökítő elitifjúság maradt.¹⁸ Ennek ellensúlyozását jelenthette volna elvileg az újdonsült leventeszervezet, amely a húszas évek végéig meg sem közelítette azt a szervezettséget, hogy az ifjúság jelentősebb részét szárnyai alá vehesse.¹⁹ Nem voltak képzett, ifjúsággal foglalkozó szakemberei, amit az is mutat, hogy toborozták a leventeoktatókat, továbbképzésük pedig kezdetleges volt.

A diákok iskolán kívüli egyesületi tevékenységét a magyar rendszer gyakorlatilag soha nem nézte jó szemmel, így felnőtteket is tömörítő szervezeteknek egyáltalán nem lehettek tagjai, az iskolán kívüli ifjúsági szervezetek létesítését és ellenőrzését pedig a Vallás- és Közoktatási Minisztérium tartotta szigorú ellenőrzés alatt, már 1918 előtt is.²⁰ Így Magyarországon az ifjúság emancipációjának nem nyílt nagy tér. A kormányzat, valamint a mögötte álló társadalmi és politikai elit értelemszerűen abban sem volt érdekelt, hogy a nemzetstratégiáján kívül eső etnikai jellegű ifjúsági szerveződések toleráljon. Így az ifjúság elitjét összefogó cserkészek és egyházi ifjúsági szervezetek, valamint a tömegeket fokozatosan átfogó Levente mellett nem tűrt meg konkurenst. Ezt jól mutatja az is, hogy a német egyetemi és főiskolai hallgatókat tömörítő Suevia mindvégig elfogadott alapszabályok nélkül, megtúrt illegalitásban, peremre szorítva volt kénytelen ifjúsági munkát végezni.

Nem kedvezett a szerveződésnek, hogy az ifjúság előtérbe kerülésének olyan időszakban kellett volna megtörténnie, amikor a németek csoporttá formálása is még csak megvalósítandó program volt, s ennek egyelőre bizonytalan eredményei még csak részben mutatkoztak. Így a két folyamat egymásra torlódott, jóllehet a németek etnikai csoportképzése az ifjúság csoportképző folyamatai nélkül nem lehetett tartós.

¹⁷ Vö. Az ifjúság nem társadalmi probléma, hanem a társadalom erőforrása. *Család, Gyermek, Ifjúság*, 2010/1. 26.

¹⁸ Csizmadia Ervin: Mozog-e az ifjúság? Tézisek egy lehetséges ifjúságértelmezéshez. *Napjaink*, 1988/7. 16–18., itt: 16.; Karikó Sándor: Az „ifjúság” elvétele és trónra emelése? *Iskolakultúra*, 1999/5. 10–20., itt: 10.

¹⁹ Gergely Ferenc–Kiss György: *Horthy leventéi. A Leventeintézmény története*. Budapest, Kosuth, 1976. 83–89.

²⁰ P. Miklós Tamás: „Ifjúsági szerveződések évszázadai” – gyermek- és ifjúsági szervezetek a XIX–XX. századi Magyarországon. *Új Pedagógiai Szemle*, 1997/11. 35–43.

Felvetődik a kérdés, hogy a német közösségek merevnek tűnő világában létezett-e olyasfajta elidegenedés, ami kiválthatta volna az ifjúság önálló szereplővé válását? Vagy egy olyan modern jelenséggel állunk szemben, amely nem léphetett ki az urbánus terekből? Az eltérő etnicitás vajon eredményezett-e idegenségérzést? A gazdasági válság a régi gazdasági-társadalmi rendszerbe vetett hitet is alaposan megingatta, már korántsem volt meggyőző annak perspektivikussága. (Jóllehet a mezőgazdaság fejlődése, „iparosodása” már korábban is ebbe az irányba mutatott.) Mindez megteremtette a szerveződés táptalaját vidéken is.

Jól érzékelhető nyitottság és elköteleződésre való hajlam azonban egyedül a fővárosban mutatkozott, mindenekelőtt a korábbi hagyományokra épülő, egyfajta urbánus és értelmiségi jelenséggé megjelenő Sueviában – a 18 év feletti korosztályra korlátozva. A vidéki németek esetében ezek az önszerveződési hagyományok lényegében elhanyagolhatónak számítottak, mivel azok a német területek, ahol ezeknek értékelhető előzménye volt (Bácska, Bánát, Szászföld) elkerültek az országtól. Mivel vidéken akkora elidegenedés bizonyosan nem volt, hogy beinduljanak az önálló emancipációs folyamatok, a német ifjúság terén mesterséges beavatkozásra volt szükség. Az emancipáció gondolatát kívülről kellett adaptálni, ami már önmagában is felveti a kérdést, hogy valójában emancipációról volt-e szó?

A szerény emancipációs kezdeményekre azonban rátelepült a Népművelődési Egyesületből kiinduló ifjúsági mobilizálás, amely az etnikai megmaradás érdekében az ifjak maradéktalan megszervezését vizionálta. Ennek természetesen a korosztály politizálódásával is együtt kellett járnia. A magyarországi kisebbségpolitika megváltoztatásának kikényszerítéséhez ugyanis a kisebbségeket – és első helyen a német kisebbséget – ki kellett szabadítani a tárgyszerepéből, aktív aktorrá kellett változtatni őket, hogy a rájuk nézve hátrányos kisebbségpolitikával szemben hatékonyan léphessenek fel. Ehhez szükség volt a politikum világába belépő ifjakra, mivel az idősebbek nem így szocializálódtak: ki kellett termelni egy harcosabb, a magyar nemzetiségpolitikával szembehelyezkedő németiséget. Saját minta híján Németországból vették át ennek a technikáját, így azonban az onnan érkező szellemiség beáramlásának sem lehetett gátat szabni.

Csoportképző törekvések a csoportképzésen belül

Bleyer Jakab, az MNNE ügyvezetője számára a német identitás fenntartását biztosító és elősegítő csoportképzésen belül tehát kulcskérdés volt a német fiatalság identitásának megőrzése, mert a németiség jövőjét csakis egy kisebbségi értelmiség kinevelése biztosíthatta hosszútávon.²¹ Ennek pedig alapvetően két záloga volt: a német iskola és az ifjúságot is magába foglaló mozgalom. Nem véletlen, hogy

²¹ Tilkovszky Loránt: A nemzetiségi identitás vállalásának problémái hazánkban a 20. században. In: Sisák Gábor (szerk.): *Nemzeti és etnikai kisebbségek Magyarországon a 20. század végén*. Budapest, Osiris–MTA Kisebbségkutató Műhely, 2001. 143–152., itt: 146.

a kisebbségi törekvések és a többségi elképzelések éppen e két területen ütköztek össze leghevesebben. Ez mutatkozott meg abban az 1928 eleji memorandumban, amely egyelőre az ifjúság felsőbb korosztályainak megszervezését indítványozta: „A főiskolákon és egyetemeken engedtessek meg hivatalosan, hogy a hazai német kisebbséghez tartozó ifjúság jóváhagyott alapszabályú egyesületekben tömörülhessen.”²² A követelés nem vonta kétségbe a leventeszervezet jogát az ifjúság nevelésére, de ott is előzékenységet várt el a nyelvhasználat terén.

Az 1930-as évek elejét megelőzően a német kisebbség minden megmozdulása a magyar kormánnyal való békés megegyezést kereste. A kormány azonban ezt a legtöbb esetben nem honorálta, vagy ha mégis, akkor sem maradéktalanul és meggyőződésből, mivel a kisebbségpolitikára nem a két fél közötti interakciót feltételező területként tekintett, hanem teljes egészében a maga számára tartotta fenn a döntés jogát.²³ Pedig ebben az időszakban a nyelvi és kulturális jogokon kívül a német kisebbség még nem várt semmi mást a kormányzattól, nem kívánta kétségbe vonni a magyarság szupremáciáját, valójában lojalitása sem volt megkérdőjelezhető.

Mindezt a kormányzat is pontosan tudta. Egy 1930. novemberi emlékiratban maga is beismerte, hogy a döntően német agrárlakosság semmilyen politikai ambíciókkal nem rendelkezik, mert politikai képviselőt a meglévő, nem etnikai alapon szerveződő országos pártok révén biztosítottak tartja.²⁴ A kormány az MNNE „veszélyességét” is csekélynek látta. Mégsem érezte szükségét annak, hogy az 1918 előtti időknél sokkal erősebben felszínre törő pángermanizmusfóbiát ellensúlyozza, mivel ezt a kártyát szükség esetén saját politikai céljaira is kijátszhatta.²⁵ Egy másik ugyanekkor készült memorandum azonban a weimari külpolitikát elemezve arra a nyugtalanító megállapításra jutott, hogy bár a hivatalos német külpolitika beavatkozásától nem kell tartani, de a német védegyesületek népközösségi gondolatot hangoztató, támogató tevékenységének a szomszédos országokban már mutatkoznak a kedvezőtlen hatásai. Az ösztöndíjakat, a kiránduló csoportokat, főleg a vándormadarakat, a könyv- és folyóirat-küldeményeket veszélyesnek és ezért kerülendőnek tartotta. A magyarországi németek esetében

²² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) Miniszterelnökség. Nemzetiségi és kisebbségi osztály. (K 28) 210–1929–C–1989. Emlékirat a magyarországi német kisebbségnek nyelvi fennmaradására és kulturális fejlődésére vonatkozó kívánságairól és e kívánságok kielégítésére alkalmas módokról és eszközökről.; Bundesarchiv [Német Szövetségi Levéltár] Berlin (BArch) NS 43/44, 40. skk. Die Wünsche der ungarländischen Deutschbewegung. Abschrift ohne Datum.

²³ Vö. Spannenberger Norbert: *A magyarországi Volksbund. Berlin és Budapest között*. Budapest, Lucidus, 2005. 63.

²⁴ MNL OL K 28 13. cs. 57. t. A nyelvi kisebbségek helyzete a csonka Magyarországon. Emlékirat. Idézi Spannenberger Norbert: *A Volksbund. Egy népcsoport nemzetiszocialista szervezete vagy emancipációs kisebbségi egyesület? Aetas*, 2000/4. 50–63., itt: 51.

²⁵ Seewann, 2015. 2. kötet. 151.

azonban még csak „egyfajta szimpátiáról” beszélt, amit Berlinnel együttműködve ellensúlyozhatónak vélt.²⁶

Mivel az iskola többnyire nem szolgálta a német fiatalok nyelvi-kulturális költődéseinek megerősítését, az MNNE nem fért hozzá a német ifjúsághoz. Eltérően ugyanis a Volksbund későbbi gyakorlatától, nem gondolt arra, hogy a családi szocializációba kívülről avatkozzon bele. Arra pedig egyelőre nem sok esély volt, hogy a kormány engedélyezzen egy etnikai alapú ifjúsági mozgalmat.

Ezt a helyzetet az MNNE a németországi kapcsolatok felélénkítésével igyekezett kompenzálni. A két féléves németországi egyetemi ösztöndíj mellett felsőoktatásban nem részt vevő fiatalokat is kiküldtek szakirányú tanfolyamokra. 1929-ig ezek a kapcsolatok vélhetően a húszas években általában jellemző szinten maradtak, Stresemann halálával azonban az energikusabbá váló német külpolitika ezen a téren is nagyobb támogatást helyezett kilátásba.²⁷

Bleyer még a húszas évek végén, sőt 1930-ban is fenntartotta azt a több mint egy évtizedes nézetét, hogy a németiséget eltérő népiségi kultúrája mellett is a magyar nemzet részének tekinti,²⁸ de ebben az időben már komoly lépéseket tett az identitásmenedzsment hatékonyabbá tétele érdekében, ez pedig – levonva a tanulságot a magyar kompromisszumképtelenségből – a Németországhoz való további közeledéssel járt együtt. Útkeresésének legfontosabb pillérei a következők voltak: a magyarországi németiségre vonatkozó – mind belföldi, mind birodalmi német – tudományos kutatások ösztönzése, ezzel összefüggésben a *Deutsch-ungarische Heimatsblätter* című folyóirat életre hívása, a magyarországi németek gazdasági tevékenységét, de egyúttal a birodalomhoz fűződő gazdasági kapcsolataik elmélyítését szolgáló gazdasági iroda felállítása az MNNE-n belül, a német turizmus népiségi célú, irányított felhasználása a magyarországi német mozgalom segítésére.²⁹ Az új irány intézményesüléseként pedig 1931 augusztusában megalakult a *Sonntagsblatt* körül működő informális fórum Német Munkaközösség néven (Deutsche Arbeitsgemeinschaft um das Sonntagsblatt), amely Bleyer elnökletével rendszeresen ülésezve dolgozta ki az MNNE új munkaprogramját, stratégiáját, a magyar kormánnyal szemben alkalmazandó taktikáját.³⁰

²⁶ MNL OL K 28 13. cs. 57. t. 1930. november 18-i jelentés. Idézi Spannenberger, 2000. 51–52.

²⁷ A belügyminisztérium helyettes államtitkára már 1929-ben kifakadt ennek kapcsán: „Ha német kultúregyesületeknek ezen gazdasági tanulmányutakkal hátsó céljaik nem lennének, akkor ezeket a tanulmányutakat bent, az ország területén is megrendezhetnék, hiszen kétségtelen, hogy erre bőséges tanulmányi anyagot találnának idehaza is. Ám a Németországba kiküldött ifjakat egy ügyesen rendezett tanulmányi kirándulás és figyelmes vendéglátás keretében úgy szaturálni lehet a nagynémet eszmékkel, hogy hazajöve előharcosai lesznek a kultúregyesületek mindjobban átlát-szó törekvéseinek, melyek nem kevésbé lehetnek veszedelmesek, mint a békeévek oláh nemzeti-ségi törekvései”. – Magyar kir. belügyminiszter rendeletéből a helyettes államtitkár a magyar kir. miniszterelnöknek. Budapest, 1929. június 5. MNL OL K 28 210-1929-1311.

²⁸ Tilkovszky, 1979. 405.

²⁹ Tilkovszky, 1979. 406–407.

³⁰ Az alapítónyilatkozatot 35-en írták alá, majd a testület létszáma 42-ben állapodott meg. Tagja volt mindenki, aki a következő időszakban az MNNE felpozíciójában, majd a Volksbund

Abban a pillanatban, amikor egy évvel később Bleyer lemondott az MNNE vezetéséről az addigi negatív tapasztalatokból levont következtetései miatt, és minden érintett számára egyértelművé tette, hogy a magyarországi németeknek választania kell a teljes asszimiláció, vagy a konfrontatívabb – esetlegesen Németországból még inkább támogatott –, radikálisabb irányvonal között, az ifjúság kérdése gyakorlatilag változatlan formában ismét előkerült: a német nyelv használata a Leventében, a magyar vezényleti nyelv megtartása mellett, az évek óta megtúrva, de végeredményben elfogadott alapszabályzat nélkül, törvénytelenül működő Suevia engedélyezése,³¹ magyarországi diákok legális németországi ösztöndíjjuttatása.³²

Az ifjúságszervezés gyakorlata

Az etnopolitikai, gazdasági és szociális környezet révén megteremtődött némi fogékonyság az ifjúságban, illetve annak egy részében az emancipációra, de irányított segítségre volt szüksége, melyet éppen a huszonévesek korosztálya, a Német Munkaközösség Basch Ferenc körül csoportosuló suevianus tagjai nyújtottak neki, megvalósítva ezzel egyfajta generációs szocializációt.

Baschék hatására az MNNE aktivitása valóban látványosan megnövekedett. 1933-tól két pilléren kezdték el kiépíteni a mozgalmat: egyrészt olyan kurzusokat tartottak, amelyeken a résztvevőket szervezésre buzdították és vélhetően ennek menetével ismertették meg őket, másrészt ünnepségekkel és kulturális rendezvényekkel kívánták a falusi lakosság széles körét megnyerni.³³ Így gyakorlatilag 1934 januárjától rengeteg rendezvényt tartottak, melyek nemritkán komoly tömegeket mozgattak meg.

A Suevia tagjai 1934 nyarán öt 3–6 tagból álló csoportokban keresték fel a német településterületeket, hogy helyzetelemzést készítsenek a németiség állapotáról s ezzel együtt dinamizálásának lehetőségeiről. Egy terjedelmes, Berlinbe is elküldött jelentésük ez alapján kétségbeejtő helyzetről számolt be: a nyelvtudás hiányáról, a helyi hatóságok magatartásáról, az anyagi helyzet romlásáról, a közö-

létrehozásában oroszlánrészt vállalt. Így többek között: Bleyer Jakab (Budapest), Kussbach Ferenc (Budapest), Steiner Károly (Pécs), Leber Lajos (Törökbálint), Faulstich Egyed (Németbóly), Teppert János (Villány), Derner Henrik (Hidas), Albert Miksa (Budapest), Basch Ferenc (Budapest), Rothen Ferenc (Budapest), Faul-Farkas János (Zsámbék), König Antal (Budapest), Mühl Henrik (Bonyhád). – Tilkovszky, 1979. 430–431.

³¹ Az 1924 végén alakult Suevia alapszabályainak jóváhagyását a kormány 1934-ben is megtagadta, de működését továbbra sem akadályozta. – Bellér Béla: *A Volksbildungsgvereintől a Volksbundig. A magyarországi németek története 1933–1938*. Budapest, Új Mandátum, 2002. 28.

³² Tilkovszky, 1979. 420.

³³ Az első szervezői kurzusokat 1933. november–decemberben Varsádon, Mekényesen, Bátaszéken és Lippón tartották, majd karácsony után a következő körben Véménden, Izmányban, Mórton, Szederkény-Nyomján és Vaskúton. – Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára (MNL BaML) Baranya vármegye főispánjának bizalmas iratai, (IV 401. a.) 198/1936.

nyösségről, az MNNE változó fogadtatásáról, az iskola és templom magyarosító hatásáról.³⁴

A helyzetfelmérés egyúttal az ifjúság megszólításának programjához is értékes felismeréseket szolgáltatott. Mivel az MNNE az alapszabályzatban megszabott belépési korhatár miatt alkalmatlan volt az ifjúság megszervezésére, s a hatóságok ezt amúgy is meggátolták volna, ezért a meglévő magyar ifjúsági szervezetek német érdekeket szem előtt tartó befolyásolását tekintették a siker legfőbb zálogának. Követendő példának tartották Leber Lajos törökbálinti tevékenységét, aki-nek révén a több száz tagot számláló legényegylet sikert a német népiség gondozásának legfőbb terepévé tenni. Az adottságok miatt szilárd, német intézményi keretekre építő ifjúsági tevékenységet egyelőre nem tartottak vidéken lehetséges-nek, a kötetlen formában zajló ének- és játszócsoportok kialakítását viszont annál inkább. Ezek aztán már helyben adhatták tovább a missziót; az ifjakkal dalokat, táncokat tanítottak, mulatoztak velük, s a német nyelv használatára ösztönöz-ték őket.³⁵

A cél az volt, hogy mindenki számára világossá tegyék az új irányzat törek-véseit. A feladatok és célkitűzések között abszolút prioritásra tett szert ezekben a hónapokban az „új típusú ifjúság” megteremtésének programja. Az asszonyok és az ifjabbak, a fiatal lányok jól fogadták a kezdeményezést, hajlandónak mutat-koztak az együttműködésre, s ez igazolni látszott a fordulat szükségességét. 1934. december 4–7. között Kétyen is megtartották az első ifjúsági tanfolyamot, amely az ilyesfajta rendezvények későbbi módszertana szempontjából is mintaadónak bizonyult.³⁶ A megnövekedett önbizalomra vallott a rendezvényt személyesen megnyitó Baschnak az az egyébként helytálló állásfoglalása, miszerint az alapsza-bályok – az eddigi tiltások ellenére – lehetőséget adtak az ilyesfajta tanfolyamok tartására, és a jövőre nézve hasonló rendezvények sokaságát helyezte kilátásba.³⁷ Az ifjúságot is megszólította, arra intette őket, hogy „a rájuk küzdelmeikben váró nagy feladatokra igaz németek módjára hűséggel és becsülettel készüljenek”.

1935-ben Baranyában is felélénkült az MNNE helyi csoportjainak megalakítá-sa, a Volksbund későbbi törzsterületén ekkor indult csak be igazán az egyesületi munka. Az év nyarán azonban Kussbach megszellőztette a németországi titkos tá-mogatások ügyét, ezért elapadtak a német pénzforrások, s ez nem segítette a szer-

³⁴ Tilkovszky Loránt: *A budapesti Suevia vándorcsoportjainak jelentései a magyarországi né-metség helyzetéről 1934 nyarán*. In: Bösze Sándor (szerk.): *Somogy megye múltjából. Levéltári év-könyv 31*. Kaposvár, Somogy Megyei Levéltár, 2000. 89–108., itt: 91–92.

³⁵ Tilkovszky, 2000. 93., 97., 99., 106–107.

³⁶ MNL OL K 28 210-M.E.-1935-C-15090. 1934. december 7.; MNL OL K 28 210-M.E.-1935-C-15090. 1934. november 19.

³⁷ Az MNNE alapszabályának 3. paragrafusa így szólt. „Célja elérésére az egyesület közhasznú, az általános műveltséget terjesztő német nyelvű folyóiratokat és könyveket ad ki, kulturális előadá-sokat, tanfolyamokat, kiállításokat, hazafias és népiünnepélyeket rendez úgy a tagok, mint az ifjúság részére, könyvtárakat és muzeális gyűjteményeket alapít, iskolákat állít fel, ösztöndíjakat és jutalma-t adományoz”. – MNL OL K 28 210-M.E.-1935-C-15090.

vezés hatékonyságát.³⁸ A szervezés amúgy is „hullámszó módon” zajlott, és állandó hangulatváltások kísérték, s ez valójában az egész korszakban így maradt. A nekibuzdulásokat a német nyelv következetesebb használata, aktívabb nemzetiségi tevékenység, az ifjabbak esetében kihívóbb magatartás és helyenként a nemzeti-szocialista Németországból kölcsönzött külsőségek alkalmazása jelezte, a leszálló ágban mindezeknek az ellenkezője vált dominánssá a településeken. Az MNNE két konkurens irányzatának harcában egyre inkább az új irányzat kerekedett felül. Érdeklődés és hallgatóság akkor is volt helyben, ha a „rég”i” vonal emberei érkeztek az egyesület színeiben előadásokat tartani, de a jelen lévő hatóságoknak is feltűnt, hogy a hallgatóság mennyire rezignáltan fogadta ezeket a beszédeket.³⁹

A „Basch-csoport” félreállítására 1935-ben elapasztotta az egyesület iránti lelkesedést a vidéki lakosság körében, s az emberek inkább kivártak, visszahúzódtak, mivel nem tudtak vagy nem akartak nyíltan állást foglalni a népcsoport vezetésén belül dúló vitában. (Csupán néhány helyi csoport fejezte ki nyíltan szolidaritását az új irányzattal.⁴⁰) Baschék lényegében illegálisba szorultak, nyilvános rendezvényeket nem tarthattak. Pedig éppen erre az időre kristályosodott ki az a 17 pontos program is (A magyarországi német mozgalom kívánságai), melynek 11 pontja egyértelműen az ifjúsággal foglalkozott.⁴¹

1936–1937-ben a Népinémet Bajtársak óvatosan exponálták magukat, titokban szervezkedtek, leveleztek. Személyesen keresték fel a helyi vezetőket, és egy helyen csak rövid időt töltöttek. Az ifjúságszervezés azonban elindult az intézményesülés útján. A korcsoport különálló egységként való kezelése a bajtársi szövetségben az első megvalósult szervezeti kezdemény volt, Ifjú Bajtársak Szövetsége (Jungkameradschaft) néven.

A bajtársakhoz hasonlóan az ifjúbajtársak is minden korábbinál élénkebb szervező tevékenységbe fogtak, aminek kézzel fogható jele volt, hogy a budapesti központ tagjai egyre intenzívebben járták a vidéket (a források alapján leginkább Sváb Törökországot) Előfordult az is, hogy az adott programba egy-egy birodalmi német fiataalt is bevontak. A szervezést támogatták a bajtársak helyi potens embe-

³⁸ Tilkovszky Loránt: Fritz Valjavec és a magyarországi németiség (1935–1944). *Századok*, 1993/5–6. 601–649., itt: 605.

³⁹ Vö. MNL BaML IV. 401. a. 73/1936.

⁴⁰ MNL BaML IV. 401. a. 91/1936.

⁴¹ A magyarországi német mozgalom kívánságai, 1935: 1. Iskolák, 2. óvodák, 3. ismétlő iskolák, 4. középiskolák és mezőgazdasági iskolák, 5. tanár- és óvónőképzés, 6. kisebbségi iskolák részére felügyeleti szerv felállítása, 7. vallásoktatás és német nyelvű istentisztelet, 8. Leventeszervezetben a magyar vezényleti nyelv megtartása mellett német nyelvű oktatás, 9. ifjúsági szervezetek, 10. MNNE helyi csoportalapítások engedélyezése, 11. hivatali nyelvhasználat, 12. nyelvi és kulturális jogok biztosítása, 13. németiség tudományos kutatása, 14. hazugságpropaganda beszüntetése, 15. politikai ítéletek beszüntetése, 16. felsőoktatási tanári és hallgatói csereprogramok, 17. tanfolyamok a birodalomban. Herrn Dr. Leibbrand, APA der NSDAP. Abschrift, 29.12.1935 – BArch, Außenpolitisches Amt der NSDAP (NS 43/44) 40–44.

rei.⁴² 1936-ban a Huber-féle diákotthon⁴³ lakói az ország kilenc különböző vidékére rajzoltak ki, ami már tudatosabb területi eloszlást mutat a munkaszervezés terén: Christ János Baranyában, Michl József Kakasdon, Tafferner Antal Komáromban, Ráth József Mosonszentpéteren, Mann István Bácsalmáson, Böss Fülöp Mohács-Versenden, Gintner Antal Rátkán (Zemplén megye), Huber Mátyás Siklóson, Müller István Isztiméren tevékenykedett.⁴⁴

A tanfolyamok 1937-ben már komolyabb méreteket öltöttek. A szervezők minden lehetséges alkalmat kihasználtak ezek megszervezésére, legyen az mezőgazdasági kiállítás vagy félárú utazási lehetőség. A rotációs elvet alkalmazva hetek alatt több tucat fiatal tudtak felkészíteni a szervezéssel együtt járó feladatokra. Az 1–3 napos tanfolyamokon, melyekre településenként általában 1-2 fő érkezett, általában a Bajtársi Szövetség vezérkarának tagjai (Basch és Goldschmidt) is megjelentek, nemritkán birodalmi német előadók kíséretében. De Huber Mátyás és munkatársai is sok előadást tartottak.⁴⁵

A bajtársak a kiképzett ifjak számára útmutatót állítottak össze, hogy azok vezetőként miként tevékenykedjenek településükön. Javasolták, hogy minden héten egyszer pár órára jöjjenek össze a fiatalokkal, hogy a nehéz munka után együtt legyenek, foglalkozzanak a közösséggel és a népiség gondozásával.⁴⁶ Biztosan tudható, hogy 1937 tavaszától ezeket a fiatalokat olyan németországi tanfolyamokra invitálták meg, amelyek semmilyen anyagi megterheléssel nem jártak számukra, s a kiutazást már a lányok számára is lehetővé tették. (Ilyen lehetőségek valószínűleg már korábban is rendelkezésre álltak, de vélhetően csak ekkor váltak olyan rendszeressé, hogy az már a magyar hatóságoknak is feltűnt).⁴⁷

A tanfolyamok és a helyi szervezkedés megindulása kapcsán egy 1937 novemberében Huber, Basch és Goldschmidt előadói részvételével rendezett 3 napos tanfolyamról a hatóságok egyenesen arról számoltak be, hogy „az itteni ifjúsági szervezkedés („Hitler-Jugend”⁴⁸) megkezdése” a cél.⁴⁹ A magyarországi német if-

⁴² MNL OL K 28 198-M.E.-1937-C-16200. Másolat a 10.723/1937. VII. res. B. M. sz. iktatmány mellékletéből.

⁴³ Huber budapesti bérelt lakása, ami a Molnár utcában valójában a Suevia diákotthona volt, engedély nélküli diákotthonként is szolgált, s átlag 14–16 embernek adott otthont, főiskolásokat és középiskolásokat egyaránt fogadott.

⁴⁴ MNL OL K 28 198-M.E.-1937-C-16200.; MNL BaML Baranya vármegye alispánjának elnöki iratai, (IV. 410. a.) 268/1936; MNL BaML IV. 410. a. 20/1937.

⁴⁵ MNL BaML, IV. 410. a. 53. doboz, 1937–1938.; MNL BaML IV 410. a. 88/1937.; MNL BaML IV. 401. a. 49/1937.

⁴⁶ MNL OL K 28 217-M.E.-1936-C-16094.

⁴⁷ MNL BaML IV. 410. a. 77/1937.; 38/1937.

⁴⁸ A Hitler-ifjúság, eredendően Hitlerjugend a birodalmi német nemzetiszocialista ifjúsági szervezet neve volt, amit szándékosan nem adaptáltak a birodalmi határokon túl élő német népcsoportok ifjúsági szervezeteinek elnevezésére, jóllehet a mintavétel és a hasonlatosság egyértelmű volt. Magyarországon is valószínűleg e körülmény hatására, illetve a hasonlóság és azonosság további súlykolására alkalmazták az elnevezést.

⁴⁹ MNL BaML IV. 401. a. 202/1937.

júsági mozgalom véletlen vagy szándékos összemosása a németországgal a későbbiekben is gyakran felbukkant a jelentésekben.

Az ifjú bajtársak tehát már a Volksbund megalapítása előtt is folyamatosan fejlesztették és terebélyesítették regionalizált és lokalizált tevékenységüket. Ennek nyomán erősödtek meg azok a dinamizált központok, melyek a Sváb Törökország területén a Hegyhát-Völgység-Baranyai-dombság tengelyen helyezkedtek el (Mágocs, Mekényes, Bikal, Egyházaskozár, Nagyhajmás, Bonyhád-Hidas, Németbóly, Palotabozsok). Ezekre a területi központokra fókuszálva kezdték meg a hálózatépítést.⁵⁰ Baschék tevékenysége ezekben az években egyértelműen a déli területen volt a legsikeresebb. A többi német régióban a szerény forrásadottság miatt csak sejteni lehetett, hogy hasonló folyamatok indultak el, de úgy tűnik, szerényebb keretek között. 1937-ben a Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyei járásokban a főszolgabírói jelentések egyáltalán nem reflektálnak Baschék tevékenységére. Ez elvileg betudható lenne akár annak is, hogy itt a hatóságok kevésbé voltak érzékenyek erre a kérdésre, de ennek ellentmond, hogy az MNNE helyicsoporthálózatáról és rendezvényeiről mégiscsak odaadón beszámoltak. A Budapest környéki német településeken a bajtársaknak ennél jóval frekvenciátalabb politikai térbe kellett betörniük, hiszen itt a magyar szélsőséges pártok is erőteljesen jelen voltak, sőt a szociáldemokrácia is kiépített hídfőállásokkal rendelkezett.

Látva ezeket az eredményeket, a dinamikát, és azt, hogy a falusi lakosság jelentős része pozitívan fogadta az új mozgalmat, illetve konstatálva az MNNE tehetetlenségét, a hegyháti főszolgabíróban – aki amúgy is a legalaposabban kísérte nyomon a „pángermán” mozgalom minden rezdülését – 1937-re megfogalmazódott az a gondolat, hogy az MNNE kezéből lassan kicsúszik az irányítás. Ekkor azonban még úgy gondolta, hogy egy proaktív vezetés esetén megfordítható lenne a folyamat.⁵¹

A Volksbund megalapítása – a legalizált ifjúságszervezés lehetősége

Az 1938 novemberében sebtében megalakított Volksbund a Népinémet Bajtársak addig rejtetten folyó szervezkedését nem legalizálhatta azonnal, mert a kormány titkos utasítása szerint a szervezet elfogadott alapszabály nélkül semmiféle gyűlést és rendezvényt nem tarthatott.⁵² Az emiatt szerény keretek között megrendezett Volksbund-alapítógyűlésen az ifjúság központi szerepet kapott. Az egyik

⁵⁰ Erre mutat példát Faulstich Egyed esete Németbólyban, aki az ifjú bajtársak megszervezésére kisebb hálózatot is kiépített, amelynek tagjai voltak a környékből: Streit János – Püspökmárok, ifj. Keszler József, Volk György – Majs, Réder János – Nagynyárad, Beer György – Hercegtöttös, Stürzenberger Márton, Noll János, Noll Pál – Versend. – MNL BaML IV. 401. a. 119/1938.

⁵¹ 1935 és 1937 között az egyesület tagjainak 80 százalékát veszítette el, így taglétszáma 27 517-ről 5664-re csökkent. – MNL BaML IV. 410. a. 136/1937.; Seewann, 2015. 2. kötet. 277.

⁵² MNL BaML IV. 401. a. 541/1938.

jelentés beszámolt arról, hogy az ifjúság (a „Hitler-ifjúság”) is képviseltette magát a rendezvényen, s nevükben Böss Fülöp és Huber szólaltak fel, akik további erőfeszítésekre biztatták a fiatalokat: „Mindenki úgy menjen haza, mint egy apostol, különösen a Hitler-ifjak (kik erre a célra f. é. november 25- és 26-án tartott előadásokon ki lettek oktattva) minden erejükkel hassanak oda, hogy ezen ügynek a fiatalságot megnyerjék, mert csak így tudják azt a szebb jövőt elérni, amit a németországiak elértek.”⁵³

1939 elejétől viszont már folyamatosak voltak a Volksbund alakuló gyűlések, amelyeken immár nyilvánosan is külön egységként kezelték az ifjú bajtársakat. Ezek helyi vezérkarát szinte mindenhol meg is választották, azonban továbbra is anélkül, hogy ez vertikálisan is önálló szerveződést jelentett volna az egyesületen belül. Egyre nagyobb számban csatlakoztak a fiatalok, s most már általánossá vált, hogy egyes helyi vezető emberek házánál gyülekeztek: az új forma új közösségi eseményt is magával hozott, erre ugyanis a korábbi évek nem adtak lehetőséget.⁵⁴

1939. január 1-től a Volksbund a rendszeresen megjelenő hetilappá váló *Deutscher Volksbote* mellett *Jungkamerad* néven ifjúsági lapot indított, amely lapengedély hiányában, öthetenként jelent meg. Ez 1940. június 1-től megváltozott, ekkor a *Jungkamerad* átalált a havi megjelenésre.⁵⁵

Basch bizakodó volt az új helyzetben, s a nagy misszió elvégzésében az ifjú bajtársaknak meghatározó szerepet szánt, olyan erős oszlopnak nevezte őket, „amely megvívja harcát Bleyer álma beteljesüléséért”.⁵⁶ Mivel közelinek látták az önálló ifjúsági szervezet megalakításának lehetőségét, már a fiatalabb korú (18 év alatti) gyerekek megszervezését is tervbe vették, amivel a Volksbund már az ifjú bajtársak utánpótlását kívánta biztosítani. Németországból nem egy olyan kiadvány érkezett ekkoriban, amely a Hitlerjugend háza tájáról származott.⁵⁷ A legfiatalabbak megszervezésére irányuló törekvések jelezték, hogy a Volksbund valóban elindult az integratív német szervezet megteremtésének útján. E lépések nélkül ugyanis elképzelhetetlen volt a későbbi, teljes ifjúságra kiterjedő szervezés. A hatóságok ezt a folyamatot úgy érzékelték, hogy a Volksbund tagjai az iskolás gyerekek körében is propagandát fejtenek ki, s „őket Sieg Heil köszöntésre tanítják és biztatják”.⁵⁸

Az ifjúsági szervezet megalapításának engedélyezése híján az ifjúsági munka ebben a korai időszakban elsősorban a német tudat ápolására, valamint az ifjúság további mozgósítására, a remélt ifjúsági szervezet megalapításához majdan szükséges emberek előképzésére koncentrált. Ezért 1939 elejétől a korábban

⁵³ MNL BaML IV. 410. a. 334/1938.

⁵⁴ MNL BaML IV. 401. a. 33/1939. [sic!]

⁵⁵ MNL BaML IV. 401. a. 139/1939.; Dr. Steyer. Jugendarbeit des Volksbundes der Deutschen in Ungarn, Berlin, 10. Juni 1940. BArch NS 22/108.; Tilkovszky Loránt: *Ez volt a Volksbund. A német népcsoport-politika és Magyarország 1938–1945.* Budapest, Kossuth, 1978. 41.

⁵⁶ MNL BaML IV. 401. a. 33/1939. [sic!]

⁵⁷ Például: Der Hitlerjunge Quex, Das Hitlerbuch der deutschen Jugend, Jugend um Hitler. MNL OL K 28 210–1937–15585.

⁵⁸ MNL BaML IV. 401. a. 503/1940.

sporadikusan megrendezett szervezési tanfolyamok rendszeressé váltak. Ezeken néhány tucat résztvevőnek tartottak előadásokat a Volksbund vezető személyiségei, énekeltek, beszélgettek, s nemritkán sváb bállal zárult az általában többnapos rendezvény.⁵⁹ Főleg az első időszakra volt jellemző, hogy a rendezvényeket kissé rejtőzködve tartották meg. 1939 januárjában azonban Huber vezetésével 50 ifjú német vett részt egy ilyen tanfolyamon, amelyen Huber már magabiztosan jelentette ki: „Ezentúl nem kell nekünk félnünk a hatóságok üldözésétől, mert a magyar kormány megértette kérésünket és méltányolta három éven keresztül folytatott küzdelmünket.”⁶⁰

A korábbi évekhez hasonlóan érzékelhető volt, hogy egy új impulzust adó tanfolyam után valóban megélénkült a szervezőmunka. A Budapestről és külföldről érkezett küldöttek ezért elindultak a német vidékekre, nyíltan keresték a fiatalok szimpátiáját, együtt énekeltek, zenéltek velük, s újra lendületet vett a németországi munkára való jelentkezés is. A hatóságok által szigorúan ellenőrzött tanfolyam-jellegű vidéki „fellépéseken”⁶¹ egy-egy jeles képviselő is előadást tartott fontosnak ítélt témákról. A felélénkült ifjúság élénk levelezésbe kezdett Huberrel és munkatársaival.⁶²

1939-re a fő szervezési területnek számító Baranyában immár Nagynyárad, Majs, Babarc, Somberek, Kisnyárad, Illocska, Versend, Nagykozár, Csikóstóttós, Tolnában pedig Diósberény is felkerült a legjobban szervezett települések listájára, de továbbra is Palotabozsok, Véménd és főleg Németbóly maradtak a fellelgyárak. Mekényesre továbbra is úgy tekintettek, mint az ifjúsági mozgalom egyik első bástyájára, ahol az elsők között teremtették meg a német ifjúság gyakran hangos énekléssel, „sieghelozással”, meneteléssel járó összejöveteleinek lehetőségét. Mekényesen ráadásul a lányok is élénken bekapcsolódtak a fiatalság rendezvényeibe.⁶³

Az ifjúságszervezésben fontos szerepet kaptak a nagy propagandaerővel járó tömegrendezvények, amelyeknek nyilvánvalóan a mobilizálás volt a legfontosabb feladatuk. 1939 elején megindult a Volksbund sváb báljainak sorozata.⁶⁴ A januári budapesti központi rendezvényen állítólag több mint 3000 vidéki fiatal gyűlt össze, akik számára szokatlan volt az efféle, addig általuk nem ismert felhajtás. Február 15-én Pécsen egy hasonló rendezvényt tartottak, amelyre Tolna és Baranya megyékből 3000 fő érkezett.⁶⁵ Ezek a rendezvények tudatosan rájátszottak arra a falusi pszichére, hogy az alapvetően eseménytelen falusi milióban sok ember ösz-

⁵⁹ MNL OL K 28 208–1939–17405. és K 28 198–1939–15164.; MNL BaML IV. 401. a. 139/1939.

⁶⁰ MNL OL K 28 198-M.E.-1939-C-15164. – A csendőrségi jelentés végül 38 tényleges résztvevőt regisztrált.

⁶¹ MNL BaML IV. 410. a. 67/1942.

⁶² MNL BaML IV 401. a. 1/1939. és 33/1939.; MNL OL K 28 198-M.E.-1939-C-15164.

⁶³ MNL BaML IV. 410. a. 53. d. 1940. – Albert Miksa beszéde a Volksbund kiskassai alakuló gyűlésén 1940. június 29-én, Baranyavári járás főszolgabírájának jelentése a Volksbund Kiskassa, Pécsdevecser, Németpalkonya, Újpetre és Vokány községekben tartott gyűléséről, 1940. július 3.

⁶⁴ MNL BaML IV. 401. a. 48/1939.

⁶⁵ MNL BaML IV. 401. a. 1/1939.; 48/1939.

szecsődítése nagy visszhangot váltott ki, s felkeltette a helyi lakosság kíváncsiságát is, így a Volksbund rendezvényeinek tényleges hatása túlmutatott a résztvevők körén. Jól bevált receptté vált, hogy egy-egy rendezvény alkalmával a már aktívabb híveket a szomszédos községekből összehívták, s a tömeg hatására a helyiek így leküzdötték gátlásaikat – nem is beszélve arról, hogy ezzel a lokalitáson túllépő, regionális identitást is erősítették.

1939 csúcspontja a Volksbund alapítógyűlését követő ünnepélyes zászlóbon-tás volt Cikón. Böss Fülöp előzőleg arra szólította fel a népi ifúságot, hogy teljes létszámban jelenjen meg a rendezvényen, hogy ezzel is demonstrálják a hazai németiség, s különösen az ifúság egységét. Végül Huber vezetésével 1400 német fiatal vonult fel a településen. Basch beszédében hangsúlyos szerepet kapott a német népcsoport kívánságai között az önálló ifjúsági egyesület engedélyezésének követelése.⁶⁶

A Teleki-kormány azonban sokáig nem fogadta el a Volksbund eredeti alapszabályzatát, s mindent elkövetett azért, hogy egy szimpla kultúregyesület irányába terelje a szervezetet. Egyidejűleg jelentősen megemelte a konkurens MNNE költségvetési támogatását, és külön forráshoz juttatta a Katolikus Agrárfiú-sági Legényegyesületek Országos Titkárságát (KALOT), hogy egy német tagozat megszervezésével akadályozza az egyre virulensebbnek mutakozó ifjú bajtársak működését, illetve további előretörését. A német szervezést alsóbb szinten azzal próbálták hátráltatni, hogy azt politikai tevékenységnek minősítették, amelytől a leventék a szervezet alapszabályának értelmében tiltva voltak. Ez azonban csak olaj volt a tűzre, hiszen a *Jungkamerad* című lap kifejezetten kérte az ilyen esetek-ről szóló hírek beküldését a szerkesztőségbe, s azoknak azonnal nagy nyilvános-ságot biztosított.⁶⁷

Az Ifjú Bajtársak tagjainak létszáma már a Német Ifúság megalapításának időpontjáig is jelentősnek tűnt, hiszen a Volksbund terjeszkedése révén számuk 1941-ig nyilvánvalóan több ezerre volt tehető. (A Volksbund tagjai közül a 18 (lá-nyoknál 15) és 24 év közöttieket sorolták ide.⁶⁸) Ez a korosztály képezte később a DJ legidősebb korcsoportját. A Volksbund mindenekelőtt ezt a generációt ösztö-

⁶⁶ MNL BaML IV. 401. a. 218/1939., 246/1939; MNL Tolna Megyei Levéltára (TML) Völgy-ségi járás főszolgabírójának közigazgatási iratai, (IV. 417. b.) 5159/1939.; MNL BaML IV. 410. a. 130/1939. Basch beszédét közzétette a *Deutscher Volksbote* 1939. május 7-i száma. Tilkovszky, 1978. 21.; Der Jugendführer der Deutschen in Ungarn zu 7 Monaten Kerker verurteilt. BArch NS 22/109.; A sajtóban már 2000 ifjúbajtárs felvonulásáról írtak. Unsere Jugend unter der Fahne des Volksbundes. *Jungkamerad*, 1939/6. 2.

⁶⁷ MNL BaML IV. 401. a. 139/1939.; Tilkovszky, 1978. 47.

⁶⁸ Az MNNE 24 éves korhatárához képest előrelépés volt, hogy a Volksbund a férfiak esetében már 18, a hölgyek esetében pedig 15 éves kortól szervezhette a német ifúságot, de mivel a házasság-kötés ideje férfiaknál éppen 18-20, a lányok esetében 17-18 éves korra esett, még ez az engedmény is roppant korlátozott hozzáférést biztosított az ifúság nevelése terén, s emiatt Németországban is kifejezték sajnálatukat. – Vö. Herbert Stelzer: Volksdeutsche Jugend in Ungarn. *Nation und Staat*, 1940/5–6. 172–174.; Jugendarbeit des Volksbundes der Deutschen in Ungarn, Berlin, 10. Juni 1940. BArch NS 22/108.

nözte a belépésre, hiszen az ifjak mindig rugalmasabbnak számítottak, és fogékonyabbak voltak az új eszmékre. A végső cél pedig nem volt más, mint a magyarországi németiség teljes ifjúságának megszervezése.⁶⁹

1939 őszén a háború kitörése okozta elbizonytalanodás és a korábbinál sokkal inkább érezhető megosztottság miatt Basch személyesen is aktivizálta magát, mivel érzekelte az őszi nagypolitikai események negatív hatásait. A szervezést szolgáló iskolázások eredményei most mutatkoztak meg igazán Budapesten, de országosan is; a Volksbund az ifjúságszervezés terén végérvényesen elindult a decentralizáció irányába. 1939–1940 telén a kormány engedélyével például 5 népdal- és néptáncanfolyamot rendeztek, amelyek szinte mindegyik települési területet érintették, s 530 lány és 684 fiú vett részt rajtuk.⁷⁰ 1940 januárjában a Volksbund kiküldöttei ismét felbukkantak a vidéki településeken. Baranyában 1940 tavaszán jöttek létre ténylegesen a Volksbund helyi csoportjai,⁷¹ Somogy megyében többségében 1941-ben.⁷² Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében a Volksbund 1940-es lendületével olyan helységeket is képes volt dinamizálni, ahol azt megelőzően semmiféle német nemzetiségi mozgalom nem volt regisztrálható. 1940 második felében pedig megkezdődött a Csepel-sziget településein is a szervezés.⁷³

1940 áprilisáig a további munka előkészítésére 5 ifjúsági tanfolyamot tartottak, amelyeken 140 faluból 1500 résztvevő vett részt. Ennek köszönhetően már ott is németül beszéltek és énekeltek, ahol azt korábban nem tették. (Ezen felbuzdulva az MNNE is hasonló tanfolyamokat kezdett tartani.⁷⁴) Nyáron a tanfolyamok szüneteltek, ősszel azonban annál intenzívebben folytatódtak, egészen az év végéig. A központ-decentralizáció kettőssége megmaradt –, s ez 1945-ig már nem is változott. Az ifjúsági aktivitás hátterét továbbra is az biztosította, hogy a Volksbund az idősebb fiatalokat magában foglalta, de a tényleges egyesületi élet egyéb feltételei egyáltalán nem voltak adottak, így a – többnyire még mindig rendszertelen – összejövételeket csak szimpatizáns házaknál tudtak megtartani.⁷⁵

Az 1939. őszi megtorpanást az 1940-es szervezési eredmények hamar feledtették. Az 1940. augusztus 30-án megkötött bécsi népcsoportegyezmény ráadásul pontot tett egy másfél évtizedes közdelem végére. A Magyarországra rákényszerített népcsoportegyezmény, amit Magyarországon a dolog jelentőségét bagatelizálva csak „jegyzőkönyvként” emlegettek, több lényeges pontot tartalmazott az

⁶⁹ A Volksbund kezdeti szervezési fázisában a nemzetiségi jelentésekből is kiviláglik ez a szándék. – Vö. például MNL BaML IV. 401. a.259/1940. és 293/1940.; MNL OL K 28 208–1939–17405. és K 28 198–1939–15164.; MNL BaML IV. 401. a. 16/1939.

⁷⁰ BArch NS 22/108. Jugendarbeit des Volksbundes der Deutschen in Ungarn, Berlin, 10. Juni 1940.; BArch NS 22/109. Lagebericht aus Ungarn. Berlin, 28. März 1940.

⁷¹ MNL PML IV. 401. a. 13/1940.

⁷² Vö. MNL Somogy Megyei Levéltára (SML), Szigetvári járás mutatókönyve, 1941.

⁷³ MNL PML IV. 401. a. 13/1940.

⁷⁴ BArch NS 22/109. Bericht aus dem Leben der deutschen Volksgruppe in Ungarn, Folge 49, Berlin, 1940. április 5.

⁷⁵ Így volt az egyik fontos fellegvárban, Mágocson is. Vö. MNL BaML IV 401. a. 225/1940.

ifjúság megszervezése kapcsán. Legelőször is azt, hogy a Volksbund lehetőséget kapott alszervezetek létrehozására, melyek között elsőként említették az ifjúsági és sportszervezetet,⁷⁶ vagyis a szövegből úgy tűnt, hogy az ifjúsági szervezet megalapítása mellett a berlini elvárásoknak megfelelően az elé sem gördít akadályt a magyar kormány, hogy a német ifjúság sport-, és nyilvánvalóan előkatonai képzését is a Volksbundra bízza. A második lényeges elem volt, hogy a Volksbund jogosultságot kapott arra, hogy tevékenységét nemzetiszocialista szellemben végezze.⁷⁷ Harmadszorban a kormány nem akadályozhatta a jövőben, hogy a németiség kulturális téren a „nagynémet birodalommal szabadon érintkezzen”, amibe német részről nyilvánvalóan beleértették az ifjúsági kapcsolatokat is. Az egyezmény java része mindazonáltal nem a Volksbund óhajait tükrözte, azok Berlin nyomására kerültek a Volksbund feje felett megkötött szövegbe. Ezáltal a magyar kormány jelentős részt vállalt abban, hogy a magyarországi németiséget kiszolgáltatassa Berlinnek.

Mindebből elvileg az következett volna, hogy a Volksbund egy teljesen a Hitlerjugend mintájára kialakított ifjúsági szervezetet hozhat létre, amely szabadon ápolhat kapcsolatot a birodalmi ifjúsággal. Nyilvánvaló volt azonban, hogy a magyar kormány a jegyzőkönyvet csakis a revíziós eredmények érdekében írta alá, s szokásához híven annak betartását más eszközökkel igyekszik majd elszabotálni.

Úton a Német Ifjúság felé

A népcsoport-egyezmény megkötése után Basch 1940 szeptemberében Berlinben találkozott Heinrich Himmlerrel, a német népiség megszilárdításának birodalmi biztosával, aki támpontokat adott az újdonsült népcsoportvezetőnek ahhoz, hogy miként járjon el a jövőben. Elsődlegesnek a Volksbund NSDAP mintára történő népcsoportszervezetté való átalakítását tartotta, s az átszervezéshez szükséges emberek felkészítéséhez felajánlotta a Népi Német Közvetítőszerv (VOMI) segítségét. Sürgősen kiépítendőnek nevezte a nőszervezetet és a népcsoport ifjúsági szervezetét is, amely szerinte a Volksbund egyik legfontosabb bástyájává kell hogy váljon. Az ifjúsági szervezet mellé javasolta egy sportszervezet létrehozását is, hogy a fegyverbíró ifjúságot össze lehessen fogni, akiket később ki lehet képezni Németországban.⁷⁸

⁷⁶ „A német népcsoportokhoz tartozó személyeknek az idevonatkozó általános szabályok figyelembevételével joguk van arra, hogy szervezkedjenek és hogy különleges célokra, mint aminők például az ifjúság gondozása, a sport, a művészeti tevékenység stb. egyesüléseket alakítsanak.” – MNL OL K 28 211-1940-L-17543.; Magyarországi Rendelet Tára, 1940. Budapest 1941. 3239–3245.

⁷⁷ „A Magyar Királyi Kormány [...] gondoskodni fog arról, hogy a német népcsoportokhoz tartozó személyeknek a népcsoportokhoz való tartozás tényéből és amiatt, hogy a nemzetiszocialista világnézetet vallják, semmiféle módon és semmiféle téren hátrányuk ne származzék.” – MNL OL K 28 211-1940-L-17543.; Magyarországi Rendelet Tára, 1940. Budapest, 1941. 3239–3245.

⁷⁸ Anlage 6. Betrifft: Deutsch-ungarischer Minderheitenvertrag. Abschrift R 18/3334 BArch-LA, Ostdok, 16/2 – Ungarn, 58–62.; Tilkovszky, 1978. 102.

Basch következő időszakban tartott beszédei arról tanúskodnak, hogy megértette a házi feladatot, és megkezdte a kapott feladat propagálását, mely során a Volksbund és elődei törekvéseivel összhangban az ifjúsági szervezet propagálása kiemelt jelentőséget kapott. Berlin és Basch törekvései között ebben az összefüggésben nem volt különbség. Ez tükröződött Basch eleki beszédében is: „Ha az öregeket, az apákat és az anyákat már nem is tudjuk újra németté tenni, mert azokat már elrontották, tudjuk, hogy a fiatalság a mienk. Azt mi tűzön-vízen keresztül, minden eszközzel újra németté fogjuk tenni. Minden szülőnek a szíve örülni fog, mikor látja majd fiatalságunkat a napkorongos lobogók alatt menetelni. Mert a mi német ifjúságunk menetelni fog...”⁷⁹ 1940. október 6-i gyönki beszédében afelől sem hagyott kétséget, hogy a Volksbund nem mond le a külön leventealakulatokról sem.⁸⁰ A népcsoport-egyezmény tehát megnyitotta az utat a szabadabb szervezés előtt.

A szervezeti fejlődést a vertikális szervezés irányába történő elmozdulás is jelezte. A Volksbund helyi csoportjai és a regionális szintű szerveződések (járási és területi szint) mellett megjelentek az ifjúsági megbízottak, s csakhamar Országos Ifjúságvezetőség névvel kezdték illetni az német ifjúság legfelsőbb vezetését.⁸¹ Jól működő struktúráról, illetve formalizált egyesületi életről az ifjúsági szervezet megalapítása előtt még minden bizonnyal nem beszélhetünk. A szervezeti struktúra kiépítésével azonban frekvenciálódott a csoportok tevékenysége. Az ifjúságot akár naponta is foglalkoztatták, vagy az foglalkoztatta magát. Sőt az egymás közelében lévő helyi csoportok ifjúságai fel is kereshették egymást. Egyúttal az ifjúsági tevékenység elindult a differenciálódás útján. Ennek legszembetűnőbb jele volt, hogy 1941 tavaszától már a testi nevelés is egyre hangsúlyosabban jelent meg a tanfolyamok programjában.⁸²

Az ifjúsági tevékenységi formák felfuttatásához a munka tereinek megteremtése is megkezdődött. 1940 végétől megkezdődött a – főleg az ifjak által használt – otthonok berendezése. 1941 nyarán megindultak a Volksbund ingatlanvásárlásai, hogy mindenhol legyen helyi csoportjuknak helyisége vagy saját háza.⁸³ Úgy tűnik, hogy a Volksbund az ifjúsági otthonok létesítésére is nagy hangsúlyt fektetett.

⁷⁹ Gergely–Kiss, 1976. 232.; Tilkovszky Loránt, *SS-toborzás Magyarországon*. Budapest, Kosuth, 1974. 24–30.; Tilkovszky, 1978. 115.

⁸⁰ Tilkovszky, 1978. 106.

⁸¹ MNL OL Belügyminisztérium rezervált iratai (K 149). Nemzetiségi és ezzel kapcsolatos külpolitikai összesítő. Német, 514. sz. B.k.t. 1941. Budapest, 1941. január 10.; Vö. Jugendschulung in Almamellek. *Deutsche Zeitung (DZ)*, 3. Dezember 1940. 6.; Die Landesjugendführung teilt mit. *DZ*, 21. Januar 1941. 5.

⁸² Kreisjugendschulung in Oedenburg. *DZ*, 9. März 1941. 5.; Vorwärts immer, rückwärts nimmer. Kreisjugendschulung des Kreises Sankt Gotthard–Güns. *DZ*, 5. Mai 1941. 4.

⁸³ Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye főispánja a magyar kir. belügyminiszternek, Budapest, 1941. október 25.; Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye főispánja a magyar kir. belügyminiszternek, Budapest, 1941. november 14., Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye főispánja a magyar kir. belügyminiszternek, Budapest, 1941. október 25. – MNL PML IV. 401. a. 8/1941.; MNL Tolna Megyei Levéltára (TML) Völgysegi járás főszolgabírájának közigazgatási iratai (IV. 417. b.) 1927/1942.; MNL BaML IV. 410. a. 1940.

tetett. A Csillagvölgyi út 10. szám alatti leányotthonnak pl. (Waldheim) állítólag már 40 lakója volt, s 1941 elején egy újabb leányotthon létesült a Fóti út 4/b alatt (mindkettő Budapesten).⁸⁴

A mindennapi gyakorlat kapcsán azonban ellenségesebb és követelőzőbb lett a hangnem, gúnyolódó és kioktató a retorika az addigi magyar politikával szemben, s eltűnt a magyar kormány irányában tanúsított lojális hangvétel. Ez persze mozgósítási technikaként is szolgált, de gyorsan bebizonyosodott, hogy kétélű fegyverré vált, hiszen nemcsak a belső kohéziót erősítette, hanem a települések megosztottságot is erősítette.

1940 végétől az ifjúsági tanfolyamok már egyértelműen a DJ megszervezését, illetve annak előkészítését szolgálták.⁸⁵ A többnapos tanfolyamokon a helyi csoportok ifjúsági vezetőit az egyes helyi csapatok felállításának és vezetésének módjáról tájékoztatták. A központi és regionális tanfolyamok mellett, a népcsoport-egyezmény biztosította a birodalmi tanfolyamokon való részvételt is. A regionális és helyi tanfolyamokon már gyakorta uralkodott a nemzetiszocialista szellem, ami előre jelezte, hogy a leendő ifjúsági szervezetnek a vezetőség elképzelése szerint milyen nyomvonalon kell majd haladnia.⁸⁶

1941 tavaszán, amikor a 2320/1941. M. E. számú, a németajkú ifjúság iskolán kívüli gondozásáról szóló 1941. március 21-én született és 25-én kihirdetett miniszterelnöki rendelet lehetőséget teremtett a Német Ifjúság nevű szervezet megalapítására, és megkezdődött az alapító aktus megszervezése, az ifjúság tevékenysége már az állandó vidéki körzeti tanfolyamoknak és budapesti képzéseknek köszönhetően egyértelműen megindult, bár a mindennapok világában még mindig nagyon rendszertelenül zajlott. Mire azonban a DJ létrejött, az ifjúságszervezés gyakorlatilag elérte a tartalomnak és a szervezettségnek azt a maximumát, amire a DJ megpróbálta ráhúzni a birodalmi mintákat a földrajzi elvi hierarchikus felépítéssel, a szervezettség totalitásával, uniformizáltságával, a teljes vertikális hierarchia megteremtésével, a birodalmi minták reflexió nélküli átvételével.

A pécsváradai járás főszolgabírájának jelentése a pángermán mozgalom ellenőrzéséről, 1941. október 6.

⁸⁴ MNL OL K 149 651/9. d. Nemzetiségi és ezzel kapcsolatos külpolitikai összesítő. Német, 2164. sz. B.kt. 1941, Budapest, 1941. január 31.; MNL OL K 28 193-1942-15521. A magyarországi németiség életéből (1941. március 15. – 1941. október 15.) Pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézet, Osztálybeszámoló, 4. szám, 1941. december 15.

⁸⁵ 1940 novembere és 1941 áprilisa között összesen 22 ifjúsági tanfolyamot tartottak, ebből 9 Baranyában, 2 Tolnában, 2 Somogyban, 5 a Vértesben-Bakonyban, 2 a Bácskában, 1 a Felvidéken, 1 pedig a szőrványban került megrendezésre. 1941 elejétől a korábbinál nagyobb számban tartottak jelentősebb tanfolyamokat vidéken is. – *Außendeutscher Wochenspiegel*, Folge 19, 19. Mai 1941 BArch NS 22/111.; *Unsere Jugend an der Schwelle des neuen Jahres*. *DZ*, 3. Januar 1941. 4.; *Jugendschulung des „Volksbundes“ in Westbaranya*. *DZ*, 24. November 1940. 5.; Nemzetiségi és ezzel kapcsolatos külpolitikai összesítő. Német, 514. sz. B.kt. 1941., Budapest, 1941. január 10. MNL OL K 149 651/9. d.

⁸⁶ MNL BaML IV. 410. a. Baranya vármegye alispánjának elnöki iratai, 53. d. 1941. Hegyháti járás főszolgabírája Baranya vármegye főispánjának, Sásd, 1941. augusztus 2.; MNL OL K 28 1944-194-M.E.-B-15162 (20184).; Tilkovszky, 1978. 170.

A háborús időszakban a mindennapi gyakorlat a legtöbb esetben már nem tette lehetővé, hogy a DJ vezetésének szeme előtt lebegő, a birodalmi színvonalhoz közelítő, a teljes német ifjúságra kiterjedő magyarországi német nemzetiszocialista ifjúsági szervezet ténylegesen megvalósuljon. Ennek csak bizonyos területeken érték a közelébe.

*

Az elsőrendű politikai tényezővé előlépő Volksbund és elődje a merev helyi társadalmi konvenciók áthágásával a teljes németiség majdani etnikai mobilizálása és megszervezése reményében először generációs alapon kívánta részközösségbe szervezni a fiatalokat, szakítva azzal a hagyománnyal, hogy korábban az iskola és a család/falu mellé nem telepedett meg egy ilyesfajta harmadik szocializációs instancia. Éppen ezért a Volksbund ezeket a területet teljesen inkorporálni akarta, különben nem volt esélye arra, hogy a saját etnikai programját politikai programként valósíthassa meg. Az ifjú bajtársaknak és a Volksbundnak olyan új normákat, ismereteket, értékeket, a politikai magatartásnak olyan mintáit kellett közvetítenie, amelyek alapvetően különböztek a megelőző időszak döntően apolitikus beállítódásától.⁸⁷

A Volksbund ifjúsági szerveződéseiben eleinte inkább a szegényebb sorsú fiatalok jelentek meg, a tradicionális értékrendet hordozó gazdagabb családok ifjai kevésbé, illetve kivárással, mivel ez a lépés sok esetben együtt járt a faluközösségi hierarchiából való kilépéssel. A szerveződés sikerében azonban az az életkori sajátosság is közrejátszott, hogy tinédzser korban ezek a szervezetek segítettek átlépni azt a pubertáskori frusztrációt, hogy az ifjúsági klikkesedésben általában a gazdagabb gyerekek voltak a hangadók. Mivel ők éppen később léptek be a szervezetbe, esetleg távol is maradtak tőle, megnyílt egy olyan terep az alacsonyabb társadalmi rétegek tagjai számára, ahol ezzel a konkurenciával nem kellett megküzdeniük, sőt a későbbi DJ tömegszervezetté válása esetén át is léphették a konvencionális társadalmi szabályokat.

Az etnikai alapú ifjúságszervezésnek (főleg annak, amit a DJ már 6 éves kortól meg kívánt valósítani) azonban a multietnikus közegekben volt egy olyan hatása, hogy a gyermekkorban még kevésbé érzékelt választóvonalakat megszilárdította, s ezáltal akadályozta, hogy az egymás iránti tolerancia kialakuljon. Amennyiben helyi szinten a népközösség szellemében, majd később – legalábbis szándékok szintjén – a nemzetiszocialista fajelmélet jegyében tovább fokozódott az elkülönülés, akkor ez megnehezítette a korábbi harmonikus együttélés helyreállítását. A helyi németiség jó részét is aggodalommal töltötte el, hogy a német fiatalok már kiskoruktól kezdtek elkülönülni egymástól.

⁸⁷ Politikai szocializációról általában lásd Szabó Ildikó: *Nemzet és szocializáció*. Budapest, L'Harmattan, 2009.

A modernitás ifjak és gyerekek számára támasztott követelményei, amelyekből a normák, az életmód és az értékrendszerek felülvizsgálata következett, a magyarországi németek esetében első alkalommal a Volksbundban jelentkezett, s éppen ezért nagyon szokatlan jelenség volt, tartózkodás és bizalmatlanság kísérte. Mindamellett, hogy a Volksbunddal és szervezeteivel társadalmi és gazdasági változások jobban előtérbe kerültek és tudatosodtak, ezek eredője mégsem elsősorban a modern fejlődés volt, hanem a kisebbségi kényszerek. Ez viszont egyfajta értékválságot is előidézett.

A Volksbund az ifjúság megszervezésén keresztül olyan átfogó szervezetet akart kialakítani, amely mind a férfiaknak (gazdakörök, lövészegyletek), mind a nőknek (olvasóköri), mind az ifjaknak (levente, cserkész) külön szerveződési keretet kínált – gyakorlatilag nem is szervezetet akart építeni, hanem a németiség maga kívánt lenni. A német kisebbség életét komplex módon átfogó irányítás igényével lépett fel, ami később Berlinnek is kapóra jött. A Volksbund be kívánt avatkozni a családi szocializációba is. Azt is elérte, hogy az ifjúsági mozgalom megszervezésével párhuzamosan jelentős engedményeket érjen el a magyar kormánynál a kisebbségi iskolák terén, sőt még a német óvodák alapítását is ki tudta harcolni. Vagyis a Volksbund – ha nem is mindenütt, és eltérő mélységben – az ifjúsági szocializáció mindhárom fontos területét igyekezett ellenőrzése alá vonni. Ez pedig fordulatot jelentett a hazai németiség életében. Ez az emancipációs, szocializációs és mobilizációs kísérlet azonban hármas dezintegrációt idézett elő: a multietnikus közösségek harmóniájának megbomlását, megosztottságot a németsegen belül, és végül, de nem utolsósorban az ifjak elidegenedését e közösségekben belül.

MÁRKUS BEÁTA

A „német származás” értelmezései a magyarországi németek „malenkij robot”-ra hurcolásának helyi végrehajtása során

(1944–1945)

Az 1944 és 1945 fordulóján Magyarországra érkező Vörös Hadsereg civilek ezreit deportálta vélt vagy valós német származásukra hivatkozva a Szovjetunióba évenként át tartó kényszermunkára. A szervezett akció az arra kiválasztottak számára rendkívül súlyos következményekkel járt: jelenlegi tudásunk szerint a deportáltak mintegy harmada veszítette életét a lágerekben. Tanulmányomban azt vizsgálom, hogy az ország egyébként egymástól sok szempontból különböző régiókban miként értelmezték a deportálás végrehajtói az eredeti szovjet parancs „német származásra” vonatkozó kitételét.

Adott személy etnikai, nemzeti hovatartozásának külső kategorizációval történő megállapítása önmagában is problémás, de különösen az, ha az adott kategória tartalmi elemeit – mi alapján kell/lehet adott személyt odasorolni – nem határozzák meg egyértelműen előre. Ez tette lehetővé, hogy a deportálási parancs „német származásra” vonatkozó kitételét a szovjet fél és a helyi magyar közigazgatás a végrehajtás során különböző módokon értelmezze. Tanulmányomban természetesen minden egyedi eset bemutatására nincs lehetőségem, de bizonyos összefüggések és regionális mintázatok megállapítása lehetséges. A német származás értelmezésében ugyanis térségről térségre különbségek figyelhetők meg, amelyek rávilágítanak arra, hogy a magyar közigazgatás 1944 végén az egyes személyeket milyen ismervek alapján sorolta a németiséghez tartozónak, illetve ez hogyan változott.

A magyarországi németek Szovjetunióba deportálásakor különösen jól megmutatkozik, hogy az abban közreműködő aktorok – a szovjet Vörös Hadsereg és a magyar közigazgatás – saját érdekeiknek megfelelően más és más szempontok alapján jelölték ki a német származásúak csoportját.

Kutatási előzmények

A német származású civilek deportálásának feltárása Magyarországon évtizedekig tabutémának számított. Így néhány sporadikus szakirodalmi utalást leszámítva az első tudományos munkák és visszaemlékezések az 1980-as évek végén jelenhettek

meg,¹ s majd csak a rendszerváltást követően kezdődhetett meg az események széles körű feltárása.² Külföldön, elsősorban Nyugat-Németországban emigráns magyarok és előzőtt magyarországi németek tollából már ezt megelőzően is jelentek meg olyan munkák, amelyek a túlélők beszámolóit alapul véve mutatták be az elhurcolás és deportálás folyamatát. A nemzetközi kutatásnak újabb lendületet az adott, hogy az 1990-es években számos egykori szovjet levéltár nyílt meg a kutatók előtt. A Gulag, a hadifogság és a szovjet kényszerszermunka különböző aspektusainak kutatása különösen német, illetve részben angol nyelvterületen indult meg.³ Ennek keretében a közép- és délkelet-európai német kisebbségek szervezett Szovjetunióba deportálásával kapcsolatban is fontos dokumentumok – így például az ezeket elrendelő szovjet határozat és a létszámadatok – kerültek napvilágra.⁴

¹ Árva Erzsébet–Pozsonyi József: *Deportáltak. Balmazújvárosból elhurcoltak visszaemlékezései*. Balmazújváros, Balmazújvárosi Múzeum, 1989.; Rózsa Péter: *Ha túlélted, hallgass!* Budapest, Szabad Tér, 1989.; Zielbauer György: Magyar polgári lakosok deportálása és hadifogsága (1945–1948). *Történelmi Szemle*, 1989/3–4. 270–291.

² A teljesség igénye nélkül néhány korai munka, amely az 1990-es években foglalkozott a „malenkij robot” kérdésével: Erdmann Gyula: *Deportálás, kényszerszermunka. Békési és csanádi németek szovjet munkatáborokban*. Gyula, Békés Megyei Levéltár, 1990.; Füzes Miklós: *Modern rabszolgaság. Magyar állampolgárok a Szovjetunió munkatáboraiban*. Budapest, Formatív, 1990.; Kormos Valéria–Várhelyi Pál: *Emberrablás orosz módra*. Budapest, Kelenföld Kiadó–Magyar Nők Lapja Egyesület, 1990.; Merk Zsuzsa: A Szovjetunióba deportált katymári és vaskuti németek. In: Bánszky Pál–Sztrinkó István (szerk.) *Cumania*. A Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Évkönyve. Kecskemét, 1990. 347–373.; Zielbauer György (Hg.): *Die Verschleppung ungarländischer Deutscher 1944/45: Erste Station der kollektiven Bestrafung: (Dokumentarband)*. Budapest, Magyarországi Németek Szövetsége, 1990.; Tóth Ágnes: *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák–magyar lakosságcsere összefüggései*. Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, 1993.

³ A teljesség igénye nélkül: Stettner, Ralf: „Archipel Gulag”. *Stalins Zwangslager – Terrorinstrument und Wirtschaftsgigant. Entstehung, Organisation und Funktion des sowjetischen Lagersystems 1928–1956*. Paderborn, Schöningh, 1996.; Ivanovna, Galina Michajlovna: *Der Gulag im totalitären System der Sowjetunion*. Berlin, Reinhold Schletzer Verlag, 2001.; Applebaum, Anne: *Gulag. A History*. New York, Doubleday, 2003.; Stark, Meinhard: *Frauen im Gulag. Alltag und Überleben. 1936 bis 1956*. München–Wien, Carl Hanser Verlag, 2003.; Khlevniuk, Oleg V.: *The History of the Gulag. From Collectivization to the Great Terror*. New Haven, Yale University Press, 2004.; Kizny, Tomasz. *Gulag*. Hamburg, Hamburger Edition, 2004.; Bischof, Günter–Overmans, Rüdiger (Hg.): *Kriegsgefangenschaft im Zweiten Weltkrieg. Eine vergleichende Perspektive*. Tarnitz-Pottschah, Verlag Gerhard Höller, 1999.; Overmans, Rüdiger (Hg.): *In der Hand des Feindes. Kriegsgefangenschaft von der Antike bis zum Zweiten Weltkrieg*. Köln–Weimar–Wien, Böhlau, 1999.; Hilger, Andreas: *Deutsche Kriegsgefangene in der Sowjetunion, 1941–1956. Kriegsgefangenenpolitik, Lageralltag und Erinnerung*. Essen, Klartext, 2000.; Bischof, Günter–Karner, Stefan–Stelzl-Marx, Barbara (Hg.): *Kriegsgefangene des Zweiten Weltkrieges: Gefangennahme – Lagerleben – Rückkehr*. München–Wien, Oldenbourg, 2005.

⁴ Karner, Stefan: *Im Archipel GUPVI. Kriegsgefangenschaft und Internierung in der Sowjetunion 1941–1956*. München, Oldenbourg, 1995.; Poljan, Pavel M.: *Westarbeiter. Reparationen durch Arbeitskraft. Deutsche Häftlinge in der UdSSR*. In: Dahlmann, Dittmar–Hirschfeld, Gerhard (Hg.): *Lager, Zwangsarbeit, Vertreibung und Deportation. Dimensionen der Massenverbrechen in der Sowjetunion und in Deutschland 1933 bis 1945*. Essen, Klartext, 1999. 337–367.

Szintén jelentős eredménynek tekinthetjük, hogy egyes érintett régiókra nézve német, illetve román nyelven részletes kutatási eredmények jelentek meg, bár ezek a magyarországi kutatásban nagyrészt reflektálatlanul maradtak.⁵

A rendszerváltás utáni magyarországi kutatásban két irányzat figyelhető meg, noha ezek egymástól nem teljes mértékben különültek el. Az egyik az érintett csoportot alapul véve a Szovjetunióba deportálást a magyarországi németek, tágabb kontextusban a közép- és kelet-európai német kisebbségek kényszerszermigrációjának, szenvedéstörténetének keretében tárgyalta. Az 1990-es évek első felében Magyarországon még ez volt a dominánsabb irányzat. Ekkor a Szovjetunióba deportálás a német kisebbség elűzésének előzményeként jelent meg, a kollektív büntetés első állomásaként.

A másik irányzat elsősorban a „tettesek” felől közelítette meg a témát, és tágabb értelemben, a kommunizmus „bűneinek” keretében – kényszerszermunka, Gulag, hadifogság – ágyazva vizsgálja a Kárpát-medencei elhurcolásokat. Ez a kutatási irány különösen az utóbbi évtizedben vált dominánssá Magyarországon, amelyben a német származásukért deportáltak csak egy kisebb létszámú áldozati csoportként jelennek meg a százezrével elhurcolt magyarok mellett. Ezekben a munkákban sok esetben megfigyelhető a fogalmi keveredés is: a „malenkij robot” gyűjtőfogalmat alkalmazzák a német származásúként deportáltak, a stratégiai-hadműveleti okból többek között Budapestről, Nyíregyházáról, a Hajdúságból és Erdély egyes részeiből elhurcolt férfiak, s nemritkán a hadifoglyok és a Gulagra hurcolt elítélt politikai foglyok esetében is. Számos új projekt, program és publikáció született a „Szovjetunióba elhurcolt politikai foglyok és kényszerszermunkások emlékére” (2015–2017)⁶ keretében. Ezeknek azonban csak töredéke koncentrált a német származásuk okán deportáltak csoportjára.

Az emlékévhöz kapcsolódóan megjelent könyvtárnyi (szak)irodalom és kutatási eredmény tudományos minősége és milyensége erősen különböző. Összességében azonban leszögezhető, hogy az eddig megjelent kutatási eredmények közül egy sem választotta külön és vizsgálta szisztematikusan a német származású deportáltak csoportját, így sem a rájuk vonatkozó létszámadatok, sem a végrehajtás módja nem tisztáztak. Szintén nem történt meg a korabeli magyar (közigazgatási) hatóságok iratanyagának feltárása és feldolgozása sem, legfeljebb egy-egy kisebb térségre, településre vonatkozóan. Tanulmányomban így elsősorban a magyarországi megyei levéltárak iratanyaga alapján vizsgálom az egyes régiókban

⁵ Weber, Georg (Hg.): *Die Deportation von Siebenbürger Sachsen in die Sowjetunion 1945–1949*: 1–3. Köln, Böhlau, 1995.; Berner, Helmut–Radosav, Doru: *Und keiner weiß warum. Eine deportierte Geschichte*. Ravensburg, Landmannschaft der Sathmarer Schwaben, 1996.; Baier, Hannelore (ed.): *Deportarea etnicilor germani din România în Uniunea Sovietică 1945: culegere de documente de arhivă*. Sibiu, Forumul Democrat al Germanilor din România, 1994.; Baier, Hannelore: *Tief in Russland bei Stalino: Erinnerungen und Dokumente zur Deportation in die Sowjetunion 1945*. Bukarest, ADZ-Verlag, 2000.

⁶ 1009/2015. számú kormányhatározat a Szovjetunióba hurcolt politikai foglyok és kényszerszermunkások emlékére meghirdetéséről. *Magyar Közlöny*, 2015/4. 191–192.

1944 és 1945 fordulóján történeteket. Ezáltal egyrészt megmutatható, hogy milyen szerepet játszottak a magyar hatóságok a deportálás során. Másrészt a helyi közigazgatási iratok arra is rávilágítanak, hogy az egyes régiókban kik, milyen módon határozták meg a „német származású” lakosságot.

A deportálás előzményei

Az 1944 és 1945 fordulóján történtek megértéséhez fontos, hogy egyáltalán miért került sor a német származású civil lakosság kényszerszolgálatára szállítására. Az erre vonatkozó szovjet források egy részét a nemzetközi kutatás már feltárta, noha a szovjet fél perspektívájáról mindmáig hiányosak az ismereteink. Nem ismertek például olyan beszámolók, jelentések, amelyeket a deportálás végrehajtásában részt vevő szovjet katonák, tisztek készítettek, noha valószínűsíthető, hogy ilyen dokumentumok egykor keletkeztek.

A második világháború alatt a Szovjetunió, különösen annak nyugati része hatalmas veszteségeket szenvedett el. Emberek milliói veszítették életüket, sérültek meg vagy váltak hontalanná. Az infrastruktúra a háború által sújtott térségben romokban hevert, utak, vasútvonalak, iparterületek és települések pusztultak el, mindez újjáépítésre várt.⁷ Az emberveszteség miatt kialakult szovjet munkaerőhiányt csak fokozta, hogy a Vörös Hadseregben harcoló munkaképes férfiak milliói voltak távol hazájuktól.⁸ Ebben a gazdasági helyzetben született meg a döntés, hogy a Szovjetunió a háború utáni újjáépítéshez és iparosításhoz kényszerszolgálatot fog alkalmazni, többek között idegen állampolgárok munkaerejét is igénybe véve.

A kényszerszolgálat alkalmazása ekkor már hosszú múltra tekinthetett vissza a Szovjetunióban, és a cári Oroszországban is. A hírhedt Gulag-rendszer előzményei az 1920-as években jöttek létre, és a büntetés-végrehajtás e formája 1930-ban Javítómunkatáborok Főigazgatósága néven intézményesült.⁹ Igazi „szigetvilággá” azonban a ’30-as évek terrorjával vált, amikor a rablétszám átlépte az egymillió főt.¹⁰ A második világháború végétől a Gulag rabjainak száma ismét rohamos növekedésnek indult, ami részben az említett munkaerőhiánnyal függött össze.

A Szovjetunióban a Gulag mellett 1939-től létezett egy másik lágerrendszer is, a GUPVI,¹¹ amelyet a szovjet Hadifogoly- és Internáltügyi Főigazgatóság irányított. E hálózat története szoros összefüggésben állt a második világháború-

⁷ Vö. Karner, 1995. 137.; Harrison, Mark: *Accounting for War. Soviet production, Employment and the defence Burden 1940–1945*. Cambridge, Cambridge University Press, 1996. 155.

⁸ Bognár Zsolt (szerk.): *„Itt volt a végállomás”. Halálos áldozatokkal járó német- és magyarellenes tevékenységek a Kárpát-medencében 1944–1949*. Pécs, Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre, 2015. 10.

⁹ Ivanova, 2001. 35.

¹⁰ Ivanova, 2001. 193.

¹¹ Lásd erről Varga Éva Mária: *Magyarok szovjet hadifogságban (1941–1956) az oroszországi levéltári források tükrében*. Budapest, Russica Pannonica, 2009.

val. A GUPVI rablétszáma egyértelműen 1945-ben, a német kapitulációval érte el csúcspontját, ekkor újabb több mint egymillió német katona került szovjet fogságba.¹² Témám szempontjából kevésbé a katonai hadifoglyok, mintsem az internáltak csoportja releváns. Civilek internálására – azaz elkülönítésére és munkára kötelezésére – számos esetben került sor a Szovjetunió területén és a Vörös Hadsereg által elfoglalt térségben. Az akciók több dokumentált esetben is csak a német lakosság ellen irányultak, ami jelzi, hogy az akciókat a munkaerőigény kielégítésén túl bosszúállásra is használták. 1944. december 16-án a szovjet Állami Védelmi Bizottság 7161-es számmal határozatot bocsátott ki, amelyet maga Sztálin szignált.¹³ A határozat értelmében Bulgária, Csehszlovákia, Jugoszlávia, Magyarország és Románia elfoglalt területéről a munkaképes életkorú, német származású civil lakosságot – nőket és férfiakat megadott korhatárokon belül – jóvátételi munkára kellett mozgósítani a hátországba. A határozat háttéréről keveset tudunk, a jóvátételi munkára való utalás mindenestre arra enged következtetni, hogy az így deportáltak csoportját szovjet részről a német jóvátételi szolgáltatások részének tekintették. 1945 februárjában a jaltai konferencián Sztálin valóban utalt rá tárgyalópartnereinek, hogy az anyagi természetű jóvátételen felül a németek munkaerejére is igényt tartana.¹⁴ Ennek konkrét kifejtése azonban éppúgy elmaradt, mint tárgyalópartnereinek tájékoztatása arról, hogy valójában az igényelt német munkaerő egy része 1945 februárjában már elérte a szovjet lágereket.

A 7161-es határozat végrehajtását szovjet iratok részletesen dokumentálták. Így például fennmaradt egy jelentés a deportáltak létszámáról. Az öt állam területéről összesen 112 480 főt szállítottak el, ebből 31 923-at Magyarországról.¹⁵ E számok hitelességét a magyar kutatók jelentős része megkérdőjelezi, túl alacsonynak tartja.¹⁶ Ez két okból is problémás: egyrészt a források nem közlik, hogy 1944 végén Magyarország mely határait vették alapul – valószínűnek tűnik azonban, hogy a trianoni határokat. Másrészt sok kutató azt a tényt nem veszi figyelembe, hogy ez a létszám kizárólag a 7161-es határozat értelmében, német származása

¹² Vö. Maschke, Erich (Hg.): *Zur Geschichte der deutschen Kriegsgefangenen des Zweiten Weltkrieges*, Band XV. München, Ernst und Werner Giesecke, 1974. Idézi: Karner, 1995. 204.

¹³ Vida István (szerk.): *Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez. 1944. október – 1948. június. Dokumentumok*. Budapest, Gondolat, 2005. 100–101.

¹⁴ Kämmerer, Robert (Hg.): *Die Konferenzen von Malta und Jalta. Department of State USA. Dokumente vom 17. Juli 1944 bis 3. Juni 1945*. Deutsche Ausgabe. Düsseldorf, Verlag für politische Bildung, 1956. 901–907.

¹⁵ Poljan, Pavel M.: Internierung der Deutschen in Südosteuropa. In: Eimermacher, Karl–Volpert, Astrid (Hg.): *Verführungen der Gewalt. Russen und Deutsche im Ersten und Zweiten Weltkrieg*. München, Fink, 2005. 1343–1360., itt: 1359.; Varga, 2008. 154.; Konaszov, V. B.–Terescsuk, A. V.: Berija és a „malenkij robot”. Dokumentumok Ausztria, Bulgária, Magyarország, Németország, Csehszlovákia és Jugoszlávia polgári lakossága 1944–1945-ös internálásának történetéről. *Történelmi Szemle*, 2004/3–4. 385–402., itt: 395., 397–398.

¹⁶ Vö. Bognár (szerk.), 2015. 20.

miatt deportáltak csoportjára vonatkozik – magyar állampolgárokat azonban elhurcoltak más, kevésbé feltárt okokból is.

A határozat kapcsán szintén figyelemre méltó, hogy az érintett csoportot a „német származásúak” körére terjeszti ki, nem tartalmaz azonban semmilyen konkrétabb instrukciót arra nézve, mi alapján kell a helyi lakosság származását megállapítani. Így a végrehajtás során mind a szovjet Vörös Hadseregnek, mind a magyar közigazgatási alkalmazottaknak egy olyan tisztázatlan fogalommal lehetett operálni, ami tág teret adott az egyéni és ad hoc értelmezéseknek. Ellentétben például az anyanyelvvel vagy az állampolgársággal, a származásnak nincsenek olyan külső jelei vagy azt igazoló személyes dokumentumok, amelyek lehetővé tették volna, hogy a pár hete, hónapja a térségbe érkező szovjet katonák külső segítség nélkül azonosítsák őket.

Az általam vizsgált régiókban mindenhol megjelenik a forrásokban, hogy a szovjet parancsnokok a legkülönbözőbb módszerekkel igyekeztek a helyi lakosság származásának megállapítására, és ténylegesen a német eredetűeket kiválasztani – függetlenül azok etnikai identitásától. A névelemzés, az anyakönyvek és egyéb összeírások bekérése éppúgy erre szolgált, mint a feladat átruházása a helyi viszonyokban magukat nyilván jobban kiismerő magyar hatóságok, közigazgatási személyzet tagjaira, esetleg egyéb segítőkre.

A magyarországi kutatásokban gyakran megjelenő állítás, miszerint a szovjetek önkényesen deportáltak magyarokat is németként.¹⁷ Ez azonban eleve egy terminológiai pontatlanság, mivel az etnicizáló „német” és „magyar” kifejezések használata ebben a kontextusban értelmezhetetlen annak megadása nélkül, hogy azokat milyen tartalommal (származás, anyanyelv, nemzetiség, vagy állampolgárság) használták. A német származásúak 1944 végén és 1945 elején történt deportálása során azonban a származás meghatározására különböző szempontok alapján került sor, ami független volt az érintettek etnikai hovatartozásától, önidentifikációjától és asszimilációjának fokától.

A döntést külső személyek hozták meg arról, ki számít „németnek”, és e döntések számos okból regionálisan nagy eltéréseket mutattak. Éppúgy, mint ahogy az érintett csoport is. Hiszen az ország különböző területein élő, német gyökerű közösségek meglehetősen különböztek egymástól kulturálisan, nyelvileg és főként etnikai öntudatuk, önazonosságuk fokában. Másképp volt „német” egy szatmári, bácskai, tolnai vagy éppen Buda környéki sváb, és megint másképp voltak „németek” Balmazújváros, Bodrogkeresztúr és Gyula lakói. A deportálás feldolgozásának éppen az az egyik fő nehézsége, hogy egy olyan sokszínű, egymással részben közösséget sem vállaló csoportot érintett, akiket esetenként tudtukon kívül az az egy vonás kötött össze, hogy külső környezetük akár a teljes asszimilációjuk ellérére is „németként” tartotta őket számon.

¹⁷ Vö. Bognár (szerk.), 2015. 35.

A deportáltak kiválasztása

Az ország területén öt régiót különítettem el, amelyekben a deportálás lokális folyamatát vizsgáltam és hasonlítottam össze. A helyi közigazgatási szint elemzésének legfőbb tapasztalata ugyan az, hogy minden egyes eset egyedi, különleges, és sokszor az események résztvevőinek személyes motivációi által meghatározott. Az öt régiót – Békés-Csanád, Északkelet-Magyarország, Bács-Kiskun, Budapest és környéke, Sváb Törökország – relatív földrajzi egybefüggő voltuk miatt kezelem egy-egy egységként. Bár több régió további alrégiókra bontása indokolt lenne, azonban ettől a tanulmány terjedelmi korlátai miatt eltekintek.

A régiók összehasonlítása kapcsán több szempont – így például földrajzi helyzetük, a térségben élő német kisebbség területi elhelyezkedése, etnikai identitásának erőssége a statisztikák és a német kulturális-politikai szervezetekben való részvételük alapján, a szovjet megszállás körülményei és a német származás megállapításának módja, illetve az ezt elvégzők köre – is felmerül. A következőkben a deportálás helyi eseményeinek bemutatásánál e szempontok közül csak az utolsóra fogok koncentrálni, de amennyiben az események jobb megértése szükségessé teszi, a többi aspektusra is utalok.

Békés-Csanád régió a mai Magyarország délkeleti részén, a román határ mellett található. A térség először a trianoni békével vált határterületté. Békés vármegye területét a rendezés ugyan nem érintette, az 1919-es román megszállás és a határmódosítással megváltozott helyzet azonban mély nyomot hagyott a térség lakosságában. A deportálási régió kisebb részét Csanád-Arad-Torontál közigazgatásilag egyelőre egyesített (röviden k. e. e.) vármegye alkotta, amely egyike volt az 1923-ban átmenetileg egyesített közigazgatási egységeknek, mivel Csanád, Arad és Torontál vármegyék jelentős része Romániához került. A régió nyelvileg, etnikailag és vallásilag is színes volt: románok, szlovákok, németek és magyarok éltek együtt a területén. A németek betelepítését 1720-tól Harruckern János György báró mint a terület földesura szervezte meg.¹⁸

A 18. századi betelepítés utáni kirajzások következtében a régió számos településen élt német kisebbség, amely az eltelt évszázadok alatt eltérő mértékben őrizte meg etnikai identitását. Ezt mutatják az alábbi statisztikai adatok is.¹⁹

¹⁸ Seewann, Gerhard: *Geschichte der Deutschen in Ungarn. Vom Frühmittelalter bis 1860*. Band 1. Marburg, Herder Institut, 2012. 163.

¹⁹ Az adatokat a következő statisztikai kiadványokból állítottam össze: 1941. évi népszámlálás: *A népesség nemzetiség szerint községenként és törvényhatóságokként*. Budapest, Magyar Kir. Statisztikai Hivatal, 1944. 21–22., 39–40.; 1941. évi népszámlálás: *A népesség anyanyelv szerint, községenként és törvényhatóságokként*. Budapest, Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1943. 21–22., 39–40. A táblázatok csupán a tanulmányban tárgyalt vármegyék, járások és települések adatait tartalmazzák.

1. TÁBLÁZAT: Békés-Csanád régió
német anyanyelvi és nemzetiségi megoszlása
(1941)

Hely	Összlakosság	Népszámlálás			
		Német anyanyelv		Német nemzetiség	
Békés vármegye	338 974	2 700	0,7%	1 381	0,4%
Csanád-Arad-Torontál k. e. e. vármegye	149 273	9 921	6 %	7 663	5 %
Eleki járás	11 886	8 282	69 %	6 297	52 %
Gyulai járás	21 905	89	0,4%	56	0,2%
Doboz	6 802	7	0,1%	6	0,1%
Elek	9 327	5 714	61 %	4 386	47 %
Gyula	25 169	302	1 %	140	0,5%

Az adatok jól mutatják, hogy az Eleki járásban a német kisebbség etnikai identitását a népszámlálások alkalmával is kimutatta. Ezzel szemben az akkori békési központ, Gyula város lakói csak minimális mértékben tették ezt, holott Gyulán is jelentős számban éltek német származásúak, amit a város egyik részének neve (Németváros) is jelez. A gyulai németeket azonban a korszakban asszimilált, polgárosodott réteggént tartották számon, beolvadásuk előmozdításáért többek között Apor Vilmos gyulai plébános is sokat tett.²⁰ Ugyanezt mutatják a német szervezetekkel kapcsolatos adatok: a Volksbund der Deutschen in Ungarn ugyan a térség számos településén megalakult, aktivitása azonban elsősorban az Eleki járásban keltett feltűnést.

A Békés-Csanád régiót a Vörös Hadsereg 2. Ukrán Frontja meglehetősen korán, 1944. szeptember végén elérte, és nagyobb ellenállás nélkül október folyamán a teljes térséget elfoglalta. Így a szovjet parancsnokok a deportálás végrehajtását az év végén már egy olyan térségben rendelték el, amit két hónapja stabilan az irányításuk és ellenőrzésük alatt tartottak, és valamennyire már ismerhettek is. Ennek tudható be, hogy a deportálásban érintett települések száma nem magas, a valóban német származásúak által lakott helyekről azonban többségében meglehetősen nagy létszámú lakosságot szállítottak el.

A szovjet parancsnokok 1944 utolsó napjaiban egy összeírást rendelték el a régió településein. Erről az Eleki járás főszolgabírója a következőképpen számolt be 1945. január 16-án: „1944. évi december hó 26-án a községben mintegy 200 főt számláló, úgynevezett 'Orosz G. P. U. osztag' jelent meg, és szállásolta el magát. Ugyanez nap este az osztag parancsnoka, egy orosz őrnagy magához hivatott, és elrendelte általam a járás lakosságának népszámlálásszerű összeírását. A népszámlálás egyes rovatai a következők voltak: név, születési év, nemzetiség, mióta

²⁰ Erdmann, 1990. 6.

lakik a községben és pontos lakcím. A népszámlálás Elek községben az elmúlt év december hó 27-[én] és 28-án megtörtént és 29-én lezáratott.”²¹

Mivel a parancsot a szovjet tiszt szóban adta ki, nem tudjuk, hogy ő maga eleve nemzetiségre vonatkozó adatokat kért-e, a tolmács fordította-e félre a parancsot, vagy a jelentés pontatlan-e. A térség más településein mind a közigazgatási iratok, mind egyes visszaemlékezések is utalnak rá, hogy szovjet kérésre „népszámlálás” történt.²²

Szintén kérdéses, hogy mikor szembesültek a magyar hatóságok azzal, mi a szovjet fél célja a listákkal. Békés vármegye alispánja, Csige Varga Antal már 1945. január 2-án arról értesítette Erdei Ferencet, az Ideiglenes Nemzeti Kormány belügyminiszterét, hogy a vármegye lakosságát „ismeretlen helyre és bizonytalan időtartamra Oroszországba szállítják”.²³ Erről az alispán vélhetőleg szintén az alacsonyabb szintű közigazgatási hatóságoktól értesülhetett. Így leszögezhető, hogy ha a szovjet parancsnokok nem minden település vezetőit tájékoztatták is a listák céljáról, egy részüket igen. Ennek fényében értelmezendő Doboz község esete, ahol a magyar hatóságok a szovjet parancsnoknak nemcsak listát adtak át a település német lakóiról, de a nevek mellé megjegyzéseket is tettek. Nevezetesen, hogy adott személy anyai vagy apai ágon volt-e német származású, „egymás közt németül beszéltek-e”, „német propagandát fejtettek ki”, „kocsmájuk a német katonák mulatóhelye volt”.²⁴ A helyi hatóságok tehát a listára vett személyekre mint megbüntetendő, esetleg a településről eltávolítandó személyekre hívták fel a figyelmet. Mindez annál különösebb, mert Doboz község a régióban nem tartozott a „sváb falvak” közé. A listát készítő hatóságok feltűnő eljárás módjának lehetséges magyarázatát azok a panaszok adják, amelyek néhány napon belül a járás vezetőihez érkeztek, és amelyekben a listára vett személyek bizonygatták, hogy ők nem német származásúak.²⁵ Közülük Bódi József Hangya-üzletvezető panasa a leginkább figyelemre méltó, amelyben azt állítja, hogy valójában egy politikai leszámolás áldozatává vált. Szociáldemokrata pártállása miatt már korábban is érték fenyegetések a község vezetőinek részéről, listára vétele ennek eredménye, mivel ő maga nem volt német. Hozzá hasonlóan a listán szereplők közül többen nem voltak németek, ellenben ők maguk vagy családtagjuk szintén szociáldemokrata

²¹ Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára (MNL BéML). Az eleki járás főszolgabírójának iratai (IV. 435.) 78/1945.; Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára (MNL CSML) Csanád-Arad-Torontál k. e. e. vármegye alispánjának iratai. Közigazgatási iratok (IV. 455.b.) 237/1945.; Erdmann, 1990. 41.

²² Például Nagykamarás MNL BéML Nagykamarás község képviselőtestületének iratai (V. 355.) 1/1945.; Mezőberény nagyközség iratai A. Közgyűlési jegyzőkönyvek (IV. 416.) 43. kötet. 1944. Jegyzőkönyv az 1944. december 27-ei ülésről.; MNL BéML Mezőberény nagyközség iratai. Vegyes nyilvántartások (V. 326.) 18/1945.; Erdmann, 1990. 36–38.; MNL BéML Békés vármegye főispánjának iratai. Általános iratok (IV. 401.) 40. doboz 30. dosszié. Doboz község előjáróságának jelentése a Gyulai járási főszolgabírói hivatalnak, tárgy nélkül, 1945. január 6.

²³ MNL BéML Békés vármegye alispánjának iratai. Általános iratok. (IV. 407.) 8/1945.

²⁴ MNL BéML IV. 401. B. 40. doboz 30. dosszié.

²⁵ MNL BéML A Gyulai járás főszolgabírójának iratai. Általános iratok (IV. 416.) 1/1945.

pártagok voltak. A dobozi eset nyilván nem tekinthető reprezentatívnak, teljes tisztázásához további kutatások szükségesek. Annyit mindenesetre jelez, hogy a szovjet fél a magyar hatóságok által a német származásúakról összeállított listákat elfogadta, nem ellenőrizte, amire módja sem igen lehetett. Ez a szituáció széles mozgásteret biztosított a helyi közigazgatás alkalmazottainak. Lehetséges tehát, hogy Dobozról a szovjet katonák „magyarokat” vittek el „németként”, azonban erről ők maguk aligha tudtak.

A térségben 1945. január másodikán kezdődött meg a deportálási akció második szakasza, amelynek során szovjet katonák jelentek meg azokban a községekben, amelyekből azt a jelentést kapták, hogy ott él német kisebbség. Itt általában behívták a deportálásra kijelölteket, és egészségügyi állapotuk és származásuk vizsgálata után maguk válogatták ki közülük az elszállítandókat. Mindkét vizsgálattal kapcsolatban panaszok merültek fel. A származás megállapítása ugyanis a német hangzású nevek alapján történt, amely a helyi lakosságot és a községek vezetőit is tiltakozásra készítette. Újfent az eleki főszolgabíró január 16-ai jelentését idézem, mivel megítélésem szerint ebben rögzítették a teljes magyarországi deportálási folyamat legjellemzőbb momentumát. Nevezetesen azt a különbséget, amely a szovjet és a magyar fél származásról alkotott elképzelésében tükröződött:

„Mindezek után a lakosság összeszedése a következő elvek alapján történt: Minden német nevű, tekintet nélkül arra, hogy bírja-e a német nyelvet, vagy sem, tekintet nélkül előéletére a rendelkezés alá esik. Ugyancsak beleesnek azok a magyar nevű egyének, akiknek egy nagyszülőjük német nevű, illetőleg német származású. Az őrnagy egyébként szó szerint a következő kijelentést tette: »ha csak egy csepp német vér folyik az ereiben, német«. [...] Ez irányban végzett kísérleteim teljesen eredménytelenek maradtak, és bár egyes esetekben az őrnagy a felhozott érveket megfogadta, mégis kijelentette, hogy az összeszedést a fenti utasításai szerint le kell folytatni, mert bizonyos létszámhoz kell ragaszkodni.”²⁶

A jelentésből jól kivehető, hogy egyrészt a szovjet felet egy minél nagyobb létszám elérése motiválta, másrészt a származást vérségi, faji kategóriának tekintették. Ezzel szemben a magyar hatóságok a német nemzetiség és az anyanyelv, valamint a Volksbund-tagság kritériumát tartották relevánsnak, amelyekre a 40-es években a magyar államhoz való (il)lojalitás jeleiként tekintettek. Ugyanez figyelhető meg Gyula német lakosai kapcsán, akik közül Csige Varga alispán vissza kívánta tartani azokat, akik „soha nem vallották magukat németnek, sem a Volksbundnak, sem nyilas- vagy egyéb túlzó jobboldali pártnak tagjai nem voltak, továbbá akik nevüket magyarosították, végül a vegyes házasságban élőket, valamint vegyes házasságból származottakat.”²⁷ Az alispán szintén tisztában volt a szovjet munkaerőigény súlyával, így a lojális németek helyett egy másik csoportot ajánlott fel a Szovjetunióba deportálásra:

²⁶ MNL BéML IV. 407. 8/1945.; Erdmann, 1990. 42.

²⁷ MNL BéML IV. 407. 8/1945.

„Amennyiben lehetőség nyílna arra, hogy az Oroszországba szállítandó munkások létszámának keretén belül közérdekből egyesek visszatartassanak akként, hogy helyettük mások adassanak át, úgy bátorodom a Miniszter Úr figyelmét felhívni azon körülményre, hogy a vármegye területén vannak olyan nem magyar ajkú lakosok – bár szerencsére csekély számmal –, akik a magyarsággal szemben mindig ellenséges érzületet tápláltak, nyelvünket sem tanulták meg, s a közel-múltban is Romániához való csatlolásuk iránt tettek lépéseket. A Kétegyháza közösségben élő románok között akadnak ilyenek.”²⁸

Minden tiltakozás ellenére azonban a szovjet fél 1945 első napjaiban a saját szempontjai – munkaképesség és német származás – alapján összegyűjtötte, majd január 9-én a gyulai és eleki gyűjtőállomásokról megkezdte szovjet táborokba való elszállításukat. A régióból kb. 2800 főt deportáltak német származásuk alapján.

Az északkelet-magyarországi deportálási régió egyike azoknak, amelyek további alrégiókra lennének bonthatók. A következő egykori vármegyék területén feküdt: Hajdu, Bihar, Szabolcs, Szatmár, Bereg, Borsod, Gömör és Kishont, Abaúj-Torna és Zemplén. Ezek közül többet érintett a trianoni rendezés, illetve az 1938-tól megkezdődő terület-visszacsatolások. A szatmári svábokat leszámítva a térség nem tartozik a hagyományos német településterületek közé, noha a 18. században számos részébe történtek betelepítések (pl. Rátka, Hercegkút, Károlyfalva, Rakamaz).²⁹ Az ide érkezett német telepesek szétszórtnak éltek, ennek következtében jobban ki voltak téve az asszimilációnak, mint más, összefüggőbb német településterületek lakói.

Ezt mutatják a térség statisztikai adatai is. Egyben azt a jelenséget is rögzítik, hogy a térségben a népszámlálások során még olyan települések lakói sem vallották magukat németnek, amelyekről köztudott volt, hogy német kisebbség lakta. Ennek jó példája Hercegkút, ahol 1941-ben senki nem vallotta magát német anyanyelvűnek, ellenben 855 főnél tüntették fel, hogy tudnak németül.³⁰ Az ilyen eredményekben nyilván szerepe volt a megelőző évek magyarosító nemzetiségi politikájának, amelynek szerves eleme volt, hogy az idegen anyanyelv és nemzetiiség vállalását a magyar nemzethez való hűtlenség jeleként értelmezték. A német szervezetek fiókjai a térség településeinek nagy részén nem alakultak meg.

²⁸ MNL BéML IV. 407. 8/1945.

²⁹ Seewann, 2012. Band 2., 163.

³⁰ Dányi Dezső (szerk.): *Az 1941. évi népszámlálás. 3/a. Anyanyelv, nemzetiség, nyelvismeret.* Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1983. 64.

2. TÁBLÁZAT: Északkelet-Magyarország régió
német anyanyelvi és nemzetiségi megoszlása
(1941)³¹

Hely	Összlakosság	Népszámlálás				
		Német anyanyelv			Német nemzetiség	
Borsod vármegye	304 955	351	0,1 %		145	0,04 %
Hajdú vármegye	188 462	53	0,02 %		22	0,01 %
Zemplén vármegye	281 968	447	0,1 %		207	0,07 %
Központi járás	76 785	14	0,01 %		5	0,006%
Miskolci járás	71 307	168	0,2 %		64	0,08 %
Sárospataki járás	35 441	50	0,1 %		27	0,07 %
Szerencsi járás	52 792	89	0,1 %		45	0,08 %
Balmazújváros	16 318	1	0,006%		1	0,006%
Diósgyőr	26 538	135	0,5 %		59	0,2 %
Herceghút	1 123	0	0 %		0	0 %
Rátka	1 189	48	4 %		27	2 %

Az északkeleti országrészt 1944 októbere és novembere folyamán a Vörös Hadserg 2. Ukrán Frontja foglalta el. A térségben a német és a magyar csapatok kemény ellenállást fejtettek ki, a Debrecen környéki páncélos csata a háború egyik legnagyobb ütközete volt.³² Valószínűleg az intenzív ellenállásra adott válaszul – boszszúként és/vagy az elfoglalt terület biztosítása és megtisztítása céljából – a szovjet csapatok a térségből tömegesen hurcoltak el férfiakat szovjet lágerekbe, ahol a német civilekhez hasonlóan évekig kényszermunkára vették őket igénybe. Az elhurcolásokra azonban 1944. december 16-a előtt került sor, azaz a német származású lakosság deportálásáról kiadott határozatot megelőzően. Így ezek egyértelműen elválaszthatók az általam vizsgált akciótól, amit az is megkönnyít, hogy német származásúakként nőket is elhurcoltak.

1944. december végétől azonban ebben a térségben is megindult a német származásúak szervezett deportálása, ami közel 5000 személyt érintett. Ez a magas létszám is azt mutatja, hogy a szovjet fél számára nem volt releváns, hogy a térségben öndefiníció alapján a németek száma rendkívül alacsony. Ezért a németiség megállapítására számos más kritériumot alkalmaztak.

Hajdú vármegyében például a szovjet parancsnok 1945 első napjaiban „minden német származású 18–45 [év] közötti férfi és 18–30 év közötti nő, akiknek

³¹ Az adatokat a következő kiadványokból állítottam össze: Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1943. 35–38., 58, 158–160.; Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1944. 35–38., 58., 158–160.

³² Ravasz István: Magyarország mint hadszíntér. In: Kollega Tarsoly István (szerk.): *Magyarország a XX. században*. Szekszárd, Babits, 1996. 355–396., itt: 385.

felmenői között német származású elődök vannak”³³ összeírására utasította a helyi közigazgatásokat. Számos nemleges válasz maradt fenn, ami nem is meglepő, hiszen a Hajdúság kifejezetten erős magyar öntudatáról közismert országrész. Érdekes módon ezeket a jelentéseket a szovjet katonák általában elfogadták. Akadtak azonban kivételek is, így például Nádudvaron, ahol a szovjet parancsnokság nyomást gyakorolt a község vezetőire, így azok végül összeírtak 68 „ösmagyart” németként, akiket a szovjetek el is szállítottak.³⁴ Arról hallgatnak az iratok, hogy pontosan mi alapján választották ki ezt a 68 személyt.

Balmazújváros vezetőinek a szovjet összeírási parancsra adott válasza nem maradt fenn. A község lakóinak nagy része német származású volt, de a község az elmúlt évszázadban hozzáidomult a Hajdúság magyar lakóihoz, és nem tekintették magukat németnek. Ez azonban nem számított a deportálandók kijelölésénél. Erről az egy településről több mint 500 főt vittek el, míg a térség többi városa és községe nagyrészt érintetlen maradt. A végrehajtás során Balmazújváros előljáróinak a többi település vezetői egyébként is hátat fordítottak. A községben lévő gyűjtőállomáson lévők élelmezésére hiába kértek segítséget a deportálást megelőző napokban, azt a többi községi vezető elutasította, mondván: az aktuális nehéz körülmények között elsősorban „saját fajtájuk” ellátásáról kívánnak gondoskodni.³⁵

Arra, hogy egy régió belül is mennyire különböző körülmények között hajtották végre a deportálást, jó példa Borsod vármegye és különösen Miskolc, valamint Diósgyőr környékének esete. A vármegye sajátossága, hogy a szovjet megszállás előkészítésében részt vett egy kommunista szervezet, a Mokán-Komité.³⁶ Tagjai a Vörös Hadsereg megérkezése után jelentős kedvezményeket kaptak, és részt vettek a közigazgatás újraindításában, sőt a deportálás végrehajtásában is.

Az új főispán, Tóth Béla is a komité tagja volt, és ekként valószínűleg közelebbi kapcsolatban állt a szovjet parancsnokokkal, mint más főispánok. Így számos parancsot szóban kaphatott meg, ezek tartalma így nem ismert. Mindenesetre ilyen utasítások eredményeként 1945. január végén több összeírást is elrendelt, amelyek a deportálandó személyek azonosítását célozták. Január 19-én elrendelte a „németajkú és nevű egyének igazolását”.³⁷ Ekkor a német anyanyelvűeket, a nevüket visszanevetesítőket, a magukat németnek vallókat és a német nevűeket kérte külön listákba felvenni. A térségben élők etnikai öntudatát jól tükrözi, hogy a te-

³³ Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára (MNL BAZML) Tetétlen nagyközség iratai. Közigazgatási iratok (V. 671.) 8/1945.

³⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára (MNL HBML) Nádudvar nagyközség iratai. Közigazgatási iratok. (V. 656.) 2678/1946., 2678/1946.

³⁵ MNL HBML Berettyóújfalu nagyközség iratai. Közigazgatási iratok. (V. 612.) 125/1945.

³⁶ Magyarországi Kommunisták Antináci Komitéja, lásd erről Majzik Dávid: *A Mokán-komité szerepe a kommunista hatalomváltás előkészítésében Miskolcon*. Herman Ottó Múzeum évkönyve LIV. Miskolc, Hermann Ottó Múzeum, 2015. 453–469.; Kunt Gergely: A málenkij robot Miskolcon, különös tekintettel a német nemzetiségű lakosok elhurcolására. In: Tóth Arnold (szerk.): *Miskolci németek kényszermunkán a Szovjetunióban, 1945–1949*. Miskolc, S. n. 2017. 41–95., itt: 50.

³⁷ MNL BAZML Borsod-Gömör vármegye alispánjának iratai. Elnöki iratok. (IV. 904.) 934/1945.

lepülések vezetői szinte kizárólag az utolsó kategóriához soroltak be személyeket. Valószínűleg az így készült listák alapján kezdődött meg napokon belül a deportálás. Január 21-én például az edelényi járás főszolgabírója panaszkodott a deportálást végrehajtó katonák erőszakosságára és eleve arra az eljárás módra, hogy a nevük miatt hurcolnak el embereket.³⁸ A beérkezett panaszokra reagálva január 25-én a vármegye alispánja, dr. Bónis Bertalan is elrendelt egy összeírást, hogy hatékonyabban lehessen megszervezni a munkára való igénybevételeket. Ebbe a nyilas, hungarista és fasiszta pártok tagjait, a szovjetellenes és antidemokratikus elemeket, valamint a német származásúakat és a magukat német anyanyelvűnek vallókat kellett összeírni, hogy az orosz és magyar hatóságok közmunkákra elsősorban ezeket a személyeket vegyék igénybe. Ez az eljárás jól jelzi, hogy a borsodi vármegyei vezetés egyrészt a politikailag diszkvalifikálódott személyek megbüntetésére is fel akarta használni a deportálási akciót, másrészt kollektíven elítélte a német anyanyelvűeket és származásúakat. Mindezt egy olyan régióban, ahol első kézből szerzett tapasztalat valószínűleg egyáltalán nem lehetett az ország nyugati részében mindennapos magyar–német konfliktusokról.

Január 27-én Bónis már így fogalmazott a „német kapcsolattal bíró és más néppellenes elemek összeírása és őrizetbe vétele” tárgyú rendeletében: „A vonatkozó rendelkezésekből világos az a cél, hogy a népi közösségből kiküszöbölendők, vagy legalábbis huzamosabb időre eltávolítandók azok az egyének, akiknek a mai demokratikus és népi életbe való beilleszkedése német származásuknál, vagy eddigi magatartásuknál fogva nem remélhető, sőt akikről joggal feltételezhető, hogy a szabadelvű, baloldali Magyarország kívánatos gyors fejlődését károsan zavarhatják.”³⁹ Ebből is világosan látszik, hogy Borsod vármegye vezetői abszurd módon politikai kategóriának tekintették magát a német származást is.

Egy harmadik variáns a régióból a Tisza menti községek esete, ahonnan 1945. január végén, tehát az akció határideje előtt pár nappal került sor a deportálásokra. Ekkor meglehetősen sok községben jártak el szovjet katonák úgy, hogy hamis indokkal egy gyűjtőhelyre hívták a községek megadott korhatárba tartozó lakosságát, majd az épületet fegyveresek körbezárták, és az ott lévőket elszállították. Érdekes módon ezek az események határozzák meg máig a deportálásról kialakított képet, valószínűleg a térségben felvett korai és nagyszámú interjú miatt. Ezek úgy rögzítették a deportálás képét, hogy az a származás és nemzetiség ellenőrzése nélkül, önkényesen és sokszor erőszakosan történt.

A helyi magyar hatóságokat ez az eljárás felháborította, amiről számos jelentést küldtek feljebbvalóiknak. Ezekből kiderül, hogy a szovjet katonák többnyire itt is német származásúak után kutattak, akár helyi összeírások alapján (Raka-

³⁸ MNL BAZML IV. 904. 6/1945.

³⁹ MNL BAZML IV. 904. 11/1945.; MNL BAZML Borsod-Gömör vármegye főispánjának iratai. Elnöki iratok. (IV. 901.) 7/1945.

maz), akár a magyar hatóságok megkérdezésével (Kenézlő, Tímár, Vencsellő),⁴⁰ akár helyi önkéntes segítők, úgynevezett policok tanácsait követve. Teljes önkénnyel és válogatás nélküli elhurcolásról tehát itt sem volt szó, noha az érintettek jelentős része valóban nem tartotta magát németnek.

Szovjet források hiányában inkább csak feltételezhető, hogy mi lehetett az oka, hogy ebben a térségben a deportálás végrehajtása valóban gyorsabban zajlott, és a szovjet parancsnokok nem tartották magukat minden esetben azokhoz a szabályokhoz, amelyeket az ország összes területén egyébként törekedtek betartani. Erre magyarázatul a térség földrajzi helyzete (keleti országhatár) és az időpont összevetése adhat magyarázatot. A 7161-es határozat értelmében a szállítmányokat 1945. februárig útnak kellett indítani a lágerekbe. Valószínűnek tűnik, hogy volt egy hozzávetőleges szovjet létszám-elképzelés, amit 1945. január utolsó napjaiig nem sikerült elérni, emiatt indultak meg január 25–31. között a térségben a rögtönzött elhurcolások. Mivel ekkor az ország nyugatibb régióiból úton voltak a transzportok, vagy a kijelölt csoportok elszállítása már be is fejeződött, a hiányzó létszámot leggyorsabban a keleti határ menti területről lehetett pótolni. Arra azonban nem maradt idő, hogy mindezt újabb összeírások és szelekció alapján tegyék meg. Így a térségből valóban kerültek olyan civilek is német származásúként a Szovjetunióba, akik nem rendelkeztek német felmenőkkel.

A Bács-Kiskun deportálási régió területe alapvetően megegyezik a mai azonos nevű megyéével. A korszakban Bács-Bodrog vármegye északi és Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye déli részén terült el. Az előző két régióval ellentétben fontos különbség, hogy a térségben számos településen a német kisebbség többséget alkotott. Bácska a 18. századi telepítések egyik fontos célpontja volt,⁴¹ ekkor jött létre a régió multietnikus arculata, amelyet a német és a magyar lakosság mellett az itt élő különböző délszláv (szerb, horvát, bunyevác, sokác) csoportok is meghatároztak. A trianoni rendezés, majd az 1941. évi dél-bácskai területek visszacsatolása többszöri közigazgatási átszervezést tett szükségessé a térség déli részében. Bács-Bodrog vármegye központját előbb Zomborról Bajára, majd 1941-ben újra Zomborba helyezték. A front közeledtével, 1944 októberében pedig a vármegye vezetése a Dunántúlra települt.⁴²

⁴⁰ Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára (MNL SZSZBML) Szabolcs vármegye főispánjának iratai. Közigazgatási iratok (IV. 401.) 1535/1945.; Balogh L. Béni (szerk.): „Törvényes” megszállás. Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947. Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár, 2015. 290–291.

⁴¹ Seewann, 2012. Band 1., 191–200.

⁴² Tóth Ágnes: *Telepítések Csonka Bács-Bodrog vármegyében 1945–1948*. Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Levéltár, 1989. 7–98., itt: 13–14. (Levéltári Füzetek V.)

3. TÁBLÁZAT: *Bács-Kiskun régió
német anyanyelvi és nemzetiségi megoszlása
(1941)*⁴³

Hely	Összlakosság	Népszámlálás			
		Német anyanyelv		Német nemzetiség	
Bács-Bodrog vármegye	695 598	177 282	25%	168 477	24%
Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye	1 534 867	93 961	6%	44 674	2%
Bajai járás	45 910	15 988	34%	13 098	28%
Kalocsai járás	44 312	6 901	15%	5 167	11%
Baja	32 399	2 394	7%	1 282	3%
Bácsbokod	4 262	1 531	35%	969	22%
Csátalja	2 758	2 415	87%	2 237	81%
Hajós	5 311	4 246	79%	3 321	62%

A táblázat adatai nemcsak azt jelzik, hogy a térség egyes településein a német kisebbség abszolút többséget alkotott, de megmutatja azt is, hogy ebben az esetben öntudatos kisebbségi közösséget alkottak. Ez az anyanyelvi és nemzetiségi bevalások közötti relatív kis eltérésekben mutatkozik meg.

A német szervezetek fiókegyleteinek megalakítása és élénk aktivitása is jellemző volt a térségben. Tevékenységük számos esetben vezetett konfliktusokhoz a német lakosság és a magyar világi és egyházi hatóságok között. Az ilyen ellentétek hozzájárultak a Volksbund iránti magyar ellenszenv növekedéséhez és a szervezet háború utáni stigmatizálásához.

A térséget a Vörös Hadsereg 2. Ukrán Frontja foglalta el 1944 késő őszén, nagyobb fegyveres ellenállásra nem került sor. A határok rendezéséig Jugoszláviához hasonlóan e régió déli részének településein is jugoszláv katonai közigazgatás jött létre,⁴⁴ amely néhány hónapra átvette a helyi magyar hatóságok szerepét. A gyakorlatban ez sok esetben azt jelentette, hogy a helyi délszláv kisebbségek tagjai kerültek a települések élére. A jugoszláv közigazgatási személyzet részt vett a deportáció megszervezésében, de iratanyaga nem ismert, ezért a deportálás időszakáról is elsősorban utólagos források informálnak. Nem ismeretes az sem, hogy ők miként definiálták a német, német származású kategóriát. A Délvidéken és a Vajdaságban elkövetett atrocitások alapján feltételezhető, hogy nagy részük németellenes volt, amit az egy-egy településről elvitt személyek magas létszáma is alátámaszt. Visszaemlékezések szerint azonban egyes településeken, így például

⁴³ Az adatokat a következő kiadványokból állítottam össze: Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1943. 6–8., 88–92.; Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1944. 6–8., 87–92.

⁴⁴ Tóth, 1993. 20.; Jugoszláviára nézve lásd erről Portmann, Michael: *Die kommunistische Revolution in der Vojvodina 1944–1952. Politik, Gesellschaft, Wirtschaft, Kultur*. Wien, Verlag der ÖAW, 2008. 149.

Csátalján, a helyi délszláv településvezető intézte el, hogy a község német származású lakosságát ne szállítsák el.⁴⁵

A deportálás ebben a régióban a német kisebbség által lakott településekre korlátozódott. A pontos végrehajtás hátterében az állt, hogy a szovjet parancsnokság Baja polgármesterétől 1944. december 28-án listát kért a vármegye azon településeiről, ahol számottevő német lakosság élt.⁴⁶ A deportálás végrehajtása a kapott listák alapján 1944 utolsó napjaiban kezdődött meg. Miután azonban a deportálás nemcsak a listán szereplő településeket érintette, feltételezhető, hogy a szovjet katonák besúgóktól kiegészítő információkat is kaptak, amire visszaemlékezések és a közigazgatási iratok is utalnak.⁴⁷

Arról, hogy miként definiálták ebben a régióban a „német származásúak” körét, elsősorban az 1945. januártól, februártól helyreálló magyar közigazgatásban dolgozók utólagos jelentései és egyéb írásai alapján következtethetünk. Bajáról még a jelentkezésre felhívó parancs is fennmaradt, amely egyértelműen a német származásúak körére vonatkozott.⁴⁸ Császártöltés község dobolási könyvében szintén megmaradt a december 27-ei parancs, amely a teljes Kiskőrösi járásra vonatkozott, és amelyben szintén a német származású lakosságot hívták fel munkára való jelentkezésre.⁴⁹

A szovjet fél tehát itt is származási alapú deportálást rendelt el, és amennyiben más információt nem kaptak, ebben a régióban is a nevek elemzéséből indultak ki. Ezt tanúsítja a bácsalmási járás főszolgabírójának február 21-ei írt jelentése az alispánnak. Ez egyben panasz is, mivel „[...]helybeli besúgók közreműködése következtében az orosz katonaság csendőri szervezete németeknek közmunkára való elszállítása alkalmával több német nevű, de magyar érzelmű egyént is elvittek[...]”⁵⁰

Ehhez hasonló panaszok, amelyekben a magyar hatóságok az elvittek egy részének elszállítása ellen emeltek szót, tömegesen keletkeztek a térségben. Mindebben jól kirajzolódik egy határvonal elsősorban a Volksbund-tag és nem tag németek elbírálása között. Míg a helyi hatóságok előbbiek elszállítása ellen érdemben nem emeltek szót, utóbbiak elszállítása és a velük szembeni azonos eljárás mód alkalmazása tiltakozást váltott ki.

Ennek legradikálisabb esete Bácsbokod és Bácsborsód községekben figyelhető meg, ahol a helyi vezetők cserét javasoltak: „Kéri a községi előljáróság, amennyi-

⁴⁵ Ottenthal, Adam: *Heimathbuch Tschatali – Csátalja*. Wiesbaden, Selbstverlag, 1988. 157–158.

⁴⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára (MNL BKML) Baja város polgármesteri hivatalának iratai. Elnöki iratok. (IV. 1410.) 11/1945.; Merk, 1990. 347–348.; Tóth, 1989. 16.; Tóth, 1993. 22. A listán a következő települések szerepeltek: Bácsbokod, Bácsalmás Bácsborsód, Csátalja, Csávoly, Gara, Katymár, Kunbaja, Vaskút.

⁴⁷ Lásd Halasi László: *A hartai evangélikus egyház története 1723–2003*. Harta, Regia Rex, 2003. 213.; Eiler Ferenc: *Németek, helyi társadalom és hatalom: Harta 1920–1989*. Budapest, Argumentum, 2011. 112.

⁴⁸ MNL BKML IV. 1410. 15/1945.

⁴⁹ MNL BKML Császártöltés nagyközség iratai. (V. 312.) 65. kötet 161/1944.

⁵⁰ MNL BKML Bács-Bodrog vármegye alispánjának iratai. Bizalmas iratok (IV. 402.) 3/1945.

ben lehetséges, ezen egyéneket a munkából hazahozatni, leváltani s helyettük oly egyéneket küldeni, kik Volksbundisták voltak, s még most is a községben tartózkodnak.”⁵¹ Ez a javaslat párhuzamba állítható a békési alispán javaslatával, miszerint a gyulai németek helyett kétegyházi románokat küldjenek a Szovjetunióba. A két eset fő különbségét az előző évek tapasztalata választja el egymástól: míg Békés vármegyében a fő idegen és illojális csoportot a román kisebbség képezte, Baja környékén a Volksbund tagjait tekintették annak, és ekként a leginkább nemkívánatosnak a térségben. A magyar fél tehát egyértelműen büntetésnek tekintette az akciót.

A főváros és környéke nevű régió Budapest nagyjából 60 km-es körzetét foglalja magában. Beletartoznak a Dunakanyar falvai, az egykori Nógrád vármegye egy része, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye északi része a Csepel-szigettel bezárólag. A térségben jelentős volt a német kisebbség jelenléte. Mégis, a deportálásból a német településterület jelentős része – Budai-hegyvidék, Pilis, Vértes – kimaradt, míg számos olyan településről vittek el civileket német származásúként, ahol a német etnikai identitás alig vagy egyáltalán nem volt jelen. Ebben a térségben ez leginkább a deportálással párhuzamosan zajló fronteseményekkel és a német kisebbség földrajzi helyzetével függött össze.

4. TÁBLÁZAT: *Budapest és környéke régió
német anyanyelvi és nemzetiségi megoszlása
(1941)*⁵²

Hely	Összlakosság	Népszámlálás			
		Német anyanyelv		Német nemzetiség	
Bars és Hont k. e. e. vármegye	146 102	3 266	2 %	1 322	0,9%
Nógrád vármegye	266 677	2 110	0,7%	1 113	0,4%
Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye	1 534 867	93 961	6 %	44 674	2 %
Alsódabasi járás	67 633	263	0,3%	94	0,1%
Központi járás	149 673	9 418	6 %	2 039	1 %
Ráckevei járás	48 631	6 393	13 %	1 351	2 %
Szobi járás	20 925	2 610	12 %	941	4 %
Kakucs	3 886	0	0 %	0	0 %
Nagymaros	4 470	1 733	38 %	690	15 %
Soroksár	18 894	6 846	36 %	1 177	6 %
Taksony	6 098	2 077	34 %	169	2 %

⁵¹ MNL BKML IV. 402. 323/1945.

⁵² Az adatokat a következő kiadványok alapján állítottam össze: Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1943. 17–20., 81–84., 88–92.; M. Kir. Statisztikai Hivatal, 1944. 17–20., 81–84., 87–92.

A táblázatban feltüntetett községek adatai jól jelzik, hogy mennyire különböző volt a deportálásban érintett településeken a magát németnek vallók létszáma és aránya.

A német szervezetekben való részvétel elsősorban a Duna jobb parti térségére volt jellemző, míg a deportálásban érintett községek jelentős részében a szervezetek fiókegyesületei nem alakultak meg. Máshol – így például Taksonyban, Nagymaroson, Soroksáron – a szervezetek aktívan működtek, és ezzel az előző régióhoz hasonlóan feltűnést is keltettek. A térségben azonban számos más olyan szervezet és párt működött (szociáldemokraták, nyilasok), amelyek a két világháború között a magyar hatóságok figyelmét lekötötték, így a németek nem váltak központi problémává.

A régió szovjet megszállása 1944 novemberétől 1945 februárjáig tartott, abban mind a Vörös Hadsereg 2., mind a 3. Ukrán Frontja részt vett. A főváros ostroma a magyarországi hadszíntér legnagyobb katonai akciója volt, amely mindkét féltől rendkívül nagy áldozatokat kívánt. A magyarországi kutatás ezzel hozza összefüggésbe, hogy mind a fővárosból,⁵³ mind a környező települések egy részéről – például Érd,⁵⁴ Tárnok,⁵⁵ Budakeszi⁵⁶ – a szovjet katonák férfiak tömegeit hurcolták el, hasonlóan az északkeleti régióban elkövetett akciókhoz.

A főváros elfoglalására Sztálin eredetileg a 2. Ukrán Frontot jelölte ki,⁵⁷ amely a Duna bal partján közelítette meg a várost. Késlekedésük miatt azonban 1944 decemberében a 3. Ukrán Frontot is felrendelte a szovjet hadvezetés Budapesthez, így a Tolbuhin marsall vezette hadsereg mintegy egy hónap késéssel csatlakozott a művelethez a Duna jobb partján. A nagyobb német településterület így a 3. Ukrán Front által biztosított térségben volt – ahol azonban a deportálási parancs végrehajtására nem került sor. Valószínűnek tűnik, hogy ez a hadi helyzettel függött össze: a 3. Ukrán Frontnak nem maradt szabad kapacitása a deportálási parancs végrehajtására, mivel később érkezett a térségbe, a hegyvidéki terület eleve nehézségek elé állította, ezenfelül pedig a német–magyar ellenállás is a Duna jobb partján volt intenzívebb. A német származású lakosság deportálása nyilvánvalóan másodrangú feladat volt Budapest bevételeéhez képest. Így a térség német lakosságát nem deportálták, noha németiségük nem maradt rejtve a szovjet katonaság előtt, akik előszeretettel vettek igénybe németeket a helyi hadimunkák elvégzésére.

A Duna bal partján történt deportálást a 2. Ukrán Front bonyolította le. A beszámolók itt is egy meggyorsított, sietős végrehajtásról tanúskodnak. Ezt elsősor-

⁵³ Bognár Zalán: Egy csata utóélete. Budapest ostromának (hadi)fogoly-vesztesége(i). In: *Studia Caroliensia*, 2000/1. 77–87.

⁵⁴ Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára A 11 Vértessaljai egyházmegye, 21/1945. Helyzetjelentések.

⁵⁵ Lásd erről Muskovics Andrea Anna: „Mit vétettem, kinek ártottam?” *Tárnokiak malenkij roboton*. Tárnok, Tárnok Nagyközség Szlovák Nemzetiségi Önkormányzata, 2016.

⁵⁶ Somlai Péter Ferenc: *A magyarországi németiség története a Budai-hegyvidéken Budakeszi település példáján (1935–1946)*. PhD-disszertáció. Budapest, 2014. 264.

⁵⁷ Ungváry Krisztián: *A magyar honvédség a második világháborúban*. Budapest, Osiris, 2004. 366.

ban az motiválhatta, hogy a többi deportálási régióval ellentétben itt a parancs végrehajtása a fronteseményekkel párhuzamosan zajlott, azaz katonai erőket vontak el a prioritást élvező céloktól. A deportálást a legtöbb forrás úgy írja le, hogy 1945. január folyamán az egyes településeken különböző időpontokban szovjet alakulatok jelentek meg. Ezek vezetői megparancsolták civil lakosság megadott korcsoportjaiba tartozó részének előállítását. A jelentkezőket egy bizottság elé citálták, amelynek összetétele változó volt: jellemzően a szovjet parancsnok, egy tolmács és a helyi község vezetői vettek részt benne. A bizottság a helyieket családnévük alapján csoportosította:⁵⁸ míg a magyar nevűek hazamehettek, addig akinek német neve volt, annak maradnia kellett és néhány napon belül útnak indították kelet felé. A beszámolók még azt is rögzítették, hogy a szovjet tisztek figyelmét magyar segítők olykor felhívták arra, hogy egyes magyar nevűek szüleinek, nagyszüleinek neve után is kérdezzenek.⁵⁹ Így a deportálástól azok sem menekültek meg, akik korábban magyarosították a nevüket.

A szovjet fél nyilván ezzel a módszerrel tudta a leggyorsabban végrehajtani a deportálást, ami az éppen zajló hadi események miatt fontos volt számára. Így viszont a magyar hatóságoknak minimális mozgástere maradt a beavatkozásra, tiltakozásra vagy épp együttműködésre. Ezért ebben a térségben teljes mértékben a szovjet interpretációtól függött, ki került „német származásúként” a szállítmányokba. Az utólagos magyar hatósági jelentésekből és panaszokból az látszik, hogy a bács-kiskuni térséghez hasonlóan itt is lett volna pedig igény korrekcióra. Az ilyen iratokban a magyar fél igyekezett egyes elszállítottak németiségét, német származását azzal relativizálni, hogy azok származásuk ellenére „jó magyarok” voltak. Erre példa Nagyborzsöny község elöljáróságának 1945. április 28-ai levele a szobi főszolgabírónak, amelyben többek között a következőt kérték: „Legalább a magyar nemzetiségű egyének mielőbbi hazaszállítása érdekében szíveskedjék sürgős lépéseket tenni a minisztériumban. A magyar nemzetiségűek hozzátartozói különösen sérelmesnek tekintik az elszállítást, mert addig, amíg ezek közül sokat elhurcoltak, addig maradtak otthon olyanok, akik a Volksbund tagjai voltak azelőtt.”⁶⁰

Ebből a kérésből is látszik, hogy a térségben szintén a Volksbund-tagság volt az a választóvonal, ami megkülönböztette egymástól a „jó” és „rossz” németeket. A magyar fél igyekezett ignorálni, hogy a szovjet parancs ugyanezt a különbségtételt nem tartalmazta, és származás helyett nemzetiségi-politikai alapra tette át/

⁵⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára (MNL PML) Nagymaros nagyközség iratai. (V. 1079.) 52/1945., 78/1945.

⁵⁹ Szebeni Ilona: *Merre van a magyar Hazám? Kényszermunkán a Szovjetunióban 1944–1949*. Budapest, Széphalom Könyvműhely, 1992. 19.; Kormos–Várhelyi, 1990. 26–27.; Ritter György: „Fejlapot kaptam, nyemcinek lettem nyilvánítva...” A Dunakanyarból 1945-ben német származásúként szovjet munkatáborokba deportáltak emlékezete az „oral history” források tükrében. In: Csikós Gábor et al (szerk.): *Életvilágok és társadalmi gyakorlatok a 18–20. században*. Budapest, MTA BTK, 2017. 229–272., itt: 245.

⁶⁰ MNL PML A szobi járás főszolgabírójának iratai. Közigazgatási iratok. (IV. 501.) 120/1945.

akarta áttenni a deportálás végrehajtását. Ez a szándék a magyar hatóságoknak azt a törekvését is tükrözi, hogy valamiféle prioritást állítsanak fel, amellyel a deportálandók körét csökkenteni lehet. Eredményt nem sikerült vele elérni, mivel a szovjet parancsnokok világosan elhatárolták magukat attól, hogy a deportálást politikai beállítottságtól vagy akár etnikai önvallomástól tegyék függővé.

Az utolsó régió az ún. Sváb Törökország. E régió Baranya, Somogy és Tolna vármegyék területén helyezkedett el, a 18. századi német telepítésekkel jött létre és vált az ország legnagyobb egybefüggő német településterületévé. A Dél-Dunántúlon évszázadok óta német és délszláv kisebbségi közösségek éltek egymás mellett. A német településterület nem fedte le a három vármegye teljes területét, így a megyei statisztikai adatok némiképp kiegyensúlyozzák azt, hogy egyes járásokban és főleg egyes településeken túlnyomó többségében, vagy kizárólag német lakosság élt. A táblázat adatai ezt szemléltetik, ugyanakkor tartalmaz olyan települést is, ahol a statisztikákban a német lakosság száma nem magas, mégis történt deportálás.

5. TÁBLÁZAT: *Sváb Törökország régió
német anyanyelvi és nemzetiségi megoszlása
(1941)*⁶¹

Hely	Összlakosság	Népszámlálás			
		Német anyanyelv		Német nemzetiség	
Baranya vármegye	305 565	105 552	34%	78 851	25%
Somogy vármegye	391 283	15 728	4%	9 899	2%
Tolna vármegye	273 153	71 926	26%	54 715	20%
Mohácsi járás	38 887	22 878	58%	15 561	40%
Pécsváradi járás	33 732	22 255	65%	18 296	54%
Szigetvári járás	32 797	4 726	14%	3 251	9%
Völgységi járás	40 768	30 684	75%	24 939	61%
Babarc	1 449	1 342	92%	904	62%
Püspöknádasd	2 480	2 311	93%	2 039	82%
Szulimán	1 008	486	48%	392	38%
Tevel	2 516	2 360	93%	2 073	82%

Amellett, hogy a térségben a német kisebbség hajlandósága etnikai hovatartozásának megvallására magas volt, ebben a térségben működtek a legaktívabban a német szervezetek is. Ezt mutatja, hogy a két világháború közötti időszak ilyen

⁶¹ Az adatokat a következő kiadványok alapján állítottam össze: Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1943. 10–16., 95–99., 126–128.; Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1944. 10–16., 95–99., 126–128.

egyesületeinek jelentős része a térségben alakult meg: a Volksbund Cikón bontott zászlót 1939-ben,⁶² 1941-ben a Deutsche Jugend Mágoacson,⁶³ a Hűséggel a Hazáért mozgalom pedig Bonyhádon alakult meg 1942-ben. Lokális szinten a szervezetek tevékenysége és általában a német kisebbség aktivitása számos súlyos konfliktushoz vezetett a két világháború közötti időszakban. A települések világi és egyházi vezetőit azzal a sokszor nem is titkolt szándékkal nevezték ki nemzetiségi községekbe, hogy segítsék elő a nemzetiségek asszimilációját. Ennek erőltetése azonban többnyire kontraproduktív volt: a névmagyarosítások propagálása, az istentiszteleti és oktatási nyelv magyarra változtatása a német anyanyelvű közösségekben esetenként tettelegességig fajuló tiltakozást váltott ki.

A Sváb Törökországot a deportálási régiók között egyedülálló módon a 3. Ukrán Front szállta meg déli irányból 1944. november végén, december elején. A szovjet csapatoknak csak véres harcok árán sikerült a Dunán való átkelés Batina térségében, ezt követően a térség nagyobb ellenállás nélkül került szovjet kézre.

A deportálási parancs kiadásáig a teljes régió megszállása megtörtént, a járásközpontokban a magyar közigazgatási struktúrára alapozva szovjet katonai parancsnokságok jöttek létre. Ezekből kiindulva kezdődött meg a mindennapi élet újjászervezése a térségben; a szovjet parancsok végrehajtásáért általában a magyar közigazgatási személyzet felelt. Így volt ez a deportálási parancs kihirdetésekor is, amelyben e régióban feltűnően nagy szerepet kaptak a magyar hatóságok. A végrehajtás itt indult meg a leghamarabb, december 20-a körül már megkezdődött a német származású lakosság összeírása. A listák összeállításával a szovjet parancsnokok a helyi közigazgatási személyzetet bízták meg, nyilván azzal a szándékkal, hogy azok nagyobb helyismeretük révén könnyen elvégezzék a feladatot.

Arra vonatkozóan, hogy a szóban kiadott parancs pontosan hogy hangzott, csak utalások ismertek. Nincs okunk azonban kételkedni abban, hogy szovjet részről ezúttal is a német származás kategóriát adták meg. Ennek megállapítása tehát a magyar hatóságok feladata volt, akik azonban a legkülönbözőbb módokon értelmezték, miként is kellene ezt tenniük. Somogy vármegye alispánja például 1945. január 19-én a következő utasítást továbbította a községi vezetőknek: „Annak megállapításánál, hogy ki tekintendő német származásúnak s ki nem, egyedül s kizárólag a német anyanyelvűnek való születés az irányadó, nem lehet figyelembe venni tehát azt, hogy annak idején a népszámlálásnál az illető magyar anyanyelvűnek vallotta-e magát, vagy a Volksbundnak tagja volt-e, vagy nem.”⁶⁴ Hogy ez az abszurd definíció félrefordítás eredménye volt-e, tisztázatlan, a települések vezetői azonban komolyan vették a feladatot, és esetenként valóban személyenként elemezték, mely lakóval milyen nyelven beszélt szerintük először az édes-

⁶² Seewann, 2012. Band 2. 275.

⁶³ Spannenberger Norbert: *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között*. Budapest, Lucidus, 2005. 306.; Vitári Zsolt (szerk.): *Volksbund és ifjúság. Dokumentumok a magyarországi német ifjúság történetéből 1925–1944*. Pécs, Kronosz, 2015. 32.

⁶⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára (MNL SML) Somogy vármegye alispánjának közigazgatási iratai (IV. 405. b.) 380/1945.

anyja.⁶⁵ Az sejthető, hogy ezt valójában kívülről aligha tudta megállapítani vagy ellenőrizni, így a somogyi alispáni instrukció valójában hatalmas teret adott az önkénynek.

A tolnai deportálással kapcsolatban a visszaemlékezők azt említik, hogy a szovjet katonák a plébániai anyakönyvek,⁶⁶ illetve a népmozgalmi nyilvántartások alapján választották ki a német származásúakat.⁶⁷ A legtöbb esetben azonban maguk a községi elöljárók készítették el a listákat, amelyben saját szempontrendszerüket követve összeírták a települések általuk német származásúnak tartott lakóit. Baranya vármegyében ehhez az alispán a népszámlálási adatok alapulvételét, illetve a Volksbund-tagság tényét javasolta – azaz származás helyett a politikai magatartás és az öndefiníció alapján kívánta a lakosságot a szovjetek számára szelektálni.

Hogy mennyi mozgásterük volt a magyar hatóságoknak ebben a folyamatban, mennyi önkényes döntés született, nehezen mutatható ki, és esetenként változó volt. A szovjet parancs teljes negligálása nyilván lehetetlen lett volna. A térségből ismert több olyan eset is, amikor a szovjet katonák magukkal a magyar hatóságokkal szemben is fenyegetően léptek fel.⁶⁸ A német anyanyelvüként való születés megállapítása nyilvánvalóan abszurd volt, de a népszámlálási adatok felhasználására való utasítás is, mivel a hivatalos censusok eredményeinek egyes személyekre vonatkozó adatai a községekben nem álltak rendelkezésre, csak a budapesti Központi Statisztikai Hivatalban. A német származás megállapításánál így biztosan nagy tere nyílt az összeírások elvégzőinek is önkényes döntések meghozatalára. Az a tény, hogy 1-2 hét leforgása alatt a térségben mintegy 10 000 főt összeírtak német származásúként, felhívtak jelentkezésre és útnak indítottak a pécsi, szekszárdi és kaposvári gyűjtőtáborokba, arra enged következtetni, hogy a magyar hatóságok kooperációs készsége meglehetősen magas volt a térségben. Ez pedig aligha volt független a megelőző évek személyes és etnikai konfliktusaitól.

Bár a végrehajtás során a magyar közigazgatási személyzet hozzáállásában a régió belüli is szignifikáns különbségek állapíthatók meg, megítélésem szerint különösen sok esetben figyelhető meg a jóindulat teljes hiánya. Így Püspöknádasdon, ahol a jegyző egyetlen kérdése az összeírás kapcsán az volt, hogy az 1927-ben született nők közül azokat is küldhetik-e Pécsváradra, akik még nem töltötték be a 18. életévüket,⁶⁹ Berkesdről pedig január 24-én azt jelentették a főszolgabírónak, hogy egy fő megszökött, helyette az elöljáróság által kirendelt karhatalom az édesanyját

⁶⁵ MNL SML Mozsgói körjegyzőség iratai (V. 290.) 60/1945.

⁶⁶ Bundesarchiv Lastenausgleichsarchiv (BArch LAA) OST DOK 2. IX. Ungarn Nr. 378. Tolna. 293.

⁶⁷ László Péter: Népeségcsere Bonyhádon 1944–1948. In: Bábel Ernő–László Péter (szerk.): *Tanulmányok Bonyhád történetéből*. Bonyhád, Bonyhád Város Tanácsa–Tolna Megyei Lapkiadó Vállalat, 1987. 169.

⁶⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára (MNL TML) Tolna vármegye alispánjának iratai. Közigazgatási iratok. (IV. 404.) 54/1945.; Királyegyházán, lásd a Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára (MNL BaML) A Szentlőrinci járás főszolgabírójának iratai. (IV. 427.) 71/1945.; Györkönyben, lásd MNL TML Tolna vármegye főispánjának iratai. Általános iratok. (IV. 401.) 53/1945.

⁶⁹ MNL BaML A Pécsváradi járás főszolgabírójának iratai. (IV. 423.) 138/1945.

kísérte be az újabb csoporttal együtt Pécsre,⁷⁰ mire az illető önként a csoport után ment.⁷¹ Babarcon a jegyző – más forrás szerint a bíró – nevetve nézte az elvonuló csoportot azzal, hogy „csak menjete, svábok, rátok már úgyse süt a nap”.⁷² A térség elhurcoltjai között nagy számban voltak a szovjetek által megadott korhatárba bele nem eső személyek, terhes nők és betegek. Őket bizonytalan munkaképességük miatt az eredeti parancs értelmében nem kellett volna deportálni.

Az ilyen esetek arra engednek következtetni, hogy Sváb Törökország számos településén a szovjet deportálási parancsot sokszínű személyes motivációk mentén egyfajta revansra használták fel a magyar hatóságok, amellyel a megelőző évek, évtizedek etnikai-politikai kérdését kívánták rendezni. 1944 végén lehetőséget kaptak a „német-ügy” megoldására, amellyel nagyon sok esetben éltek is.

Összegzés

Tanulmányomban öt különböző adottságú magyarországi régióban vizsgáltam a német származású civil lakosság Szovjetunióba deportálásának lokális folyamatát. Az ehhez felhasznált forrásanyag gerincét az e szempontból nagyrészt feltáratlan helyi közigazgatási iratok adták, amelyek számos új információt tartalmaznak a deportálás folyamatáról, mikéntjéről, a végrehajtás résztvevőiről és természetesen az érintettek számáról. Ezek az új adatok sok tekintetben kiegészítik, árnyalják, sőt akár megkérdőjelezzik az eddigi kutatási eredményeket.

Tanulmányomban arra kerestem a választ, hogy a szovjet büntetőakció végrehajtása során a különböző aktorok miként értelmezték a német származás kategóriáját. A 7161-es határozat tartalmilag nem határozta azt meg, nem adott definíciót rá, hogyan kell kijelölni az érintettek körét. Az azonban nyilvánvaló, hogy a cél egy minél nagyobb létszámú csoport deportálása volt, ezért a szovjet vezetésnek érdekében is állt olyan homályos kategóriát megadni, amit adott esetben szabadon értelmezhettek a gyakorlatban.

Az akciót ténylegesen végrehajtó szovjet parancsnokok helyzetét ezzel azonban inkább nehezítették. A kiadott parancsokban minden régióban a német származás mint vérségi, faji, veleszületett kategória szerepelt annak részletesebb kifejtése nélkül, hogy ezt mi alapján kellett volna megállapítani. Emiatt a szovjetek eljárásmodja sem volt egységes. A legtöbb esetben a német hangzású nevet vették alapul mint a német eredet jelét – erre minden régióban volt példa. Emellett törekedtek rá, hogy a származás megállapítását a helyi magyar hatóságokra hárítsák mint olyan személyekre, akik a lokális viszonyokban jobban kiismerték magukat. Ebben az a cél is vezérelhette őket, hogy a magyar előljárókat „tettestarssá” téve rögtön a megszállás kezdetén megosszák a helyi közösségeket. A harmadik le-

⁷⁰ MNL BaML A Berkesdi körjegyzőség iratai. Berkesd község iratai. (V. 108.) 2821/1945.

⁷¹ MNL BaML V. 108. 2821/1945.

⁷² Füzes, 1990. 89., 95., 97.

hatóság szovjet részről az volt, hogy figyelmen kívül hagyták a deportálás során a származás kérdését, és kizárólag a deportáltak munkaképességét vették figyelembe. Erre azonban csak speciális helyzetekben került sor (pl. Északkelet-Magyarországon január végén).

A helyi magyar hatóságok meglehetősen nehéz helyzetbe kerültek azért, hogy a szovjet parancsnokok bevonták őket az akcióba, néhány kivételes esettől eltekintve azonban nem tekintették őket partnernek. A szovjet parancsokat kötelesek voltak végrehajtani, azok céljáról, háttéréről és várható következményeiről tájékoztatást ellenben többnyire nem kaptak. Ugyanakkor az ő kéréseiket, javaslatokat, tiltakozásukat a szovjet parancsnokok rendre figyelmen kívül hagyták, ami jelezte a hatalmi viszonyok radikális átrendeződését.

A német származású lakosság összeírására, előállítására kapott szovjet parancssal egyik régió magyar hatóságai sem tudtak azonosulni. Részletesebb instrukciók nélkül azt nem tudták értelmezni, átültetni a helyi viszonyokra. Számukra mindaddig a származás nem volt releváns kategória a hazai német kisebbséggel kapcsolatban. Helyette nagyobb súllyal esett a latba az öndefiníció (azaz a hivatalos népszámláláskor vallott anyanyelvi és nemzetiségi adatok) és a politikai magatartás (részvétel német szervezetekben, SS-ben teljesített szolgálat). Ennek fényében értelmezhető az is, hogy a deportálás végrehajtásakor ezeket a tényezőket tartották szem előtt, sőt gyakran igyekeztek róla a szovjet felet is meggyőzni, hogy a helyi lakosság kategorizálása ennek alapján volna lehetséges/helyes.

A német származás megállapításának különbözőségei a régiókban így elsősorban a magyar hatóságok eljárás módjára vezethetőek vissza. A skála rendkívül széles volt, és az eltérések háttere sokszor fel sem tárható, mert személyes ellentétekre, motivációkra volt visszavezethető. Felmerültek abszurd kategóriák, mint a „német anyanyelvűnek születés”, vagy a „német kapcsolatokkal rendelkezés”. Voltak olyan magyar előjárók, akik a német név viselését, a felmenők német eredetét elfogadták olyan kollektív büntetés alapjának, amilyen a deportálás is volt. Érdekes módon erre a keleti országrész magyar hatóságai hajlottak leginkább – akiknek általában semmilyen személyes kapcsolata, konfliktusa nem volt a német kisebbséggel.

A legjellemzőbb mégis az volt, hogy a magyar hatóságok a népszámláláskor vallott nemzetiséget, anyanyelvet, illetve gyakran a Volksbund-tagságot igyekeztek alapul venni. Ez egyrészt azt mutatja, hogy próbálták a kapott parancsot konkrét tartalommal megtölteni, méghozzá úgy, hogy a „németként” számon tartott közösség egy része mentesülhessen. A szovjet deportálási parancs 1944 végén – egy olyan időpontban, amikor az érintettek még nem tudhatták, hogy egy évvel később lehetővé válik a német kisebbség elűzése is – megoldási lehetőséget kínált a megelőző időszak „német-kérdésére”. A magyar hatóságok egy része ugyanabban a szellemben cselekedett már ekkor is, mint a kitelepítés idején. A németiség illojális – magát németnek valló, Volksbund-tag – részét igyekeztek kiadni a szovjeteknek, és ezzel huzamosabb időre eltávolítani a közösségből. Ezáltal egyben megkísérelték a lojális réteget megkímélni. Sok esetben azonban még ez a sze-

lekció is elmaradt, helyette kollektív döntések születtek – nemcsak a „problémás” német lakosságot adták ki a szovjet katonáknak, hanem egy minél szélesebb csoportot.

A deportálás végrehajtásakor mindettől függetlenül a szovjet fél szempontjai voltak dominánsak. A magyar hatóságoknak több-kevesebb mozgásterük mégis maradt, hogy a saját érdekeiknek, elképzeléseiknek megfelelően működjenek közre a végrehajtásnál. Ez a mozgástér jelöli ki egyben a felelősségüket is, illetve az, hogy mennyit tudtak arról, hogy milyen célból írják össze, állítják elő az embereket. A parancs teljes megtagadására egyértelműen nem volt lehetőségük. Az előállítandó csoport létszámának csökkentésével azonban megpróbálkoz(hat)tak. Az ismert példák alapján mindezt egyes lakosok magyar anyanyelvére, nemzetiségére, kifogástalan politikai előéletére, esetleg gazdasági fontosságára hivatkozva tették.

Fontos aspektus továbbá, hogy az egyes régiók eltérő mértékben, de magukra maradtak a deportálás heteiben. Az országos hatóságoktól nem várhattak segítséget. Ez a kiszolgáltatottság, a saját anyagi, sőt esetenként létbiztonságban való veszélyeztetettségük is kihatott arra, hogy igyekeztek megfelelni a hatalom új birtokosainak. Voltak azonban olyan eljárók is, akik a kialakult káoszt személyes bosszúra vagy anyagi előnyök megszerzésére használták ki, mivel az ekkor elkövetett atrocitásokért semmilyen retorziótól nem kellett tartaniuk. A magyar hatóságok fő felelősségét az ilyen eseteken kívül abban látom, hogy a helyi lakosságot, illetve az általuk összeírt embereket nem figyelmeztették. Az ugyan valószínű, hogy jelentős részük nem tudta pontosan, mi állt a szovjet parancsok hátterében; az azonban 1944 végén nyilvánvaló volt, hogy ha a megszálló szovjet parancsnokok származási alapon összeírták a lakosság német részét, az aligha szolgálta e csoport javát.

A deportálás lezárulta után a felkutatás, hazaszállítás kérvényezése, segélyezés kapcsán a magyar fél vette át az irányító szerepet. 1945 tavaszától megfigyelhető, hogy a deportáltakkal való eljárás mód végleg két csoportra osztotta azokat: a „magyarhű” deportáltakra, akik hazahozataláért a magyar kormány minden lehetséges módon közbenjárt, hazatérésük esetén pedig segélyekben részesítette őket. Velük szemben a németként stigmatizált deportáltak és családtagjaik további diszkriminációra számíthattak: a segélyezésből kizárták őket, a felkutatási és kiszabadítási akciókba nem vették fel – ezzel is azt kommunikálva, hogy ők a megfelelő helyen vannak a szovjet lágerekben. Emellett rájuk is vonatkozott a német kisebbséget általában sújtó jogfosztás minden eleme a kollektív büntetés jegyében: az állampolgári jogok elvétele, a vagyyonelkobzás és hazatérésük esetén a Németországba való kitelepítés.

Az események feldolgozását máig nehezíti, hogy míg a deportálás ténye és annak következményei ismertté váltak, a végrehajtás körülményei jellemzően homályban maradtak. 1944 és 1945 fordulóján a szovjet fél egy minél nagyobb csoportot kívánt származási, faji alapon deportálni, és ehhez a magyar közigazgatás segítségét is igénybe vették. Magyar szempontból azonban a nemzetiségek

megítélése nem származási alapon történt a korszakban, hanem államhűségük, lojalitásuk és asszimilációjuk foka alapján. Ez a különbség a deportálás menetének megértése és feldolgozása szempontjából nehézséget jelent, mivel 1944 és 1945 fordulóján a szovjet érdekek érvényesültek. Ezek pedig nem tettek különbséget a magyarországi németiség különböző csoportjai között. Mi több, visszasorolták az asszimilált németeket is nem asszimilált társaik közé, és a német származás alapján rájuk is kiterjesztették a büntetőakciót.

A német származás értelmezésének vizsgálatát eddig a „malenkij robot” kutatás teljes mértékben mellőzte, noha pont e kategória sokféle interpretációs lehetősége lenne a kulcs annak megértéséhez, hogy a lakosság milyen széles rétegét deportál(hat)ták németként 1944/1945-ben a Szovjetunióba.

BEDNÁRIK JÁNOS

Tempora mutantur...

*A svábok kitelepítése és a katolikus alsópapság
– Buda környéki példák*

„Tempora mutantur. Késő olvasó, lehet, hogy némi idegenkedéssel futod majd át ezen soraimat és türelmetlenséggel vádolsz. Pedig mennyi önmérsékletre van az embernek szüksége, hogy ki ne öntse szívének panaszát, mert nem akarja vádolni ezt a népet, melyre most annyi szenvedés vár. De tudd meg azt is, hogy a Megyéspüspök Úr állapította meg sváb községekben működő papjairól: »azok a papjaim akik ma német községekben működnek, mártirok.« És ma újra azok vagyunk, mert a pásztor szereti még az eltévedt juhocskáit is. Jeruzsálem Jeruzsálem, hányszor akartam összegyűjteni fiaidat, de te nem akartad...!”¹

Rosner Tibor biai plébános 1946-ban, a kitelepítés „előestéjén” jegyezte be ezeket a megindítóan személyes sorokat a Historia Domusba. Az ehhez hasonló megnyilatkozások, a helyben szolgáló alsópapság történetei eddig kevésbé ismert látószögből világítanak rá a magyarországi német közösség 20. század-közepi sorsfordító hónapjaira. Az alsó szintű egyházi élet forrásainak vizsgálata új színekkel árnyalhatja a témával kapcsolatos tudományos és közéleti diskurzusokat.² Ez a rövid tanulmány két egyéni történetet állít egymás mellé. A két főszereplő alapvető adottságaikban hasonlít egymáshoz: egy-egy Buda környéki sváb település – Zsámbék és Solymár – plébánosai, egyben kerületi esperesek, és mindketten német származásúak. Ugyanakkor személyes attitűdjeiket, valamint a ki- és betelepítések idején követett stratégiájukat vizsgálva két ellentétes történet bontakozik ki előttünk.

¹ Historia Domus, Bia, dátum nélküli bejegyzés [1946]. A Historia Domusok eredeti példányai az adott plébánián találhatóak, én a Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltárba begyűjtött digitális másolatot tanulmányozhattam.

² Persze ezek a vonások annyiban nem újak, hogy az elmúlt évtizedek kutatói – például e kötet szerzői – közül is többen használtak ilyen jellegű forrásokat.

A magyar katolikus egyház és a németiség (1920–1946)

A magyar katolikus egyház és a német nemzetiség viszonyának két világháború közötti fejlődése egyre jobban feltárt témának számít.³ Talán általánosságban is, de a székesfehérvári egyházmegye vezetéséről és papságáról mindenképpen elmondható,⁴ hogy alapvetően megengedő, pragmatikus álláspontot képviselt az anyanyelvhasználat és az istentiszteleti nyelv kérdésében,⁵ ugyanakkor támogatta a helyi elitek magyarosító törekvéseit, és elutasító volt a német mozgalmakkal szemben.⁶ Jellemzőnek tekinthető Miller József budakeszi plébános megfogalmazása, aki a Magyarországi Németek Népművelődési Egyesülete helyi csoportjának szervezkedési kísérleteit már 1925-ben így értékelte: „a Kulturbund aprópénzre váltva a falun nemzetiségi izgatást jelent”.⁷ Ugyanakkor a német származású plé-

³ Néhány jelentős kötet és tanulmány a témában: Tilkovszky Loránt: Nemzetiségi anyanyelvű oktatás Magyarországon a katolikus elemi népiskolákban. (1919–1944). *Századok*, 1995/6. 1251–1274.; Tilkovszky Loránt: Volkstum und Christentum. Krisenjahre der Ungarndeutschen. *Ungarn-Jahrbuch. Zeitschrift für die Kunde Ungarns und verwandte Gebiete*, 1998/1999. 255–274.; Spannenberger, Norbert: *Die katholische Kirche in Ungarn 1918–1939: Positionierung im politischen System und „Katholische Renaissance“*. Stuttgart, Steiner, 2006.; Grósz András: *A deutschungar Bleyer Jakab – különös tekintettel a katolikus egyházhoz fűződő kapcsolatára (1920–1933)*. Disszertáció, kézirat. Budapest, ELTE BTK, 2014.; Balogh Gábor: *A római katolikus egyház és a nemzetiszocialisták Magyarországon*. Budapest, L'Harmattan, 2015.

⁴ Ennek a fejezetnek a megállapításait egy korábbi tanulmányomban részletesen kifejtettem, ahol bővebb forráshivatkozásokkal is alátámasztom azokat. – Lásd Bednárík János: A nyáj mellett virrasztó pásztor. A Buda környéki falvak 1944–1945-ös történelmének egyházi és pasztorációs vonatkozásai. In: Csikós Gábor–Kiss Réka–Ö. Kovács József (szerk.): *Váltoállítók. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben*. Budapest, MTA BTK–NEB, 2017. 495–530.

⁵ Erre a következtetésre jut Grósz András is Prohászka Ottokár német nemzetiséggel és nyelvhasználattal kapcsolatos attitűdjét vizsgálva, amelyet összességében kompromisszumkeresőként jellemez. – Grósz András: Prohászka Ottokár és a német nemzetiségi kérdés. In: Mózessy Gergely (szerk.): *Prohászka tanulmányok 2015–2017*. Székesfehérvár, Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, 2017. 201–211., itt: 210–211. A magyar és a nemzetiségi nyelvek liturgikus használatával kapcsolatos lokális elemzés: Csiky Balázs: Nemzetiségi konfliktusok és liturgikus nyelvhasználat a 19–20. században. Elemzési kísérlet Piliscsaba példája alapján. *Sic Itur ad Astra*, 2003/4. 177–200.

⁶ Grósz András Prohászka püspökkel kapcsolatban úgy látja, hogy korai halála miatt nem tisztázódott le pontosan a német kisebbségi szerveződésekhez való viszonyulása. Shvoy Lajosról megállapítja, hogy elődjéhez „hasonló lelkipásztori irányt vitt a német kisebbségi kérdés kezelésében”, de „a hazai német törekvésekkel szimpatizáló papjait nagyobb kontroll alatt tartotta. Jóllehet ezt azzal a céllal is tette, hogy plébánosai az 1930-as évek legelejétől radikalizálódó, majd egyre inkább Németország befolyása alá kerülő magyarországi német mozgalom miatt ne kompromittálódjanak, ne kerüljenek az erre reagáló magyar közhangulat célkeresztjébe”. – Grósz, 2017. 210.

⁷ A Prohászka püspöknek írt lelkipásztori jelentésből, közli Mózessy Gergely (szerk.): *Lelekipásztori jelentések 1924–1926*. Székesfehérvár, Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, 2008. 102.

bánosok között voltak olyanok is, mint például a pesthidegkúti Reichardt András, akik kezdetben megengedőbbek voltak MNNE-vel kapcsolatban.⁸

1933 után a magyarországi német mozgalmon belül egyre erősödött a Franz Basch nevével fémjelzett radikális irány, amely 1938-ban érte el az áttörést: a Volksbund megalakulása új fejezetet nyitott a politikailag aktív némettség és a katolikus egyház viszonyában is. A plébánosok gyakran kerültek konfliktusba a mind hangsúlyosabb, és sokszor egyház- és vallásellenes hangot megütő Volksbund helyi képviselőivel.⁹ A német propaganda támadta azokat a német községekben szolgáló, sokszor német származású papokat, akik – a helyi polgári elittel, a hallgatóságos egyházmegyei iránnyal és általában saját meggyőződésükkel is összhangban – a maguk eszközeivel támogatták a magyarosítást. Különösen kényes volt a helyi egyházi vezetők helyzete, mikor az iskolai oktatás nyelvével, a különböző iskola-típusok bevezetésével kapcsolatban kellett véleményt nyilvánítaniuk.¹⁰ A német megszállás alatt ez a szembenállás még jobban kiéleződött.¹¹

A folyamatos nyomás és a gyakori konfliktusok ellenére a plébánosok a Vörös Hadsereg bevonulásáig – spirituális, karitatív, közéleti-politikai aktivitásaikat tekintve – fontos vezető személyiségek maradtak községeikben. Ez a mozgáster azonban a szovjet csapatok megérkezésével hirtelen és drasztikusan lecsökkent. A fronthonapok alatt a plébánosok közösségvezető funkciói megszűnni látszanak. Sokkal inkább egyéni döntések mentén lehet értelmezni a történéseket. A reverendának kijáró tiszteletet leszámítva a papok tulajdonképpen ugyanazokon a megpróbáltatásokon estek át, mint a civil lakosság.¹²

A harcok elülte után a „földreform”, az igazoltatások, internálások, kilakoltatások, vagyonekmozgások során a plébánosoknak meg kellett tapasztalniuk, hogy

⁸ Reichardt szerint az új egyesület „alapjában jót akar, csak egyik-másik dologban túlzásba viszi”. Szerinte a „helyes irányba” lehetne terelni a szerveződést, ha „a falu vezetősége állana élére: pap, jegyző, tanító”, de utóbbiak erről hallani sem akarnak, ő maga egyedül pedig tartott tőle, ha egyedül áll a mozgalom élére, akkor – lévén ő is német születésű – a faluban lévő sok „soviniszta magyar”-ra rásütnék „a pángermanizmus bélyegét.” Ezért „ölbe tett kézzel kell a mozgalmat nézmem.” – írta 1926-ban Reichardt András. – Mózessey (szerk.), 2008. 299.

⁹ A témáról bővebben lásd Marchut Réka: *Töréspontok. A Budapest környéki némettség második világháborút követő felelősségre vonása és annak előzményei, 1920–1948.* Budapest–Budaörs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont–Magyar Történelmi Társulat–Budaörsi Passió Egyesület, 2014. 85–91.; Bednárík, 2017. 514–519. A Baranya megyei Nagynyárád példáját Gonda Gábor kutatásából ismerjük: itt a falu tekintélyes, köztisztviselőben álló plébánosa „sikeresen vette fel a küzdelmet a VDU által jelentett konkurenciával”, és a világháború éveit is „meg tudta őrizni a befolyását híveinek túlnyomó többsége felett”. – Gonda Gábor: *Kitaszítva. Kényszerszermigráció, nemzetiségpolitika és földreform németek által lakott dél- és nyugat-dunántúli településeken, 1944–1948.* Pécs, Pécsi Egyháztörténeti Intézet. (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis, XI.) 393–394.

¹⁰ Ezzel kapcsolatban lásd Somlai Péter Ferenc: A Gömbös-féle kisebbségi iskolareform végrehajtása a főváros környéki német településeken. *Levéltári Szemle*, 2012/4. 27–38., illetve Somlai Péter Ferenc: *A magyarországi némettség története a Budai-hegyvidéken Budakeszi település példáján (1935–1946).* PhD-disszertáció. Budapest, 2014. 116–148., 224–227.

¹¹ Részletesebben, példákkal és további hivatkozásokkal: Bednárík, 2017. 509–510.

¹² Bednárík, 2017. 520–522.

a lassan körvonalazódó új hatalmi rendben háború előtti pozíciójukat és szerepeiket már nem nyerhetik vissza. A német lakosságú településeken szembesülniük kellett az egyre fokozódó németellenes közhangulattal is, amely aztán a kitelepítésekben érte el a csúcspontját. A háború alatt viszonylag hasonló sorsot átélő plébánosok stratégiái ebben az időszakban már szétválnak. Tanulmányomban két különböző viszonyulást mutatok be. Előtte azonban röviden áttekintem, hogyan reagált a magyar katolikus egyház és a szóban forgó egyházmegye püspöke a németiséggel kapcsolatos történésekre.

Shvoy Lajos Grösz József kalocsai érsekkel, és az akkor még veszprémi püspök Mindszenty Józseffel együtt már 1945. április 30-án levelet¹³ írt Miklós Béla miniszterelnöknek, amelyben az „államhű németek” ügyében emeltek szót.¹⁴ Már ebben egyértelműen megfogalmazták azt a később is következetesen képviselt álláspontot, miszerint a Volksbundba beiratkozott és „a nemzettel, állammal [...] hallatlanul szembehelyezkedő” németiséggel nem foglalkoznak, az ő büntetésüket – akár deportálásukat – ha nem is szorgalmazza, de jogosnak tartják és elfogadják. Viszont a hitleri agitációnak ellenálló többség számára igazságos elbírálást kérnek: ne szenvedjenek hátrányt a földreformnál, mentesüljenek a deportálástól. A kitelepítési rendelet megjelenése után néhány nappal mind Shvoy, mind az ekkor már esztergomi érsek Mindszenty újabb levelekkel fordult Tildy Zoltán akkori miniszterelnökhöz és a SzEB amerikai elnökéhez, William Keyhez, elsősorban a magát magyar anyanyelvűnek vallók kollektív büntetése ellen érvelve.¹⁵ Miután ezek a tiltakozások nem jártak eredménnyel – a kormány, illetve a SzEB egymásra hárították a felelősséget – a kitelepítések pedig ezalatt ténylegesen meg is kezdődtek, Mindszenty és Shvoy is egyre inkább a végrehajtás mikéntjére – emberséges lebonyolítás, túlkapások megelőzése, papi kíséret biztosítása – próbáltak befolyást gyakorolni.

A székesfehérvári egyházmegyében a püspökség saját adatai szerint negyven községet érintett a kitelepítési rendelet. Shvoy Lajos sorra kapta papjaitól a kétségbeesett, tanács- és segítségkérő leveleket. Keszi József vértesszőlő plébános levelében gyakorlatilag valamennyi a kitelepítéssel kapcsolatos – jogi, személyes lelkiismereti – dilemmát felveti:

¹³ Székesfehérvári Püspöki Levéltár (SzfvPL) 7338 185/1945.

¹⁴ A katolikus főpapoknak – különösen Mindszentynek – a németekkel szembeni állami eljárással kapcsolatos tevékenységéről lásd Balogh Margit: József Kardinal Mindszenty und der Schutz der Menschenrechte am Ende des Zweiten Weltkrieges. In: *Ungarn Jahrbuch* Band 31. Jahrgang 2011–2013. (Megjelenési év 2014.) 363–412.

¹⁵ Shvoy levele Tildyhez január 8-án kelt. – SzfvPL 7338 sz. n./1946. Mindszenty január 17-én beérkezett levelében jelezte Shvoynak – aki már január 3-án indítványozta, hogy emeljen szót a németek ügyében –, hogy írt az amerikai és angol követeknek Budapestre, a miniszterelnöknek pedig már Shvoy sürgetését megelőzően, december 31-én. Shvoy a SzEB elnökéhez, William Keyhez január 24-én írt levelet, a válasz február 4-én érkezett. – SzfvPL 7338 204/1946. és 7338 309/1946. Lásd ehhez még: Marchut, 2014. 202–205.

„Úgy szeretnék most beszélni valakivel, aki vigasztalni tudna magam is, meg népem is. Ez a rendelet, amely most jelent meg a Magyar Közlönyben, nem csupán az én nyugalmam vette el, hanem népemet is. Nem hittem volna, hogy egy demokratikus államban ilyen rendeletet hozhassanak. Hiszen ez éppen olyan, mint amilyen igazságtalanságot a zsidókkal Hitler rendszere követett el. Az anyanyelv ilyen vagy olyan volta csak nem bűn? [...]

Őszintén mondom, eddig is sokat szenvedtem népem miatt, most azt mondhatom, hogy rengeteget szenvedek lélekben. Nem tudom, hogy ki hogyan szereti népét, de én nagyon megszerettem az enyémet. [...]

Ilyenkor érzem, hogy vidéki pap vagyok. Nincs egy kéz, amelyet megfoghatnék, magam vagyok. [...] Mit tesznek más plébánosok? Mit tudnak tenni népükért? Vagy az Egyház tesz-e valamit ennek a szegény népnek érdekében?”¹⁶

A kitelepítésről szóló hírek és a személyes tapasztalatok együttérzésre és cselekvésre indították a püspököt. Shvoy 1946 januárjától kezdve a már említetteken kívül számos más szálát – Belügyminisztérium, Népgondozó Hivatal, Pest megyei főispán, Független Kisgazdapárt képviselője – is próbált megmozgatni az ártatlan németek és a katolikus érdekek védelmében, valamint a megfelelő lelkigondozás biztosításáért.¹⁷ Igyekezett elérni, hogy a kitelepítési bizottságok legalább a tételes bűn nélküli személyeket mentesítsék, szót emelt a kitelepítés emberséges lebonyolításáért, és szervezte a kitelepítésre kerülők lelki gondozását. Az idő előrehaladtával az egyik legfontosabb szempont azonban a betelepülők vallási összetétele lett: Shvoy határozottan és többször tiltakozott az ellen, hogy a katolikus németek helyére protestánsokat telepítsenek. Végeredményben elmondhatjuk, hogy minden igyekezete ellenére nem sok eredményt tudott elérni.

Shvoy magatartásának motivációiba enged bepillantást április 9-én a bicskei, martonvásári és érdi területben tervezett bérma körútjáról Folláth Ádám zsámbéki esperes-plébánosnak írt levele:

„Kedves Ádi! [...] Eleinte magam is azt gondoltam, hogy lehet-e a bérma lást ki-tűzni a kiürített németajkú községekben. De minél tovább gondolkozom, különösen mióta Budakeszin láttam a kitelepítést, annál inkább ragaszkodom az eredeti tervhez, hogy minden községet meglátogassak még akkor is, ha nincs bérma lást. Részben, hogy meglátogassam a plébánost, megtiszteljem őt s vele beszélgessek a helyzetről, részben, hogy az ott levő jóakarátú híveket felkeressem és szent-hitükben megerősítsem. Így tehát ragaszkodom az eredeti tervhez. [...]”¹⁸

¹⁶ SzfvPL 7338 sz. n./1946. Külzeten: *Válaszolva 1946. I. 3. Pr. és Bejczy.*

¹⁷ SzfvPL 7341 582., 714., 1221/1946., valamint SzfvPL 7338 221., 394., 395., 628/1946.

¹⁸ SzfvPL 4580 sz. n./1946.

A bérmaút utáni körlevelében pedig így méltatta a meglátogatott plébánosait:

„Bérmautam Pest környéki részében több német nyelvű kitelepített községben is jártam, ahol nem egy helyen a lakosságnak igen magas százalékát kitelepítették. Csodálkozva szemléltem, hogy ezekben a falvakban működő testvéreink milyen hősiességgel, a Jó Pásztornak milyen hűségese odaadásával teljesítették a kitelepítéssel járó, sokszor emberfölötti kötelességüket és álltak bele az újonnan betelepített hívek lelki gondozásának kemény, fáradságos munkájába. A legmélyebb tisztelettel gondolok ezekre a hőslélkű testvéreinkre: Etyek, Zsámbék, Torbágy, Máty, Bia és Törökbálint lelkipásztoraikra.”¹⁹

A püspök a „hőslélkű testvérek” között sorolja föl a zsámbéki plébánost, Folláth (Águsti) Ádámot, és minden bizonnyal ideszámította a solymári Hufnagel Ferencet is.

Elhatárolódás és meghasonlás: Folláth (Águsti) Ádám

Folláth Budafokon született 1902-ben, 1925-ben szentelték, fiatal papként évekig szolgált Shvoy püspök mellett, akivel – az általam olvasott levelek tanúsága szerint – később is bizalmas viszonyban maradt. Innen került 1933-ban Zsámbékra plébánosnak, emellett a bicskei kerület esperesi és tanfelügyelői feladatait is ellátta. Községében elkötelezett magyarosító tevékenységet folytatott, küzdött az iskola magyar oktatási nyelvének megtartásáért, és erőteljesen próbálta megakadályozni a Volksbund térnyerését.

A fronthonapok alatt jó viszonyt alakított ki a szovjet tisztekkel, és – saját szavaival – „sok hatalmat kapott a kezébe”.²⁰ 1945 szeptemberében azonban az igazoló eljárásban kihallgatták, és Gödöllőre internálták. Egyik öccse – Folláth József, aki ez idő tájt szintén Zsámbéken volt hitoktató pap – által írott korabeli beszámoló²¹ szerint azért, mert a leventeegyesületben vállalta az elnökséget. Pedig ezzel – vélte az öcs – éppen hogy visszatartotta az ifúságot a „Volksbund felé való sodródástól”, és inkább hála, mint büntetés járna érte. Folláth Ádámot a püspök és Dinnyés Lajos FKGP országgyűlési képviselő közbenjárására végül néhány hét

¹⁹ *Litterae Encyclicae et Officiosae Ordinarius Almae Dioecesis Albaregalensis Annis, 1944–1947.* Albae-Regiae, Typis Vörösmarty, 1947. 1946/V.

²⁰ Folláth Ádám és Folláth József leveleit közli Mózessy Gergely (szerk.): *Inter Arma, 1944–1945. Fegyverek közt. Válogatás a második világháború egyházmegyei történetének forrásaiból.* Székesfehérvár, Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, 2004. 290–291. Folláth József így fogalmaz bátyjáról: „Az orosz parancsnok nagyon jóindulatú ember volt – Ádit megkedvelte –, ezért a templom rendbehozatalára adott parancsot a robotosoknak.”

²¹ SzfvPL 4580 1221/1945. *Folláth Ádám dr. zsámbéki pleb. letartóztatási ügye.* Elintézés: *Míniszterelnök megkeresve. 1945. szeptember 19. Pr. [azaz Praesul 'előljáró, püspök' – B.J.]*

után (november elején) hazaengedték. Valószínűleg azonban ez az intermezzo is hozzájárult ahhoz, hogy ezután még inkább igyekezett biztosítani saját személyes biztonságát, és elhatárolódni saját német származásától is. Már az internálás előtt öccsével együtt kezdeményezte a Belügyminisztériumnál nevük magyarosítását – dédanyjuk után ezentúl az Águsti nevet használták.²²

Shvoy püspök 1946. január 29-én kinevezte (akkor még) Folláth Ádámot, mint kerületi esperest a „Németországba kitelepítendő német anyanyelvű” hívek egyik „püspöki biztosává”,²³ azonban később semmilyen írásos nyoma nincs annak, hogy Folláth ebben a minőségében bármit tett volna. A legrészletesebben egy február 7-én írott levelében²⁴ foglalkozik a témával. Itt nem sok szót ejt a kitelepítendő hívekről – bár sajnálatosnak nevezi, hogy nem sikerült a magyar nemzetiséget vallók mentesítése –, inkább a lelkipásztorok, köztük a maga helyzetét taglalja. Kiderül, hogy a solymári Hufnagel és a budakeszi Braun plébános igazolási kihallgatásáról szóló hírek, és más aggasztó fejlemények indították levélírássra (például az, hogy Ohmüller Márton spirituális idős torbágyi szülei is rákerültek a kitelepítendő listájára). Arra kérte a püspököt, hogy állítson ki az ő és a többi „veszélyeztetett”, vagyis német származású, illetve német községben szolgáló lelkipásztor számára olyan igazolóiratokat, amelyben részletesen „felsoroltatnának a magyarság érdekében végzett munkák”:

„Pl. nekem is sürgős szükségem volna egy ilyen iratra. Bár gyermekkorom óta magyar anyanyelvű voltam és csak Zsámbékon tanultam meg úgy-ahogy németül – féltő hogy megpróbálkoznak engem is behúzni. –

Mindig németellenes²⁵ voltam, s mikor Püspökatya engem küldött ki az Egyházmegyei kisebbségi iskolák ügyében tartott megbeszélésre – maga Mészáros államtitkár mondta ebédnél Püspökatyának – hogy verekedtem a magyar oktatás érdekében és sikerült is az iskolák nagy részét megmenteni. Azt hiszem, Püspökatya úgymint ismerte felfogásomat és az minden volt, csak nem németbarát.”²⁶

A püspök és a hivatal készségesen teljesítette a kérést, napokon belül kiállította az igazolásokat, és elküldte az érintetteknek,²⁷ valamint Pongrácz Aladár főispánnak

²² SzfvPL 5944A 368/1946.

²³ SzfvPL 7338 267/1946. Külföldi: *Hufnagel F. és Dr. Folláth Á. kinevezése 1946. jan. 29. Pr.*

²⁴ SzfvPL 7338 442/1946.

²⁵ A kifejezés az aulán pirossal aláhúzva.

²⁶ SzfvPL 7338 442/1946.

²⁷ A püspök a következő „veszélyeztetett” személyekről írt néhány soros, magyar érzelmüket és érdemeiket kidomborító jellemzést: Hufnagel Ferenc, solymári esperesplébános; Dr Folláth Ádám „aki nevét legujabban Águstira változtatta”, zsámbéki esperesplébános; Braun Gyula, budakeszi prépostplébános; Angeli Márton, pilisborosjenői plébános; Reichardt András, pesthidegkúti plébános; Lovas István, szigetbecsei plébános, aki „nevét Lunczról magyarosította Lovasra; Marlok István, pilisvörösvári administrator; Mersei Antal, nagytétényi hitoktató; Roderburg Ernő, pilisvörösvári bányalelkész; Geiger Jakab, nagytétényi káplán. Hozzáteszi, hogy Greszl Ferenc nagykovácsi plébános egyedülként „jelentette be, hogy híveivel együtt ő is Németországba óhajt kimenni”, és

és Dinnyés Lajosnak, aki a Kisgazdapárt képviselőjeként a Pest megyei mentesítések ügyében tudott intézkedni. Folláthot a püspök a „magyar szellemnek s a magyar érdekeknek kemény apostola”-ként és harcosaként mutatja be, de kevésbé egyértelműen védhető papjainak elkötelezettségét is igyekszik példákkal illusztrálni. A magyar oktatásért való kiállás érdeme egyébként más püspöki levelekben is többször visszaköszön, sőt a hercegprímás is átveszi Shvoytól ezt az érvet.²⁸

A kitelepítés zsámbéki lefolyásáról Folláth/Águsti Ádám nem küldött jelentést, viszont a helytörténeti irodalomban találunk reflexiót a plébános magatartására vonatkozóan. A Zsámbékról származó pap és helytörténész, Anton Martin Jelli munkájában²⁹ kegyesen enyhítve, de mégis egyértelműen jelzi, hogy „akik személyesen ismerték” – itt elsősorban a kitelepítettekre gondol –, azok „ellentmondásosan” emlékeznek személyére. „Óvatosan kifejezve [...] magatartásával különösen abban az időben, mikor hívei politikai szempontból két kibékíthetetlen pártra oszlottak, nem csak barátokat szerzett magának.”³⁰ A legsúlyosabb állítás a róla szóló portré szövegében, hogy Águsti plébános aktívan részt vett a kitelepítési bizottság munkájában, és megtagadta a lelkipásztori támogatást a távozó transzportoktól.³¹ A Jelli által szerkesztett könyv egy másik fejezetében azt olvassuk, hogy csak a káplánt látták néha a transzportok környékén felbukkanni, a legszomorúbb pedig az volt, hogy bár a plébános a kitelepítés előtti utolsó vasárnapon (virágvasárnap előtt egy héttel) „bár nyíltan beszélt a kitelepítendőkhöz álló keresztútról, de nem az anyanyelvükön” tette ezt.³²

Feltűnő, hogy Águsti mindezek ellenére a kitelepítés idején és később is töretlenül élvezte Shvoy Lajos püspökatyai bizalmát, ami egyházi részről igazolja a kitelepítéssel kapcsolatos magatartását is. Az előző fejezetben az 1946-os bérmakörút kapcsán idézett soraiban a püspök őt is a „hőslelkű testvérek” között sorolja föl, 1950-ben pedig az ezüstmisés Águstit köszöntve Shvoy külön kiemeli, hogy mikor „a régi szíkatolikus 5000 lelkes község 2500 lelkes telepes vegyesvallású közösséggé változott”, akkor ezek a „komoly idők csak még jobban igazolták áldozatos papi életének bőséges, apostoli szellemét”. Később hozzáteszi, hogy mind a há-

mivel erre neki az engedélyt megadta, így „az ő felmentését tárgyalannak kell tekintenem.” – SzfvPL 7338 395/1946.

²⁸ Például a William Key „követ úrhoz” címzett levelében: SzfvPL 7338 sz. n./1946. (január 17.)

²⁹ Jelli, Martin A. (Hg.): *Schambek/Zsámbék. Beiträge zur Geschichte und Volkskunde einer „schwäbischen” (donauschwäbischen) Gemeinde im Ofner Bergland/Ungarn. Band II.* Zsámbék–Stuttgart, Heimatverein Schambek, 1988. 193–194.

³⁰ Sicherlich hat man vieles aufgebraucht – dennoch bewerten alle Schambeker, die ihn noch persönlich kannten, seine Person bis heute gegensätzlich. Seine politische und gesellschaftliche Stellung in der Gemeinde zu beurteilen, ist mangels uns zugänglicher objektiver Quellen unmöglich. Vorsichtig ausgedrückt, brachte ihm seine Haltung besonders in der Zeit, als seine Gläubigen in zwei unversöhnliche politische Gruppierungen zerstritten waren, nicht nur Sympathien ein. Jelli, 1988. 193.

³¹ Jelli (Hg.), 1988. 194.

³² Jelli, Martin A.–Lugmayer, Anton: Das letzte Jahr in Schambek. In: Jelli (Hg.), 1988. 159. Egyelőre nem áll rendelkezésemre olyan forrás, amelyekkel ezeket a kijelentéseket ütköztethetném.

ború előtt, mind a „front alatt és a front után” sokat és derekasan dolgozott, és hogy „telepes híveit épp oly odaadó szeretettel gondozta, mint a kitelepített régi híveit.”³³ Ez a megbecsültség különböző egyházi méltóságokban is megnyilvánult: Águsti 1947-től pápai kamarás, 1955-től főesperes, 1966-tól (baracskai) címzetes apát, 1975-től pedig ifjabb mesterkanonok lett, és több egyházi bizottság tagjaként, tanácsadóként nemcsak Shvoy, hanem utódja, Kisberk Imre is számított a tapasztalatára, tanácsaira.³⁴

Ezzel a pozitív képpel éles kontrasztban áll a „sváb szempontú” helytörténet-írók, elsősorban Anton Martin Jelli véleménye. Ő azt írja, hogy Águsti Ádám „kitelepítéskori magatartását bosszúként értelmezték, ami miatt sok kritikát kapott az érintettektől”. Jelli szerint Águsti 1953-ban „fáradtan és csalódottan” hagyta el Zsámbékot, és szülőhelye, Budafok plébániáját foglalta el. Továbbra is megtartotta azonban zsámbéki szőlőjét, amivel – állítólag – „rossz befolyást” gyakorolt a községre, és feszültségeket generált hivatali utódjával is. Egy másik fejezetben Jelli még egy jelenet felidézésével utal az Águsti atyával kapcsolatos ítéletekre. Állítólag mikor Águsti jó két évtizeddel távozása után, 1975-ben visszatért Zsámbékra, hogy ott mutassa be aranymiséjét, könnyekkel a szemében emlegette a régi (szép) időket. Jelli kommentárként csak annyit tesz ehhez hozzá: „A németországi zsámbékiakkal sosem jött létre a valódi megbékélés.” Águsti Ádám 1978. június 13-án, pappá szentelésének 53. évfordulóján hunyt el Budafokon.³⁵

Küzdelem és meghasonlás: Hufnagel Ferenc, Solymár

Hufnagel Ferenc solymári esperesplébános története – solymári kutatóknak köszönhetően³⁶ – talán jobban ismert, mint Folláthé, de kettejük egymás mellé állítása érdekes kontrasztot kínál. Hufnagel Vértesacsán született 1885-ben. Mintegy tizenhét évvel idősebb volt tehát Folláthnál, és kollégájával ellentétben ő valószínűleg valóban német anyanyelvű családi környezetben szocializálódott. Még az első világháború alatt, 1917-ben került Solymárra plébánosként, itt élte át a kommun hónapjait, és a két világháború alatt a település nagy tekintélyű plébá-

³³ SzfvPL 4580 sz. n./1950. (június)

³⁴ *A Székesfehérvári Egyházmegye jubileumi névtára 1977-ben. Alapításának 200. esztendejében. / Schematismus jubilaris almae Dioecesis Albaregalensis Anno Domini 1977. Ab erecta Sede Episcopali 200.* Székesfehérvár, Székesfehérvári Egyházmegyei Hatóság, 1977. 254.

³⁵ Jelli (Hg.), 1988. 194.

³⁶ Milbich Tamás–Hegedűs András: *Solymári arcképcsarnok 1266–2000.* Solymár, Szerzői kiadás, 2011, 176–179.; Ritter György: Hufnagel esperes gyáván megszökött a kitelepítés elől – 25 történelmi tévhit Solymárról, amit biztos, hogy rosszul tudsz. *Solymári Magazin*, 2013/8. 20–21.; Hegedűs András: A plébános, aki nem akarta cserbenhagyni a solymáriakat. www.szepepolymer.hu [2016.], <http://www.szepepolymer.hu/blog/a-plebanos-aki-nem-akarta-cserbenhagyni-a-solymariakat> /377 (Letöltés: 2019. március 11.)

nosaként működött. 1937-től a budai alsó kerület esperesi tisztségét is ő töltötte be. Bár többször is megpróbált elszakadni Solymárról,³⁷ végül itt érte a második világháború és az azt követő esemény sor.

Folláthtal ellentétben őt nem nevezhetjük a magyarosítás apostolának: Jakob Bleyer barátja és munkatársa volt, rendszeresen publikált a *Sonntagsblatt*-ba, és 1939–1944-ig szerkesztette a *Katholisches Kirchenblatt*-ot.³⁸ Még a front alatt, sőt utána is, amíg komolyabb fenyegetéseket nem kapott, ragaszkodott a részben német istentiszteleti nyelvhez.³⁹ Ugyanakkor a Volksbunddal ő is határozottan szembehelyezkedett: ahogy ezt – saját beszámolója szerint – egy orosz tiszttel megértette: mivel „Hitlernek nem kell pop, ezért a popnak se kell Hitler”⁴⁰, és az oktatás ügyében is a német tagozat ellen foglalt állást. Shvoy püspök 1946-os igazoló jellemzését idézve „bár Bleyer Jakabnak jóbarátja volt, mindig államhű és lelkiismeretes magyar pap maradt”⁴¹. A már 60 éves és sokat betegeskedő⁴² Hufnagelt az 1945-ös év nehézségei és a vészterhes politikai helyzet egyre jobban megviselték. Ennek ellenére – levelezéséből ítélve – nagy aktivitással végezte plébánosi és esperesi munkáját. Hosszú, önálló elemzésre méltó gondolatmenetekben ír az új politikai helyzetben kialakuló problémákról – például a „svábjaival” törődő, és ezért támadott nagykovácsi plébános, Greszl Ferenc helyzetéről.

Aztán mikor a püspök – Folláthhoz hasonlóan – őt is a kitelepítési ügyek „püspöki biztosává” nevezte ki, vele ellentétben ő nyakába vette Budapestet, és heteken keresztül kilincselte a különböző hivataloknál és személyeknél – a Miniszterelnökségtől kezdve Slachta Margitig nagyon sok helyen. Egyik jelentésében ezekről a többnyire hasztalan erőfeszítéseiről a következőképpen számol be:

„Kegyes, jó Püspökatyánk!

Füi tisztelettel vettem Gressl F. úr⁴³ útján küldött levelet és a kitelepítendő hiveink lelkipásztori gondozását illetően a főpásztori megbízatást. Milyen szép és könnyű lett volna ez a régi időben! Most azonban hol talállok megértést?

³⁷ Legutoljára 1943-ban a budafoki plébániáért folyamodott, ekkor írja: „Nem csináltam belőle titkot, hogy 26 év után elvagyódom, mert nem tudok híveimnek már újat mondani.” – SzfvPL 6197 sz. n./1943. (október 19., a püspök elutasító válasza: október 25.)

³⁸ Vö. Bonomi, Eugen: Katholische Priester aus dem Ofner Bergland in Ungarn als Mitarbeiter des Bleyer'schen Sonntagsblattes. *Südostdeutsches Archiv XI. Band.* 1968. 203–228.

³⁹ SzfvPL 4560 31/1945.; Historia Domus Solymár, dátum nélküli bejegyzés [1946]. Ehhez lásd Bednárík, 2017: 517–518.

⁴⁰ SzfvPL 4560 750/1945. *Budai alsó esp. ker. személyi ügyekben jelent* (kelt: június 15., beérkezett: július 31.); A Volksbunddal kapcsolatos közös „regionális” plébánosi álláspontról lásd Marchut, 2014. 88., 91.

⁴¹ SzfvPL 7338 395/1946.

⁴² Szívbetegségéről többször is ír. Ezenkívül például egy 1944. szeptember 23-án kelt magánlevelben kiújult epehólyag-gyulladásáról és ismételt kórházi tartózkodásáról számol be a püspöknek. – SzfvPL 6197 sz. n./1944.

⁴³ Greszl Ferenc (1903–1987) nagykovácsi plébános. Személyéhez lásd például <http://lexikon.katolikus.hu/G/Greszl.html> (Letöltés: 2019. március 11.) Naplója kétnyelvű kiadásban: Pájer

Először P. Köhlert⁴⁴ kerestem meg telephonon, s tőle azt a választ kapta a ft. Káplán úr, déli 1 órára vár az A.C. II. emeleti helyiségében.⁴⁵ Szerettem volna, ha Schlachta Margit útján az amerikai missióhoz juttat el. A Pater levelével mehettem a Tökölyi útra; de ott 2–4ig nem fogadnak. Vagy félórai megbeszélés után künn voltam az utcán azzal, hogy a Missio lelkészének címét legjobb lesz megtudakolni az Érseki Helynökségnél. S erre másnap jelentkezhetem az angolkisasszonyok sekrestyéjében. Ámde másnap, csütörtök 10 órára a Sziklakápolnában volt a nagykovácsi plébános⁴⁶ szerint megbeszélte találkozás a papsággal. Elmentem oda, s épp az nem jött meg, akit leginkább vártunk, a budaörsi káplán, aki mint kinntjárt ember, tudott volna felvilágosítást adni.⁴⁷ Felosztottuk szerepeinket, Angeli Márton⁴⁸ egy társsal elmegy ft. Kemenes úrhoz,⁴⁹ ketten hivatalos ügyben a kultuszminisztériumban elintézendő dolgaik után, a többiek az A.C.-be, az Érseki Helynök úrhoz. Itt a Helynök Úr azzal fogadott, kár volt el nem jönnöm reggel 9kor itt járt Kemenes ft. úr. Angeli tehát nem találhatta otthon, s így dolgovégetetlen mehettem – 2 napi bpesti fáradozással – haza. A hazamenés alatt azonban az erő, hogy gyalog a Kossuth-hídig, onnan át a Batthyányi térig, majd villamoson lógás óbudai v. Margit kórházig. Onnan jó 5 negyed órai gyaloglás a MÁV állomásig, s marhavagonban aztán vasúti utazás állva. Hazaérkeztem, s gondolkodtam újra, miért volt eredménytelen az utam, s mint kellene megfognom az ügyet. Napokon át fáradtnak érzem ilyen út után a szívemet, sőt a sokszor ajánlott és be nem tartott fekvőnapra is reákerült. Másik héten Máriaremetén volt vasárnapi functióm s onnan bementem, megtaláltam Varga Béla parlamenti elnököt⁵⁰ és Kemenes Urat is. Mindkettő kedvesen fogadott, és beígért minden jót; itt találtam először megértést. Ügyemben Varga Úr megígérte, segítségemre lesz, sőt a magyar nemzetiségű, de német anyanyelvű statistikai íveket irtakat nem fogják kivinni – mondja ő. Harmadik héten Kemenes Úr elvezetett a missióhoz,⁵¹

Árpád (összeáll.): *Szomorú napok / Traurige Tage. Greszl Ferenc nagykovácsi plébánosnak a „Heimatzeitung” (Hazai Újság) által közreadott naplórészletei, kiegészítve a Nagykovácsi Plébánia „Historia Domus” bejegyzéseivel.* [Nagykovácsi, szerzői kiadás.], 2003.

⁴⁴ Köhler Ferenc (1886–1962) lazarista, az Actio Catholica karitászt szaksztyálynak igazgatója. Lásd például: <http://lexikon.katolikus.hu/K/Köhler.html> (Letöltés: 2019. március 11.).

⁴⁵ A.C. = Actio Catholica.

⁴⁶ Vagyis Greszl Ferenc.

⁴⁷ Nyíri Tamásról van szó, aki januárban elkísérte az első budaörsi transzportot. Visszaemlékezései: Nyíri Tamás: A budaörsi kitelepítésről. In: Hambuch Vendel (szerk.): *300 éves együttélés. A magyarországi németek történetéből. Budapesti Nemzetközi Történeteszkonferencia, 1987. március 5–6.* Budapest, Tankönyvkiadó [Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége], 1988. 177–180.

⁴⁸ A pilisborosjenői plébános, 1946-tól Hufnagel utódja Solymáron.

⁴⁹ Kemenes István (1888–1959) az amerikai missió mellett szolgáló, jó amerikai kapcsolatokkal rendelkező, a 1920-as, majd az 1950-es években is az USA-ban élő pap. Lásd például: <http://lexikon.katolikus.hu/K/Kemenes.html> (Letöltés: 2019. március 11.).

⁵⁰ Varga Béla (1903–1995) pap, politikus, 1946. február 7-től 1947. július 3-ig volt az Országgyűlés elnöke. Személyéhez lásd <http://lexikon.katolikus.hu/V/Varga.html> (Letöltés: 2019. március 11.).

⁵¹ A Szövetséges Ellenőrző Bizottság amerikai missziójához.

ahol szíves szavakat kaptunk, de csak annyit, ez intern magyar ügy, amibe ők nem szólnak bele. S aztán elmentem a Sas u. 12., a Népgondozó Hivatalba, Szepessy hivatalvezetőhöz. Ott azonban elküldtek Törökbálintra, mert ép kinn van. Persze ebből már nem lehetett semmi: Haza kellett mennem, mert különben nem érem már el Óbudán az 5 negyedórai séta után vonatomat. Következő héten a helyettese megígérte, hogy elküldi címemre a kitelepítési sorrendet, pedig nem kaptam ekkor sem mást, mint távirati meghívást kedden 9 órára.

Természetesen megmentem 3 kéréssel a tarsolyomban: 1) adjon szabadmozgási levelet a rendőrség beavatkozásai ellen, 2) adja meg a kitelepítések sorrendjét, 3) adjon bizonyítványt, hogy a kikisérő lelkész vissza is jöhet Németországból teendői elvégzése után. Mikor odajövök, nemsokára reá beköszönt a Helynökség titkára⁵² is, akiről kitűnik, hogy Szepessy Úr⁵³ hívatta ide. Egyszerre mehettünk be, s kitűnt, hogy a hivatalvezető Úr tulajdonképpen a betelepítést szeretné meg tárgyalni, mert – úgymond – telepített ő már falvakat, s tudja, először a földön vesznek össze az emberek, azután a vallásukon.⁵⁴

Mikor ezt a témát úgy eléggé megbeszéltük: előhozakodtam az én céloommal. Azt panaszkolta, hogy a budaörsi káplán külföldön prédikációjában ügyetlenül – lehet, hogy igazat mondott – denunciált.⁵⁵ Nem lehet végre is fiatalemberek meggondolatlan nyilatkozataival kiállni a nagyvilág elé! Már-már azt hittem, nem lehet reményem, hogy kísérhessük hiveinket, amikor a titkár Úr azzal, jobb volna talán szerzetes Atyákkal intézni a dolgot, megmentette a situációt. Én aztán belevetettem, hogy papok is vannak kitelepítésre kerülők, mire Szepessy Úr maga mondotta, ezeket be lehet osztani, hogy egyes csoportokat ilyenek kísérjenek.⁵⁶ A mozgási engedélyt természetesen találja; de a rendőrségtől kérelmezzem, a papi dolgok beosztását: intézze a Helynökség, ez volt a válasz. A sorrendet meg fogjuk kapni néhány napon belül. A betelepítendőkről neki az a véleménye, legyenek olyan vallásúak, amilyenek elmentek: ezért kéri – s átadta a titkár Úr nak a kitelepítés alá kerülő községek listáját a tervezettel együtt –, írják be neki, melyik sváb faluban mennyi a kath, és más vallásúak száma. Össze akar hívni egy ankétet,

⁵² Péterffy Gedeon (1912–1993), ekkoriban a Központi Papnevelő Intézet „oeconomus”-a. Péterffy Witz Béla budapesti általános érseki helynök megbízásából lépett kapcsolatba a Népgondozó Hivatal vezetésével, hogy „a kitelepítések során felmerülő katolikus egyházi érdekeket a lehetőség szerint” megvédjék. A katolikus kitelepítettek helyére érkező telepesek felekezeti összetételével kapcsolatban tárgyalt, és kért információkat többek között a székesfehérvári püspöktől is. – SzfvPL 7341 592/1945. (kelt: február 28., érkezett: márc. 5., válasz: 1946. március 7. *Kért statisztika beküldve. Pr.*). Személyéhez lásd <http://lexikon.katolikus.hu/P/Péterffy.html> (Letöltés: 2019. március 11.).

⁵³ Szepessy Géza a Népgondozó Hivatal vezetője volt.

⁵⁴ Erről a találkozóról Szepessy is küldött jelentést Shvoy püspöknek. – SzfvPL 7341 714/1946. (érk.: márc. 17., előszám: 711, 500/1946) Tárgy: *Népgondozó Hivatal a telepítés tbn.* Külzetten: *Hercegsprimás értesítve 1946. márc. 20.*

⁵⁵ Hufnagel itt is Nyíri Tamás esetére utal – lásd a 47. lábjegyzetet!

⁵⁶ Péterffy Gedeon levele Shvoy püspökhöz a kitelepítetteket kísérő papi személyek ügyében: SzfvPL 7341 930/1946.

különböző felekezetek és kath. lelkipásztorokkal megtárgyalni a kérdést. Lemásolom még az I. sz. kitelepítő bizottság menetvonalát [...]»⁵⁷

Mert annyira vagyok, hogy lemásolom a listákat s elküldöm a plebániákra, s ha lehet érseki Helynök Úr ral megbeszélem a kimenendők sorrendi beosztását. Kitelepítésre kerül tudtommal Gressl, Lovas, Roderburg és Mersei saját akaratából.⁵⁸ Magam sorsáról nem tudok még biztosat. A többieket kísérik hát szerzetes atyák, és intézze a Helynökség. Részemről a mi egyházmegyéseinkről leszek még jelentéssel, s az ankétre, ha meghívót kapok, megmegyek. Különben minden attól függ: bírja-e még a szívem. A beosztásra vonatkozólag az a tervem, az urakat beosztjuk azokhoz a falvakhoz, ahol valamikor káplánoskodtak, s így ismerősök.

Ezekben foglaltam össze röviden: több a járáskeles, mint az eredmény. De a jószándék megvolt.»⁵⁹

Hufnagel szavaiból kihallható a fáradtság és kiábrándultság, ami érthető is, hiszen a hosszú utánajárás legnagyobb eredményeként azt tudta csupán felmutatni, hogy kapott egy listát a kitelepítések sorrendjéről, és szóbeli engedélyt arra, hogy szerzetesek kísérik a transzportokat. A jelentésben szívproblémáiról is említést tesz: nyilvánvaló, hogy az amúgy sem túl erős egészségű, idősödő embert testileg-lelkileg egyre jobban kimerítették ezek a hónapok.

Mindeközben saját sorsa miatt is aggódhatott. A solymári igazolóbizottság 1946 januárjában hallgatta ki először, amiről részletesen be is számolt püspökének.⁶⁰ Egy március 21-én kelt levelében⁶¹ aztán azt írja, hogy a községházán azt közölték vele: a pártok nem igazolták. Ezzel személyesen is fenyegető közelségbe került számára a kitelepítés. A levélben foglalkozik a kitelepítendőök papi kíséretének ügyével is, de láthatóan egyre inkább már a saját helyzete nyugtalanítja. Írja például, hogy nehéz lesz megoldani az érseki helynökségnek a papi kíséret ügyét, „mert Pater nem akad, világi papot meg nem engednek vissza, ha kimegy. Különben szívesen végigcsinálnám magam is.”⁶² Bár kifejti, hogy többen biztosították róla, hogy az igazolás elmaradása még nem jelenti azt, hogy mennie kell, de láthatóan megviseli ez a lehetőség. A Folláthtal kapcsolatban már említett püspöki igazolásról írja:

„[...] a legutóbb küldött igazolásában, amit így is hálásán köszönök, német anyanyelvűnek szereplek, talán lehetne megváltoztatva úgy iratni, hogy magyar nemze-

⁵⁷ Itt egy táblázatos felsorolás következik a sorrendről és a kitelepítendőök hozzávetőleges számáról, százalékarányáról.

⁵⁸ A felsoroltak közül csak Greszl Ferenc települt ki végül.

⁵⁹ Péterffy Gedeon levele Shvoy püspökhöz a kitelepítetteket kísérő papi személyek ügyében: SzfvPL 7341 930/1946.

⁶⁰ SzfvPL 7338 286/1946.

⁶¹ SzfvPL 4560 sz. n./1946. Levél a püspöknek. (kelt: 1946. március 21.)

⁶² SzfvPL 4560 sz. n./1946. Levél a püspöknek. (kelt: 1946. március 21.)

*tiséginék és magyar anyanyelvűnek is vallotta magát. Így, ahogy ki van állítva, nem tudom sehol sem használni, mert Statistikai ívem javamra magyarnak ismer el.”*⁶³

Ugyanakkor azt is kéri, hogy arra az esetre, ha végül mégis mennie kellene, állítsa ki neki újra az ehhez szükséges celebretet, mert az első⁶⁴ elvesztette. A levél elején és végén március 27–28-ára audienciát kért a Budapestre látogató püspöktől:

„Szabadjon esedeznem, ha Atya tényleg bejön Bpestre jövő héten: úgy adjon alkalmat, hogy kézcsókra járuljak. Sírni fogok ugyan, de annyira rossz már a szívem, hogy ezt is el kell viselni; azonban volna még sok-sok megtárgyalni való.”⁶⁵

Alighanem ezen a március utolsó hetében történt személyes találkozáson kért és kapott engedélyt arra, hogy elhagyja Solymárt. A beteg, kimerült, reményvesztett és saját sorsa miatt rettegő Hufnagel Ferenc nem tért vissza híveihez, akikért az elmúlt hónapokban annyit küzdött, és akiket néhány héttel később Németországba telepítettek.⁶⁶

Bélaalvy Imre, a fiatal, újmisési káplán, aki Hufnagel távozása után egyedül maradt a plébánián,⁶⁷ a kitelepítés másnapján beszámolót⁶⁸ küldött a püspöknek, amelyben jóindulatúan azt írja, hogy „milyen jó, hogy Esperes Úr [vagyis Hufnagel] nincs most itt, mert azt gondolom, nem bírta volna ki mindezeket.” Bélaalvy sok fontos részletet megír a solymári kitelepítésről, például azt, hogy a belügyminiszter minden előzetes megbeszélés ellenére az utolsó pillanatban letiltotta az utazásról a kormánybiztos által kijelölt szerzetes kíséret, vagy hogy hiába gyártotta több éjjelen át a keresztleveleket, az állomásra leküldött köteget egy nyomozó elkobozta.

Hufnagel egy április 30-án a püspöknek küldött leveléből megtudjuk, hogy ezután két hétig Máriaremetén húzta meg magát, de mivel ott rendszeresen találkozott solymáriakkal, elhagyta a környéket és az egri szervitákhoz távozott. Azt írja, hogy az iskolaigazgató leveléből értesült a kitelepítés lefolyásáról és részleteiről. Leveléből átsüt az önigazolássá formált önvád: „ő [mármint az igazgató] írja, jó, hogy nem láttam, mert nekem nem való jeleneteknek lehettem volna tanúja.” Azt is meg kellett tudnia, hogy nemhogy a kitelepítendőek listáján nem volt rajta, de a „fellebbezések elbírálási bizottságának” tagjává is meghívták. Mintegy magát igazolva idézi az iskolaigazgatót, aki azt írta neki, hogy úgysem tudott volna segíteni

⁶³ SzfvPL 4560 sz. n./1946. Levél a püspöknek. (kelt: 1946. március 21.)

⁶⁴ SzfvPL 4560 266/1946.

⁶⁵ SzfvPL 4560 sz. n./1946. Levél a püspöknek. (kelt: 1946. március 21.)

⁶⁶ Az első transzport április 18-án, a második április 24-én indult, összesen mintegy kétezer solymárral. – Historia Domus, Solymár, dátum nélküli bejegyzés [1946].

⁶⁷ A Historia Domusba a következő plébános csak ennyit írt: „Az eddigi lelkipásztor, Hufnagel Ferenc pp. kamarás, esperes-plébános 1946 márciusában elhagyta a plébániát. Bélaalvy Imre egyedül végez minden munkát.” – Historia Domus, Solymár, dátum nélküli bejegyzés [1946].

⁶⁸ SzfvPL 7338 sz. n./1946. (kelt: 1946. április 24.)

senkinek. Hufnagel egri azilumában – mint írja – rövid vasárnapi népolvasmányok írásával foglalta el magát, és besegített az atyáknak a gyóntatásban. A saját állapotáról így számol be:

„Már nem sírok annyit és olyan könnyen; talán jó lesz így is. A ft Patresek szeretete, nyugalom és orvosság, ami a legelső: a Jóisten kegyelme talán még embert csinál belőlem. Addig is köszönöm, hogy Püspökatyám olyan türelemmel és belátással van velem.”⁶⁹

Levelében végig a „híveim”, „mostani és volt híveim” kifejezéseket használja, és más megfogalmazásai is egyértelműen arra utalnak, hogy Hufnagel vissza akart térni Solymárra. A következő néhány hónapban azonban nyilvánvalóvá vált, hogy nincs számára visszatérés. A helyben maradt solymári sváb hívek csak annyit érzekeltek, hogy Hufnagel eltűnt, és nem volt mellettük a kitelepítés idején. A plébánosnak azt kellett megtapasztalnia, hogy előtte hiába küzdött derekasan, ezért nem jár neki hála. A solymári képviselő-testület levélben tudatta vele, hogy nem kívánják visszatérését, amire ő keserű búcsúlevelében köszönt el a hívektől, és lemondott Solymárról. Részlet a levélből:

„Hogy híveimet a legnagyobb bajban elhagytam, ez a vád. Nem mondhattam annak idején, eljártam a Házelnöknél, el Balogh államtitkárnál, voltam négyszer a M. Népvédelmi Hivatalban, a Min. elnökség VI. oszt.-nál a parlamentben, [...a felsorolás itt hosszan folytatódik – megj. B. J.] Mindenkor nemcsak magamért, hanem híveinkért. Kaptam is ígéretet, hogy a magyar nemzetiségűeket, ha német anyanyelvűek is, mentesítik, hiszen nem tehet senki arról, minek született. [...] Aki tudja, mit jelentett még, hónapokkal ezelőtt Budapesten villamosokon lógni, és gyalogolni, az ne csodálkozzék rajta, hogy az én 60 évemmel oda jutottam, hogy szívem miatt a fővárosban a nyílt utcán sirtam, s főpásztorom, mikor meglátott, azt mondta, – am, pihend ki magad, elmehetsz három hónapra, vagy akár egy félévre is szabadságra. Sírva úgysem tudsz vigasztalni, márpedig most a lelkipásztorkodástok csakis abból állhat. Most már elég. Áldja meg magukat a jó Isten. Köszönöm, hogy eddig is türelemmel voltak velem. Legyenek boldogok családjaikkal együtt. Én mindenkit imáimba foglalok, zárjanak engem is néha imádságukba.”⁷⁰

Solymárt a püspök július 8-tól ideiglenesen Berta Lajos nyugalmazott tábori esperesre bízta, az addig helytálló Bélafay káplánt pedig szeptember elején Nagytéténybe helyezte át. Szeptember 25-ével Angeli Márton, korábbi pilisborosjenői plébános vette át a hivatalt, akit Shvoy a kerület esperesi tisztének ellátásával is

⁶⁹ SzfvPL 7338 sz. n./1946. Hufnagel Ferenc levele Egerből Shvoy püspöknek. (kelt: ápr. 30.)

⁷⁰ SzfvPL 4560 1615/1946.

megbízott.⁷¹ Ezeknek a hónapoknak az intenzív levelezései érdekes betekintést adnak a papságon belüli viszonyokba és a püspöki döntések megszületésének folyamatába. Az amúgy sem egyszerű helyzetet tetézte a jórészt Hufnagel Ferenc keserősége által gerjesztett, sokszor személyeskedéssel terhes és méltatlannak tűnő huzavona a plébániai javak átadás-átvétele körül.⁷²

Hufnagel Ferenc a fehérvárcsurgói plébániára került,⁷³ ahonnan 1951-ben vonult nyugdíjba. 1956-ban hunyt el, és hiába kívánt Solymáron nyugodni, az egyházi előjáróság ezt is megtagadta tőle.⁷⁴ A két világháború között, a háború alatt és még az után is kiemelkedő munkát végző plébános személyes tragédiája, hogy minden addigi érdemét tragikusan felülírta a kitelepítés előtti összeomlása. A helyi közvélemény és emlékezet számára ő az, aki „cserbenhagyta” a híveit. Rehabilitálására az utóbbi években tett kísérletet a solymári helytörténetírás.⁷⁵

Összefoglalás

Tanulmányomban először röviden áttekintettem a magyarországi németiség és a katolikus egyház viszonyának alakulását az 1920-as évektől 1946-ig. Ebben a viszonyban komoly szakítópróbát jelentettek a második világháborút követő, német nemzetiséget érintő állami retorziók, de mint láthattuk, a katolikus főpapok közül többen – köztük Shvoy Lajos székesfehérvári püspök is – határozottan kiálltak az „államhű” magyarországi németek kollektív megbüntetésével szemben. Végeredményben a püspökök tiltakozása és közbenjárása néhány részletkérdéstől – például a kitelepítendőek lelkigondozásától – eltekintve nem eredményezett lényeges változást a kitelepítési folyamatban.

A Buda környéki plébánosok magatartását vizsgálva nagyon eltérő példák-
kal találkoztam. Volt, aki, mint Folláth/Águsti, elfordult német híveitől, volt, aki csendesen visszahúzódva vészelte át ezeket a hónapokat – mint például budakeszi Braun Gyula –, és volt, aki eltökélten küzdött, mint Hufnagel, vagy a nagykovácsi Greszl Ferenc, aki végül maga is Németországba települt.⁷⁶ A német származású papok esetében nem téveszthetjük szem elől hogy viszonyulásukban és döntéseik-

⁷¹ Az átadás-átvétel dokumentumai: SzfvPL 4560 2402/1946.

⁷² SzfvPL 4560 1683, 1820, 1893, 2402, 2670 stb./1946. Ezekben a levelekben sok minden szóba kerül Hufnagel kitelepítés előtt tett erőfeszítéseitől kezdve a káplán és a házvezetőnő viselt ügyein át a Berta Lajos által elvitt gyümölcs és pálinka problémájáig.

⁷³ Shvoy püspök szokatlanul meleg szavakkal, háláját megfogalmazva adja mindezt az egyház-megyei papság tudtára a körleveleiben: Lit. Enc. 1946/IX. körlevél 1820/1946 (plébánosi kinevezés), illetve 2059/1946 sz. (esperesi kinevezés).

⁷⁴ Hegedűs, 2016.

⁷⁵ Ritter, 2013.; Hegedűs, 2016.

⁷⁶ Greszl történetéről lásd többek között kiadott naplóját és feljegyzéseit: Pájer, 2003., illetve Marchut Réka feldolgozását: Marchut, 2014.

ben a személyes és családi érintettség is fontos szerepet játszott.⁷⁷ Több példa mutatja, hogy a plébánosokban nyomot hagytak a háború előtti évek Volksbunddal folytatott küzdelmei, és megfogalmazódott bennük az az elégtétel és sajnálat közti ambivalens érzés, amelyet a tanulmány elején a biai plébános megfogalmazásában idéztem.⁷⁸ Ennek ellenére többségükről elmondható, hogy szót emeltek a kitelepítés ellen, sőt – különböző módokon és intenzitással – meg is próbálták befolyásolni az eseményeket.⁷⁹ Megállapítható, hogy a hivatalos tiltakozás (memorandumok), és a nagyobb arányú mentesítésekre irányuló lobbitevékenység ezen a szinten sem vezetett eredményre, a kitelepítési és mentesítési „aprómunka” során azonban sok plébánosnak volt lehetősége kisebb változtatásokra – más kérdés, hogy ezt a tevékenységüket utólag hogyan értékelte az adott közösség. A részletebben bemutatott két történethez visszatérve: nem nélkülöz némi pikantiát, hogy míg Folláth/Águsti Ádám, aki általánosságban semmit sem tett német hívei mentesítése érdekében, a kitelepítési/mentesítési bizottságban való szerepvállalása révén befolyással lehetett sok személy és család sorsára, addig Hufnagel Ferenc – aki önmagát nem kímélve, de végeredményben hasztalanul kilincselte heteken át – már nem volt Solymáron, mikor a fellebbezéseket elbíráló bizottságban esetleg szót emelhetett volna egyesek érdekében.⁸⁰ A sors fintorának tűnik az is, hogy Folláth/Águsti svábságtól való elhatárolódása és Hufnagel tragikus összeomlásba torkolló involváltsága egyaránt a közösséggel való meghasonláshoz vezetett.

⁷⁷ Hufnagel és Folláth történetén túl idézzük fel az isztiméri származású Angeli Márton példáját is, aki 1946-ban pilisborosjenői plébánosként élte meg a kitelepítést, erről való jelentésében pedig ezt írta Shvoy Lajosnak: „Ha az otthoniakat, családomat is a kitelepítés sorsa érné, úgy engedje meg Kegyelmes Atyám, hogy jelentkezhessek és velük mehessek. Kimondhatatlanul fájna, ha ez bekövetkeznék, hogy egyházmegyémet, hol születtem, felnővekedtem és működtem, el kellene hagynom, de nem gondolnám, hogy valaki ezért a hűtlenség vádját dobna reám.” – SzfvPL 7338 sz. n./1946. (kelt: május 17.) A püspök válaszában (kelt: május 24.) megértését és együttérzését fejezte ki, de próbálta észérvekkel eltéríteni szándékától. Angeli végül nem települt ki, hanem Hufnagel utódja lett Solymáron.

⁷⁸ A Marchut Réka által idézett dunabogdányi Molnár Márton szavaival: „Most a Volksbund miatt van sok család igen aggasztó helyzetben... pár éven át sok keserűséget nyeltem miatta, s most újra!” – Marchut, 2014. 170–171.

⁷⁹ Ebben nem látszik különbség német és magyar származású papok között. Példaként idézhetjük Tőke István plébános jelentéseit, valamint a helyi magyar értelmiséggel és hívekkel együtt jegyzett hosszú memorandumot (SzfvPL 7341 582, 711/1946.), vagy a németbarátként a front elől elmenekülő Aubermann Miklóst váltó Sík Zoltán budaörsi plébánost, akinek híveiért való kiállását Marchut Réka példaeértékűnek nevezi. – Marchut, 2014. 181.

⁸⁰ További példák: Gonda Gábor írja a bonyhádi Bauer (Pór) József bonyhádi plébánosról, a „Hűségmozgalom” szervezőjéről, hogy „kapcsolatai révén” állítólag sok római katolikus hívének mentesítését el tudta intézni – több visszaemlékező szerint a más felekezetűek – evangélikusok és baptisták – rovására. – Gonda, 2014. 295. Budapest környékéről a vecsési Fehér Jánosról tudjuk, hogy részt vett a kitelepítési névjegyzék összeállításában, és nagyjából 90%-ban mentesítésre érdemesnek ítélte az azon szereplőket. Ez aztán természetesen nem valósulhatott meg. – Marchut, 2014. 227.

Függetlenül attól, hogy milyen véleménnyel voltak az eseményekről, és milyen stratégiát követtek a kitelepítések idején, miután kigördültek az országból a régi híveiket szállító vonatok, és megérkeztek az új „telepesek”, az érintett települések plébánosainak – már aki a földcsuszamlásszerű változások közepette talpon (és a plébániáján) maradt – az új viszonyok között a romokból kellett újjáépíteniük közösséget, bizalmat, mindent.

TÓTH ÁGNES

Emberek – sorsok – hivatalok – eljárási módok

*A magyarországi németek családegyesítésének
és/vagy visszahonosításának lehetőségei
(1948–1953)**

A magyar kormány a kollektív bűnösség elve alapján 1946. január 19. és 1948. június 30. között mintegy 200-220 ezer német nemzetiségű személyt telepített ki Németországba.¹

A magyarországi németek egy része szembeszegült az állami akarattal. A kitelepítést elkerülendő több ezer személy „kivonta magát a kitelepítés alól”, azaz a végrehajtást megelőzően elhagyta eredeti lakóhelyét, s a szomszéd falvakban rokonoknál, illetve távolabbi majorságokban húzódott meg, közeli városokban vállalt munkát vagy kórházakban keresett átmeneti menedéket. Egy-egy község kitelepítése néhány nap alatt lezajlott. Sokszor elég volt ezt az időszakot máshol átvészelni, s a karhatalom távozásával az érintettek visszatér(het)tek a községbe.

Több tízezer kitelepített pedig azonnal különböző visszatérési stratégiákkal élt. Egy részük – az 1946–1949 (1950) közötti időszakban 10-15 ezer személy – illegálisan tért, vagy szökött vissza Magyarországra.² Mások a hazatérés legális útját-módját keresték. A németországi megszálló katonai hatóságok és a Hazahozatali Kormánybiztosság előtt is eltitkolva német származásukat jutottak fel a háború alatt elmenekült, vagy fogságból elengedett magyarokat hazatelepítő vonatszerelvényekre. Visszatérésüket azzal legalizálták, hogy magyarnak vallották magukat. A különböző hatóságok nem számoltak a kitelepítettek ilyen módon való tömeges – csak 1946-ban több száz német nemzetiségű személy érkezett vissza Magyarországra – visszatérésével, ezért a hazatérők szigorú ellenőrzésére csak fáziskéséssel került sor.³ Mások a rájuk vonatkozó kitelepítési határozat visszavonása,

* A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatásával (K 1162 09) készült.

¹ Tóth Ágnes: *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák-magyar lakosságcsere összefüggései*. Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Levéltár, 1993. 190–194.

² A kitelepítéssel párhuzamosan visszatértek történetére vonatkozóan lásd Tóth Ágnes: *Hazatértek. A németországi kitelepítésből visszatért magyarországi németek megpróbáltatásainak emlékezete*. Budapest, Gondolat, 2008. Német kiadása: Tóth Ágnes: *Rückkehr nach Ungarn 1946–1950. Erlebnisberichte ungarndeutscher Vertriebener*. München, Oldenbourg, 2012.

³ Erre vonatkozóan bővebben lásd Tóth, 2008. 32–33.

A kitelepítésből visszatértek lokális földolgozására vonatkozóan lásd Bodrogi László–Szále László: *Visszaszököttek*. Budapest, Noran Libro, 2006.

azaz a mentesítésük kimondása révén, engedéllyel akartak visszatérni Magyarországra. Az érintettek a berlini magyar külképviselethez, valamint a Hazahozatali Kormánybiztosság kiküldöttjeihez benyújtott nagyszámú egyéni kérvényükben mindenekelőtt kitelepítésük jogszerűtlen voltára, magyar nemzetiségükre, illetve magyar állampolgárságukra hivatkoztak, s hangsúlyozták a magyar állammal szemben tanúsított lojalitásukat is. Banner János 1949. január 3-án, a szászországi munkaügyi és szociális minisztérium javaslatára, fordult a magyar kormányképviselethez: „1947. szeptember 1-jén vagoníroztak be Bikácson egy vasúti kocsiba és tiltakozásom ellenére Németországba vittek. Szászországban a Drezda melletti Pirnában raktak ki minket. Szükségakadásban helyeztek el és ellátást is kaptunk. Miután én a családommal együtt magyar állampolgár vagyok, amit a csatolt dokumentumok is bizonyítanak, az állampolgárságtól való megfosztásomat nem tartom igazságosnak”⁴ – írta.

A kérvényeket a külügyminisztérium felterjesztése után a belügyminisztérium bírálta el. Gyakorlatilag valamennyi esetben azonos érveléssel utasították el őket. Eszerint a kitelepítés jogszerű volt, sőt úgy fogalmaztak, hogy a kérelmezők „jogszerűen települtek át Németországba”, a magyar állampolgárságukat elvesztették, „így visszatérésüknek engedélyezésére lehetőség nincs”.⁵ Kádár János belügyminiszter 1948. szeptember 23-án Rajk László külügyminiszternek írt levelében azt kérte, hogy a berlini kormányképviselet „áttelepített sváboktól hasonló kérelmeket ne fogadjon el, mert az az osztályomnak csak felesleges munkát ad”.⁶ Hasonló konfliktus alakult ki a belügyminisztérium és a Hazahozatali Kormánybiztosság⁷ között is. Millok Sándor⁸ kormánybiztos azt panaszolta, hogy „még egyetlen eset-

⁴ „Am 1. September wurde ich meiner Familie in Bikács in einen Eisenbahnzug verladen und trotz meiner Protestes nach Deutschland gebracht. Hier landeten wir in Pirna bei Dresden in Sachsen. Wir wurden in Notwohnungen untergebracht und auch gepflegt. Da ich mit meiner Familie ungarische Staatsangehörigkeit besitzen, wie die anliegenden Papiere beweisen, halte ich meine zwangsweise Ausbürgerung für nicht gerechtfertigt”. – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) Külügyminisztérium Berlini Nagykövetség. Adminisztratív iratok 1944–1961. (XIX-J-34-b.) 16/f. tétel 37/1949. Betűhív közlés.

A kérelmező a kérvényben arra is kitért, hogy annak megírásához tolmács segítségét kellett igénybe vennie, mert nem beszéli a német nyelvet.

⁵ MNL OL Külügyminisztérium Berlini Nagykövetség TÜK iratok 1948–1960. (XIX-J-34-a.) 10/res/1948.

⁶ MNL OL XIX-J-34-a. 10/res/1948.

Miután a hazatérők kérelmeit a külképviselet egyöntetűen továbbra sem utasította vissza, a belügyminiszter 1949. január 10-én a hozzá felterjesztett kérelmeket érdemi elbírálás nélkül küldte vissza a külügyminisztériumba. – MNL OL XIX-J-34-b. 16/f. tétel 37/1949.

⁷ Erdős Kristóf: A Hazahozatali Kormánybiztosság a politikai ellenőrzés szolgálatában (1945–1947). In: Soós Viktor Attila (szerk.): *Súlypontát helyezés a diplomáciában. A NEB külügyi munkacsoportjának tanulmányai I.* Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2015. 171–196.

⁸ Millok Sándor (1887–1959): Újságíró, szociáldemokrata politikus. A Déli vasútnál volt munkás, majd tisztviseelő, 1914-től a szociáldemokrata párt tagja. 1919-ben a vasutasok szakszervezetének egyik vezetője. A Tanácsköztársaság bukása után Bécsbe emigrált. 1924 végén jött haza. A *Villamos* c. lap szerkesztője, majd 1941-től a *Népszava* felelős szerkesztője. 1944-ben a németek elfog-

ben sem kaptam ... választ azokra az átirataimra, amelyekkel egy vagy több személy adatait küldtem meg annak megállapítására, vajon az illetők kitelepítés alá esőknek tekinthetők-e”⁹

A kitelepítettek hazatérésükhöz a német hatóságok támogatását is igyekeztek megszerezni. A szász tartományi kormány és a Pirnában székelő áttelepítési hivatal azonban elzárkózott ez elől, a jelenséggel kapcsolatban mindenekelőtt a magyar kormány elvi álláspontját akarta tisztázni. Ezért 1948. június 22-én a szovjet katonai parancsnokságon keresztül a Magyar Vöröskereszt berlini missziójához fordultak. Jelezték, hogy a Magyarországról kitelepítettek között nagyobb számban vannak olyan személyek, akik a kitelepítést arra hivatkozva, hogy születésüktől fogva nem csak magyar állampolgárok, de a magyar nemzethez tartozónak is érzik magukat, igazságtalannak tartják. Egyedül Colditz városából néhány nap alatt 29 kitelepített jelezte visszatérési szándékát. „Ezek a magyarok, akik nem németnek, hanem magyarnak érzik magukat, természetesen haza vágyakoznak, reménykednek abban, hogy hazájukba visszatérhetnek, mert nem tudnak itt megszokni. Ezért ezeknek a személyeknek a gazdasági életbe való integrálása nehézséget jelent”¹⁰

ták és a mauthauseni koncentrációs táborba vitték. 1945 májusában tért haza. Ezután miniszterelnökségi államtitkár, hazahozatali kormánybiztos, majd a Budapesti Székesfővárosi Közlekedési Rt. (BESZKÁRT) elnöke lett. 1948-ban visszavonult a politikától. – <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC09732/10582.htm>. (Letöltés: 2015. április 7.)

⁹ MNL OL Belügyminisztérium Elnöki iratok 1945–1950 (XIX-B-1-r 1563/1947.)

A Nyugaton hadifogságba esett német származásúakkal kapcsolatban is az az álláspont született, hogy „az országba való visszatérésük nem kívánatos”, tekintet nélkül arra, hogy hozzátartozóikat már kitelepítették-e vagy sem. – MNL OL XIX-B-1-r 970/1947.

¹⁰ „Diese Ungarn, die sich nicht als Deutsche, sondern als Ungarn fühlen, haben natürlich den sehnlichsten Wunsch und die Hoffnung, in ihre Heimat zurückkehren zu dürfen und können sich hier nicht einleben. Ihre Einordnung in das Wirtschaftsleben bereitet daher Schwierigkeiten”. – MNL OL XIX-J-34-a. 102/bizalmas/1949. (21.d.)

Hasonló, csoportos kérelmek később is érkeztek a keletnémet külügyminisztériumba. Anton Weller 14 Colditz körzetébe telepített család nevében fordult 1949. november 11-én az NDK külügyminiszteréhez. Levelében azt kérte, hogy járjon közben a magyar hatóságoknál hazatérésük érdekében. Mint írta, 1948 júniusában telepítették ki őket, annak dacára, hogy magyar nemzetiségűek és magyar állampolgárok. A Volksbundnak, fasiszta pártnak vagy más német szervezetnek soha nem voltak a tagjai. Sőt 1935-től – nem indokolja, hogy hogyan és milyen szervezetben – a fasiszmus ellen harcoltak. A kitelepítésüket azért is nagy igazságtalanságnak tartják, mert akik valóban nácik voltak, azok még most is otthon vannak. Nehezítette azt is, hogy olyan személyek döntöttek a kitelepítésükről, akik a településre csak a kitelepítést megelőzően érkeztek, s annak viszonyait egyáltalán nem ismerték. A német külügyminisztérium a berlini magyar misszióra hivatkozva a következőket közölte: a kérelemben megnevezett személyeket jogszerűen telepítették ki, s ezzel elvesztették magyar állampolgárságukat, így visszatérésükre nincs lehetőség. – Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes [Német Külügyi Levéltár] (PA AA) Ministerium für Auswärtige Angelegenheiten [A Német Demokratikus Köztársaság Külügyminisztériumának iratai] (MfAA) A 7872 Repatriierung und Familienzusammenführung aus Ungarn in die DDR 1950–1951. [Repatriálás és családegyesítés Magyarországról az NDK-ba] Anton Weller és a német külügyminisztérium levélváltása, 1949. november 11. és 1950. február 17. 140–141.

Miután a magyar kormánytól nem érkezett válasz, Max Seydewitz¹¹ 1949. január 17-én a szovjet katonai hatóság vezetőjének segítségét kérte. Levelében ismételten rámutatott, hogy amennyiben a magyar kormány kész a magyar nemzetiségűket bizonyítók számára a visszatérést lehetővé tenni, úgy a német hatóságok nem gördítenek akadályt ez elé. Sőt ha a magyar kormány a visszatéréshez az elvi hozzájárulását megadja, a német hatóságok a kérelmek elbírálását elősegítendő az adott személyekről – név, foglalkozás, születési hely és idő, jelenlegi és egykori lakcím feltüntetésével – összeállítanak egy listát. A magyar kormány támogató álláspontja nélkül azonban egy ilyen lista összeállítását nem tartotta célszerűnek, mert „a számba jöhető magyar áttelepülőknél reményt kelthetne, ami esetleg később nem teljesülne. Az ezáltal előidézett csalódás viszont az itteni (szászországi) körülmények közé való beilleszkedésüket csak megnehezítené”.¹²

Sz. Szosznovszkij, a Németországi Szovjet Katonai Igazgatás Konzuli Hivatalának vezetője, 1949. április 6-án Horváth Imréhez, a berlini Magyar Kereskedelmi Képviselőlet vezetőjéhez írott levelében ismételten sürgette a magyar kormány álláspontjának közlését, mert a visszatérésüket kérők „állításuk szerint magyarok, nem németek, és Németországba áttelepítésük tévesen történt. Ennélfogva nem akarnak állandóan letelepedni Németország szovjet övezetében, és mindenféle úton igyekeznek visszatérni Magyarországra”.¹³ A magyar kormány nyilvánvalóan nem kívánt foglalkozni a kitelepített, ám hazatérni szándékozó német nemzetiségűek kérelmeivel. Az érdemi elbírálás során az esetek egy részében szembe kellett volna néznie a kitelepítési eljárás során elkövetett jogtalanságokkal, visszaélésekkel, az esetleges hazatérés engedélyezése pedig egzisztenciális, kártérítési kérdéseket is fölvetett volna.

Éppen elég gondot okozott számára a kitelepítési lehetőségek 1948. júniusi lezárulását követően az ország területén maradt mintegy 200–220 ezer német nemzetiségű személy társadalmi integrációja. Ezeknek a személyeknek a nagy részét 1947-ben kitelepítésre már kijelölték, tehát házától, földjétől megfosztot-

Az egykori NDK külügyminisztériumának anyaga egyetlen fond, amely téma szerint rendezett. Egy-egy tematikus dosszié, kötet akár több száz oldalas, s több év különböző típusú dokumentumait is tartalmazza. A dosszién belül a dokumentumokat folyamatos számozással látták el. Ezért az adott dossziéra történő első hivatkozásnál megadom annak tárgyát és évkörét, ezt követően viszont csak a dosszié rövid jelzetét használom. Természetesen a feldolgozott vagy hivatkozott dokumentum dosszién belüli oldalszámát is közlöm.

¹¹ Max Seydewitz (1892–1987): 1947–1952 között Szászország miniszterelnöke. – <http://www.deutsche-biographie.de/ppn11861360X.html>. (Letöltés: 2014. április 20.)

¹² „...bei den in Betracht kommenden ungarischen Umsiedlern Hoffnungen erwecken könnten, die sich später möglicherweise nicht erfüllen. Die dadurch herbeigeführte Enttäuschung würde ihre Einordnung in die hiesigen Verhältnisse nur erschweren”. – MNL OL XIX-J-34-a. 102/bizalmas/1949.

¹³ MNL OL Külügyminisztérium Általános iratok 1945–1992. (XIX-J-1-k) 16. d. tétel 0908/1950.

Bár a külügyminisztérium 1949. május 14-én arról értesítette Horváth Imrét, hogy a belügyminiszter állásfoglalását kikérték, s amint megküldi, arról haladéktalanul értesítik, a berlini képviselőlet 1949 őszéig további utasítást nem kapott.

ták, más családokkal összeköltöztették, megvonták állampolgárságát, szabadon nem választhatta meg lakóhelyét és munkát sem vállalhatott. 1949 tavaszától a társadalom egésze szempontjából is sürgetővé vált a Magyarországon maradt németek helyzetének megoldása. „Rendezni kellett a félbemaradt telepítési folyamat miatt fölgyülemlett szociális és gazdasági feszültségeket, biztosítani kellett a németek megélhetésének egzisztenciális alapjait, fölül kellett vizsgálni a korábbi jogkorlátozások fönntartásának lehetőségét és szükségességét, politikai értelemben pedig – legalább részben – vissza kellett vonni, illetve át kellett alakítani a kollektív bűnösség stigmáját. A hatalom számára ez utóbbi látszott a legnehezebben megoldhatónak. Nem tehette meg ugyanis, hogy egyik napról a másikra az évekig fönntartott érvelését – amely alapját képezte a németekkel szembeni jog- és vagyonkorlátozó intézkedéseknek – visszavonja, illetve megváltoztassa. A bűnbakképzés folyamatában máshová tette a hangsúlyokat. A megbízhatóság, az állammal szembeni lojalitás kritériumai közül a nemzeti elemet háttérbe szorította – bár látens módon a korszakban mindvégig jelen volt –, helyébe a tulajdonhoz való viszonyulás, valamint a hatalommal szembeni feltétlen engedelmesség lépett”.¹⁴

A Magyarországon maradt német nemzetiségű személyek társadalmi integrációja egyik első lépésének megtételére 1949 októberében, néhány nappal a Német Demokratikus Köztársaság kikiáltása és alkotmányának elfogadása után került sor. A 4274/1949. MT számú rendelet azon személyek esetében, akiket Németországba áttelepülésre köteleztek, de áttelepítésükre nem került sor, kimondta, hogy „a lakóhely (tartózkodóhely) megválasztása és a munkavállalás [...] szempontjából a magyar állampolgárokkal egy tekintet alá esnek”.¹⁵ Az ugyanazon a napon megjelenő, a végrehajtást szabályozó belügyminiszteri rendelet „meghatározott kedvezmények”-ként említi a korábbi kollektív hátrányok elvi feloldását. Az érintetteknek 15 napon belül kellett jelentkezniük a tartózkodási helyükhöz legközelebbi rendőrőrsön, ahol kötelesek voltak lakóhelyük bejelentésére is. A jelentkezést elmulasztók a „kedvezményekben” nem részesülhettek. Ennél is nagyobb jelentőségű volt az 1949. december 16-án megjelent 4364/1949. MT számú rendelet, amely a földreform és a telepítés befejezésének egyes szabályairól rendelkezett.¹⁶ A jogszabály a ki nem telepített személyek számára visszahagyott ingó- és ingatlanvagyon telekkönyvezésének kötelezővé tételével végre stabilizálta a fél évtizede állandóan változásban lévő tulajdoni viszonyokat.

A magyarországi német nemzetiségű lakosság áttelepítésével kapcsolatban kiadott korlátozó rendelkezések hatálytalanításáról a 84/1950. MT számú rendelet intézkedett, amely kimondta: „Az áttelepítés hatálya alá eső mindazok a szemé-

¹⁴ Tóth, 2008. 50.

A Magyarországon maradt németek társadalmi integrációjának első lépéseire vonatkozóan lásd Tóth, 2008. 50–55. Itt csak a jelen tanulmány témája szempontjából fontos mozzanatokat emelem ki.

¹⁵ *Magyar Közlöny*, 1949. október 11. 486.

A minisztertanácsi rendelet végrehajtását a 245.900/1949. BM. sz. rendelet szabályozta.

¹⁶ *Magyar Közlöny*, 1949. december 31. 562–563.

lyek, akik nem telepítették át, úgy szintén azok, akiknek áttelepítésére sor került ugyan, de a jelen rendelet hatálybalépésekor Magyarországon tartózkodnak[...], magyar állampolgárok, és a Magyar Népköztársaságnak a többiekkel minden tekintetben egyenlő jogú polgárai.”¹⁷ Bár az áttelepítéssel kapcsolatban kibocsátott korlátozó intézkedéseket nem lehetett többé alkalmazni, a rendelet megjelenése előtt már végrehajtott hatósági intézkedések hatályukat megtartották, „és ezekből kifolyólag kártérítési, vagy egyéb igényt nem lehet érvényesíteni”.¹⁸ A múlt feloldására tehát annak meg nem történtté nyilvánításával került sor.

Az 1950. március 25-én megjelent rendelet lehetővé tette azt, hogy a belügyminiszter azoknak a kitelepített németeknek is megadja a magyar állampolgárságot, akik „erre érdemesnek mutatkoznak”. Az erre irányuló kérelmet a rendelet hatálybalépését követő hat hónapon belül kellett a törvényhatóság első tisztviselője, vagy a magyar külképviseleti hatóságok útján előterjeszteni. Törvényesen deklarált formai követelményei a visszaköltözésnek nem voltak. A magyar állam a jelentkezők arra érdemes voltát eseti mérlegelés alapján döntötte el.

A kitelepített németek egy része – mind a nyugati-, mind a keleti megszállási övezetbe telepítettek – évekig hitt a hazatérés lehetőségében. Az állami represszió enyhülését, a Magyarországon maradtak jogi helyzetének rendezését is sokan a korábbi eljárás felülvizsgálataként és a hazatérés lehetőségeként értelmezték. Az 1949-ben megalakított Landsmannschaft der Deutschen aus Ungarn (Magyarországi Németek Honfitársi Szövetsége)¹⁹ vezetői az alaptalan reményeket pontos információk közlésével igyekeztek fékezni. Az *Unsere Post* a közösség németországi beilleszkedéséhez kapcsolódó információkon, riportokon, tudósításokon túl rendszeresen közölt cikkeket a magyarországi politikai, gazdasági helyzetről és természetesen a németekkel kapcsolatos állami intézkedésekről is.

Miután a 84/1950. MT számú rendelet megjelenését követően a német sajtóban is különböző értelmezések láttak napvilágot, a berlini magyar misszióhoz és a Szövetséges Főbiztossághoz (Allierte Hohe Kommission) fordultak. Mindkét válasz egyértelmű volt. Hajdú József²⁰ levelében kifejtette, hogy „a Magyarország-

¹⁷ *Törvények, törvényerejű rendeletek 1950.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1951. 271–272.

A rendeletet a korabeli politikai szóhasználat erőteljes túlzással „sváb amnesztiarendeletnek” nevezte.

¹⁸ *Törvények, törvényerejű rendeletek*, 1951. 272.

¹⁹ A történetére és tevékenységére vonatkozó alapvető információkat lásd <http://www.ldu-online.de>. (Letöltés: 2019. április 20.), valamint Andreas Schmidt-Schweizer: Das Verhältnis zwischen dem kommunistischen ungarischen Staat und der bundesdeutschen Landsmannschaft der Deutschen aus Ungarn (1951–1989/90). In: Meinolf Arens–Klaus Rettel (Hg.): *Minderheiten und Mehrheiten im Donau-Karpatenraum*. Berlin, Deutsch-Ungarische Gesellschaft e. V. (Veröffentlichungen des Forum Hungaricum; 1.) 2012. 468–483.

²⁰ Hajdú József (1898–1966): Vasesztergályos, diplomata. A Tanácsköztársaság idején vöröskatoná. Pozsonyban és Bécsben élt (1919–1921), majd Jugoszláviába költözött (1921–1941). Részt vett a munkásmozgalomban. A második világháború után a Ganz Hajógyár Üzemi Bizottságának alelnöke, elnöke (1945–1948). Rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter, 1949-ben a bécsi kö-

ról kitelepített német anyanyelvű személyek visszatelepítésével kapcsolatos hírek nem felelnek meg a valóságnak. [...] Mindazok, kik a kitelepítés során hagyták el Magyarország területét, magyar állampolgárságukat elvesztették, s így visszatérésük nem lehetséges.”²¹ A Szövetséges Főbiztosság pedig lakonikusan csak annyit közölt: „Az egész csak kommunista propaganda és minden komoly alapot nélkülöz”²²

A visszatérés motivációja általában nem szűkíthető le egyetlen okra, a döntés sokoldalú alátámasztásával az adott személy önmaga előtt is indokolta, erősítette annak helyességét. Kétségtelen azonban, hogy ezek között az okok között meghatározó helyet foglalt el a családegyesítés, a nagyobb család helyreállításának igénye, belső parancsa.²³

Az egyéni kérelmezőknél lényegesen nagyobb problémát jelentett a magyar kormánynak, hogy a Szovjetunió 1949 őszétől 1950. december végéig több ezer német nemzetiségű, magyar állampolgárságú hadifoglyot – többségében egykori SS-katonát – és malenkij robotra elhurcolt személyt engedett haza. Annak ellenére, hogy időközben a ki nem telepített németek társadalmi integrációja első lépéseinek jogi kereteit megteremtették, ezen személyek kapcsán a magyarországi családegyesítés lehetősége föl sem merült.

A Szovjetunióból 1949 őszén hazatérők közül azok, akiknek saját családját – például feleségét, gyermekét – kitelepítették ugyan, de szülei, testvérei vagy más rokonai maradtak még Magyarországon, ezekhez a családrészekhez mehettek. Az elkövetkező hónapokban egyénileg tájékoztak szeretteik hollétéről, helyzetéről, a családegyesítés lehetőségéről. Azoknak, akiknek már nem élt közvetlen hozzátartozója Magyarországon, a Népjóléti Minisztérium Debrecenben átmeneti otthont állított fel, ahol biztosították ideiglenes ellátásukat.

vetség vezetője ügyvivői minőségben, majd a berlini követség vezetője (1950–1953). A következő években is diplomáciai feladatokat látott el. A forradalom alatti magatartása miatt pártfegyelmet kapott, és elbocsátották a Külügyminisztériumból. Az MSZMP Párttörténeti Intézet Archivumának társadalmi munkatársa. – Baráth Magdolna–Gecsényi Lajos (szerk.): *Főkonzulok, követek és nagykövetek, 1945–1990*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2015. 182.

²¹ Über Rückkehrmöglichkeiten. Dichtung und Wahrheit [A hazatérési lehetőségekről. Híresztelések és valóság.] *Unsere Post*, 1950. április 1. 2.

²² „Die ganze ist nur eine kommunistische Propaganda und entbehrt jeder ernsten Grundlage”. *Unsere Post*, 1950. április 1. 2.

Óvatosságra intett a híresztelésekkel kapcsolatban a Budakeszről kitelepítettek által kiadott Értesítő is. Ehhez kapcsolódóan lásd Dr. G.: Rendelet az egyenjogúsításról. *Értesítő*, 1949. október 15. 1. Az egyik badeni napilap téves hírt közölt a magyarországi kiutasítottak hazatérési lehetősége felől. *Értesítő*, 1950. február 1. 4.; Dr. G.: Semmi nyoma sincs. *Értesítő*, 1950. március 15. 1.; Dr. G.: Még egyszer a visszatérési lehetőségről. *Értesítő*, 1950. április 15. 1–2.

Figyelemre méltó, hogy a hazatérésre vonatkozó hírek már hónapokkal a 84/1950. MT számú rendelet közzétételét megelőzően elterjedtek a kitelepítettek körében, mint ahogyan a német sajtóban megjelent cikkek egy része is korábban jelent meg.

²³ A hazatérés okaira, illetve a személyes döntések indoklására vonatkozóan bővebben lásd Tóth, 2008.

Jakob Lickel, akit Egyházaskozárról feleségével együtt telepítették ki, s ekkor a Nester családnál albérletben laktak, 1950. február 20-án a német külügyminiszternek írott levelében a következőket írta: „Akkor elvesztettük vagyonunkat és a legkedvesebbet, a »hazát«. A lányom Katharina Lickel 1925. január 25-én született Egyházaskozáron, női szabó, akit évekkel ezelőtt Oroszországba vittek. 1949. november 26-án tért vissza Oroszországból. Debrecenben (Magyarország) egy kaszárnnyába vitték. Itt kb. 200 személy van, akiket egymás után engednek el az általuk megnevezett településekre. A lányomnak van ugyan szabad költözési joga, de az csak Magyarország területére terjed ki. Kérem, segítsen és bizonyítsa be segítőkészségét! Rettenetes dolog, hogy kiűzték a vagyonunkból, elrabolták a hazánkat, megakadályozták a hazánkba való visszatérésünket és a saját családtagjainkról is le kell mondanunk.”²⁴

A német külügyminisztérium néhány nappal később egy udvarias, de konkrétumokat nem tartalmazó levélben arról értesítette a kérelmezőt, hogy a két ország között már folynak a családegyesítési tárgyalások, amelynek eredményéről és a követendő eljárási módokról a közeljövőben a sajtóban tájékoztatást adnak. Hamarosan megoldódik tehát a család problémája, s lányuk kiköltözhet a szülőkhöz. A kérelmezők a magyar–német családegyesítési egyezmény megkötéséig – 1950. június végéig – gyakorlatilag azonos tartalmú levelet kaptak.

A Zwickauba kitelepített Jakob Halbrücker 1950. január 27-én Dertinger külügyminiszterhez felesége Magyarországról való kiengedése érdekében írt kérvénye egyszerre enged bepillantást a hivatali eljárás módjába, illetve a családtagok kapcsolattartásának lehetőségébe. „Nagyrabecsült Miniszter Úr! Magyarországi áttelepülő vagyok. Amikor 1948 májusában Németországba jöttem, a feleségemnek vissza kellett maradnia. 1950. január 19-én írt Debrecenből, hogy 500 honfitársával együtt németországi beutazási engedélyre vár. A magyar útlevelet már megkapta. A kiutazás – úgy tájékoztatott – most már csak a német vízumtól függ, ami körül vélhetően nehézség van. A feleségemet már 6 éve nem láttam, Ön el tudja képzelni, hogy ilyen körülmények között nehéz még hosszú ideig türelmesnek lenni. Azzal a kéréssel fordulok ma Önhöz, hogy a vízum kiadásának meggyorsításáért mindent tegyen meg, és támogassa/karolja fel ügyemet, illetőleg

²⁴ „Wir haben nun Haus und Hof, und das Liebste, »die Heimat« verloren. Meine Tochter, Katharina Lickel, geboren am 25. Januar 1925 in Egyházaskozar, die Damenschneiderin ist, wurde von Jahren nach Russland geschafft. Am 26. November 1949. kehrte sie aus Russland zurück. Sie wurde nach Debrecen (Ungarn) in eine Kaserne gebracht. In dieser befinden sich ca 200 Personen, die nach und nach in die von ihnen angegebenen Orte entlassen werden. Meine Tochter genießt dort zwar Freizügigkeit, die sich aber nur auf das ungarische Territorium erstreckt. [...] Helfen Sie bitte und erweisen Sie sich bitte gefällig! Es ist furchtbar von Haus und Hof vertrieben zu sein, der Heimat beraubt, des Zuzuges in die Heimat verwehrt (megakadályoz) und den eigenen Angehörigen entsagen zu müssen.” – PA AA MfAA Repatriierung und Familienzusammenführung aus Ungarn in die DDR 1950–1951 [Visszahonosítás és családegyesítés Magyarországról az NDK-ba] (A 7871) 27–28.

A kérelmező levelének utolsó soraiban azt is fontosnak tartja közölni, hogy az általa mondottak valóságtartalmát a flóhai kerületi tanács kész megerősíteni.

kérésemet az állandó képviselőhöz továbbítsa. Előre is köszönöm Önnek, a legjobbakat (kívánom) fáradozásáért.”²⁵

A magyar kormány számára ezek az emberek nemcsak ellátási problémát, hanem politikai kockázatot is jelentettek, ezért a mintegy 500 főt mielőbb át akarta adni Németországnak.²⁶ A két német állam megalakulásának következtében azonban a megvalósítás során számos politikai és jogi nehézséggel kellett szembenéznie. A magyar kormány először az NDK kormányával kezdeményezett tárgyalásokat.

Hajdú József, a berlini magyar misszió vezetője 1950. január 23-án adta át Georg Dertinger²⁷ külügyminiszternek azon személyek listáját, akik az NDK-ban élő családtagjaikhoz akartak kivándorolni. A magyar fél az érintett személyek mielőbbi átvételét kérte. Bár Dertinger a kérés teljesítésére ígéretet tett, egyedi eseteket sorolva annak a véleményének adott hangot, hogy a családegyesítések-nél nem lehet kizárólagosan egyetlen általános szabály alapján eljárni, tekintettel kell lenni az érintettek kívánságaira is. Nemcsak elfogadhatónak tartotta, de szorgalmazta is azt, hogy a családegyesítésekre mindkét országban sor kerülhessen. Például magától értetődőnek tartotta, hogy ha egy család tagjainak többsége Magyarországon maradt, kérésükre az NDK-ba kitelepített családrészek költözhes-senek vissza. A berlini magyar misszió vezetője Dertinger fölvetését a kitelepítés revíziójaként értelmezte, amivel a „magyar hatóságok jelenleg nem foglalkoznak [...], így semmiféle ígéretet nem tehetek, de kívánságát természetesen tolmácsolni fogom kormányom felé”²⁸ – írta. Bár február hónapban is több alkalommal szerepelt a magyar és német diplomácia munkatársainak megbeszélésein a szovjet hadifogságból elengedett német nemzetiségűek repatriálása, illetve tágabb érte-

²⁵ „Sehr geehrter Herr Minister! Ich bin Umsiedler aus Ungarn. Als ich Mai 1948 nach Deutschland kam, musste meine Frau zurückbleiben. Am 19.1.1950 schreibt sie mir aus Debrecen, daß sie mit 500 Landsleuten dort auf die Einreisegenehmigung nach Deutschland wartet. Auslandspaß hat sie bereits von Ungarn erhalten. Es hängt jetzt nur noch, wie sie mich berichtet, an deutschen Visum, bei dessen Erlangung es angeblich Schwierigkeit gibt. Ich habe meine Frau fast 6 Jahre nicht mehr gesehen, und Sie können sich vorstellen, daß es unter diesem Umständen schwer fällt, noch lange Geduld zu haben. Ich wende mich heute an Sie mit der Bitte, doch alles zu tun um die Erstattung des Visums beschleunigen und sich dieser Angelegenheit anzunehmen, bzw. meine Bitte der zuständigen Stellen zuzuleiten. Ich danke ihnen im voraus, bestens für Ihre Bemühungen!” – PA AA MfAA A 7871 123–124.

²⁶ MNL OL XIX-J-1-k 16. d. tétel 024247/1950. Feljegyzés a Szovjetunióból repatriált svábok Németországba kiutazásáról, 1950. július 21.

²⁷ Georg Dertinger (1902–1968): Jogi és gazdasági tanulmányokat folytatott. A két világháború között Magdeburgban és Berlinben újságíróként dolgozott. 1945-ben másokkal együtt megalakította a CDU-t. Az NDK első külügyminisztere, 1953. január 15-én kémkedés vádjával letartóztatták, és egy koncepció perben 15 évi fegyházra ítélték. 1964-ben részesült amnesztiában. – <http://www.uni-magdeburg.de/mbl/Biografien/0014.htm>. (Letöltés: 2015. április 17.)

²⁸ MNL OL Külügyminisztérium Német Demokratikus Köztársaság TÜK iratok 1945–1964. (XIX-J-1-j-NDK) 16. d. tétel 00200/1950. A Szovjetunióból 1949 folyamán hazatért svábok kívándorlása, 1950. február 4.

lemben a családegyesítés problémája, érdemi előrelépés nem történt.²⁹ A magyar fél elzárkózott attól, hogy a családegyesítéseket individuális esetekként (is) tekintse, az érintettek NDK-nak történő csoportos átadását szorgalmazta. Végül Farkas Mihályné, a külügyminisztérium tanácsosa 1950. március 1-jén arra kérte Hajdú József berlini misszióvezetőt, hogy közölje Anton Ackermann³⁰ államtitkárral: a magyar fél nem zárkózik el az elől, hogy olyan svábok kérelmeit, „akiknek házastársa, vagy egyenes ágú felmenő, vagy lemenő rokona Németországban vagy Magyarországon tartózkodik és kívánságuk az, hogy családjukkal élhessenek”, egyedi döntés alapján bírálja el. Hangsúlyozta ugyanakkor, hogy „tömeges visszatérésről nem lehet szó, csak egyes esetekről, ha ez ellen politikailag nincs kifogás. A másik oldalon viszont a német hatóságoktól kedvező döntést várok a Szovjetunióból hazatért polgári személyek beutazási engedélyére vonatkozóan” – írta.³¹

Ugyanakkor Hajdú József követet arra is utasította, hogy a jövőben a különböző kérdéseket ne a CDU-tag Dertinger külügyminiszterrel, hanem elsősorban a kommunista Ackermann államtitkárral beszélje meg. Hajdú József következő jelentésében némi mentegetőzéssel hangsúlyozta, hogy eddig is valamennyi fontos ügyet előzetesen Ackermann-nal tárgyalt meg, aki azonban kifejezetten kérte, hogy „igyekezzek Dertinger külügyminiszterrel baráti kapcsolatot tartani, és minden külügyminisztériumra tartozó ügyben forduljak, illetve tárgyaljak Dertingerrel, mivel a CDU fontos vezetőségi tagja, akinek a SED-el legjobb a kapcsolata, s akivel az itteni blokkban legjobban lehet együttműködni. Éppen ezért óvakodni kell attól, hogy Dertingerben gyanút ébresszünk azáltal, hogy hivatalos ügyeket először vele beszélek meg. Ackermann kijelentette, hogy ez nem csak az ő kívánsága, de a SED Politikai Bizottságának is.”³²

²⁹ PA AA MfAA Aussenpolitische Beziehungen zur VR Ungarn, Tätigkeit der Mission in Ungarn 1950–1951. [Külpolitikai kapcsolatok a Magyar Népköztársasággal, a budapesti Misszió tevékenysége] (A 10043). Az NDK budapesti Diplomáciai Képviselőténak jelentése Ackermann államtitkárnak, 1950. február 8. és PA AA MfAA Berichte, Vermerke, Briefe 1951. [Jelentések, feljegyzések, levelek] (A 15 614) 140–142.

³⁰ Anton Ackermann (1905–1973): Kommunista politikus. 1949–1953 között, a Németország Szocialista Egységpártjában (SED) betöltött különböző fontos párttiszségek mellett a külügyminisztérium államtitkára. 1954-ben kizárták a pártból, 1956-ban rehabilitálták. – <http://www.bundestiftung-aufarbeitung.de/wer-war-wer-in-der-ddr-%2363%3B-1424.html?ID=6>. (Letöltés: 2015. április 17.)

³¹ MNL OL XIX-J-1-j-NDK 16. d. tétel 003121/1950.

³² MNL OL XIX-J-1-j-NDK 16. d. tétel 00468/1950. Hajdú József követ jelentése, 1950. március 27.

A Dertingert többször vacsorán vendégül látó Hajdú egyébként a német külügyminisztert maga is úgy jellemezte, mint aki a „CDU fontosabb vezetői közül a legközelebb áll hozzánk, illetve a demokráciához”. – MNL OL XIX-J-1-j-NDK 16. d. tétel 00468/1950. Hajdú József követ jelentése, 1950. március 27.

A külügyminisztériumban felettesei nem elégedtek meg a válasszal, s 1950. április 3-án ismét arra utasítják, hogy a jövőben is először Ackermann-nal tárgyaljon. „Ez viszont nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy egyes különös jelentőséggel nem bíró kérdéseket Követ Úr Dertinger külügyminiszterrel beszéljen meg. [...] a beszélgetés folyamán népi demokráciánk fejlődése alapján szerzett tapasztalatát vele közölje és így erősítse benne azt a meggyőződést, hogy csak a Szovjetunió oldalán,

A volt hadifoglyok átvételével kapcsolatos konkrét tárgyalásokra 1950. április 8-án Berlinben került sor. A magyar delegációt Bendek Jenő³³ a Népjóléti Minisztérium munkatársa vezette, s részt vett rajta még a misszió első titkára. A német felet a kül- és a belügyminisztérium munkatársai képviselték. A magyar fél átadta a kitelepítendőek pontos névjegyzékét, valamint azoknak az ingóságoknak a ki-mutatását, amelyeket az egyes személyek magukkal vihettek. A felek a követke-zőkben állapodtak meg: a csoport zárt szerelvényben Csehszlovákián keresztül Bad-Schandau határállomáson lép német területre, a személyeket rövid ideig az Ölsnitzben felállított átmeneti táborban helyezik el. A német fél kérte, hogy vala-mennyi személy rendelkezzen az azonosításához szükséges okmányokkal, ugyan-akkor nem tartotta szükségesnek külön beutazási vízum biztosítását.³⁴

Az NDK belügyminisztériuma 1950. április 21-én továbbította a külügymi-nisztérium konzuli osztályának azt a 180 személyt tartalmazó listát, amely azon egykori hadifoglyok adatait – név, születési idő, legutolsó magyarországi lakcím, NDK-ban élő hozzátartozó neve és lakcíme, a rokoni kapcsolat megnevezése – tartalmazta, akiket a magyar kormány családegyesítés jogcímén az NDK-ba kívánt áttelepíteni. A csoportot 115 nő és 65 férfi alkotta. Figyelemre méltó a nők magas száma, ami azt is jelzi, hogy a malenkij robotra elhurcolt nők egy jelentős részét a Szovjetunió csak 1949 őszén engedte haza. A listán szereplő személyek túlnyo-mó többsége, 146 személy 30 év alatti – 58 fő 21–25 éves, 78 fő 26–30 éves –, 23 személy a 31–35 éves korcsoportoz, 9 személy a 36–40 éves korcsoportoz tartozott. Mindössze 8 személy volt 40 év feletti. Ugyanakkor 4 csecsemőkorú személy adatait is föltüntették. Hárman közülük 1949-ben a Szovjetunióban, egy kislány pedig 1950 márciusában a debreceni táborban született. A csoport tagjai közül 101 személy szüleihez, 62 személy mennyasszonyához, vőlegényéhez, a töb-

a kommunisták útmutatásával és a velük együttes harccal érhető el Németország demokratikus ala-pokon lévő egysége”. – MNL OL XIX-J-1-j-NDK 16. d. tétel 00468/1950. Farkas Mihályné utasítása, 1950. április 3.

³³ Benedek Jenő (1908–1966): Jogász. 1928-tól 1932-ig tagja az SZDP-nek. Debrecenben be-kapcsolódott az Ideiglenes Nemzeti Kormány munkájába, részt vett a kiadott törvények – igazo-lási eljárásról szóló rendelet, népbírósi rendelet, lakásrendelet – és rendeletek kidolgozásában. 1957-ig a népjóléti, illetve 1951-től az egészségügyi minisztériumban dolgozott. – <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/>. (Letöltés: 2015. április 7.)

³⁴ MNL OL XIX-J-1-j-NDK 16. d. tétel 00468/1950. Benedek Jenő feljegyzése a Berlinben tar-tott tárgyalásokról, 1950. április 9. A német delegációt a belügyminisztérium munkatársa, Büttner vezette, a külügyminisztériumot Florin és Freund képviselte. A tárgyalásokra vonatkozóan lásd még Bundesarchiv (BArch) Ministerium des Innern (Mdi) 1945–1990. [Az NDK Belügyminisztériu-mának iratai] (DO1) Verhandlung über die Frage der Familienzusammenführung von in Ungarn befindlichen Deutschen, [Tárgyalások a Magyarországon tartózkodó németek családegyesítésének kérdéseiről] (BArch 15 802). 1950. április 8.

bi 17 személy más közeli hozzátartozójához – fia, lánya, apósa, nagyszülei, bátyja, sógora – kívánt kiutazni.³⁵

A csoport 1950. május 4-én hagyta el Magyarországot.³⁶ Május 6-án érkezett Bad Schandauba, fogadásán jelen voltak a berlini magyar diplomáciai misszió, a budapesti külügyminisztérium, valamint a német kül- és belügyminisztérium munkatársai. A csoport végül 178 személyből állt, akiket a határállomáson a helyi szovjet katonai parancsnokság vett át. Kiesewetter, a német belügyminisztérium munkatársa beszédében a csoport „hazatérését” a magyar és a szovjet békevágy megtestesülésének nevezte.³⁷

Az 1950. április 8-i tárgyalásokon a német fél további két kérdést is felvetett, ami a magyar tárgyaló delegációt meglepte.

Bár a 84/1950. MT számú rendelet megjelenése óta még csak rövid idő telt el, hatása már egyértelműen megmutatkozott, azaz a kitelepítettek nagy számban kérelmezték magyar állampolgárságukat, illetve hazatelepülésüket. A német fél a kérdést politikai szempontból rendkívül fontosnak nevezte. Nehezményezte, hogy a magyar kormány a rendelettel kapcsolatban a német sajtóban a német kormány előzetes tájékoztatása nélkül közleményeket jelentetett meg. Határozottan kérték, hogy a magyar kormány közölje a német féllel a Németországban tartózkodó és hazatérni szándékozó németekkel kapcsolatos álláspontját. A vitás kérdések rendezésére, illetve a követendő eljárási mód kidolgozására vegyes bizottság föllállítását szorgalmazták, de csak a magyar kormány álláspontjának megismerését követően.

„Német részről közölték, hogy 1947–1948-ban összesen 49.298 azoknak a visszatelepített németeknek a száma, akik jelenleg a Demokratikus Német Köztársaság területén tartózkodnak. Elhangzott olyan vélemény is, hogy két-három százalékra tehető azoknak a száma, akik a kormányrendelet alapján vissza szándékoznak térni Magyarországra”³⁸ – írta beszámolójában Benedek Jenő. A magyar tárgyalódelegáció fölhatalmazás híján csak a kérés továbbítására tehetett ígéretet.

A másik fölvetés annak a mintegy 70 magyarországi német nemzetiségű személynek a helyzetére vonatkozott, akiket a Szovjetunió közvetlenül Németországba engedett el, de családtagjaik még Magyarországon éltek. A német fél kérte ezen családtagok kitelepülésének az engedélyezését, s megerősítette, hogy a maga részéről a beutazást támogatja. A magyar delegáció azt javasolta, hogy ezeknek

³⁵ PA AA MfAA A 7872 Feljegyzés, 1950. április 21. 214–222.

Egy másik jelentés a csoport nemek szerinti összetételét a következőképpen adja meg: 54 férfi, 120 nő és 4 gyermek. – BArch DO 1 15 802 Bericht über den Transport aus Ungarn am 6. Mai 1950. [Jelentés a Magyarországról 1950. május 6-án érkezett transzportról].

³⁶ MNL OL XIX-J-1-k 16. d. tétel 024247/1950.

³⁷ PA AA MfAA A 15 614. Feljegyzés, 1950. május 11. 145.; 148.

³⁸ MNL OL XIX-J-1-j-NDK 16. d. tétel 00468/1950. Benedek Jenő feljegyzése a Berlinben tartott tárgyalásokról, 1950. április 9.

a családoknak az ügyét ne csoportos, hanem egyéni kérelmezőkként bírálják majd el. Ezt a német fél elfogadta.³⁹

A német külügyminisztérium megfedte a Budapesti Misszió munkatársait is, mert nem ismerték fel a magyar kormány német nemzetiségűeket érintő rendeletének politikai jelentőségét, s a döntésről és a sajtótájékoztatóról sem tájékoztatták Berlint. Erich Kops,⁴⁰ a budapesti német külképviselő vezetője, aki a rendelet kihirdetésekor éppen nem tartózkodott Magyarországon, felettesei számonkérésére 1950. április 19-i jelentésében mentegetőzve hangsúlyozta, hogy csak utólag, a német újságokból értesült a magyar kormány döntéséről. Hangsúlyozta, hogy a misszió nem kapott meghívót arra a sajtótájékoztatóra, amelyen Boldizsár Iván a rendeletet bejelentette és értelmezte. A misszió utólag magyarázatot és információt kért a magyar külügyminisztériumtól, de érdemi választ nem kapott. Kops jelezte azt is, hogy a missziónál is jelentkeztek német nemzetiségűek, de a fentiek miatt nem tudott felvilágosítást adni számukra.⁴¹

A német külügyminisztérium egyrészt nehezményezte magának a döntésnek egyeztetés nélkül való nyilvánosságra hozatalát, másrészt a döntés interpretációját. Azzal érveltek, hogy a sajtótájékoztatón elhangzottak a kitelepítettekben azt a hamis reményt kelthették, hogy nagy számban visszatérhetnek Magyarországra. Tartottak attól is, hogy a magyar kormány lépése hasonló reményeket ébreszt a lengyel területekről és a Szudéta-vidékről kitelepítettekben, holott Csehszlovákia

³⁹ MNL OL XIX-J-1-j-NDK 16. d. tétel 00468/1950. Benedek Jenő feljegyzése a Berlinben tartott tárgyalásokról, 1950. április 9.

1950. április 14-én a külügyminisztérium arról értesítette Hajdú Józsefet, a berlini Misszió vezetőjét, hogy a magyar kormány is hozzájárul annak a 70 személynek Magyarországra való beutazásához, akiket a hadifogságból Németországba engedtek el. A követet arra utasította, hogy az érintettek személyi adatait (név, szül. hely, kitelepítési idő, oka, lakcíme, hozzátartozói felsorolása, pontos lakcíme) a német belügyminisztériumtól kérje ki. Ugyanakkor Hajdút feddésben részesítették, mert a berlini tárgyalásokon személyesen nem vett részt, és Benedek Jenőt sem látta el információkkal. – MNL OL XIX-J-1-j-NDK 30. d. tétel 00526/1950. Levél Hajdú Józsefnek, 1950. április 14. A német külügyminisztérium viszont az NDK-ban történő családgyesítést preferálta, de többszöri magyar kérésre sem adta át a Magyarországról kitelepülni szándékozók listáját. Megvárta a május 4-i transzport listáját, hogy az esetleges átfedéseket kiszűrjék. – PA AA MfAA Familienzusammenführungen zwischen der DDR und Ungarn 1950–1952. [Családgyesítések NDK és Magyarország között]. (A 15 411) 1950. április 4-i jelentés, 19.

⁴⁰ Eric Kops (1905–1961): Lakatos, kommunista politikus. 1923-tól a kommunista párt tagja, ahol különböző pozíciókat töltött be. 1950. január–november között az NDK budapesti missziójának vezetője. – <http://www.bundesstiftung-aufarbeitung.de/wer-war-wer-in-der-ddr-%2363%3B-1424.html?ID=4623>. (Letöltés: 2015. április 17.)

⁴¹ PA AA MfAA A 10 043 58–62.

Kops ismételten jelezte azt is, hogy a Misszió személyi és anyagi feltételei nem alkalmasak arra, hogy hatékony munkát végezzenek. Gyakorlatilag két diplomata látja el a feladatokat, több hónapja nem engedélyezték új munkatárs felvételét. Nincs tolmácsuk, alkalmanként külsősökkel fordítatnak. – PA AA MfAA Familienzusammenführungen und Rückführungen zwischen der DDR und Ungarn 1951. [Családgyesítések és visszahonosítások az NDK és Magyarország között 1951.] (A 9003) Eric Kops levele, 1950. április 19. 35–36.

és Lengyelország semmilyen körülmények között nem támogatja visszatérésüket. Rámutattak arra is, hogy a magyar kormány lépése megnehezíti a kitelepített németek integrációját, elbizonytalanítja őket, a nyugati ellenséges országok pedig kihasználhatják a döntést, és precedensértékűnek állíthatják be a többi országgal szemben.⁴²

Az elkövetkező hetekben a 84/1950. MT számú rendelet nem egyeztetett módon való közzététele, illetve a kitelepítettek repatriálásának lehetősége miatti ellentét tovább mélyült a magyar és a német kormány között. A Német Demokratikus Köztársaság kormánya a tavasz folyamán több ízben tiltakozott amiatt, hogy a magyar állam Németországban élő német állampolgárokat arra ösztönöz, hogy magyar állampolgárságért folyamodjanak. Megítélésük szerint a potsdami határozatok értelmében a kitelepítettek német állampolgárságot szereztek. Ezt az álláspontot a magyar fél vitatta, mert a Német Demokratikus Köztársaság a békeszerződés megkötéséig nem adhatott ki állampolgárságot szabályozó törvényt. Elismerte ugyanakkor, hogy mind Kelet-, mind Nyugat-Németország „német igazolvánnyal” látta el a kitelepítetteket, és választójogot biztosított számukra. A magyar kormány azt hangsúlyozta, hogy nincs olyan nemzetközi kötelezettsége, ami korlátozná számára, hogy az áttelepített németek egy részét magyar állampolgárrá visszafogadja. Hivatkozott arra is, hogy csupán a magyar állampolgársági törvény visszahonosítási szabályait alkalmazza. Az NDK külügyminisztériuma nehezményezte azt is, hogy a magyar fél előzetes megállapodás és egyeztetés nélkül akarta ezt a kérdést rendezni. A német fél ugyanakkor megismételte, hogy elfogadja az áttelepítés folytán szétszakított német családok egyesítését, ami mind Németországban, mind Magyarországon történhet.⁴³

Az NDK kormánya nyilvánvalóan tartott attól, hogy a visszatelepülés precedensként szolgálhat más országokból származó német nemzetiségűek számára is, s ennek következtében nagyszámú állampolgárt és munkavállalót veszíthet el. Ezért a német külügyminisztérium a hasonló kezdeményezéseket megakadályozandó 1950. április 18-án tájékoztatta a lengyel, csehszlovák és román diplomáciai missziók vezetőit a magyar kormány döntését ellenző álláspontjáról.⁴⁴

A német nemzetiségűekre vonatkozó amnesztiarendelet kapcsán aggodalmát fejezte ki Magyarország berlini követének a nyugatnémet kommunista párt képviselője is. Mint mondotta, meg vannak győződve arról, hogy a magyar kormányt nem a tömeges visszatelepítés gondolata vezette, de a kitelepítettek úgy értelme-

⁴² PA AA MfAA Staatssekretär. Berichte über die politische und wirtschaftliche Entwicklung in der UVR [Államtitkár. Jelentések a politikai és gazdasági fejlődésről a Magyar Népköztársaságban]. (A 15 604) 94–96.

⁴³ MNL OL Magyar Dolgozók Pártja és a Magyar Szocialista Munkáspárt iratai. M szekció. Magyar Dolgozók Pártja. MDP központi szervei. Titkárság iratai 1948–1956. (M-KS 276.f. 54.cs.) 98. ő. e. Feljegyzés egyes áttelepített németek visszahonosításáról szóló rendelet végrehajtásáról Németország területén, 1950. április 25. és XIX-J-1-j-NDK 30. d. tétel 00663/1950. Feljegyzés, 1950. május 5.

⁴⁴ PA AA MfAA A 15 614 Följegyzés, 1950. május 11. 145.

zik. Nehezményezte, hogy ezzel ötévi munkájuk került veszélybe, mert „a svábok szemükbe nevetve mondják, lám, a magyarok megszegették a potsdami egyezményt”.⁴⁵

A hazatérésre vonatkozó híresztelések nyugtalanságot okoztak a német társadalomban is, és feszültséget keltettek az „öslakosok és az újonnan érkezettek” között. A hír hallatán számos német ház- és lakástulajdonos, akik még kitelepített családokkal éltek egy fedél alatt, maguk is hazatérésre ösztönözték az érintetteket. Több helyütt a helyi közigazgatás vezetői is a hazatérést szorgalmazták.⁴⁶

Az NDK-val körvonalazódó megállapodás nem érintette az Ausztriában hasonló módon megkezdett akciót. Itt a becslések szerint ekkor mintegy 20 ezer magyarországi német élt, akiknek 60-70%-a vissza akart térni. Az osztrák kormány nem emelt kifogást a magyar kormánynak a körükben végzett, a hazatérést propagáló tevékenysége ellen. Ebben a viszonylatban nem merült föl az állampolgárság kérdése sem, mert a mintegy 360 ezer német származású áttelepített, illetve menekült közül az évek folyamán csak 30-35 ezer személy kapott állampolgárságot, de ők sem törvény, hanem pártközi megállapodás alapján.⁴⁷

A német nemzetiségűekre vonatkozó amnesztiarendeletről egy napon hirdették ki az 1950. évi 9. számú törvényerejű rendeletet, amely a felszabadulás ötödik évfordulója alkalmából meghirdetett közkegyelem gyakorlásáról rendelkezett.⁴⁸ A rendelet értelmében büntetlenül hazatérhettek azok az 1945. április 4-e előtt Nyugatra távozott magyar állampolgárok, akik „nem tartoztak a fasiszta rendszer irányító szereplői közé és nem követtek el főbenjáró háborús vagy népellenes bűntettet”.⁴⁹ Jogi értelemben e rendelet szabályait is lehetett alkalmazni azokra a német nemzetiségűekre, akik nem a kitelepítés, hanem a front előli menekülés révén hagyták el Magyarországot. A két rendelet személyi hatályában meglévő átfedések, illetve mindkét szabályozás végrehajtásának végiggondolatlansága újabb zavart keltett mind az érintettekben, mind a német–magyar tárgyalásokon.

Hajdú József a rendelet német fordítását 1950. április 21-én személyesen adta át Ackermann államtitkárnak, és hangsúlyozta, hogy a „magyar kormány számára fontos a fasiszta propaganda által megtévesztett magyarok Németországból, kü-

⁴⁵ MNL OL Külügyminisztérium Német Szövetségi Köztársaság TÜK iratok 1945–1964. (XIX-J-1-j-NSZK) 77.t. 00715/1950. és 00713/1951.

⁴⁶ Licht und Klarheit in der Rückfragen. Eindeutige Feststellungen und Tatsache. [Világosság és bizonyosság a visszatérés kérdésében. Egyértelmű megállapítások és tények.]; *Unsere Post*, 1950. április 15. 1., Gerüchte und ihre Folge. Die Meinung unserer Landsleute. [Szóbeszéd és következményei. Honfitársaink véleménye] *Unsere Post*, 1950 május 1. 1. és Az egyenjogúsítás. Jogos aggodalom. *Értesítő*, 1950. május 1. 2.

⁴⁷ MNL OL Külügyminisztérium Német Demokratikus Köztársaság Adminisztrációs iratok 1945–1964. (XIX-J-1-k-NDK 16. f. tétel 00604/1950.

Berei Andor külügyminisztériumi államtitkár 1950. május 16-án arról tájékoztatta a budapesti német misszió munkatársát, hogy Ausztriából eddig 600 kérelem érkezett, többen az NSZK-ból jelentkeztek. – PA AA MfAA A 9003 Feljegyzés, 1950. május 16. 28–29.

⁴⁸ *Törvények, törvényerejű rendeletek 1951.* 51–53.

⁴⁹ *Törvények, törvényerejű rendeletek 1951.* 51.

lönösen a nyugati övezetekből való visszatérése”.⁵⁰ Hangsúlyozta azonban, hogy ez a rendelet nem vonatkozik a német nemzetiségűekre, az ő hazatérési lehetőségeiket a kétoldalú tárgyalásokon kell rendezni. Ismételten leszögezte, hogy a német nemzetiségűekre vonatkozó amnesztiarendelettel a magyar kormány nem akarja a kitelepítettek tömeges visszatérését támogatni. Semmiképp nincs szándékában az elkobzott földek visszaadása vagy a kárpótlás bármely más módja, csupán a családegyesítés lehetőségét kívánja biztosítani. Kiemelte azt is, hogy a rendelet kiadására azért volt szükség, mert „az elmúlt években a kitelepítés során technikai hibák fordultak elő”.⁵¹

A közkegyelem gyakorlására vonatkozó rendelet kapcsán Hajdú József végül 1950. május 3-ára hívta össze a sajtótájékoztatót, amelyen 18 újságíró jelent meg, közülük 6 személy különböző nyugati lapokat tudósított.⁵²

„Amint azt előre láttam, minden kérdező csak a sváb visszatelepítés iránt érdeklődött. Érvekkel jöttek, hivatkoztak a nyugatnémet sajtónak az osztrák sajtóból és a budapesti rádióból átvett híreire, melyekben a visszatelepítésre vonatkozó rendelet egyes szakaszait idézték. Érdeklődtek az anyagi jóvátétel, foglalkozásba visszahelyezés, állampolgári jogok felől. Vitába velük nem szálltam, de elkerülhetetlen volt néhány konkrétan feltett kérdésre való válaszolás. (Pl. 4 ha föld visszaadása.) Öt alkalommal is kijelentettem, hogy ez a konferencia a nyugatos magyarokra vonatkozik, és a sváb kérdésre vonatkozólag később fogok a sajtóban visszatérni. Végül is nagy erőfeszítéssel sikerült a nyugatos magyarok kérdésére terelni a figyelmet”⁵³ – írta a misszió vezetője beszámolójában.

⁵⁰ „Die Regierung der Ungarischen Volksrepublik legt großen Wert auf die Rückführung der durch faschistische Propaganda irreführten Ungarn aus Deutschland, besonders aus den Westzonen”. – BArch Ministerrat der DDR 1949–1990. [Az NDK minisztertanácsának iratai]. (BArch DC 20) 12 086. 2.

⁵¹ „...im Verlauf der Aussiedlung im vergangenen Jahre technische Fehler vorkommen sind”. – BArch DC 20 12 086. 2.

A közkegyelem gyakorlásával összefüggésben kiadott 9/1950. évi tvr. rendelet ismertetésére április 28-ára sajtókonferenciát terveztek. Ackermann ígéretet tett megszervezésére, majd egy nappal korábban arra hivatkozva, hogy a sajtó a közelgő május 1-jei ünnepségekkel foglalkozik, annak elhalasztását kérte. Hajdú elfogadta ezt, annál is inkább, mert a magyar külügyminisztériumtól nem kapott utasítást arra vonatkozóan, hogy a német kitelepítettek kérdésében milyen álláspontot foglaljon el. Új helyzetet teremtett ugyanis, hogy a német – különösen a nyugatnémet – sajtó a magyarországi németek anyagi kárpótlását tényként kezelte. – MNL OL XIX-J-1-j-NDK 30/d. tétel 00603/1950. Hajdú József levele Berei Andor államtitkárnak a kitelepített németekre vonatkozó rendelet kapcsán, 1950. április 22.

⁵² MNL OL XIX-J-1-j-NDK 30/d. tétel 00718/1950. Hajdú József levele Kállai Gyula miniszternek az amnesztiarendelettel kapcsolatos tájékoztató munkáról, 1950. május 4.

A német fél sértettségét jelzi, hogy Ackermann közvetlenül a sajtótájékoztató előtt találkozót kért Hajdútól, és közölte: most jött a Német Szocialista Egységpárt (SED) Politikai Bizottságának üléséről, s az a határozott kérésük, hogy a sajtótájékoztatón ne érintse a kitelepített németek ügyét.

⁵³ MNL OL XIX-J-1-j-NDK 30/d. tétel 00718/1950. Hajdú József levele Kállai Gyula miniszternek az amnesztiarendelettel kapcsolatos tájékoztató munkáról, 1950. május 4.

A berlini magyar misszió a rendelet megjelenését követően – amely az elveket sem rögzítette egyértelműen, a végrehajtás valamennyi kérdését pedig teljességgel nyitva hagyta – ezerszám kapta a tájékoztatást kérő leveleket. Hajdú beszámolójához csatolta a Möckmühlben lakó Hoffmann Gabriella levelét, úgy is mint a megválaszolásra váró legfontosabb kérdések felsorolását. „Miután az itteni Napilapok azt a hírt közölték ápr. 3-án, hogy a kitelepítettek visszatérhetnek Magyarországra, kérem, hogy ha tényleg igaz a hír, akkor méltóztassék velem közölni, hogy milyen feltételek mellett térhetünk haza. Hogy a saját költségünkön, vagy transporttal úgy ahogy jöttünk? Hogy a bútort, amit itt szereztünk és egyéb holminkat is magunkal vihetjük-e és hogyan? Mert saját költségünkön nem mehetünk. Azután kap-e minden család megfelelő lakást úgy, mint annak idején az igénylők, vagy pedig internálótáborba raknak minket mint bűnbakokat? Dolgozhatom-e a nekem megfelelő munkahelyen, és olyan munkadíjban részesülnék-e, mint az otthon maradottak.”⁵⁴ A misszió a leveleket egyértelmű utasítás híján megválaszolatlanul hagyta.

Továbbra sem volt ugyanis egyértelmű, hogy pontosan kire vonatkozik a rendelet, mint ahogyan az sem, hogy az NDK kormányának tiltakozása ellenére az oda kitelepített magyarországi németek közvetlenül a berlini magyar misszióhoz is benyújthatják-e kérelmeiket. Hajdú közlése szerint 1950. június közepéig mintegy 3000 levél érkezett a misszióhoz, de attól tartott, hogy egy ilyen értelmű sajtóközlemény a kérelmek újabb áradatát indítaná el mind a misszió, mind a német külügyminisztérium felé. Türelmetlenül sürgette tehát felettesei egyértelmű döntését, és iránymutatást várt arra vonatkozóan is, hogy a sajtóközleményt egyeztetnie kell-e a német külügyminisztériummal.⁵⁵

A sajtótájékoztatóról hasonló tartalmú összefoglalót készítettek a német külügyminisztérium munkatársai is. Figyelemreméltó azonban, hogy a Hajdú által fölolvastott tájékoztatót a német külügy által jóváhagyott szövegnek minősítették. – PA AA MfAA A 15 614 Feljegyzés, 1950. május 9. 146.

Nem tárgya jelen tanulmánynak az országot illegálisan elhagyó magyar állampolgárookra vonatkozó amnesztia-rendelet végrehajtásának ismertetése. Közös vonása azonban a német nemzetiségűekre vonatkozóval, hogy a kihirdetése előtt számtalan kérdést nem tisztáztak. Például a személyes jelentkezés Németország nyugati zónájában diplomáciai kapcsolat nélkül nem volt lehetséges, a jelentkezteteket hazaszállításukig átmeneti táborokban helyezték el, de anyagi támogatás nélkül ott sokáig nem maradhattak. Kérdés volt az érintett személyek és az általuk időközben megszerzett ingóságok hazaszállításának módja, illetve az is, hogy a szállítás költségeit kinek kell vállalnia. De a rendelet nem adott támpontot arra vonatkozóan sem, hogy a külföldön megházasodottak férje vagy felesége milyen feltételekkel települhet Magyarországra. A Németországban jelentkezett 500-600 ember hazatérésére vonatkozóan bővebben lásd MNL OL XIX-J-1-j-NDK 30/d. tétel 020838/1950.; PA AA MfAA A 15 614 Feljegyzés, 1950. május 9. és május 11. 146–148., valamint BArch DO 1 15 802 Feljegyzés, 1950. június 7.

⁵⁴ MNL OL XIX-J-1-j-NDK 30/d. tétel 00714/1950. Hajdú József levele Kállai Gyula miniszternek a kitelepített svábok ügyében, 1950. május 8.

A levelet kézzel írták, az eredeti helyesírást meghagyva idéztük.

⁵⁵ MNL OL XIX-J-1-j-NDK 30/d. tétel 00911/1950. Hajdú József levele Kállai Gyula miniszternek a kitelepített svábokra vonatkozó amnesztia-rendelettel kapcsolatban, 1950. június 9.

Végül az egységes eljárásra vonatkozó szabályozás a Német Demokratikus Köztársasággal történt szóbeli megegyezést követően 1950. június végére született meg. Eszerint: a visszahonosítási kérelmet a magyar állam csak kivételes esetben teljesíti, és azt az érintett személy Magyarországon lakó hozzátartozója a belügyminisztérium állampolgársági osztályára nyújthatta be. A kérelemben szerepelnie kellett, hogy milyen fokú hozzátartozóról van szó. Fel kellett tüntetni a kérelmező és a kérelmet benyújtó foglalkozását, valamint azokat a méltányossági indokokat is, amelyek alapján a visszahonosítást kérték. A belügyminisztérium által összegyűjtött kérelmeket az Államvédelmi Hatóság vizsgálta felül, majd az általa jóváhagyott kéréseket továbbította a külügyminisztériumnak. Az így jóváhagyott kérelmeket Magyarország berlini missziója továbbította a német külügyminisztériumnak. Az ő jóváhagyásukat követően került sor az érintett személy személyes meghallgatására, s az útlevélhez szükséges fénykép és adatok bekérésére. Az ily módon kiegészített kérelmeket a magyar külügyminisztérium a belügyminisztériumon keresztül visszaküldte az ÁVH-hoz, ahol „az amnesztia alá tartozó többi üggyel azonos módon” történt az ügyek további elbírálása. A kérelmek benyújtására 1950. szeptember 25-ig volt lehetőség. Amennyiben az NDK-ba kitelepített személy valamely közvetlen hozzátartozója – feleség, gyerek – kívánt kitelepülni, a magyar hatóságok indokolt esetben a kiutazás engedélyezésétől nem zárkóztak el, de ezt a lehetőséget a sajtóközleményben nem hozták nyilvánosságra. A berlini magyar misszió német nemzetiségűektől csak az NDK területén kívülről érkező kérelmeket fogadhatott be.⁵⁶

Az eljárási szabályokban tehát a magyar kormány figyelembe vette a német fél kérését. Az NDK területén egyáltalán nem propagálta a hazatérés lehetőségét, a kitelepítettek közvetlenül nem kérelmezhatték visszahonosításukat, s gyakorlatilag a Magyarországra való visszatérést csak a családegyesítések kapcsán támo-

A 83/1950. MT számú és a 84/1950. MT számú rendelet kommunikációjának és személyi hatályának átfedésére, valamint a külügy- és belügyminisztérium nem egységes álláspontjára hívja fel a figyelmet a külügyminisztérium politikai főosztálya által Berei Andor politikai államtitkárnak készített feljegyzés is. – MNL OL XIX-J-1-j-NDK 30/d. tétel 00811/1950. Feljegyzés Berei Andor külügyminisztériumi államtitkárnak, 1950. június 13.

⁵⁶ MNL OL XIX-J-1-j-NDK 30/d. tétel 001028/1950. Feljegyzés a Németországba áttelepített svábok visszahonosításáról szóló rendeletnek Németország területén történő végrehajtásáról, 1950. június 29.

Az eljárási szabályok kidolgozásában a belügyminisztérium részéről Beér János, a külügyminisztérium részéről Berei Andor, az ÁVH részéről Sándor Imre vett részt.

Az amnesztia-rendelet értelmében hazatérni kívánó magyar állampolgárok kérvényeit a külképviseletek átvehették. „1950. június 1-én lejárt az a határidő, amely alatt a Németországban élő magyar állampolgárok jelentkezni voltak kötelesek, hogy részükre új állampolgársági igazolást (úti okmányt) állítsunk ki. Ebből az anyagból egy rész a külügy útján már megérkezett a belügyminisztériumba (kb. 500 személyre vonatkozóan)”. – MNL OL XIX-J-1-j-NDK 30/d. tétel 001028/1950. Feljegyzés a Németországba áttelepített svábok visszahonosításáról szóló rendeletnek Németország területén történő végrehajtásáról, 1950. június 29.

gatták. Ugyanakkor elvben nem zárkóztak el attól sem, hogy a családegyesítésre az NDK-ban kerüljön sor, de ennek lehetőségét nem hozták nyilvánosságra.⁵⁷

A külügyminisztérium 1950. június 29-én értesítette Hajdú Józsefet a megállapodásról. Megtiltotta számára, hogy a visszatérés lehetőségéről a kitelepített svábokat bármilyen nyilvános módon – sajtótájékoztató, közlemény – tájékoztassa. A korábban beérkezett írásbeli kérelmekre, levelekre pedig azonos tartalmú értesítésre utasította: „Magyarországra való telepítése ügyében hozzám intézett levélre értesítem, hogy a rendelet csak azokra vonatkozik, akiknek közvetlen hozzátartozói (leменőjük, felmenőjük, házastársuk, kiskorú testvérük) többségükben Magyarországon maradtak. [...] A kérelemben elő kell adni a kérvényt beadó nevét, lakását, foglalkozását, elő kell adni továbbá azt, hogy kinek a részére kéri a kedvezmény megadását, mi a rokoni kapcsolatuk, mi a kitelepített foglalkozása, volt lakhelye és mi a jelenlegi pontos lakhelye. Ha a fenti feltételek az Ön esetében fennállnak, kérje közvetlenül – és nem a misszión keresztül – magyarországi hozzátartozóit, hogy kérelmükkel az illetékes magyar hatósághoz forduljanak.”⁵⁸

Bár a 84/1950. MT számú rendelet – méltányos esetben a belügyminiszter a kitelepítettek közül az arra érdemes személyeknek adhatta meg a magyar állampolgárságot – csupán az elvi lehetőségét teremtetten meg a kitelepítettek legális visszatérésének, az NDK és Magyarország között megkötött szóbeli megállapodás ezt is korlátozta. Egyrészt meghatározta a méltányosság eseteit – azaz csak olyan személyek nyújthattak be kérelmet, akik hozzátartozóinak többsége Magyarországon maradt –, s így mindenki mást kizárt a kérelmezők köréből. Másrészt nem pontosította, hogy milyen feltételek mellett válhat valaki arra „érdemes”-sé, de mint kritériumot megtartotta. Így a kérelmezőt mind a magyar, mind a német állam indoklás nélkül elutasíthatta. Harmadrészt a megállapodásból következő eljárási szabályok is nehezítették a kérelmezők dolgát. A két ország közötti megállapodás három hónapot vett igénybe, ugyanakkor a benyújtási határidőt nem módosították. Így a kérelmezőknek az eredeti fél évvel szemben csak 3 hónap állt rendelkezésükre. További nehézséget jelentett, hogy csak magyarországi hozzátartozó nyújthatta be a kérelmet, ami nyilvánvalóan további szervezést, egyeztetést igényelt. Jogi értelemben elfogadhatatlan, hogy a két állam közötti megállapodás egy korábban kiadott magyarországi rendelet tartalmát érintette, de a módosítások jogszabályban való megjelentetésére nem került sor. A megállapodásról csupán sajtóközlemény jelent meg, az érintettek azonban ezt is csak esetlegesen, ismerőseik, rokonaik tájékoztatása révén ismerhették meg.⁵⁹

⁵⁷ A német külügyminisztérium a megállapodásról és az NDK-ban megvalósuló családegyesítés lehetőségéről értesítette a belügyminisztériumot, hangsúlyozva, hogy egy általános Magyarországra való visszatérésre nincs lehetőség. – BArch DO 1 15 802. A német külügyminisztérium konzuli osztályának levele a belügyminisztériumnak, 1950. június 30.

⁵⁸ MNL OL XIX-J-1-j-NDK 30/d. tétel 001021/1950. Farkas Mihályné osztályvezető levele Hajdú Józsefnek, 1950. június 29.

⁵⁹ A kitelepített németekre vonatkozó amnesztiarendelet szóba került Csehszlovákia budapesti nagykövete és Erich Kops 1950. augusztus 8-i megbeszélésén is. A csehszlovák követ egyrészt az

A magyar kormány számára fontos volt, hogy a kitelepített németek visszahonosításának kérdését keletnémet tárgyalópartnerre megegyezésre oldja meg. A Szovjetunióból 1949 novemberében hazaengedettek túlnyomó többségének családja ugyanis nem a keleti, hanem Németország nyugati megszállási övezetébe került kitelepítésre. A Szövetséges Főbiztosság⁶⁰ (Office Central de Permis Voyage) Budapestre akkreditált munkatársa és a magyar kormány 1950. január elejétől egyeztetett a több mint 300 személy kiengedésének módjára vonatkozóan. A magyar kormány a probléma megoldásában számított az NDK közvetítésére is.

Jean Paillet kapitány, az Office Central megbízottja 1950. január 3-án bemutatkozó látogatást tett Berei Andor⁶¹ külügyminisztériumi államtitkárnál. Látogatásának fő célja a Németország nyugati megszállási övezetébe távozni akaró svábok ügye volt. A magyar kormány a nyugati hatalmaktól már korábban megkérte az érintettek számára a beutazási engedélyeket. Paillet arról tájékoztatta Bereit, hogy a beutazási kérelmek elbírálása fölgyorsítható, ha nem az érintett országok budapesti követségein, hanem a Szövetséges Főbiztosságon keresztül intézik azokat. Jelezte azonban, hogy a beutazási kérelmek elbírálásához neki ezekkel az emberekkel személyesen kell találkoznia, a kormány által benyújtott névsor azonban lakcímet nem tartalmaz. Kérte az érintettek elérhetőségének közlését. Paillet nyilvánvalóan tisztában volt azzal, hogy az érintettek nagy részét a debreceni táborban őrzik. Ily módon akart az ottani körülményekről információkhoz jutni.

NDK állásfoglalását firtatta az amnesztiarendeletről kapcsolatban, másrészt arról tájékoztatta kollégáját, hogy Kállai külügyminiszter tájékoztatása szerint több ezer német tér haza Magyarországra. Kops mindenekelőtt a Magyarország és NDK között a rendelet kapcsán kialakult feszültségről adott tájékoztatást, a többbezes létszámot erősen eltúlozottnak nevezte. Az NDK-ból csupán néhány száz fő hazatelepülését vélelmezte. Az NSZK-ból és Ausztriából azonban lehetségesnek tartotta több ezer német nemzetiségű személy hazatelepítését. – PA AA MfAA Diplomatische Mission Budapest 1950–1953. Vermerken über Visiten und Unterredungen. [Az NDK budapesti diplomáciai missziójának iratai. Följegyzések látogatásokról és tárgyalásokról] (A 15 332) 1–2.

⁶⁰ 1948. április 7-e óta működött a Németországi Szövetséges Főbiztosság Budapesti Irodája, amely az NSZK önállóságának kimondása után Francia Követség–Németországi Utazási Iroda nevet viselte. Az Iroda vezetője francia diplomata volt, akinek felettes hatósága a bonni belügyminisztérium volt. A németországi beutazási engedélyeket is a Főbiztosság Office Central de Permis Militaire, majd Office Central de Permis de Voyage hivatala adta ki. A Főbiztosság hatásköre Németország mindhárom nyugati megszállási övezetére kiterjedt. – MNL OL XIX-J-1-j-NSZK 77. tétel sz. n., Feljegyzés, 1950. január 3., valamint Lázár György: Magyarország és Nyugat-Németország kapcsolatai 1945 és 1958 között. *Archivnet*, 2005/2. 1–10.

A kitelepítetteket a Magyarországon maradt hozzátartozóik kiutazásának módjáról az *Unsere Post* is tájékoztatta. Erre vonatkozóan lásd Wie können unsere Angehörigen aus Ungarn herauskommen? [Hogyan lehetséges hozzátartozóink Magyarországról való kiutazása?] *Unsere Post*, 1949. március 4. 3.

⁶¹ Berei Andor (1900–1979): Közgazdász, kommunista politikus. 1948 végétől a külügyminisztérium politikai államtitkára, majd 1951. január 27-étől a külügyminiszter első helyettese. 1954. október 30-ától 1956. október 27-ig az Országos Tervhivatal elnöke s egyúttal a Minisztertanács tagja volt. – http://www.tortenelmitar.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=3524&catid=43%3Ab&Itemid=67&lang=hu. (Letöltés: 2016. július 30.)

Közölte azt is, hogy mintegy 200 egyéni kérelem hozzá is befutott, akiknek ő a beutazási engedélyt ('titre de voyage'-t) meg kívánja adni, de kiutazásukhoz a magyar hatóságok által kiállított kiutazási vízum is szükséges. Azt javasolta, hogy a két ügyet kapcsolják össze, azaz: a magyar hatóságok által kért nyugati beutazási vízumokat, illetve az egyéni kérelmezők magyar kiutazási vízumát együtt kezeljék, és egységes eljárást alkalmazzanak. Berei ezt támogatta, s egyben megkérte az egyéni kérelmezők adatait, hogy a kiutazási vízumok ügyében intézkedhessen.⁶²

Paillet két hét múlva átadta Bereinek azon 88 egyéni kérelmező listáját, akik számára a Németország nyugati megszállási övezetébe szóló beutazási engedélyeket már továbbította. Berei a Debrecenben kiengedésükre várók beutazási engedélyeinek kiadása kapcsán pedig a következőket kérte: „helyes lenne, ha ő (Paillet) összeállítaná mindazokat a kérdéseket, amelyekre ezeknek válaszolniuk kell, megmondaná, hogy hány fénykép stb. szükséges, ezeket az adatokat az illetékesek a táborban összegyűjtik, neki átadjuk, ezek alapján ő kiállíthatja az útiokmányokat és ha óhajtja, lemehet Debrecenbe, ahol alkalma lesz az útiokmányokat az érdekeltekkel személyesen aláíratni”.⁶³ Bár a Népjóléti Minisztérium hozzájárult Pailletnek a debreceni táborba való beengedéséhez, a külügy- és a belügyminisztérium úgy döntött, hogy a németeket kell a városházára bevenni, ahol Paillet „megfelelő megbízottak jelenlétében” aláírathatja az okmányokat.⁶⁴

A megegyezés ellenére fél évig érdemi elmozdulás nem történt, amiért mindkét fél a másikat hibáztatta. A magyar kormány azt hangsúlyozta, hogy ő az egyéni kérelmezőknek a kiutazási engedélyt megadta, a Szövetséges Főbiztosság beutazási engedélyei azonban nem, vagy csak nagyon lassan érkeztek. Paillet ígérete ellenére nem tudta valamennyi nyugati megszállási övezetbe kiutazó beutazási engedélyét intézni. Az amerikai katonai hatóságok ragaszkodtak ahhoz, hogy budapesti képviselőjükön keresztül intézzék a kérelmeket, ahonnan a magyar külügyminisztérium rendre nem kapott választ. Nehézséget okozott az is, hogy a csoport eredeti terv szerinti Ausztrián keresztül való utazásához osztrák vízumot is be kellett szerezni. Ez azonban nemcsak újabb idővesztést, de tetemes szállítási és vízumköltséget is jelentett.⁶⁵ A bonni kancellári hivatal is érzékelhette a Szövetséges Főbiztosság késedelmességét, ezért 1950. szeptember 4-i levelében megerősítette, hogy a német kormány kész a listán szereplők hazatelepítésére, ezért arra kérte a Főbiztosságot, hogy az általa képviselt kormányok nevében adja ki a beutazási engedélyeket a mintegy 400 szovjet fogságból visszatért vagy Magyarországon maradt német számára, akiknek Németországban élő családtagjai kérvényezték a család újraegyesítését. Emellett azt is hangsúlyozta azonban, hogy

⁶² MNL OL XIX-J-1-j-NSZK 77. tétel, sz. n. Berei Andor feljegyzése, 1950. január 3.

⁶³ MNL OL XIX-J-1-j-NSZK 77. tétel, sz. n. Berei Andor feljegyzése, 1950. január 19.

⁶⁴ MNL OL XIX-J-1-j-NSZK 77. tétel, sz. n. Berei Andor feljegyzése, 1950. január 19.

Berei külön kérte a tábor vezetését az adatok pontos összeállítására, hogy Paillet-nek ne legyen oka az időhúzásra.

⁶⁵ PA AA MfAA A 7872 Feljegyzés, 1950. június 22.

a Németországba való kiutazást a magyar hatóságok olyan esetekben is megengedik, amikor megvannak a szükséges német és szövetséges engedélyek.⁶⁶

A 84/1950. MT számú rendelet megjelenését követően a Nyugat-Németországba kiutazók esetében is fölmerült, hogy a családegyesítésre Magyarországon kerüljön sor, de ezt a lehetőséget a külügyminisztérium végül elvetette.⁶⁷

A magyar külügyminisztérium 1950. június 22-én azzal a kéréssel fordult keletnémet partneréhez, hogy segítse elő 292 német nemzetiségű személy NDK-n keresztüli Nyugat-Németországba utazását. Dertinger külügyminiszter arra hivatkozva, hogy kötelessége az egész német nép érdekeit képviselni, hozzájárult a magyar kérés teljesítéséhez. A budapesti német missziót arra utasította, hogy a magyar kormányvaló tárgyalásnál alapvetően az előző, május eleji transzportnál alkalmazott feltételeket érvényesítse. Ugyanakkor azt is kérte, hogy a magyar fél engedélyezze ezzel a transzporttal annak a mintegy 50 egyéni kérelmezőnek a kiutazását, akiknek családegyesítésre vonatkozó kéréseit már a tavaszi tárgyalásokon jelezték.⁶⁸

A magyar külügyminisztérium és a budapesti német misszió között 1950. július eleje és szeptember eleje között folytatott meglehetősen intenzív tárgyalások elsősorban a technikai részletekre fókuszáltak: hány vagonban, mikor, milyen útvonalon szállítják ki az érintetteket. Tisztázni kellett azt is, hogy az NSZK-ba tovább utazók milyen okmánnyal léphettek be az NDK területére. A meglehetősen aprólékos és bürokratikus tárgyalások másik fő kérdése az érintettek körének megállapítása volt. Bár a magyar fél eredetileg 292 személy NSZK-ba való kiutazásának lehetőségét kérte, az NDK hozzájárulásában már 311 személy szerepelt, a bonni kancellári hivatal pedig 394 személy esetét közölte a Szövetséges Főbiztosságnak (Alliierte Hohe Kommission) képviselőjével.⁶⁹ De növekedett – 50-ről 70-re – azok száma is, akik az NDK-ban élő családtagjaikhoz kívántak kiutazni. A listák állandóan változó tartalma több okkal is magyarázható. A kérelmek egyrészt folyamatosan érkeztek a különböző hatóságokhoz, másrészt az egyéni kérelmezők, illetve családtagjaik sok esetben több hatóságnál, illetve mindhárom

⁶⁶ PA AA Auswärtiges Amt der Bundesrepublik Deutschland [A Németországi Szövetségi Köztársaság Külügyminisztériumának iratai] (B) Politische Abteilung [Politikai Osztály iratai] (10) Rückführung der Kriegsgefangenen – Ungarn Band 1. 1950–1953. [Hadifoglyok repatriálása – Magyarország] (2055). 514-01-77. II/7163/50.

A kancellári hivatal és a Szövetséges Főbiztosság levélváltása, 1950. augusztus 2. és szeptember 4.

⁶⁷ „Tekintettel azonban arra, hogy a debreceni táborban lévő visszamaradt németek határozottan ragaszkodtak kiutazásukhoz és miután az amnesztia-rendelet megjelenésekor a kiutazási engedélyek ügye már igen előrehaladott állapotban volt, s végül, mivel az amnesztia-rendelet a svábokra vonatkozóan a hazatérést méltányossági szempontoktól is függővé teszi, célszerűbbnek látszott a javában folyó akció folytatása” – MNL OL XIX-J-1-k 16. d. tétel 024247/1950. Szovjetunióból repatriált svábok kiutazása Németországba, 1950. július 21.

⁶⁸ PA AA MfAA A 7872 A keletnémet külügyminisztérium tájékoztatása, 1950. július 11. 152–153.

⁶⁹ PA AA B 10 2055 Band 1. 1950–1953. 514-01-77. II/7163/50. A kancellári hivatal és a Szövetséges Főbiztosság levélváltása, 1950. augusztus 2. és szeptember 4., valamint PA AA MfAA A 7872 Az NDK Budapesti Missziójának tájékoztatója, 1950. július 15.

országban – Magyarországon, az NDK-ban és az NSZK-ban is – benyújtották a kérelmet, így az egyes listákon átfedések keletkeztek. Gondot okozott az is, hogy a kiutazásokat követően a különböző hivatalok által összeállított névjegyzékeket nem, vagy csak jóval később aktualizálták. Harmadrészt az egyéni kérelmezők között mindig voltak olyan személyek, akik a kijelölt transzporttal különböző okok miatt – betegség, megfelelő igazolások hiánya vagy mert az indulás időpontjáról szóló értesítés későn, illetve egyáltalán nem érte el – nem tudtak elutazni.

Végül hosszas egyeztetés után a 371 személy kiutazására szeptember első napjaiban került sor. A csoportot kiutazása előtt néhány napra a Vöröskereszt Benzúr utcai épületében helyezték el, ott kellett jelentkezniük az egyéni kérelmezőknek is. A csoport tagjait a Pénzügyőrség és az Államvédelmi Hatóság munkatársai is átvizsgálták. A szerelvénnyel 1950. szeptember 5-én 16.20-kor indult el Budapestről, és szeptember 7-én reggel 8 órakor érkezett meg Bad Schandau állomásra. Csehszlovákia területén az ottani államvédelmi hatóság munkatársai is a szerelvénnyel tartózkodtak. Miután a magyar hatóságok a német fél többszöri kérése ellenére sem kértek a csoport számára szovjet beutazási vízumot, az orosz városparancsnok nem engedélyezte továbbutazásukat. Erre csak Hajdú József követnek és Ackermann államtitkárnak a berlini orosz parancsnoksággal való tárgyalása után, 12 órai várakozást követően kerülhetett sor. A csoport túlnyomó többsége, 308 személy az NSZK-ba utazott volna tovább, de ők is csak részben rendelkeztek a nyugati hatalmak beutazási vízumaival, ezért az egész csoportot az ölsnitz-i táborban helyezték el.⁷⁰

A csoporton belül nagyon rossz hangulat és elégedetlenség uralkodott. A „repatriálók dühösek voltak, mert a csoport összeállításakor Budapesten minden textíliát (ágyneműt, abroszt, anyagokat, harisnyákat), élelmiszert, dohányárut, szeszesítalt – még az általuk felbontott üvegeket is –, valamint a legutolsó munkaviszonyukból származó forint bevételüket ellenszolgáltatás nélkül elvették. Az említett tárgyak kizárólag személyes használatúak, amelyeket az érintettek a Szovjetunióban internálásuk idején vettek/szereztek, s engedélyezték, hogy azokat Magyarországra magukkal vigyék”.⁷¹

⁷⁰ MNL OL XIX-J-1-k 16. d. tétel 02764/1950. László Istvánné és Farkas Éva jelentése, 1950. szeptember 20.

A kitelepítettekért felelős miniszter a kancellári hivatalnak szeptember 11-i tájékoztató levelében 306 személyt említ, akik szeptember 9-én érkeztek meg Németországba. Közülük 136 olyan személy volt, akik szerepeltek az augusztus elején összeállított 394 személy adatait tartalmazó listán. Ismételten kérte a kancellári hivatalt, hogy a Szövetséges Főbiztosságnál járjon közbe a nyilvántartott további 258 személy kiutazásának érdekében. Néhány nap múlva tisztázódott azonban, hogy 121 személy korábban már közülük is megérkezett. – PA AA B 10 2055 Band 1. 1950–1953. 514-01-77. II/10720/50. Levélváltás a Szövetséges Főbiztosság, a Kancellári Hivatal és a Kitelepítettekért Felelős Minisztérium között, 1950. szeptember 4., november 7–8.

⁷¹ „Die Repatrianten verärgert waren, weil ihnen bei der Zusammenstellung des Transportes in Budapest Textilien aller Art (Bett- und Tischwäsche, Stoffe, Strümpfe, usw.) Lebensmittel, Rauchwaren, Spirituosen – zur Zeit angebrauchte Flaschen –, und die aus ihren letzten Arbeitsverhältnissen stammenden Forintbeträge ohne Gegenwert abgenommen wurden. Bei den angeführten

A német fél magyarázatot kért, hiszen korábban már megegyeztek arról, hogy az iparosok vihetik magukkal szerszámaikat, és a 35 kg-os csomagméretet megnövelik. A külügyminisztérium részéről a csoportot kísérő-vezető László Istvánné visszautasította a számonkérést. Leszögezte, hogy az utazás előtt mindenkit értesítettek, hogy 35 kg-os csomagot hozhatnak magukkal, de ennek ellenére sokan ennél nehezebb, akár 100 kg-os csomagot is magukkal akartak vinni. Olyan tárgyakat vettek el, amelyek az új vámelőírások szerint nem hozhatók ki Magyarországról. Hozzátette azt is, hogy a kiutazók, különösen az NSZK-ba utazók között sok a reakciós, magyarellenessé személy, amit azzal támasztott alá, hogy a csoport budapesti szállásán több telefonvezeték is elszakadt.⁷²

Az újabb csoportos kiutazás hírére megnövekedett az egyéni érdeklődők száma. Az NDK budapesti követsége november 14-i beszámolójában jelezte, hogy miután a svábok tudomást szereztek a csoport kiutazásáról, naponta 10-15 tolnai, baranyai személy érdeklődött a misszióért, s újabb 70 személy jelentkezett. Így a családjegyzést kérők száma 170-re emelkedett, míg a magyar hatóságoknál 158 személy jelezte ezt a szándékát.⁷³ A kérelmezők túlnyomó többsége az egyéni kiutazás lehetőségét kérte, mert 35 kg-nál nagyobb súlyú csomagot szeretett volna magával vinni, de a két külügyminisztérium a csoportos kiutazás megszervezése mellett döntött. Bár a kérelmezők száma folyamatosan emelkedett – a budapes-

Gegenständen des persöhnliches Bedarfs handelt es sich durchweg um Artikel, die Betreffenden während in der Internierung in der UdSSR käuflich erworben hatten und deren Mitnahme nach Ungarn ihnen gestattet war". – BArch DO1 15 802 Verhandlung über die Frage der Familienzusammenführung von in Ungarn befindlichen Deutschen, [Tárgyalások a Magyarországon tartózkodó németek családjegyzésének kérdéseiről]. Warnke államtitkár levele Ackermann külügyminisztériumi államtitkárnak, 1950. szeptember 8.

A kiengedettek viszontagságairól beszámolt a sajtó is: „Indulás előtt gyülekezik a szállítmány közel 370 boldog utasa. Fejenként mindenki vihet 35 kg poggyászt magával. Ennél több földi vagyonnal úgysem rendelkezik közülük senki. A sanyarú évek megfeszített munkájával egyik is, másik is vett magának öltönyt, fehérneműt, némi élelmiszert. [...] És kezdetét veszi a csomagvizsgálat. Minden útnak, minden alig használnak látszó, vagy jobb minőségű ruhadarabot és anyagot elvesznek, minden élelmiszert lefoglalnak. Általában minden, ami a vizsgálóknak tetszik, kikerül a csomagból”. – Egy az újonnan érkezettek közül. *Értesítő*, 1950. október 1. 1–2.

⁷² PA AA MfAA A 15 604 Feljegyzés, 1950. szeptember 8. 97–98.

Az útról készült jelentésében Lászlóné nem említette a német fél rosszallását, ugyanakkor elégedetlenségének adott hangot amiatt, hogy a berlini követség nem gondoskodott számukra szállásról, s a visszautazási engedélyt, illetve útleveleiket csak röviddel a vonat indulása előtt kapták meg. Hajdú követ is úgy nyilatkozott, hogy „a külügyminisztérium vele, illetve a misszióval nem tárgyalta le a csoport kiutazását. Ő is csak egy telefonértesítést kapott, hogy a csoport érkezik. – MNL OL XIX-J-1-k 16. d. tétel 02764/1950. László Istvánné és Farkas Éva jelentése, 1950. szeptember 20.

A német fél visszautasította Hajdú számonkérését az értesítésre vonatkozóan, s azt hangsúlyozták, hogy a kitelepülőket német állampolgárnak tekintik, a Magyar Misszió pedig nem illetékes német állampolgárok ügyében. – PA AA MfAA A 7872 A német külügyminisztérium tájékoztatása a Budapesti Misszióért, 1950. október 14. 63.

⁷³ PA AA MfAA A 15 604 Az NDK budapesti Missziójának jelentése, 1950. november 14. 102–103.

ti német missziónál november közepén már 193 személyt regisztráltak –, újabb transzport kiutazására nem került sor.

Az eljárás során különösen nehéz volt a segítség nélkül maradt idős szülők, a gyerekeket egyedül eltartó anyák, a gyerekeiktől elszakítva élő nők, illetve a fiatal, egyedülálló lányok helyzete.

A gyönki özv. Elisabeth Eich (szül.: Usinger, 1914. 03. 26.) férje 1943-ban elesett a fronton. Két gyerekétől akkor kellett elszakadnia, amikor malenkij robotra hurcolták a Szovjetunióba. A Dombasz környéki bányákban dolgozott, ahonnan 1948. július 22-én térhetett vissza Magyarországra. A gyerekeit, s az azok ellátásáról is gondoskodó szüleit már nem találta Gyönkön. 1948 áprilisában kitelepítették őket Roßweinba. Szüleivel még a Szovjetunióból tudatta, hogy hamarosan hazaengedik, ezért apja már 1949. április–májusában megszerezte a német hatóságoknak a beutazáshoz szükséges engedélyeit. 1950 őszéig azonban Elisabeth Eich a magyar hatóságoktól nem kapott engedélyt a kiutazásra. Ezért 1950. szeptember 7-én ismételt kérelemmel fordult az NDK Budapesti Missziójához. Újabb fél év elteltével apja kétségbeesésében Wilhelm Pieck államfőhöz fordult: „Nagyrabecsült Elnök Úr, a német nép barátjaként és segítőjeként szükséghelyzetünkben felbecsülhetetlen értékű segítségét kérjük. A következő esetről van szó. A lányom most még Gyönkön, gyerekeitől külön él. A férje elesett a háborúban. A két gyerek a nagyszülőkkel itt a Sachsen tartománybeli Roßwein körzetében tartózkodik. A Berlini Magyar Diplomáciai Missziónál minden igyekezetünk kudarcba fulladt. Hasonló módon a lányom, Eichné sem járt eredménnyel a DDR Budapesti Diplomáciai Missziójánál.

Ezért arra kérjük nagyrabecsült Államelnök Úr, mutasson nekünk utat, ami számunkra lehetővé teszi, hogy lányom hamarosan két gyermekéhez jöhessen”⁷⁴ – írta 1951. április 16-i levelében. Az elnöki hivataltól a külügyminisztériumba átkerült levélre ceruzával a következő megjegyzést írták: „május 9-i transzporttal megérkezett”.⁷⁵

Egy 10 éves kislány hasonlóan kétségbeesett helyzete miatt fordult az államelnökhöz. Erika Groll Magyarországon nagyszüleivel lakott Szalatnagon, mert szülei a kb. 25-30 km-re lévő Vaskapu-Szava pusztán gazdálkodtak, ahol azonban

⁷⁴ „Hierdurch bitten wir Sie, hochverehrter Herr Präsident, als Freund und Helfer des deutschen Volkes um Ihre geschätzte Mithilfe in unserer Notlage. Es handelt sich dabei um folgenden Fall. Meine Tochter (...) ist zur Zeit noch in Gyönk und lebt von ihren Kindern getrennt. Ihr Ehemann ist im Krieg gefallen. Die beiden Kindern befinden sich in der Obhut der Großeltern, hier in Roßwein/Sachsen. Alle Bemühungen unsererseits auch an die Diplomatische Mission der Ungarischen Volksrepublik, Berlin schlugen fehl. In gleicher Weise haben auch die Bemühungen unserer Tochter, Frau Eich, an die Diplomatische Mission der DDR bei der Volksrepublik Ungarn in Budapest, leider keinen Erfolg gezeigt.

Nun bitten wir Sie, hochverehrter Herr Präsident, uns irgendwie einen Weg zu zeigen, der uns einen Bahn öffnet, daß meine Tochter recht bald zu ihren zwei Kindern kommt. – PA AA MfAA Repatriierung von deutschen Bürgern in die DDR bzw. BRD aus Ungarn 1950. [Német polgárok visszahozása az NDK-ba és az NSZK-ba] (A 7869) 28–31.

⁷⁵ PA AA MfAA A 7869 27.

nem volt iskola. A kislányt nagyszüleivel kitelepítették, a szülők másik lányukkal Magyarországon maradtak. Időközben meghalt a nagyapa, aki az NDK-ban a családfenntartó volt, nagyanyja betegeskedett, kórházi ápolásának idejére a kislányt már többször idegeneknek kellett magukhoz vennie. Ennek ellenére a szülők 1951 nyaráig nem kaptak kiutazási engedélyt.⁷⁶

Hasonló Reich Mária és unokájának esete is, aki viszont Magyarországra akart visszatérni. A Lengyel községben élő Reich Máriát lányunokájával együtt 1948. március 23-án telepítették ki Görlitzbe. Fia és annak családja Magyarországon maradt. Férjét már 1936-ban elvesztette. Az 59 éves asszony, aki korábban kis birtokukon gazdálkodott, az NDK-ban szociális segélyből élt. Kérelmét 1949-ben benyújtotta, az engedélyt azonban többszöri ismételt próbálkozás után 1953. december 17-én kapták meg.⁷⁷

Az elhúzódó és az érintettek által követhetetlen ügyintézés jelzi, hogy a kérelmezők sok esetben ismételten a külügyminisztériumhoz fordultak. Valójában ügyük állásáról akartak információhoz jutni, amikor azt firtatták, hogy vajon a hónapokkal korábban beadott dokumentumok elégségesek, megfelelőek-e.⁷⁸ Különösen nehezen teltek azok a hetek-hónapok, amikor az érintettek immár minden engedély birtokában a kiutazásukat várták. Mind a német, mind a magyar fél a csoportos kiutazást preferálta, de a transzportok összeállítása, illetve elindítása érthetetlenül hosszú időbe tellett.

A felek még a következő év tavaszán–nyarán is az érintett személyek kiengedésének időpontjáról, illetve az előkészületekről vitatkoztak. Az NDK Budapesti Diplomáciai Missziójának vezetője 1951. április 6-i megbeszélésén Berei Andornál, aki ekkor már a külügyminiszter első helyettese is volt, ismét sürgette, hogy közöljék végre a csoport kiutazásának időpontját. S egyben arra kérte, hogy tájékoztassa a budapesti szovjet konzulátust: Berlin ezeknek a személyeknek csoportos beutazási vízumot fog adni.

Az NDK 1951. július 27-én szóbeli jegyzékben nyomtatékosította kérését. Ekkor összesen 172 fő repatriálását kérte: 80 férfi, 92 nő, zömében 18–35 évesek, de 37 személy 50 éven felüli és 4 kiskorú is volt közöttük.⁷⁹ A 187 főből álló csoport végül 1951. november 11-én érkezett meg Bad Schandau állomásra, ahonnan a bischofswerdai táborba kerültek, s mintegy 14 napi karantén után utazhattak családjaikhoz.⁸⁰

⁷⁶ PA AA MfAA A 7869 299–306.

⁷⁷ MNL OL XIX-J-34-b 16. d. tétel 5003/1953.

⁷⁸ Erre vonatkozóan lásd például a Heidecker család kérelmét. – PA AA MfAA A 7869 248–259.

⁷⁹ MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 161. ő. e. Jegyzőkönyv a Titkárság 1951. szeptember 19-i üléséről 169., 196.

A Titkárság a kérés teljesítését támogatta.

⁸⁰ PA AA MfAA A 15 411 Jelentés, dátum nélkül. 43–44.

A csoport nagy késéssel hajnali 3 órakor érkezett meg a német határra. Útközben meghalt Ignatz Mehr, aki feleségével fiához utazott Zittauba. A halottat koporsóba tették, és Bad Schandauban temették el. A magyar személyzet egy orvosból, nővérből és szakácsból állt. A kiutazók általános

Ideiglenesnek bizonyult a két országnak a 84/1950. M.T. számú rendelet kapcsán 1950 nyarán kialakított konszenzusa is. Bár a keletnémet kormány feltételezését, hogy a magyar kormány e rendelet alapján nagyszámú kitelepítettet akar visszahonosítani, a tények a későbbiekben sem támasztották alá, az NDK félelmi reakciói tovább működtek. A viták a „sváb amnesztiarendeletről” 1951 tavaszán lángoltak föl újra, amikor az első néhány tíz fős repatriáló csoport Magyarországra településének technikai feltételeit egyeztetették.

Az MDP Titkársága 1951. február 7-i ülésén tekintette át a rendelet hatását. A beadási határidőig, 1950. október 4-ig összesen 9553 személy nyújtotta be kérelmét, közülük 1184 személy Ausztriában, 8369 személy Magyarországon, hozzátartozója révén. Az Államvédelmi Hatóság öt hónap alatt 2000 kérelmező anyagát vizsgálta meg, de egyetlen engedélyt sem adott ki. A belügyminisztérium a kérelmezők összetételére vonatkozóan – a kérelmek 20%-nak elemzése után, feltételezve, hogy a még meg nem vizsgált kérelmezők statisztikája is hasonló képet mutat – a következő megállapításokat tette: A kérelmezők túlnyomó többségét, mintegy 90%-át kitelepítették, 10%-a pedig a háborús események következtében – hadifogság, menekülés – hagyta el Magyarországot. A kérelmezők 70%-a Ausztriából vagy az NDK-ból, 30%-uk, mintegy 2800 személy az NSZK-ból akart hazatérni. A kérelmezők 80%-ának közeli hozzátartozója élt Magyarországon, azaz a visszahonosítást családgyesítés motiválta. A kérelmezőknek csak kis hányada (10%) volt ipari foglalkozású – gyári munkás, bányász, önálló kisiparos –, túlnyomó többsége (90%) a mezőgazdaságban dolgozott, s mintegy 50%-uknak korábban önálló parasztgazdasága volt Magyarországon. A kérelmezők többsége az idősebb korosztályból került ki, 60%-uk 50 év feletti volt. A fiatal felnőtt korúak aránya nem érte el a kérelmezők egyharmadát, 10%-uk pedig 10 éven aluli gyermek volt. Az idősebbek tehát nagyobb számban akartak élni a visszahonosítási lehetőséggel, amiben közrejátszhatott az is, hogy az 50 év feletti koruk és egzisztenciális helyzetük miatt – földjüket, termelőeszközeiket elvesztették, leértékelődött szaktudásuk – Németországban korábbi társadalmi státuszuknál lényegesen rosszabb integrációra számíthattak.⁸¹

Az MDP Titkársága a „sváb amnesztiarendelet” végrehajtásának megkezdése mellett döntött. A határozat értelmében az ÁVH-nak egy hónapon belül 50 személy hazatérését, majd ezt követően kéthetente 25-30 fős csoportok folyamatos beutazását kellett volna biztosítani. „A hazatérési propagandát főként Nyugat-Németországban és Ausztriában kell folytatni, súlyl al onnan kell hazaengedni.”⁸²

hangulata jó volt. Az útlelél átvizsgálása gyorsan megtörtént, vámvizsgálatot nem tartottak szükségesnek. A kiutazók pénzét a vámosok átváltották.

⁸¹ MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 130. ő. e. 1951. február 7-i ülés jegyzőkönyve, 10–11.

⁸² MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 130. ő. e. 1951. február 7-i ülés jegyzőkönyve, 11.

Az eredeti határozati javaslatban egy-egy hazatérő csoport nagyságát 500 főben állapították meg. Másként rangsorolták az érintett régiókat is: „Az ausztriai szovjet zónából és a Demokratikus Német Köztársaságból a javasoltnál többet hazahozni, Nyugat-Németország és Ausztria más övezete terhére”. – MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 130. ő. e. 1951. február 7-i ülés jegyzőkönyve, 2.

A Titkárság határozatának értelmében minden egyes személy kérelmét meg kellett vizsgálni. Az elfogadott kérelmezőkkel együtt engedélyezni kellett közvetlen hozzátartozóik hazatérését is. Ugyanakkor elsősorban a fiatalok hazatelepülését szorgalmazták. Olyan személyeket, akik saját maguk és családjuk ellátásáról gondoskodni tudtak. Éppen ezért, tekintettel az ország munkaerő-szükségletére, valamint a fölmerülő vagyoni jogi, kártérítési kérdésekre, a visszatelepülésnél prioritást élvezett az, aki 50 év alatti munkás vagy bányász volt. A mezőgazdasági foglalkozásúak közül pedig azok a 40 év alattiak, akiknek korábban nem volt saját háza és földje. A hazatelepülésre csak csoportosan kerülhetett sor, de az érintettek itthon szabadon választhattak lakó- és munkahelyet. A hazatérőket ingyenes vonatjeggyel, 1-2 napi ellátás biztosításával és 50–100 Ft segéllyel segítették. A Titkárság utasította a külügyminisztériumot az érintett országokkal a tárgyalás megkezdésére, a hazatérés megszervezésére és lebonyolítására. Fontosnak tartotta, hogy megállapodás jöjjön létre a hazatérők ingóságainak – legalább ruhájuk és használati tárgyaik – egyidejű Magyarországra szállításáról, s e költségek megosztásáról. A magyar kormány a hazatéréseket mind bel- mind külpolitikai szempontból ki akarta használni. Ezért a kormány nagyvonalú, még a bűnösök felé is méltányosságot gyakorló imázsa építésének részeként előírták, hogy a sajtó egy-egy hazatérő csoportról nagy terjedelemben számoljon be, az érintettekkel készüljenek interjúk. Ugyanakkor arról is döntöttek, hogy az általános amnesztia-rendelettel összhangban, amely az országot önként elhagyók büntetlen visszatérésére vonatkozott, a „sváb rendelet határidejét is meg kell hosszabbítani egy évvel”.⁸³ Hozzáfűzték azonban azt is, hogy ezt nem kell nyilvánosságra hozni.

A kitelepített németek visszahonosításának ügyében a politikai hatalom ketős beszéde és farizeus magatartása figyelhető meg. Amíg a politikai deklarációk egy tényleges visszahonosítás lehetőségét közvetítik az érintettek és a többségi társadalom felé, addig a jogi szabályozás a visszatérést nem egzakt feltételektől, kizárólag méltányossági szempontoktól tette függővé. E szempontokat, valamint az eljárás módját – mint láthattuk – az érintettek azonban nem, vagy csak esetlegesen ismerhették meg. Az 1950. október elejéig hazatelepülési kérelmet benyújtók száma a kitelepítettek mintegy 4,3%-a volt. Amennyiben a kérelmezők nagy részének engedélyezték volna a hazatérést, az a Titkárság által javasolt ütemben 10-12 évig tartott volna.

Az NDK-val az első csoport hazahozatalának feltételeiről a politikai döntés megszületése után azonnal megkezdődtek a tárgyalások. A magyar külügyminisztérium munkatársa 1951. február 16-án adta át a budapesti német misszió vezetőjének azt a 30 személyt tartalmazó listát, akiknek a visszatéréséhez a „sváb

Az eredeti elképzelés mögött az a koncepció húzódott meg, hogy a szovjet zónából, illetve a szocialista NDK-ból hazatérőket politikailag megbízhatóbbnak tartották.

⁸³ MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 130. ő. e. 1951. február 7-i ülés jegyzőkönyve, 11–12.

amnesziarendelet” keretében a kormány hozzájárult. Egyúttal azt kérték, hogy az NDK mielőbb tegye lehetővé az érintettek kiutazását.⁸⁴

Hajdú követet is ezekben a napokban – 1951. február 19. – utasították, hogy járjon el a 24 NDK-ból hazatérő személy érdekében. Az NSZK-ban élőkét postán kellett értesítenie arról, hogy hazatérő-igazolványaikat – tehát számukra mint magyar állampolgárok számára állítottak ki dokumentumot – a követségen átvehetik. Megtiltották viszont a követ számára, hogy az értesítő levélhez a követség hivatalos levélpapírját és borítékját használja. Konkrét utasítást kapott az eseménynek a médiában való megjelenítésére is. „Kíváncsok, hogy ennek a csoportnak a hazaindulása Nyugat-Németországban a kitelepített svábok között minél nagyobb visszhangot keltsen. Lássák ezek is, hogy számukra is megvan annak a reménye, hogy egyszer még visszatérhetnek Magyarországra. Ennek érdekében helyes lenne pl. filmfelvételt csináltatni a hazainduló csoportokról, a baráti sajtóban riportot jelentetni meg ezzel kapcsolatban, rádióban közölni stb. (Természetesen csak az NDK illetékes szerveinek hozzájárulásával.) Ha másként nem oldható meg, akkor a Misszió egyik tagja csináljon fényképfelvételt.”⁸⁵

Simonyi András ideiglenes ügyvivő válaszában kifogásolta, hogy a listán olyan személyek is szerepelnek, akik 1944 őszén a visszavonuló német csapatokkal együtt, önként hagyták el Magyarországot. Az ilyen esetek – érvelt az ügyvivő – nehezen védhetők azok előtt, akiket 1947–1948-ban kényszerrel telepítettek ki, s visszatérésre nincs lehetőségük.⁸⁶

Hajdú követ 1951 márciusában több megbeszélést is folytatott a hazatelepülő utazásának időpontjáról a keletnémet külügyminisztérium munkatársaival. Peter Florin, a német külügyminisztérium politikai osztályának vezetője jelezte, hogy bár nem tőle függ, de megítélése szerint az érintettek kiutazásának nem lesz akadálya. Egyértelműen visszautasította viszont a magyar kormánynak a hazatérés kapcsán tervezett olyan értelmű sajtókampányát, hogy a „Magyar Népköztársaság megbocsájt a kitelepített sváboknak”. Florin azzal érvelt, hogy az NDK egyik legsúlyosabb problémája a mintegy 4,5 millió, többségében Lengyelországból kitelepített németnek az integrációja. Az NDK évek óta arra törekedett – a lengyel–német barátság helyreállítása, valamint annak érdekében, hogy a nyugati imperialista hatalmak ne tudják befolyásolni őket –, hogy ezeket a személyeket egyenlő állampolgárként kezelje. Egyértelműen leszögezte, hogy egy ilyen magyar propaganda veszélyeztetné e területen elért eddigi eredményeiket. Hajdú érvelését, miszerint éppen „ezzel (mármint a repatriálás/hazatérés reményével) megbonthatnánk az amerikai és nyugatnémet propaganda hatására [...] kialakult

⁸⁴ PA AA MfAA A 15 332 Feljegyzés, 1951. február 16. 17–18.

Heymann viszont azt kérte, hogy a magyar fél biztosítsa végre annak a hosszabb ideje húzódó, 158 fős szállítmánynak a kiutazását, amiről már hónapokkal korábban megállapodtak.

⁸⁵ MNL OL XIX-J-1-j-NDK 16. d. tétel 002573/1951. Vermes Sándor osztályvezető-helyettes 'Szigorúan bizalmas' minősítésű levele a berlini magyar követnek, 1951. február 19.

⁸⁶ MNL OL XIX-J-1-j-NDK 16. d. tétel 00164/1951. Simonyi András 'Szigorúan bizalmas' minősítésű levele Kállai Gyula külügyminiszternek, 1951. március 2.

sváb egységet, hogy esetleges újabb háború esetén az ellenséggel együtt ők is behatolhatnak volt hazájukba és ismét birtokba vehetik régi javaikat”⁸⁷ Florin visszautasította. Ismételten kifejtette az NDK-nak a kérdéssel kapcsolatos, már az előző évben is képviselt álláspontját. Eszerint: „a kitelepítettekben a hazatérés reményét felébreszteni bármilyen formában is igen veszélyes játék, mert [...] adott esetben nem nehéz átváltoztatni erőszakos úton való hazatérés szándékára. Mindezek alapján azt a politikát tartja helyesnek, amely a hazatérés gondolatát gyökeresen elvágja”⁸⁸ Kijelentette, hogy a magyar kormány által tervezett akciót nem támogatják, s nyomatékosan kérte, hogy a hazatelepülést a szétszakított családok egyesítéseként kezeljék.⁸⁹

A német külügyminisztériumnak átadott lista összesen 10 NDK-ból és 3 NSZK-ból hazatérni szándékozó kérelmet tartalmazott. Az NDK-ból összesen két nő a kiskorú gyerekeivel, három egyedülálló férfi, két férfi az édesanyjával és három teljes – férj, feleség, gyerek – család, összesen 24 személy kérte hazatelepülését. Az NSZK-ból összesen 9 személy, egy kiskorú fiát egyedül nevelő nő és egy héttagú család szerepelt a listán. A német külügyminisztérium 1951. május 17-én közölte a berlini magyar misszióval, hogy engedélyezi a megnevezett személyek kiutazását, de visszatérésüket propagandisztikus célokra nem használhatják fel.⁹⁰

Az újabb konfliktus hatására a keletnémet partner az elkövetkező két év, 1951–1952 tárgyalásain a korábbiaknál is merevebb álláspontot képviselt. A visszahonosítás lehetőségét, s magát a fogalom használatát is immár teljesen elutasította. Ezzel a folyamatot teljesen ellenőrzése alá vonta, hiszen megszüntette azt a gyakorlatot, hogy a visszatérni szándékozók a magyar hatóságoknál kérelmezhesék hazatérésüket. A Magyarországra való visszaköltözést családegyesítés címén is csak kivételes esetekben engedélyezte. A jogosultság alapjának az elsőfokú rokonsági fok meglétét tekintette, amivel jelentősen leszűkítette a jogosultak körét. 1953 elejétől már ezen a körön belül is csak kiskorúak szüleikhez, keresőképtelen személyek ellátásukról gondoskodó rokonaihoz, házastársak egymáshoz költözését támogatta. Egész családok kitelepülését nem engedélyezte. Lényeges szigorítást javasolt a családegyesítés eljárási szabályainál is. Megszüntette a párhuzamos

⁸⁷ MNL OL XIX-J-1-j 16. d. tétel 00274/1951. Hajdú József 'Szigorúan bizalmas' minősítésű jelentése, 1951. március 12.

⁸⁸ MNL OL XIX-J-1-j 16. d. tétel 00274/1951. Hajdú József 'Szigorúan bizalmas' minősítésű jelentése, 1951. március 12.

⁸⁹ MNL OL XIX-J-1-j 16. d. tétel 00274/1951. Hajdú József 'Szigorúan bizalmas' minősítésű jelentése, 1951. március 12.

A megbeszélést azonos módon interpretálta Peter Florin is. Erre vonatkozóan lásd PA AA MfAA A 9003 Feljegyzés Florin és Hajdú megbeszéléséről, 1951. március 15. 121–123.

⁹⁰ PA AA MfA Aktenvermerke über Gespräche zwischen Mitarbeiter des MfAA der DDR und Mitarbeiter der ungarischen Mission über aussen- und kulturpolitische sowie konsularische Fragen und Probleme 1951–1952. [Feljegyzések a Német Demokratikus Köztársaság Külügyminisztériumának és a Magyar Misszió munkatársainak kül-, kultúrpolitikai, valamint konzuli kérdésekről és problémákról folytatott megbeszéléseiről] (A 9000) Feljegyzés, 1951. május 17. 24.

A kiutazás közelebbi időpontjára vonatkozóan nincs adatunk.

kérvényezés gyakorlatát. Eszerint az NDK-ból Magyarországra visszatérőnek ott kellett kérelmet benyújtania, amit nem a külügyminisztériumon, hanem a rendőrségen keresztül, a kivándorlási szabályok szerint kellett intézni. A magyarországi hozzátartozót csak a kérelem pozitív elbírálása után értesítették. Ezzel egyirányúvá vált a családegyesítés, hiszen minimálisra csökkent a Magyarországon megvalósíthatók esélye. Azoknak a személyeknek, akik az NDK-ba kitelepített családtagjaihoz akartak költözni, kérvényeiket Magyarországon kellett benyújtaniuk. Az NDK-ból kiutazóknak maguknak kellett fizetni költségeiket, a Magyarországról kiköltözőkét a német állam átvállalta. Az álláspontok megmerevedése, illetve a kölcsönös betartás valójában az érintettek helyzetét nehezítette. A kérelmezők számára végképp átláthatatlanná vált, hogy mit kell tenniük, s az eljárási huzavona idején természetesen szünetelt a kiutazás is.⁹¹

A magyar külügyminisztérium végül föladta a visszahonosítás lehetőségét, az NDK-ból hazatérők kérelmeit a családegyesítési eljárás szabályai szerint bírálták el. Hallgatólagosan elérte viszont, hogy a kérelmezők az NDK hatóságaival párhuzamosan a berlini magyar missziónál is benyújthassák kérelmeiket, így gyorsítva föl legalább az elbírálás folyamatát.⁹²

⁹¹ Az 1951 második fele és 1952 vége közötti tárgyalásokra vonatkozóan lásd PA AA MfAA A 9000 50–51., 75., 86. A 9003 85., 87. és BArch DO1 15 802.

1952 februárjáig újabb 200 családegyesítési kérelem gyűlt össze a magyar külügyminisztériumba, a kérelmezők közül 15 felnőtt és 5 gyerek az NSZK-ba akart távozni. Az új eljárási szabályokra hivatkozva a kérvényeket ismételt felülvizsgálták. – PA AA MfAA A 9000 Az NDK budapesti Missziójának jelentése, 1952. február 19. 79.

Arra vonatkozóan, hogy 1952-ben ennek a csoportnak a kiutazása megtörtént-e, nem találtunk adatokat.

Az NDK külügyminisztériuma egy évvel később további szigorításokat javasolt. Azt kérte, hogy a magyar hatóság csak házaspárok, kiskorú gyermekek szüleikkel, illetve keresőképtelen családtagok családegyesítését tegyék lehetővé. – MNL OL XIX-J-1-k-NDK A 05807/2/titk.A/II/c. 1953.

Magyarországon át 1951–1952-ben több Romániában maradt, illetve hadifogságból visszatért német nemzetiségű csoport NDK-ba utazása valósult meg. A kiutazások oka: családegyesítés. 1951. július 7-én 233 személy, 1952. március 21. 108 személy. Ebben az esetben a román–magyar–német külügynek kellett egyeztetnie a szállítmányok átengedésének technikai feltételeiről. A tárgyalásokon állandó vita tárgya volt a vasúti vagonok száma, a mozdonyok biztosítása, az utazás költségeinek megtérítése, a német kísérő személyzet vízuma stb. A legegyszerűbb kérdésekben való megegyezést is hónapokig tartó tárgyalások előzték meg. – PA AA MfAA A 9003 Feljegyzés, 1951. október 31. 80–81.

⁹² „Figyelembe véve azt a körülményt, hogy a kitelepítettek mindinkább a Misszión keresztül kérik visszatelepítésük engedélyezését, továbbá, hogy a Német KÜM is a Misszióhoz továbbítja az ilyen irányú kérelmeket, állásfoglalásunk az, hogy a Misszió fogadja el az ilyen irányú kérelmeket és terjessze fel rendes hazatérési úrlapon az Igazgatási Főosztályra, azonban a kérelmen magán, vagy a kísérő jelentésen szíveskedjék feltüntetni, hogy kitelepítettnek az ügye”. – MNL OL XIX-J-1-k 04762/1953. Utasítás, 1953. április 21.

1953. június 18-án egy transzporttal újabb 255 személy érkezett meg Bischofswerdába. Közülük 9 személynek néhány nap múlva engedélyezték az NSZK-ba való továbbutazását.⁹³

A kitelepítés és a háborús események következtében 1948 végén a magyarországi német közösség tagjainak jogi helyzete rendkívül különböző volt. A Magyarországon maradtak helyzete a teljes jogfosztottságtól a diszkriminált állampolgársági létig terjedt, míg a Németország különböző megszállási övezetébe telepítettek az új hazába beilleszkedés nehézségeivel és bizonytalanságaival küzdöttek.

A magyar kormány 1949 ősze és 1950 tavasza között részben politikai megfontolások, részben a gazdasági kényszerek hatására fokozatosan megteremtette a német nemzetiségűek alapvető jogegyenlőségét, de a hatalom a kollektív bűnösség stigmáját velük szemben látens módon továbbra is alkalmazta. Amit a megromlott magyar–jugoszláv viszony hatására a '40-es évek végétől a délszlávok is viseltek.

A szétszakított magyarországi német nemzetiségű családok ismételt együttélésének rendezése az egyik legfontosabb eleme volt e szétzilált közösség mind magyarországi, mind németországi integrációjának. A családegyesítések gyakorlati lépéseinek meghatározása azonban nem függetleníthető az állam és polgárainak egymáshoz való viszonya, az állampolgárság meghatározásától. A magyarországi németek családegyesítése kapcsán folytatott hosszadalmas és meddő, sok esetben süketek párbeszédére emlékeztető tárgyalások éppen arra világítanak rá, hogy az érintett felek a kérdés kapcsán nem elvszerű álláspontot képviseltek. Sokkal inkább napi politikai érdekeiket, presztízsszempontokat követtek, amit az alapfogalmak – 'állampolgárság', 'visszahonosítás', 'repatriálás' – állandó újraértelmezésével próbáltak leplezni.

E tekintetben az egyes személyek álláspontja mindvégig egyértelmű volt. A Magyarországra szovjet hadifogságból visszatért német nemzetiségű személyek – akiknek a családtagjait időközben kitelepítették, így otthonaikat, életlehetőségeiket elvesztették –, illetve kitelepített családtagjaik magyar állampolgárságuk mellett érveltek.

A szovjet katonai parancsnokság és az NDK kormánya az oda érkező menekültek, kiutasítottak és kitelepítettek minél gyorsabb társadalmi integrációjára – mindenekelőtt a választójog és munkalehetőség biztosítása révén –, beolvastásukra törekedtek. Ezért – a nyugati megszállási övezetekkel ellentétben – nem engedélyezték a különböző országokból érkezettek önszerveződését, nem támogatták kulturális sajátosságaik megőrzését. A sajtóban megjelent cikkek az „új állampolgárok” problémamentes beilleszkedését, sikeres társadalmi integrációját

⁹³ BArch DO1 15 802 Feljegyzés, 1953. június 23.

Több dokumentum is 2. transzportként említi a csoportot, utalva arra, hogy 1953-ban már ezt megelőzően is érkezett egy csoport Magyarországról az NDK-ba. A kiutazás időpontjára vonatkozó más adatot azonban nem találtunk.

hangsúlyozták.⁹⁴ Bár jogi értelemben a kitelepítettek állampolgárságot a két német állam közötti békeszerződés megkötéséig pro forma nem kaptak, de német igazolvánnyal látták el őket, és mindkét német állam német állampolgárnak tekintette őket.

Az NSZK 1949. május 23-án kihirdetett alaptörvényének preambuluma a német nép egységét és a német állam állandóságát hangsúlyozta. Az NDK ugyanebben az évben elfogadott alaptörvénye még szintén csak egyetlen német állampolgárságról beszélt.⁹⁵ Ennek ellentmond, hogy 1948 második fele és 1950 márciusa között a keletnémet hatóságok támogatták a Magyarországról kitelepített, vagy elmenekült németek azon törekvését, hogy a magyar állam legalább vizsgálja felül visszahonosítási kérelmeiket, és ab ovo ne utasítsa vissza e kéréseket.

Megítélésem szerint ezekben az esetekben a jogi szempontokat egyrészt a humanitárius megfontolások fölülírták, másrészt tükrözi a német fél nem konzekvens álláspontját is. Az NDK kormányának álláspontja 1950 tavaszán, a 84/1950. MT számú rendelet megjelenését követően gyökeresen megváltozott. A heves, elutasító reakciót több dolog is motiválhatta: egyrészt meglephette a németeket, hogy a magyar kormány korábbi, teljesen elutasító álláspontját megváltoztatta a kitelepítettek visszahonosításának ügyében. Közvetlenül a 84/1950. MT számú rendelet megjelenése után megítélhetetlen volt, hogy az érintettek mekkora köre akar majd élni ezzel a lehetőséggel, mint ahogyan az is, hogy a magyar állam milyen nagyságrendű visszatelepülést támogatna. Egy újabb migrációs folyamat zavart kelthetett az érintettek ottani integrációjában, munkaerő-veszteséget jelentett, de arra is alkalmas volt, hogy hasonló törekvéseket generáljon a más országokból érkezett német közösségek körében is. Ezért az NDK a tárgyalásokon a visszatelepülők körének minimalizálására törekedett. Ezt szolgálta egyrészt annak megvétozása, hogy Magyarország német lapokban a lehetőségről és az eljárás módjára vonatkozóan információkat tegyen közzé. Másrészt a visszahonosítást kizárólag családegyesítés jogcímén támogatta, s ez esetben is az NDK területén történőt szorgalmazta. Megítélésem szerint a német kormány reakciója, a visszahonosítás valamennyi, az NDK-t negatívan érintő következménye ellenére – különösen a magyar kormány tényleges intézkedései ismeretében – eltúlzott volt.

A visszahonosítás lehetőségének biztosítása nem illeszkedett a magyar kormány koncepciójába sem. A kitelepítést szabályozó 12 330/1945. ME számú rendelet nem érintette az állampolgárság kérdését, azaz a kitelepítettek nem vesztenek

⁹⁴ Erre vonatkozóan bővebben lásd Neubürger sind seßhaft geworden. *Tägliche Rundschau*, 1947. április 24.; Jeder Umsiedler in seinem Beruf. *Tägliche Rundschau*, 1949. október 19.; 85% aller Umsiedler im Arbeitsprozess. *Tägliche Rundschau*, 1950. január 11.; 37 000 Umsiedler besuchen die Universitäten. *Neues Deutschland*, 1950. január 13.; Paul Werker: Sie haben ihre Heimat gefunden. *Neues Deutschland*, 1950. február 2. – MfAA A 9003 Feljegyzés, 1950. április 14. 49–54.

⁹⁵ Kisteleki Károly: *Az állampolgárság fogalmának és jogi szabályozásának fejlődése. Koncepciók és alapmodellek Európában és Magyarországon*. Budapest, Martin Opitz, 2011. 121–122.

Az állampolgárság első jogi és nemzetközi szabályozására vonatkozóan bővebben lásd Ganczer Mónika: *Állampolgárság és államutódlás*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus, 2013. 55–85.

ték el magyar állampolgárságukat. Rajk László belügyminiszter a Minisztertanács 1946. július 12-i ülésére készített előterjesztésében úgy fogalmazott, hogy ennek a mulasztásnak „beláthatatlan következményei lehetnek”. A minisztertanács elfogadta, majd a néhány nappal később megjelent 7970/1946. ME sz. rendelet meg is erősítette a belügyminiszteri javaslatot. E szerint a Németországba áttelepítettek magyar állampolgárságukat az ország elhagyásának napján elveszítették. A rendelet hatálya kiterjedt a már korábban kitelepítettekre is. Majd az 1947. augusztus 31-én kiadott 10 515/1947. számú kormányrendelet értelmében immár az a személy is elvesztette magyar állampolgárságát, akit az áttelepítendő névjegyzékére felvettek, s az is, aki lakóhelyét rendőrhatalósági engedély nélkül elhagyta. Ez a törekvés folytatódott 1948–1950 között is, amikor a visszatelepülni szándékozók egyéni kérelmeit elbírálás nélkül, egyöntetűen elutasították.

A magyar kormány 1949 decemberében arra kérte az NDK külügyminisztériumát, hogy a területén élő egykori magyar állampolgárok állampolgárságának rendezéséig ne tekintse az érintett személyeket hontalannak. A megfogalmazás azonban egyértelműen jelzi, hogy nemcsak egykori magyar állampolgárok, de kizárólag magyar nemzetiségű személyek állampolgárságának rendezése a szándéka.⁹⁶

A fenti összefüggéseket figyelembe véve a magyar kormánynak a visszahonosítást lehetővé tévő rendeletét elsősorban pozitív imázst építő megfontolásokkal magyarázhatjuk, s nem mellékesen gazdasági érdekekkel. Hiszen elsősorban a szakmával rendelkező fiatalok számára tették lehetővé a Magyarországra való visszatérést. Emellett a visszahonosítás lehetőségének deklarálása – megítélésem szerint – jól illeszkedik a magyar kormánynak a németekkel szemben tanúsított korábbi eljárásába. Ennek alapvető jellemzője volt, hogy valódi szándékát – a németek minél nagyobb számú, ha lehet teljes kitelepítését – nem vállalta, a kollektív bűnösség elvének elfogadását a nyílt kommunikációban elhárította, a tényleges eljárási módokban viszont alkalmazta. Mindezek az érvek azonban csak részben magyarázzák a magyar kormánynak a visszahonosítás lehetőségét deklaráló lépését.

Annál is inkább, mert a politikai vezetés valódi szándékait az eljárás nem nyilvános, nem áttekinthető volta, a különböző magyar hatóságok, hivatalok ügyintézésének eltérő módja jobban kifejezik. Az MDP Központi Vezetősége 1952. november–decemberében a magyar állampolgárokat érintő amnesztia hatását

⁹⁶ PA MfAA A 7872 A berlini magyar misszió levele az NDK külügyminisztériumának, 1949. december 20. 206.

A német fél válaszában leszögezte, hogy az NDK-ban külföldi állampolgár állampolgárságát csak akkor ismerik el, ha az illetőnek van érvényes hazai útlevele. Ha lejár, anélkül, hogy meghosszabbítanák, az illetőt hontalannak tekintik. Ezért a berlini magyar diplomáciai misszió felhívást tett közzé, hogy mindazok a személyek, akiknek nincs érvényes magyar útlevele, 1950. március 28-ig jelentkezzenek a Missziónál útlevelek meghosszabbítása érdekében. – PA MfAA A 15 411 A berlini magyar misszió levele az NDK külügyminisztériumának, 1950. január 20. 4. és PA MfAA A 9003. Válasz szóbeli jegyzékre, 1950. január 15. 75.

értékelve érintette a németek hazatérésének kérdését is. Mintegy „8000 sváb kitelepített hazautazási kérelme érkezett be itteni hozzátartozóiktól 1952. április 4-ig. A sváb kitelepítettek számára az ÁVH igen ritka esetekben ad hazatérési engedélyt, éppen ezért a hozzátartozók állandóan sürgetik a BM. Állampolgársági Osztályát felvilágosításért, illetve kérelmük elintézéséért.

Az ÁVH Útlevél Osztálya szerint ezeket a kérelmeket még 1950-ben adták be, elbírálásukra azóta sem került sor, és a Hatóság szerint ezeket jelenleg tárgyalás alá venni nem célszerű.”⁹⁷ Ebből az is következik, hogy az NDK kormányával fől-vállalt konfliktus nem elvi, hanem presztízssokokkal magyarázható. A tárgyalások bürokratikus, időt húzó jellege pedig azt is jelzi, hogy a felek – a magyar és NDK külügyminisztérium valamint a Szövetséges Főbiztosság munkatársai – a politikai és hatalmi megfontolásokat a hatékony, operatív megoldások elé helyezték.

⁹⁷ MNL OL Magyar Dolgozók Pártja és a Magyar Szocialista Munkáspárt iratai. M szekció. Magyar Dolgozók Pártja. MDP központi szervei. Adminisztratív Osztály 1950–1956. (M-KS 276. f. 96. cs.) 68. ő. e. Belügyminisztérium Igazgatási Főosztályának tájékoztató levele Bíró György számára, 1952. december 10.

SLACHTA KRISZTINA

A magyarországi és a kitelepített németek kapcsolatai és állambiztonsági ellenőrzésük az 1960-as években*

Bevezető

A magyarországi németek elleni állam(biztonság)i intézkedéssorozat második hulláma az 1956-os forradalmat követő megtorlások során, illetve azok lezárulta után kezdődött meg. Az állambiztonság által 1944-től kezdődően – újra – összegyűjtött iratok alapvetően meghatározták a belügyi szervek ellenségképének formálódását az 1960-as években is, amikor a bővülő utazási lehetőségek révén a kitelepített magyarországi németek már nyugati rokonlátogatóként, esetleg turistaként érkeztek az országba. Az állambiztonsági szervek számára ezek a nyugati állampolgárok a kémtevékenységgel gyanúsítható, ún. „külső ellenségek” körébe tartoztak, ehhez járult, hogy a nyugati fogyasztói társadalom értékrendjét és tárgyi kultúráját közvetítették a szocialista vidéki Magyarország felé. Emellett a beutazó turistákat a „diverzió terjedése, a fellazító politika” miatt is veszélyesnek ítélték. Ami alatt a nyugati fogyasztói társadalom értékrendjének a szocialista vidéki társadalom felé való közvetítését értették.¹

Az NSZK és Magyarország esetében a privát és egyesületi szinten kialakított kapcsolatok, valamint a gazdasági együttműködés már bő egy évtizeddel a hivatalos diplomáciai kapcsolatok felvétele előtt, a '60-as években megalapozta a két állam pozitív viszonyát. Az országba érkező nyugati állampolgárokból álló legnagyobb csoportot ekkor az osztrák, illetve nyugat-német turisták adták, akik között jelentős számban voltak a már nyugati állampolgárként beutazó egykori emigránsok, illetve kitelepített németek. A különböző társadalomtörténeti források bevonása az utazási lehetőségek és az egyes személyek, családok kapcsolattartásának vizsgálatába lehetőséget nyújt arra, hogy a politikatörténeti, hidegháborús külkapcsolat-történet mellett a két ország közötti viszony „alulnézeti” vetületét, a kulturális transzfer csatornákat – életmódtörténet, fogyasztástörténet, hétköznapi élet története – is megjelenítsük.² Ez a különleges kapcsolatrendszer a ma-

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ Bővebben lásd Slachta Krisztina: „Rokonlátogatók”: A magyarországi német nemzetiség kapcsolatainak állambiztonsági ellenőrzése a Kádár-korszakban. In: Okváth Imre–Palasik Mária (szerk.): *Epizódok a titkok házából. A politikai rendőrség mindennapjai 1956 után*. Budapest–Pécs, ÁBTL–Kronosz, 2017. 253–277.

² A kulturális transzfer elméletéhez és a 20. század második felére vonatkozó vizsgálódásokhoz lásd például Osterhammel, Jürgen: *Geschichtswissenschaft jenseits des Nationalstaats. Studien*

gyar állambiztonság irataiban rögzített, a látogatások minden apró részletére kiterjedő jelentések alapján is rekonstruálható.

A kitelepítettek által lakott nyugatnémet települések és eredeti magyarországi lakóhelyeik közötti, kezdetben nem hivatalos, majd félhivatalos kapcsolatok egyedülálló viszonyrendszert hoztak létre. Ezek az ún. védnökségi kapcsolatok (Patenschaften) élénken működtek már jóval a hivatalos nyugatnémet–magyar diplomáciai kapcsolatok létesítése, 1973 decembere előtt is. A testvérvárosi kapcsolatokat kezdeményező, azokat életben tartó, aktívan működtető kitelepített németek egyben rokonlátogatókként jelentek meg a magyar állambiztonság szemében, így rájuk ugyanazok az intézkedések vonatkoztak, mint más nyugati országból érkező turistákra.³

A kitelepített és a magyarországi németek helyzete

A második világháború végén megkezdődő európai kényszermigrációs folyamatok összességében közel ugyanannyi embert érintettek, mint maguk a háborús események.⁴ A 20. század második felének németeket érintő kényszermigrációs sorozata 1944 decemberében – 1945 januárjában az ún. keleti területekről indult meg, amikor németek milliói hagyták el eredeti lakóhelyüket, majd 1946 elejétől a kelet- és délkelet-európai németek kitelepítésével folytatódott Németország négy megszállási övezetébe. Ez utóbbi folyamat a szövetséges nagyhatalmak hozzájárulásával és az érintett országok kormányainak nyomására következett be.⁵ A háborút követő években Európában összesen 40 millió menekültet, vagyis „displaced person”-t (DP) tartottak számon, ami minden korábbi népességmozgást, menekültáradatot felülmúlt.⁶

1950-ig a legtöbb kitelepített, közel 8 millió fő, az 1945 előtti ún. német keleti területekről, alapvetően a mai Lengyelország területéről, 3 millió pedig Csehszlo-

zu Beziehungsgeschichte und Zivilisationsvergleich. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2001.; Schmale, Wolfgang: Einleitung: Das Konzept „Kulturtransfer” und das 16. Jahrhundert: Einige theoretische Überlegungen. In: uő (Hg.): *Kulturtransfer: Kulturelle Praxis im 16. Jahrhundert*. Innsbruck, StudienVerlag, 2003. 41–61.; Raaz, Falko: *Ost-West-Kulturaustausch: Kooperation oder Konfrontation?* Berlin, Dietz, 1987.; Richmond, Yale: *Cultural Exchange and the Cold War. Raising the Iron Curtain*. Pennsylvania, Penn State University Press, 2003.

³ Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára iratanyaga mellett a testvérvárosi kapcsolatok történetének legfőbb forrásai a kitelepített németek szervezeteinek sajtótermékei, valamint az érintett települések kiadványai, melyek a tübingeni Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde (IdGL), illetve a müncheni Institut für Kultur und Geschichte Südosteuropas (IKGS) állományában kutathatók.

⁴ Beer, Matthias: *Flucht und Vertreibung der Deutschen. Voraussetzungen, Verlauf, Folgen*. München, C. H. Beck, 2011. 10–12.

⁵ Beer, 2011. 67–74., Snyder, Timothy: *Bloodlands. Europe between Hitler and Stalin*. New York, Basic Books, 2010. 313–316., 321.

⁶ Tomka Béla: *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Budapest, Osiris, 2009. 72.

vákiából származott.⁷ 1945 és 1950 között összesen több mint 12 millió német hagyta el az otthonát, valamint közel 2 millióan haltak meg a menekülés és a kitelepítés során.⁸ A kitelepítések 1950-re hivatalosan lezárultak ugyan, ám az ún. későn áttelepülők, valamint a családgyesítések, átköltözések még évtizedekkel később is további – bár természetesen fokozatosan csökkenő mértékű – lakosságmozgást idéztek elő.

Az 1950-es NSZK népszámlálás szerint a lakosság 19%-a menekült, kitelepített vagy migráns volt, ami 1960-ra, az NDK-ból érkező növekvő mértékű áttelepülés következtében 24%-ra emelkedett – vagyis az ország teljes lakosságának a negyede menekült, áttelepített, vagy önként áttelepült személy volt. Az NSZK-ba irányuló bevándorlás – a keletnémetek, a tovább költöző egykori kitelepítettek, valamint az ún. későn áttelepülő német nemzetiségűek (Spätaussiedler) letelepedése révén – ellensúlyozni tudta az 1970-es évektől a nyugat-németeknél is meginduló népességfogyást. Az NSZK-ba 1950 és 1992 között összesen további 2,8 millió német nemzetiségű személy települt át Kelet-Európából, főként Lengyelországból és a Szovjetunióból.⁹

Magyarországról Németország amerikai és szovjet megszállási övezetébe 1946. január 19. és 1948. június 15. között két hullámban ca. 180 000 németet telepítettek ki, a világháború utolsó hónapjaiban elmenekültekkel együtt összesen közel 220 000 fő hagyta el az országot.¹⁰ A magyarországi németiség már a korábbi évtizedekben is többszörösen szembesült az identitás, az anyanyelv, a nemzetiség, a lojalitás ellentmondásaival, ami azonban legsúlyosabban a 2. világháború végén, illetve a következő évek kitelepítései során vált létkérdéssé.¹¹ A kitelepítést a kollektív bűnösség elve alapján hajtották végre, amiért az ország politikai vezetése a felelősséget a győztes hatalmakra igyekezett hárítani. A kitelepítésben az etnikai homogenizálás mellett a németiség tulajdonának újrafelosztása is jelentős szerepet játszott.¹²

Az otthonuktól megfosztottak nemcsak a házaikat, vagyonukat és jövedelemforrásukat veszítették el, hanem ezekkel a létfeltételekkel együtt az identitásuk alapját is. Nemcsak azt a társadalmi státuszt veszítették el, amit korábbi lakóhelyükön mint jómódú középparasztok vagy kézművesek, kereskedők élveztek, hanem azt a települési mikroközösséget is, ami identitásuk alapját képezte. A Németországba érkező kitelepítettek tapasztalatait alapvetően meghatározta az az érzés, hogy nem fogadják be őket, amihez hozzájárult, hogy a nők még népviseletben

⁷ Beer, 2011. 85.

⁸ Tomka, 2009. 73.

⁹ Wehler, Hans-Ulrich: *Németország története a modern korban*. II. kötet. Budapest, Osiris, 2008. 103.

¹⁰ Tóth Ágnes: *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között*. Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Levéltár, 1993. 21–24.

¹¹ Vitári Zsolt: *A Hitlerjugend és Délkelet-Európa*. Budapest, Gondolat, 2012. 249–250., 351.

¹² Tóth Ágnes: *Hazatértek. A németországi kitelepítésből visszatért magyarországi németek megpróbáltatásainak emlékezete*. Budapest, Gondolat, 2008. 115.

jártak, tájszólásban beszéltek, amit a helyiek kinevettek. Kirekesztettségérzésüket fokozta, hogy többnyire más felekezeti többségű területekre kerültek.¹³ A magyarországi németek egy, még a háború végén is élelmiszerben relatíve gazdag országból Németországba megérkezve szembesültek először az ínséggel, az éhezéssel. A lakosság számukra elképzelhetetlen mértékű szegénysége, a háborús pusztítások, a bombázások rombolásának addig előttük ismeretlen mértéke, a teljes gazdasági összeomlás és a kulturális téren érzett idegenség sokként érte a kitelepítetteket. A Németországban való maradással az élet teljes újjászervezése párosult, ami egyben az identitás változásával is járt.¹⁴

A Németország négy megszállási övezetéből kialakuló két blokk, majd pedig a két külön állam egyben a kezdődő hidegháborúban szemben álló feleket is szimbolizálta.¹⁵ A Marshall-segélyt elfogadó NSZK az újjáépítés után a „gazdasági csoda” éveit élte, a kiépülő jóléti állam tömegek számára biztosította az addig soha nem ismert magas életszínvonalat.¹⁶ A szovjetizálódó keletnémet államot eközben folyamatos lakosságcsökkenés sújtotta. A területére 1950-ig érkezett 4,5 millió menekült és kitelepített letelepítése ellenére is jelentős népességcsökkenést szenvedett, közel 1,5 millió fő hagyta el az országot. Ennek a népességszűkülésnek jelentős része a német keleti-területekről kitelepített, ún. továbbköltöző család volt, akik vagy nem látták a jövőjüket biztosítva, vagy a már az NSZK területén élő családtagjaikhoz, rokonaikhoz költöztek.¹⁷

A magyar társadalomtörténet-írás a kitelepítésből visszatért németek itthoni reintegrációja mellett adós annak a kérdésnek a feldolgozásával is, hogy az ittmaradt, de korábbi társadalmi pozíciójuktól megfosztott németek hogyan voltak képesek feldolgozni helyzetük változását, illetve milyen stratégiákat alkalmazva sikerült visszaszerezniük korábbi pozíciójukat településük közösségében. A kitelepítés és az intézményesített diszkrimináció időszaka 1950-ben, a Magyarországon tartózkodó németek magyar állampolgárságának megadásával szimbolikusan lezárult ugyan, a személyes történetek, egyéni sorsok szintjén azonban nem ért véget a németeket negatívan érintő intézkedések időszaka.¹⁸ A magyarországi németek helyzetét évtizedeken keresztül meghatározta egyrészt az a körülmény, hogy a kitelepítettek egy része a majdani NSZK-ba és az NDK-ba került, vagyis az 1961-ben véglegesen kettéválasztott Németország két részében élt. Másrészt a magyarországi kitelepítés egyedülálló sajátossága az, hogy a hazai németeknek

¹³ Beer, Mathias: „die helfte hir und tie helfte zuhause” Die Vertreibung der Deutschen aus Ungarn und ihre Eingliederung im geteilten Deutschland. In: Almai, Frank–Fröschle, Ulrich (Hg.): *Deutsche in Ungarn. Ungarn und Deutsche. Interdisziplinäre Zugänge*. Dresden, Thelem, 2004. 65–66.

¹⁴ Tóth, 2008. 11–17., 125.

¹⁵ Fulbrook, Mary: *Németország története*. Budapest, Maecenas, 1997. 12., 203.

¹⁶ Tomka, 2009. 307.

¹⁷ A történeti kutatásokról, illetve azok hiányairól, valamint a téma emlékezetpolitikai aspektusairól lásd Seewann összefoglalóját: Seewann, Gerhard: *Geschichte der Deutschen in Ungarn, 1860 bis 2006*. Band II. Marburg, Herder Institut, 2012. 350–364.

¹⁸ Tóth, 2008. 55.

majdnem a fele, ca. 180 000 fő eredeti lakóhelyén maradhatott. Így sok család, illetve a közösség a német újraegyesítésig három, azóta pedig két különböző országban szétválasztva él.¹⁹

Utazási lehetőségek és állambiztonsági ellenőrzésük

Az ötvenes évek első felében gyakorlatilag nem beszélhetünk Magyarországon beutazó idegenforgalomról, még a belföldi turizmus is eltörpült annak későbbi mértékéhez viszonyítva. Elenyésző volt azoknak a nyugati állampolgároknak a száma, akik rokoni, vagy egyéb kapcsolatok, kötelezettségek nélkül, kizárólag nyaralni jöttek az országba. Ez érthető is, hiszen az 1950-es években még minden nem baráti országból érkező külföldit igyekeztek minél alaposabban ellenőrizni, és a programját is meghatározták. E mögött az a hidegháborús hisztérikus hangulat állt, ami mindenkiben a „nyugati imperialista hatalom kémét, szabotőrét, ellenforradalmi, reakciós erejét” látta. A nyugati országokból nézve Magyarország és az egész szovjet érdekszférába tartozó keleti blokk egzotikus, ám egyben veszélyes, kiszámíthatatlan, bizonytalan világ benyomását keltette. A kétpólusú világban ekkor még a hétköznapi emberek is mindenre és mindenre ellenfélként tekintettek, akik a másik blokkból érkeztek. A háborús pusztításokból lassan felépülő Európa, a formálódó fogyasztói társadalom, a bővülő szabadidő és az üdülségek terjedése mellett is érthető, ha a turisták ekkor még inkább a másfelé található, biztonságos és szabad üdülszínhelyeket választották a veszélyes kelet-európai egzotikum helyett.²⁰ A külföldi vendégek száma még 1958-ban sem érte el a százezer főt, ami az utolsó, világháború előtti szezont, az 1937-es év vendégforgalmához – 380 000 fő – képest is igencsak jelentős visszaesés volt.²¹

Az idegenforgalommal kapcsolatos szemléletmód 1957-től kezdődően fokozatosan megváltozott: A „nyitás Nyugat felé” elve már 1956 decemberében az egyik legfontosabb kérdés volt, mivel a pártvezetés a forradalom leverése és a megtorlások miatti nemzetközi elszigeteltségből való egyik kitörési pontnak tekintette az idegenforgalom fejlesztését.²² Az ország elleni „hidegháborús propaganda” hatása csökkentésének lehetőségét látták az ide érkező és pozitív tapasztalatokkal távozó nyugatiak növekvő számában. Ezzel párhuzamosan fokozódott az az igény is, hogy az idegenforgalomból származó bevételek hozzájáruljanak az ország devizabevételeinek növeléséhez.²³

¹⁹ Seewann, 2012. 342–345.

²⁰ Tomka, 2009. 342.

²¹ Kudar Lajos: *Az IBUSZ története, 1902–1992*. Budapest, IBUSZ Igazgatóság, 1992. 25.

²² Németh Jánosné: Az idegenforgalom és az emigráció kérdése az MSZMP Politikai Bizottsága előtt 1960-ban: forrásközlés. *Levéltári Szemle*, 1993/2. 42–45.

²³ Rehák Géza: „Szállodaiparunk és idegenforgalmunk fejlesztése tárgyában soron kívül teendő intézkedések”, avagy a Kádár-korszak turizmusának első lépései. *Debreceni Szemle*, 2007/3. 331–347.

Az idegenforgalom jelentősége az 1950-es évek második felétől abból a szempontból is felértékelődött, hogy a „békés egymás mellett élés” egyik eszközeként, egyre fontosabb politikai tartalmat kapott. Az egész keleti blokkban kezdett elterjedni az a nézet, miszerint az idegenforgalom sokkal inkább politikai, semmint gazdasági kérdés. Ezért amikor az 1967-es évet „Az idegenforgalom út a békéhez!” jelszóval a nemzetközi idegenforgalom évének nyilvánították, a kampányhoz a szocialista országok is csatlakoztak.²⁴

A kádári konszolidáció részeként bővítették az üdülési lehetőségeket és az ahhoz hozzáférők körét is. Ehhez elengedhetetlen volt az üdülőövezetek infrastrukturális szintjének javítása, a közlekedés, az üzletek, a közellátás, az állami üdülők fejlesztése, újak építése. A magyarországi államszocializmus kádári modelljének konszolidálódása során az addighoz képest ez a tematika kitüntetett figyelmet kapott. Az idegenforgalom fejlesztése mögött álló két szempont egymást erősítette, magában hordozva a fejlődés ellentmondásait is: A nyugati vendégek számára jóval magasabb színvonalú szolgáltatások létesültek, mint a magyar nyaralók vagy a szocialista országok állampolgárai számára.²⁵ Népgazdasági jelentőségének felértékelődésével párhuzamosan az idegenforgalom mértéke fokozatosan nőtt. A beutazó ún. baráti és nem-baráti országok állampolgárainak száma a statisztikai adatok tanúsága szerint, de az átlag állampolgár által is érzékelhető módon és látványosan nőtt. Az 1960-as évektől kezdve a második gazdaság és a háztáji gazdaságok révén az idegenforgalomból is jelentős mellékjövedelmet tudott szerezni a lakosság. A Balaton környéki idegenforgalmi fejlesztések, üdülők, vendéglátóipari egységek, üzletsorok megépítése a helyi magyar lakosság életszínvonalát, a Balatonra érkező magyar és külföldi nyaralók üdüléseinek minőségét egyaránt javították.²⁶

Az idegenforgalom ellenőrzése a korszakban alapvetően a Belügyminisztérium illetékességébe tartozott, de a feladatokat több egység végezte. Az egyik legfontosabb a Határőrség mellett a BM KEOKH volt, ahol a beutazni szándékozó külföldiek útlevél- és vízumkérvényeit bírálták el.²⁷ A szezonálisan megnövekedő határforgalomban 1958-tól kezdve folyamatosan hoztak különböző könnyítéseket – vízummentesség, kishatárforgalom –, melyek az első években csak a szocialista országok állampolgáira vonatkoztak. Az első olyan rendelkezést, amely

²⁴ Kudar, 1992. 29.

²⁵ Horváth Sándor: Csudapest és a friziderszocializmus: a fogyasztás jelentései, a turizmus és a fogyasztáskritika az 1960-as években. *Múltunk*, 2008/3. 60–83.

²⁶ Valuch Tibor: *Hétköznapi élet Kádár János korában*. Budapest, Corvina, 2006. 148.

²⁷ A Belügyminisztérium Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hivatala. A belügyi szervek 1962-ben történt átalakítása során a KEOKH, feladatainak megfelelően, a III/II. Csoportfőnökség, vagyis a kémelhárítás tevékenységét támogatta annak 7. osztályaként, feladata „a Magyarországra utazó külföldi állampolgárok ellenőrzése és vízummal való ellátása” volt. – Krahulcsán Zsolt: A BM KEOKH és Útleveosztály. In: Cseh Gergő Bendegúz–Okváth Imre (szerk.): *A megtorlás szervezete. A politikai rendőrség újjászervezése és működése, 1956–1962*. Budapest, ÁBTL–L'Harmattan, 2013. 349–354.

a nyugati turisták beutazását megkönnyítette, 1964-ben vezették be: a június 15. és szeptember 15. közötti 3 hónapos időszakra kedvezményes vízumot válthattak.²⁸ Fontos különbséget tenni az egyre növekvő mértékű idegenforgalom révén beutazó tömegek ellenőrzése, a határátléptetés rutinszerű folyamata és szabályozása, és azon állambiztonsági módszerek között, melyek az idegenforgalom révén az ún. „legális behatolási csatornákon” keresztül érkező feltételezett vagy valós „ellenséges tevékenység” elhárítására vonatkoztak. Az idegenforgalom állambiztonsági szempontú ellenőrzése alapvetően a kémelhárítás hatáskörébe tartozott, amit 1958 után új feladatok elé állított az egyre növekvő számú beutazó turista.

Az állambiztonság tevékenységét a hálózatban résztvevők, vagyis a besúgók mellett az ún. hivatalos és a társadalmi kapcsolatok is segítették.²⁹ A Belügyminisztérium II. Főosztályán³⁰ először 1961-ben született javaslat „a társadalmi segítség megszervezésére a kapitalista országokból beutazó állampolgárok közötti elhárító munkára vonatkozóan”.³¹ A javaslat alapjául olyan megállapítások szolgáltak, melyek szerint a megnövekedő idegenforgalom révén „az ellenséges hírszerzés nagy erőfeszítéseket tesz annak érdekében, hogy a legálisan beutazók között hírszerzőtisztakat és ügynököket küldjön be futár, felderítő, tanulmányozó és beszerző feladatokkal.”³² Az összefoglalás szerint már 1958-ban felismerték a fokozódó idegenforgalom révén jelentkező problémákat, de az addigi intézkedések nem voltak elég hatékonyak.³³ Ez utóbbi fokozása érdekében a javaslat a belügyi szervek egységeit és személyi állományát is érintő intézkedések mellett a társadalmi támogatottság megerősítését szorgalmazta. Kitért arra is, hogy az egyes minisztériumokban nem a megfelelő személyek foglalkoztak a beutazó szakemberekkel, a kiutazók felkészítésével, a beutazók mellé gyakran nem kellőképpen „felvilágosított” tolmács és idegenvezető került, a vendégeket pedig gyakran olyan

²⁸ Bozsik János: A BM idegenrendészeti munkájának néhány problémája. *Belügyi Szemle*, 1966/5. 16.

²⁹ Hivatalos kapcsolat volt minden olyan vezető beosztású személy, aki „hivatalból”, a pozíciójából fakadó helyzetéből adódóan támogatta a főállású tisztek munkáját, akár egy-egy konkrét ügyben eseti, akár folyamatos segítségről volt szó. Az ún. társadalmi kapcsolatok pedig meggyőződésből, „hazafias alapon” segítették a belügyi munkát, melynek alapja szintén a munkahelyi lehetőségeik kihasználása volt. – Orgoványi István: Az állambiztonsági szervek hálózatán kívüli kapcsolatai. In: Cseh–Okváth (szerk.), 2013. 495–500.

³⁰ Az 1957-ben létrehozott struktúra szerint a BM II. (Politikai Nyomozó) Főosztálya 1962-ig működött ezen a néven, amikor BM III. Főcsoportfőnökség néven szervezték újjá. – Cseh–Okváth (szerk.) Bevezető, 2013. 11–14.

³¹ Open Society Archive (OSA) Online Archívum BM Parancsgyűjtemény. 10-61/2/1961. Javaslat a társadalmi segítség megszervezésére a kapitalista országokból beutazó állampolgárok közötti elhárító munkára vonatkozóan. 1961. január 16.

³² OSA Online Archívum BM Parancsgyűjtemény. 10-61/2/1961. Javaslat a társadalmi segítség megszervezésére a kapitalista országokból beutazó állampolgárok közötti elhárító munkára vonatkozóan. 1961. január 16. 1.

³³ OSA Online Archívum BM Parancsgyűjtemény. 10-61/2/1961. Javaslat a társadalmi segítség megszervezésére a kapitalista országokból beutazó állampolgárok közötti elhárító munkára vonatkozóan. 1961. január 16. 3.

nehézipari üzemekbe vitték látogatásra, amelyekben akár hadi célú termelés is folyhatott.³⁴ Az idegenforgalom területén dolgozók gyakran nemcsak az információk átadásával segítették az állambiztonsági szerveket, de operatív munkát is végeztek.

A belügyi szervek 1962-es átalakítása nyomán is kirajzolódott a megnövekedett idegenforgalom ellenőrzésének fontossága. A kémelhárítással foglalkozó BM III/II. Csoportfőnökség és alosztályainak feladata az idegenforgalom révén legálisan beutazó külföldiek ellenőrzésére is kiterjedt. Különösen a nyugati vendégek számának megemelkedése volt az állambiztonság számára aggasztó, így a kémelhárítás fő feladata az országba beutazó külföldiek ellenőrzése mellett „a nyugati hírszerző szervek rezidentúráinak és ügynökeinek felderítése, tevékenységük elhárítása” lett.³⁵ Az 1972-ben ismét átszervezett állambiztonság részlegei közötti feladatmegosztás tovább differenciálódott és konkretizálódott: a Belügyminisztérium III/II. Csoportfőnökségének ügyrendje szerint a szervezet fő feladata „a Magyar Népköztársaság védelme az ellenséges hírszerző szervek tevékenységével szemben, annak megelőzése, felderítése, megszakítása, leleplezése az ügyrendben biztosított nyílt, vagy titkos operatív eszközök és módszerek alkalmazása útján”.³⁶ A III/II. Csoportfőnökségen belül több osztály jött létre, melyek között földrajzi alapon osztották meg az addigi legfőbb feladatot, a nyugati hírszerző szervek tevékenységének elhárítását. A Magyarországra beutazó turisták száma alapján az NSZK és Ausztria hírszerző szervei elleni elhárítás is külön osztályt kapott.³⁷

A földrajzi és a tematikus munkamegosztás mellett külön osztályt (III/II. 8.) hoztak létre az idegenforgalom terén való elhárítás céljára. Fő feladatai részletezéséből kiténik, hogy mely csoportokat, egyéneket tartottak ekkor állambiztonsági szempontból veszélyesnek, illetve mely objektumok, intézmények minősültek a külső ellenséggel szemben megvédendőnek. Így kiemelt jelentőséggel bírt „az amnesztiával hazatértek” közötti elhárítás, valamint hogy „felderíti, leleplezi, megszakítja az idegenforgalom fedésével folytatott ellenséges tevékenységet a rendelkezésre álló lehetőségek (FEP-ek,³⁸ vám, bel- és külföldi utazási irodák stb. operatív ellenőrzése) felhasználásával”.³⁹ Az ügyrend külön foglalkozott a megyei

³⁴ Ugyanezt a problémát tárgyalta az MSZMP KB Adminisztratív Osztálya közel egy hónappal később, 1961. február 20-án kelt javaslatában is, melyet az MSZMP PB-nak címeztek. – Rehák Géza: Fékek és kétségek a turizmus fejlesztését illetően a hatvanas évek elején. *Aetas*, 2009/2. 113.

³⁵ Cseh Gergő Bendegúz: A magyar állambiztonsági szervek intézménytörténeti vázlata, 1945–1990. In: Gyarmati György (szerk.): *Trezor I. A Történeti Hivatal évkönyve 1999*. Budapest, Történeti Hivatal, 1999. 77.

³⁶ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) Államvédelmi, állambiztonsági szervek gyűjteményei. Parancsgyűjtemény. (4.2.) 38–28/5/1972. A Belügyminisztérium III/II. Csoportfőnökség ügyrendje. 1972. június.

³⁷ A BM III/II. 2. Osztály kizárólag az NSZK és Ausztria hírszerző szerveinek elhárításával foglalkozott, a 3. Osztály az összes többi európai NATO-tagállam és semleges ország hírszerzőinek elhárítását végezte. – ÁBTL 4.2. 38–28/5/1972. 4.

³⁸ Forgalom Ellenőrző Pont

³⁹ ÁBTL 4.2. 38–28/5/1972. 20.

rendőr-főkapitányságok III/II. osztályai feladatának meghatározásával, mely szerint legfontosabb „a kémelhárítás általános védelmi és kutató, szűrő tennivalók ellátása”, vagyis „ennek megfelelően a következőket kötelesek teljesíteni:

a) a megye területén élő olyan külföldiek ellenőrzését, akik legális fedéssel rendelkeznek kémtevékenység kifejtésére (külföldi tudósítók, ösztöndíjasok, műszaki és egyéb szakemberek stb.);

b) a lakosság egyes, ellenséges kémszervezetek bázisául szolgáló rétegeiben a kutató, felderítő munkát (az NSZK-val kapcsolatot tartó német ajkúak, görög emigránsok stb.); [...]

e) az amnesztiával hazatérő, ellenséges tevékenységgel gyanúsíthatók körében a kutató, felderítő munkát; [...]

g) az idegenforgalom felhasználásával folytatott ellenséges tevékenység felderítését és az ehhez szükséges operatív lehetőségek biztosítását; [...]

i) a kiutazók preventív operatív védelmét és szükség szerinti ellenőrzését;

j) az állandó vagy ideiglenes jelleggel területünkön tartózkodó külföldiek és magyar állampolgárok közötti gyanús kapcsolatok felderítését.”⁴⁰

A beutazó külföldieket alapvetően két kategóriába osztotta a korabeli idegenforgalmi tervezés, illetve a statisztika: szocialista és nem-szocialista országokból érkezőkre. Ezt tovább finomította az utazás célja alapján a Belügyminisztérium illetékes szervei által kiadott vízum, melynek szintén két fő csoportja volt ekkor: a rokonlátogató és a turista, valamint az ún. hivatalos vízum. Ez a különbségtétel azonban csak az állambiztonság belső adatforrása között jelent meg, a korabeli idegenforgalmi statisztikákban nem.⁴¹ A „külső ellenségek” körébe a korszakban alapvetően a rokonlátogatóként, vagy turistaként beutazó, kémtevékenységgel gyanúsítható nyugati állampolgárok tartoztak. A szocialista országok állampolgárai elsősorban a baráti állambiztonsági szervekkel való együttműködési megállapodások alapján kerülhettek az állambiztonság látókörébe.

A nyugati állampolgárok beutazását a vízum-kérelmek egyedi elbírálása során a BM KEOKH adminisztratív úton tudta szabályozni. A belépés engedélyezését a határátkelőhelyekre telepített KEOKH kirendeltségek is megtagadhatták. Főszabály volt, hogy „egyetlen kapitalista ország állampolgára sem tartózkodhat engedély nélkül a Magyar Népköztársaság területén.”⁴²

Az állambiztonsági szervek számára a nyugati turisták létszámnövekedése a kémtevékenység mellett a „diverzió terjedése, a fellazító politika” miatt is veszélyt jelentett, és alapvetően a nyugati életstílus csábításaként jelent meg. A Balaton partján, vagy Hévízen egymás mellett nyaraló szocialista és kapitalista országból érkező munkás életszínvonalának különbsége mindenki számára nyilvánvaló

⁴⁰ ÁBTL 4.2. 38–28/5/1972. 28.

⁴¹ Lásd például ÁBTL A központi operatív nyilvántartást végző szervezeti egységek által kezelt dossziék. Operatív dossziék. (3.1.5.) O-17243/4. „Nyugat-német vonal, ki- és beutazók móri és sárbogárdi járás területére”

⁴² Bozsik, 1966. 19.

volt. A korabeli sajtóban felhívták a figyelmet ugyan arra, hogy a Magyarországon nyaralók magas életszínvonalát nem a kapitalista országok munkásai jelenítik meg, hanem éppen a munkások kizsákmányolása nyomán tehetősebb kapitalisták. A propagandisztikus cikkek okfejtéséről azonban az átlagos nyaraló számára is hamar kiderült, hogy nem felel meg a valóságnak. A korszak első időszakában még jellemző a nyugati vendégek számára elkülönített strandok, szállodák pedig még inkább felhívták az átlag nyaralók figyelmét a különbségekre.⁴³

A Belügyminisztérium havonként megjelenő belső terjesztésű szakmai lapjában, a *Belügyi Szemlé*ben folyamatosan közöltek cikkeket az idegenforgalomban rejlő veszélyekről, melyekben az a rendszertipikus belügyi szemlélet tükröződik, ami egy 1966-ban megjelent írásban is olvasható: „Az ellenőrzés fontosságát – amely egyébként minden rendészeti munkának velejárója, csak fokozza a körülmény, hogy a kapitalista országokból nemcsak jóindulatú és pihenni vágyó emberek érkeznek hazánkba. A nyugati országok hírszerző szervei igyekeznek kihasználni a legális beutazási lehetőségeket ellenséges tevékenységük fedésére, és politikai, katonai, gazdasági hírszerző-tevékenységet próbálnak kifejteni. A beutazó kapitalista országok állampolgárai kémkedés, izgatás, embercsempészás, árucsempészás büntettét, továbbá a devizagazdálkodást sértő büntetteket követek el, ellenséges propagandaanyagokat csempészték hazánkba, valamint a hazai belső reakciós elemeket segítették, támogatták, bátorították, stb.”⁴⁴

A kitelepített németek utazásainak ellenőrzése: a rokonlátogatók

A nyugati állampolgárként beutazók egy különleges körét jelentették az ún. rokonlátogatók. Esetükben alapvetően olyan, egykori magyar állampolgárokról volt szó, akik 1944 végétől önként, vagy kitelepítés, kényszerszermigráció során hagyták el Magyarországot, majd 1958-tól, végül pedig az 1963-as amnesztiát⁴⁵ követően egyre nagyobb számban látogattak haza. A *Belügyi Szemle* egy 1966-os cikke a következőképpen fogalmaz: „jelentősen megnőtt a rokonlátogatók száma. Ezek főként az NSZK-ban, az USA-ban, Kanadában és Svédországban élő régebbi emigránsokból, a kitelepített svábokból, továbbá azokból tevődnek össze, akik az 1956-os ellenforradalmi eseményekkel kapcsolatban hagyták el az országot.”⁴⁶

Az 1950-es években azonban még nem volt egyszerű a kapcsolattartás, a családjegyesítés, de még a rokonlátogatás megszervezése sem. Erről a helyzetről számolt be a Magyarországról kitelepített németek ún. bajtársi szövetségének

⁴³ Szemléletesen mutatja be az elzárt, csak nyugati turisták számára fenntartott balatoni strandokat, bárkat és szórakozóhelyeket Hintsch György: *A veréb is madár* című filmje (1968).

⁴⁴ Bozsik, 1966. 19. Kiemelés az eredetiben.

⁴⁵ Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, Osiris, 2005. 606.

⁴⁶ Bozsik, 1966. 18.

(Landsmannschaft der Deutschen aus Ungarn) kéthetenként megjelenő lapja, az *Unsere Post*:

„Nem lehetséges Magyarországra utazni. Ismét a leghetlenebb pletykák keringenek honfitársaink körében, miszerint lehetséges volna látogatóba utazni Magyarországra és viszont. [...] Egy magyarországi utazás kitelepítettek számára azonban ma még teljességgel kizárt. Ilyen utazásokhoz nincsen sem kiutazási, sem pedig valamilyen magyarországi beutazási engedély. Felesleges tehát minden ilyen irányú próbálkozás.”⁴⁷ – írták 1954 januárjában.

A kitelepített németek esetében vált legkorábban lehetővé a hazalátogatás szervezett módja, az első utak 1958-tól indultak. A Baden-Württembergben megjelenő *Unsere Post* figyelemmel kísérte a magyarországi híreket is, jöllehet azokat, így a *Neue Zeitung*ban megjelent információkat sem tudták ellenőrizni:

„A magyarországi rokonlátogatások száma növekszik. Mint arról a budapesti *Neue Zeitung* beszámol, a külföldről érkező rokonlátogatók száma folyamatosan növekszik. Többségük az Egyesült Államokból érkezik, sokan jönnek Franciaországból, Kanadából, Nyugat-Németországból és a szovjet zónából.⁴⁸ Hogy milyen magas azoknak a nyugatnémet látogatóknak a száma, akik a Magyarországon maradt rokonaikhoz utaznak, nem derül ki a beszámolóból.”⁴⁹

Az *Unsere Post* folyamatosan közölte a hazalátogatók beszámolóit, valamint az utakat hirdető utazási irodák reklámjait. Ezeket az irodákat – pl. a Schwäbischer Reisedienst – jellemzően egykori kitelepítettek működtették, akik mindkét országban rendelkeztek nyelv- és helyismerettel. Ezeknek az utazási irodáknak a tevékenységét és tulajdonosaikat, képviselőiket kiemelt figyelemmel kísérte az állambiztonság is: a bécsi IBUSZ-kirendeltség dolgozói, akik egyben a kémelhárítás ügynökei is voltak, rendszeresen adtak jelentést róluk.⁵⁰

A rokonlátogatók speciális igényeihez igazodva eleinte 10 és 17 napos, majd 3 hetes utakat kínáltak, kifejezetten a húsvéti, pünkösdi és a nyári időszakra. Az utak ára csak az utazást magát és a vízumügyintézkedést tartalmazta, hiszen a rokonlátogatók a rokonaiknál szálltak meg, és nem volt szükségük turistaprogra-

⁴⁷ „Reise nach Ungarn nicht möglich. Wieder kreisen unter den Landsleuten die unmöglichsten Gerüchte herum, denen zufolge es möglich wäre, nach Ungarn auf Besuch zu fahren und umgekehrt. [...] Eine Reise nach Ungarn für Heimatvertriebene ist heute noch ganz und gar ausgeschlossen. Es gibt für eine solche Reise weder eine Aus- noch aber von irgendeiner ungarischen Stelle eine Einreisebewilligung. Es wäre also schade um jeden Versuch für diesen Zweck.” *Unsere Post*, 1954. január 31. 4.

⁴⁸ Értsd: az NDK-ból.

⁴⁹ „Verwandtenbesuche in Ungarn nehmen zu. Wie die ‘Neue Zeitung’ in Budapest berichtet, nehmen die Besuche von Verwandten aus dem Ausland ständig zu. Die Mehrzahl kommt aus den Vereinigten Staaten, viele kommen auch aus Frankreich, Kanada, Westdeutschland und der Sowjetzone. Wie hoch die Zahl der westdeutschen Besucher ist, die zu ihren in Ungarn verbliebenen Verwandten fahren, ist aus dem Bericht nicht zu ersehen.” *Unsere Post*, 1960. október 9. 21.

⁵⁰ Lásd például ÁBTl A BM III/I. Csoportfőnökség és jogelődjei által kezelt dossziék. BT-dossziék. (3.2.1.) Bt 1013/1. és ÁBTl 3.2.1. Bt 235 „Shepherd”, valamint ÁBTl A BM III/I. Csoportfőnökség és jogelődjei által kezelt dossziék. MT-dossziék. (3.2.3.) Mt 203 „Rounder” és Mt 576 „Shepherd”.

mokra sem. Az első utak alkalmával azonban a magyar fél csak úgy engedélyezte a csoportos beutazást, hogy a Budapestig kötelezően együtt utazó csoport tagjainak egy-egy elegáns pesti hotelben ki kellett fizetnie a három hét szállásköltségét is. Az 1961-től heti rendszerességgel induló ún. „sváb-vonatok”-ra Stuttgartban, Ulmban, Münchenben és Bécsben is fel lehetett szállni.⁵¹

A kitelepített rokonok érkezése, vagy egy itteni családtag kiutazása a magyarországi falvakban is nagy eseménynek számított. A beutazók közötti különbségtétel – rokonlátogató vagy turista – nem egyszerűen csak a meglátogatott turisztikai desztinációk, szálláshelyek szempontjából bírt jelentőséggel, hiszen a rokonlátogatóként érkezők minden esetben tudtak magyarul, helyismerettel rendelkeztek, és rokonaik, ismerőseik, közvetlen kapcsolataik voltak az országban. Magyarországi tartózkodásuk során az itt élő rokonaiknál szálltak meg, tehát a turisták számára gondosan előkészített és megmutatható látnivalóktól távol, a vidéki Magyarországot is bejárhatták, és eközben a vidéken élők is személyes kapcsolatba kerülhettek egy nyugati állampolgárral.⁵²

A rokonlátogatók nyelv- és helyismerete tette állambiztonsági szempontból különösen veszélyessé ezt a csoportot, amin belül kiemelkedő figyelmet szentelt az állambiztonság az egykori kitelepített németeknek. Az ő esetükben ugyanis azt feltételezte a magyar állambiztonság, amit ő maga is tett volna: az ország elhagyása óta az ellenséges hírszerző szervezeteknek, esetükben a BND⁵³-nek, elegendő ideje volt arra, hogy a rokonlátogatóként hazautazókat hírszerzőként besorozzák, kiképezzék, és látogatásuk során konkrét feladattal is megbízzák őket.

Az „Ellenséges sváb szervezetek az NSZK-ban” című háromkötetes objektum-dossziét 1957-ben nyitották.⁵⁴ A közel másfél évtizedes adatgyűjtő munka eredményeként az egykori Volksbund-tagokról és SS-katonákról gyűjtöttek információkat, mint olyan csoportról, akiről a forradalom utáni megtorlás időszakában „reakciós, ellenséges, a fennálló rendet megdönteni akaró” szándékot feltételeztek. 1962-ben pedig összefoglaló jelentés készült a magyarországi németek, a korabeli szóhasználat szerint az „ellenséges svábok” helyzetéről és – feltételezett – tevékenységéről, a nyugatnémet hírszerzéshez fűződő kapcsolatukról:

„A leírt körülmények is azt bizonyítják, hogy a nyugatnémet hivatalos politika a már ismertetett sváb szervezeteken keresztül igyekszik minél jobban befolyása alá helyezni a Magyarországról kiutazó svábok jelentős részét, hogy ily módon elősegítse a hírszerzőszerveik munkáját. [...]

⁵¹ Lásd az *Unsere Post* 1958–1964-es évfolyamait.

⁵² ÁBTL 3.1.5. O-17243/4. „Nyugat-német vonal, ki- és beutazók móri és sárbogárdi járás területére”.

⁵³ Bundesnachrichtendienst, Német Szövetségi Hírszerző Szolgálat

⁵⁴ ÁBTL A BM III/I. Csoportfőnökség és jogelődei által kezelt dossziék. Operatív dossziék. (3.2.5.) O-8-121/I., II., III. „Ellenséges sváb szervezetek az NSZK-ban.” Az iratcsoportra tévesen hivatkozik: Schmidt-Schweizer, Andreas: A Magyarországi Németek Honfittársi Szövetsége (1951–1989). *Történelmi Szemle*, 2018/4. 599.

Jellemző, hogy a Magyarországról az NSZK-ba utazó svábokat már a vonaton tanulmányozzák. [...] Az NSZK-ban élő rokonok és ismerősök útján, továbbá a már ismertetett formában is gyűjtenek adatokat a kiutazni szándékozó svábokról, majd megérkezésük után sok esetben rokoni környezetben keresik őket fel különböző legendákkal.”⁵⁵

A hiányosnak ítélt kémelhárító munka ellenére az összefoglaló jelentés tényként kezelte a magyarországi németek és a kitelepítettek „ellenséges tevékenységét”:

„A svábság körében végzett állambiztonsági munkánk hiányosságai ellenére is megállapítható, hogy illegális tevékenységüknek fő iránya az ellenséges propaganda, a hírszerzés, és kisebb mértékben a csempészes. [...] Az ellenséges propaganda kedvelt módszere, hogy a beutazókön keresztül a kint élő svábság jó életkörülményeiről, a magas fizetésekről és életszínvonalról gyakran túlzottan rózsaszín képet festenek.”⁵⁶

A rokonlátogatók által az állambiztonság szempontjából veszélyes – veszélyesnek vélt – helyzetet így jellemezték Fejér megyében:

„A területemen – elsősorban [a] móri járásban – nagyszámú német ajkú lakosság él (983 család), akik rokoni kapcsolatokkal rendelkeznek az NSZK-ban. Ezen személyek rokonainak nagy része a II. vh. után lett kitelepítve, aktív volksbundista tevékenység, illetve SS alakulatnál való szolgálatteljesítés miatt. A területünkön élő német ajkú lakosság körében is sokan vannak olyanok, akik tagjai voltak a Volksbundnak, vagy pedig SS katonák voltak. Az elmúlt évben a köztük folyó rokoni levelezésen túlmenően a ki- és beutazások számának növekedésével a személyes kapcsolattartás formája került egyre inkább előtérbe.

A rendelkezésünkre álló adatok azt bizonyítják, hogy a nyugatnémet hírszerző szerv – BND – és az NSZK területén működő ellenséges magyar emigrációs szervek tevékenységének fő iránya az 1965-ös évben is – figyelembe véve a járasok operatív helyzetét és adottságait – a szovjet és magyar katonai objektumokra, gazdasági és társadalmi életünkre vonatkozó adatszerzés volt. Ezen adatok megszerzése érdekében leggyakrabban a vizuális felderítés és a sötét hírszerzés módszerét alkalmazták. Továbbra is tapasztalható részükről az ellenséges propaganda, sőt gazdasági bűncselekmények elkövetése is.”⁵⁷

A rokonlátogatók régi lakóhelyüket meglátogatva, emlékeket keresve könnyen juthattak az ország legkülönbözőbb pontjain lévő katonai objektumok közelébe is, ami – az állambiztonság feltételezése szerint – lehetőséget nyújtott számukra a „vizuális felderítésre”, vagyis a megfigyelésre, fényképek készítésére. A feltéte-

⁵⁵ ÁBTL 3.2.5. O-8-121/I./1. „Ellenséges sváb szervezetek az NSZK-ban”, 62. Összefoglaló jelentés, 1962. április 16.

⁵⁶ ÁBTL 3.2.5. O-8-121/I. 77–78.

⁵⁷ ÁBTL 3.1.5. O-17243/4. „Nyugat-német vonal, ki- és beutazók [a] móri és sárbogárdi járás területére” 32. Jelentés, 1965. október 26.

lezéseket tényként kezelve így összegezte a helyzetet 1966 nyarán a Fejér Megyei Rendőr-főkapitányság III/II. Alosztályának jelentése:

„Az idegenforgalom adta lehetőségek felhasználásával a nyugatnémet sváb emigrációs és propagandaszervek aktivizálódtak az elmúlt évben. Külföldi kezdeményezésre elsősorban Pusztavámon több személy kérte nyugdíjának folyósítását az NSZK-ból. Ezen özvegyasszonyok férjei a II. világháború során a német hadseregben teljesítettek szolgálatot, és estek el. [...] A rokonlátogatást ellenséges tevékenység folytatására használják fel: katonai objektumok vizuális megfigyelése, hadgyakorlatok megfigyelése. Érdeklődést tanúsítanak a hadgyakorlatok iránt, magyar és szovjet alakulatok mozgása iránt, sőt országnézés ürügyén megjelennek más megyékben lévő katonai objektumok környékén.”⁵⁸

Az állambiztonsági helyzetértékelés egyben az addigi munka értékelését és a jövőbeli feladatok meghatározását is jelentette. A magasnak minősített esetszámok, a gyakorinak és jellemzőnek érzékelt jelenségek egyben bizonyították az addigi állambiztonsági munka irányának a helyességét és sikerességét, valamint alátámasztották a következő évekre tervezett munkatervek irányát. Így zajlott ez a már idézett Fejér megyei példa esetében is:

„Az idegenforgalommal kapcsolatos feladatok összbelügyi feladatot képeznek. Az elmúlt évben – elsősorban a rendszeres kapcsolattartás következtében – javult a közrendvédelmi állomány állambiztonsági munkája. A járási rendőrkapitányság parancsnoki állományával kialakult munkakapcsolat biztosítékot nyújt további előrelépésre a rendőri munka ezen fontos területén.

A különböző állami és társadalmi szervek vezetőivel és munkatársaival a kapcsolat kialakítása jelenleg folyik. Az eddig szerzett tapasztalatok az bizonyítják, hogy adott esetekben a lehetőségeikhez mérten készségesen segítik az elvtársak az állambiztonsági munkát.

A járás területén kezdeti lépések történnek annak érdekében, hogy tovább szélessítsük az állambiztonsági szervek tömegbázisát és mind több emberrel értetjük meg e munka politikai jelentőségét. Így az 1966-os évben propaganda előadásokat tartottunk a Munkásörj. tagjainak, és Pusztavámon, Móron, Gánton az önkéntes rendőri állománynak.”⁶⁰

A magyarországi németek állambiztonsági kontrollja: ügynökhálózat szervezése a „sváb-vonalon”

Az 1960-as évek folyamán több olyan hálózati személyt foglalkoztattak a megyei állambiztonsági egységek, akik településük egészéről, kvázi teljes társadalmáról

⁵⁸ ÁBTL 3.1.5. O-17243/4. „Nyugat-német vonal, ki- és beutazók [a] móri és sárbogárdi járás területére” Jelentés, 1966. július 5. 52.

⁵⁹ zászlóalj

⁶⁰ ÁBTL 3.1.5. O-17243/4. 1966. július 2. 54.

adtak jelentéseket. Ezek az ügynöki munka-dossziék egyrészt igen érdekes képet adnak a vidéki Magyarország társadalmáról, életmódtörténeti, társadalomtörténeti forrásként értelmezhetőek, másrészt viszont megnehezítik az egyes tematikus kutatásokat, mivel egyszerre tartalmaznak jelentéseket például a helyi egyházi személyekről, az iskolákról és tanáraikról, a helyi tévesz problémáiról, valamint az ott élő nemzetiségekről is.⁶¹

A vidéki Magyarország falvaiban az 1960-as években látogatóként megjelenő egykori kitelepítettek, ha hírszerzőként nem is, de a „nyugati életforma terjesztésével” jelentettek – állambiztonsági szempontból nézve – jelentős veszélyforrást, társadalmi feszültséget. Gyakorlatilag a semmiből, alig több mint egy évtized alatt, a nyugat-németek által is elismert szívós munkával felépített egzisztenciájuk, valamint az NSZK-ban 1952-ben megkezdett kárpótlás, az ún. Lastenausgleich⁶² tette lehetővé az ajándékba hozott háztartási eszközök, ruhaneműk, sőt, akár autók finanszírozását is. A Nyugaton élő rokonok életszínvonalát össze sem lehetett hasonlítani a korabeli magyarországi falusi viszonyokkal.

Az állambiztonsági összefoglalókban, helyzetértékelésekben tett megállapítások, a magyarországi németek ellenséges tevékenységét alátámasztani hivatott esetek és bizonyítékok a kémelhárítás tevékenységének megerősítését, a feladatok meghatározását jelentették:

„Véleményünk szerint a Magyarországon élő német nemzetiségek vonalán koránt sem folyik megfelelő kémelhárító munka, amellyel ellensúlyozni tudnánk a nyugat-német hírszerzés svábok vonalán tanúsított aktivitását. [...]

Ezzel kapcsolatos jellemző adatok: Baranya megye területén közel 40 000 német nemzetiségű személy él és e nagylétszámú kategória között megfelelő ügynökséggel nem rendelkezünk, ügyeik nincsenek és 1961-ben sem hajtottak végre ügynöki beszervezést.”⁶³

Az összefoglaló jelentések és az „Ellenséges sváb szervezetek az NSZK-ban” című objektumdossziéba az egész ország területéről összegyűjtött beszámolók alapján 1961-ben mintegy 5000 fő utazott ki az NSZK-ba rokonlátogatóként, akik közül 217 esetben történt a kiutazás előtt ún. „előzetes eligazítás”. Közülük 12 fő volt hálózati személy, 59 fő pedig társadalmi kapcsolat, ám hazaérkezésük után az eligazítottak közül is mindössze 113 főt „számoltattak be”. Ugyanebben az évben mintegy 3000 nyugatnémet állampolgár érkezett rokonlátogatóként Magyarországra, akik közül csak 74 főt ellenőriztek.

A megyékből beérkezett jelentések alapján legfőbb hiányossággként azt emelték ki, hogy „sváb vonalon” mindössze 40 főt „foglalkoztattak”, vagyis 40 beszervezett

⁶¹ Lásd például ÁBTL 3.1.2. M-23281 „Csilla”; ÁBTL 3.1.2. M-30265 „Kardos” és ÁBTL 3.1.2. M-31526 „Kardos”; ÁBTL 3.1.2. M-32729 „Rozgonyi”.

⁶² Wiegand, Lutz: Gesamtwirtschaftliche Aspekte des Lastenausgleichs. In: Erkner, Paul (Hg.): *Rechnung für Hitlers Krieg. Aspekte und Probleme des Lastenausgleichs*. Heidelberg–Basel, Verlag Regionalkultur, 2004. 63–65.

⁶³ ÁBTL 3.2.5. O-8-121/1./1. „Ellenséges sváb szervezetek az NSZK-ban”, Összefoglaló jelentés, 1962. április 16. 66.

ügynök volt, ám ezeknek is csak a fele volt aktív, a területen pedig csak 5 új beszerzés történt.⁶⁴ A kitűzött cél pedig 3–5 aktív besúgó foglalkoztatása lett volna a németek lakta megyékben, főként Baranya, Tolna és Békés megyében.

A helybeli, német rokonokkal nem rendelkező lakosság pedig alapvetően irigylkedve tekintett a rokonlátogatókra, ami az ügynöki jelentésekben is tetten érhető. A „Csilla” fedőnevű hálózati személy 1964-től Ceglédbercel lakosairól adta jelentéseit, a feladatai között kiemelt szerepet kapott a helyi németek, a rokonlátogatók figyelése:

„Jelentés azokról a ceglédberceli lakosokról, akik a legtöbbet járnak az NSZK-ba rokonaikhoz.

K. Gyuláné [...]

Az elmúlt évben két ízben töltött kinn 3-4 hónapot. Autót hozott magával, melyet kint élő, de azóta hazatelepült nagyanyjától kapott. Négyszobás fényűzően berendezett lakása van. Olajkályha, televíziós készülék, rádiók, porszívó, hűtőszekrény, autó. Munkahelye: eddig nem volt, jelenleg konyhafőnök a MÁV egyik üdülőjében. [...]

H. Pálné [...]

1963-ban hat hónapot töltött Schorndorfban. Olajkályhát, hűtőszekrényt hozott magával. Ezenkívül sok apróságot, melyet idehaza értékesített. [...]

H. Gáspárné [...]

Jelenleg is az NSZK-ban, Schorndorfban tartózkodik. Testvére van kinn és évente több alkalommal mennek ki felváltva a férj és gyerekek. Kinn élő rokonaik is többször jönnek át látogatóba gépkocsival. Három gyerekük van, rendezett, de fényűző életmódot folytatnak. [...]

P. Lajosné [...]

Jelenleg az NSZK-ban Stuttgartban van. Az elmúlt évben ő is két alkalommal volt hosszabb ideig kinn. Személygépkocsit hozott magával, majd másodszor azal volt kinn. Ekkor a határon csempészésért elkapták, és három év felfüggesztett büntetést kapott. Két gyermeke van. Csak a férje dolgozik. Gyönyörűen berendezett mindennel felszerelt kétszobás lakása van. A hozott apróságokat értékesíti idehaza.”⁶⁵

A példaként idézett, illetve a kutatásom során feltárt jelentések tartalma éles ellentétben áll mindazzal a vélelmezett ellenséges tevékenységgel, amit az objektumdossziék összefoglaló jelentéseiben a különböző csatornákon begyűjtött információk alapján feltételeztek. A tömegessé váló turizmuson belül jelentősen nőtt a rokonlátogatók száma is, akiknek túlnyomó többsége azonban valóban „csak” a rokonaikat akarta meglátogatni, a behozott fogyasztási cikkekkel életkörülményeit javítani, valamint egykori szülőfaluját, elhunyt hozzátartozóinak sírját kereste fel.

⁶⁴ ÁBTL 3.2.5. O-8-121/I./1. „Ellenséges sváb szervezetek az NSZK-ban”, Összefoglaló jelentések, 1962. április 65–75.

⁶⁵ ÁBTL 3.1.2. M-30281 „Csilla” 23. Jelentés, 1964. szeptember 2.

Az ügynökhálózat szervezése, az utazók beszámoltatása mellett a postai forgalom ellenőrzésével is igyekeztek bizonyítékokat találni a németiség ellenséges magatartására. A levéllenőrzések eredményéről beszámoló összefoglaló szerint 1962-ben 1,7 millió postai küldemény fordult meg az NSZK és Magyarország között, csak július hónapban 10 800 levelet ellenőriztek. Ebből a meglepően magas számból azonban mindössze 50 „levélanyagot” koboztak el ellenséges tartalom miatt, ezek között 19 minősült egyházi propagandaanyagnak. Az akció értékelése során az állambiztonság már maga is kimondja:

„Általában elmondható, hogy a levelek zömében a ki- vagy beutazás, családlátogatás kérdésével foglalkoznak. Több levélből kitűnik, hogy nem kapják meg a beutazási engedélyt. A Nyugat Németországban élő svábok erősen szorgalmazták az itthon maradtakkal a kapcsolat fenntartását, hívják ki őket látogatóba és megígérik, hogy ők maguk is mindent megtesznek, hogy az óhazát még egyszer megláthassák.”⁶⁶

Az első nyugatnémet–magyar testvértelepülési kapcsolatok

NSZK és Magyarország lakossága között kezdetben diplomáciai és kulturális kapcsolatok hiányában csak a kitelepített és Magyarországon maradt németek közötti nem-hivatalos csatornákon, rokonlátogatások révén volt kapcsolat. Megkönnyítette ezen kapcsolatok létrejöttét, illetve fenntartását, hogy az egy-egy magyarországi településről kitelepítettek gyakran egymáshoz közel, egymás szomszédságában éltek az NSZK-ban is. A szükséglakásokban élő, majd tervszerűen letelepített családok vasárnaponként rendszeresen látogatták egymást, így évtizedeken át élő maradt a magyarországi németek közötti kapcsolatrendszer. A nem egy településre került családok, egykori szomszédok levelezés, illetve az *Unsere Post* hasábjain szerveződő találkozók és zárandókatok alkalmával találkoztak egymással. A magyar állambiztonság azonban szándéka és viszonylag aktív tevékenysége ellenére is csak nagyon kevés információval rendelkezett ezekről a találkozókról, valamint a formálódó félhivatalos kapcsolatokról, a védnökségekről.

A legtöbb kitelepített magyarországi német az amerikai megszállási övezetbe, a későbbi Baden-Württemberg tartományba került, az NSZK-ban élő 179 000 főből 97 000 él – élt – a tartományban, közülük pedig kb. 5000 fő került a Stuttgarttól keletre fekvő Rems-Murr járásba, Backnangba, Weiblingenbe, Fellbachba.⁶⁷ A magyarországi németek számára először 1947-ben szerveztek szövetségi sváb bált Ludwigsburgban, az 1950-es évek elejétől pedig Gerlingen adott otthont a ba-

⁶⁶ ÁBTL 3.2.5. O-8-121/I./2. „Ellenséges sváb szervezetek az NSZK-ban”, Összefoglaló jelentés, 1962. augusztus 43–45.

⁶⁷ Brücker, Christian Ludwig: *Das Ungarndeutsche Heimatmuseum in Backnang*. Backnang, Stadtverwaltung Backnang, 1979. 17.

den-württembergi magyarországi németek országos sváb báljának.⁶⁸ A kitelepítettek integrációját és egyben identitásuk megőrzését segítette, hogy a nyugat-német települések és járások, illetve maga Baden-Württemberg tartomány is elismerte közösségeiket, a kezdeti évtized nehézségei után a régió fellendüléséhez hozzájáruló, a településeket gyarapító új lakosokként tekintettek rájuk. Baden-Württemberg tartomány 1954-ben hivatalos védnökséget vállalt a Duna menti svábok fölött,⁶⁹ amit további számos hasonló települési kezdeményezés – például Gerlingen és Backnang – követett.

Gerlingen város 1969. október 19-én vállalt védnökséget a magyarországi németek, illetve a Magyarországi Németek Bajtársi Közossége⁷⁰ fölött, azzal a céllal, hogy a város a magyarországi németek kulturális központja legyen.⁷¹ Gerlingenbe közel 2000 kitelepített érkezett, többségük Magyarországról, néhány család pedig a Szudéta-vidékről. A gerlingeni magyarországi németek nagy része Zsámbékról származott, ahonnan 1946 áprilisában közel 1000 főt kitelepítettek ki. Ahogyan más területeken, így először Gerlingenben sem fogadták szívesen a zsámbéki katolikus kitelepítetteket, ahol korábban mindössze három katolikus család élt a szinte teljesen evangélikus közösségben. A településen 1954-ben avatták fel az első katolikus templomot, amit alapvetően a kitelepítettek építettek fel saját kezük munkájával.⁷²

A Zsámbékról kitelepített németek először 1968-ban látogattak el félhivatalos módon szülőfalujukba, valamint Dunabogdányba. A történet részleteiről a dunabogdányi plébános környezetében tevékenykedő „Kardos” ügynök jelentéseiből tudhatunk,⁷³ aki 1967 nyarán véletlenül ismerkedett meg a gerlingeni polgármesterrel, Wilhelm Eberharddal, amikor nyugat-európai körútjáról hazatérve 10 napot Stuttgartban, egy Dunabogdányból kitelepített ismerősénél töltött.⁷⁴ Ez idő alatt több családot meglátogatott, és meghívást kapott Gerlingenbe, a „volt dunabogdányiak” 20 éves találkozója, amire el is ment: „Mivel nehéz lett volna e meghívást visszautasítani, mondtam neki [a meghívót kézbesítőnek], ha az összejövetelnek nem lesz politikai jellege, elmegyek, de semmi szerepet nem vállalok. Ő szerette volna, ha egy ünnepi misét mondok, – de én ezt nem vállaltam.”⁷⁵

„Kardos” részletesen beszámolt a gerlingeni találkozóról, ami érdekes ellentét lehetne az ilyen jellegű összejövetelekről készült hivatalos és élménybeszámolókkal, ám azoktól gyakorlatilag semmiben nem tér el. Az események leírása mellett azonban megjelennek a kitelepítettek helyzetét összegző mondatok

⁶⁸ Bundesschwabenball der Ungarndeutschen és Landesball der Donauschwaben

⁶⁹ Patenschaft des Landes Baden-Württemberg über die Donauschwaben

⁷⁰ Patenschaft für die Ungarndeutsche Landsmannschaft

⁷¹ *Kulturtagung am 6. November 2004 in Gerlingen*. Gerlingen, Landsmannschaft der Deutschen aus Ungarn, 2004. 7.

⁷² *10 Jahre Ungarndeutsche Landsmannschaft Gerlingen, 1952–1962. Festschrift*. Gerlingen, Ungarndeutsche Landsmannschaft Gerlingen, 1962. 17–19.

⁷³ „Kardos” ügynök további dosszié alapján valószínűsíthető, hogy ő maga volt a plébános.

⁷⁴ ÁBTL 3.1.2. M-30265 „Kardos” 121–123.

⁷⁵ ÁBTL 3.1.2. M-30265 „Kardos” 121.

is, miközben a kézzel írt jelentésben a tartótiszt vastagon aláhúzta a jelenlévők életkorára és számára vonatkozó információkat:

„Szeptember 2-án délután 1-kor (szombati nap volt) egy futballmeccsel kezdődött a találkozó. A gerlingeni bogdányiak játszottak a többi nem gerlingeni bogdányiak ellen. – Csupa 25-26 éves fiatalemberekből állt a két csapat, akik szintén nem is tudnak magyarul. [...] A meccset kb. 100-120 volt bogdányi sváb nézte végig.

Utána délután 4-kor a gerlingeni templomban ünnepélyes mise volt, amit az egyik káplán (ottani) mondott, és ő is beszélt. A beszéd teljesen egyházi jellegű volt, s mivel aznap Szt. István napja [volt], nem a világegyházi naptár szerint, Szent István életéről szólt végül, megemlítve, hogy adjanak hálát, hogy ők Szt. István országából ilyen szép helyre kerültek, s ilyen jól sikerült a 20 év alatt elhelyezkedniük az életben. – Az ünnepélyes misén kb. 200 [fő] volt, főleg öreg bogdányi[ak] (60–80 évesek) vettek részt [rajta]. Fiatalt alig lehetett látni.

Este 7 órai kezdettel azután a gerlingeni Turn-hallé-ban (Torna csarnok) volt ünnepi vacsora. A vacsorán kb. 400 volt bogdányi sváb ember, illetve asszony vett részt. Túlsúlyban öreg asszonyok voltak. Úgy látszik, a férfiak közül a 20 év alatt többen haltak meg. – A közönség 90%-a 60 éven felüli volt. Fiatalt alig lehetett látni. Érdeklődésemre elmondták keseregve az öregek, hogy a fiatalok már nem érzik magukat bogdányiaknak, nem tudnak magyarul sem, s nem érdekli őket a múltjuk, ők már beilleszkedtek a német társadalomba. Gondolom ez egy természetes folyamat.

Volt bogdányi öreg zenészekből álló fúvós zenekar játszott a vacsora alatt és után. A vacsora előtt Váczy János (78 éves) volt öreg bogdányi ember beszélt svábul (nem sokat értettem ebből), s üdvözölte a jelenlévőket. Megemlékezett a 20 évvel ezelőtti eseményekről. Kifejtette, hogy hála a Jóistennek és a Német államnak – sok megpróbáltatás, viszontagság után a volt bogdányi sváb családok Németországban második otthonra találtak, s szorgalmas munkával új otthont építve maguknak itt élnek. – Megemlékezett az elhunytakról s megköszönte a helybeli polgármesternek és Plébánosnak, hogy a bogdányiakat befogadták s támogatják őket, főleg az öregeket.

Beszéde nem volt revansista jellegű beszéd, mert nem a magyar állammal, nem a múlttal, hanem a jelen életükkel foglalkozott. Rendkívül lassan, vontatottan beszélt, hiszen 75 éves öreg ember volt. – A beszédet a gerlingeni polgármester köszönte meg pár perces beszéddel, kiemelve, hogy a volt bogdányiak milyen szorgalmas, munkás emberek, akik az elért eredményeket saját szorgalmuknak köszönhetik s ő mint polgármester örül, hogy megismerhet ilyen jó embereket, a bogdányiakat személyesen. Politikai dolgokról nem beszélt.”⁷⁶

Ezen az estén „Kardos” meghívta a polgármestert Dunabogdányba, amit nem csak az 1968-as nyári családi látogatás, hanem az 1969 májusában a polgármes-

⁷⁶ ÁBTL 3.1.2. M-30265 „Kardos” 122–123.

ter, valamint a városvezetés tagjaiból álló delegáció látogatása követett.⁷⁷ A kvázi hivatalos látogatáshoz a gerlingeniek engedélyt kértek Bonnból is,⁷⁸ a magyar fél részéről azonban gyakorlatilag egy turistacsoport magánlátogatásának megszervezéséről beszélhetünk, aminek egyik fő szervezője maga „Kardos” lett. A delegáció ellátogatott Budapestre, Zsámbékra, Tökre, Budaörsre, valamint a BNV-re is, hajókirándulást tett a Duna-kanyarban, és tsz-mintagazdaságokban ebédelt. Az állambiztonság nemcsak a programjukról értesült, de még a búcsúvacsora ülésrendjét is előzetesen egyeztették, különös tekintettel azokra a dunabogdányi lakosokra, akik a nyugati vendégek mellett ülhettek.⁷⁹ Ezután azonban „Kardos” jelentései között sajnos teljesen elveszett ez a szál, így a két település, illetve Gerlingen védnökségének történetét csak a hivatalos német kiadványokból ismerhetjük meg.

A gerlingeni védnökség kézzelfogható, máig működő eleme lett a gerlingeni Városi Múzeum részeként 1982-ben létrejött Magyarországi Németek Helytörténeti Múzeuma, ahol a védnökséget rögzítő oklevél is megtekinthető.⁸⁰ Az volt a célkitűzésük, hogy a közös pontokat kiemeljék a magyarok, a magyarországi németek és a németek történetéből, miközben bemutatják azt az életmódot, azokat a tárgyakat, viseletet, amiket a magyarországi németek megőriztek és még használtak. A múzeum ma is működik, jelenleg egy zsámbéki és egy hartai szobából,⁸¹ egy kézműves eszközöket és egy népviseleteket bemutató tereméből áll, ahol a kilencvenes évek elején még három, egykori kitelepített idős néni tartott vezetést a látogatók számára. A védnökség másik fontos és egyben leglátványosabb eleme az 1976 óta Gerlingenben megrendezett szövetségi, azaz a teljes NSZK-ra kiterjedő sváb bálók megtartása, és az 1970 óta megrendezésre kerülő „Kulturtagung” elnevezésű konferenciasorozat.

A kitelepítettek rokoni kapcsolatai alapozták meg Bácsalmás és Backnang máig tartó kapcsolatát is, ahová közel 5000 németet telepítettek, akik jelentős része, 1200 ember a bácskai településről származott.⁸² Az 1965-ben kiadott bácsalmási helytörténeti kötet a magyarországi németek története mellett összefoglalja a két település kapcsolatának közel két évtizedes történetét is.⁸³ A kitelepítés már szinte mint pozitívum, a kommunista diktatúrát megélő/átélő Magyarországhoz képest a „szabad világba vezető út”-ként jelenítődik meg. Ami a hadifogságból vagy internálótáborokból csak 1953–54-ben szabadon engedett személyek esetében valóban igaz volt. Backnang polgármestere a kötet előszavában a kitelepítettek érkezését és gyors integrációját pozitívumként, sőt sikertörténetként ismertette, a település újjáépítésében való részvételüket, az új élethelyzettel való megküzdé-

⁷⁷ ÁBTL 3.1.2. M-30265 „Kardos” 124., 174–180., 226–227.

⁷⁸ Stadtarchiv Gerlingen (StA Ger) Gemeinderatsprotokolle, 1969. május 19.

⁷⁹ ÁBTL 3.1.2. M-31526 „Kardos” 18–25.

⁸⁰ Ungarndeutsches Heimatmuseum im Stadtmuseum Gerlingen

⁸¹ Schambeker Stube, Hartauer Stube

⁸² Brücker, 1979. 17.

⁸³ Bácsalmás – Batschalmasch. Eine deutsche Marktgemeinde in Ungarn. Heimatbuch. München, Heimatausschuss München, 1965. 279–306.

süket, kitartásukat példaértékűnek nevezte és kiemelte, hogy élettapasztalatuk is sokban gazdagította az eredeti közösséget.⁸⁴

Backnang 1957 óta adott otthont az évente megrendezett bácsalmásiak országos találkozójának,⁸⁵ amire az összesen 6000 kitelepített almási közül rendszeresen közel 1000 fő érkezett az NSZK más településeiről. A minden év szeptemberében megrendezett találkozót a bácsalmási nagytemplom felszentelésének, vagyis búcsújának napján tartották, amire a találkozó már időpontjának megválasztásával is minden évben emlékeztetett. Az első találkozó ötlete 1957 nyarán született meg azzal a céllal, hogy több mint tíz évvel a kitelepítés után újra összejöjjenek az egykori bácsalmásiak. Az eseményre 1957. szeptember 22-én került sor, amire 1200 vendég érkezett az NSZK minden részéről. Már az első alkalommal egyértelművé vált, hogy ezután minden évben megrendezik Backnangban a kitelepített bácsalmásiak találkozóját – évről évre több résztvevővel.⁸⁶

Az országos rendezvény megszervezése mellett már a második alkalommal elhatározták, hogy Backnang, az NSZK-ban másodikként, védnökséget vállal az ország területén élő valamennyi egykori bácsalmási kitelepített fölött,⁸⁷ illetve mind ezen túl Bácsalmás fölött is, ami ekkor még csak virtuális kapcsolatot jelenthetett. A backnangi polgármesteri hivatalban létrehoztak egy irodát is, ami a bácsalmási kitelepítettek ügyeinek intézésében nyújtott segítséget.⁸⁸ Az 1959-es találkozóknak kiemelt jelentőséget adott a védnökség felvállalásának megünneplése, amire 1500 egykori almási érkezett Backnangba. A programok között szerepelt egy focimeccs a helyiek és az egykori bácsalmásiakból felálló csapat között, valamint hangszalagról lejátszották a bácsalmási plébános, Szentmihályi Ferenc üdvözlését és az „otthoni” templom orgonájának játékát és a harang hangjait is. A polgármester, dr. Walter Baumgärtner beszédében pozitív történetként jelenítődött meg a bácsalmásiak és a backnangiak közös története a kitelepítés nehéz éveitől.⁸⁹

Szintén 1959-ben határozták el egy bácsalmási helytörténeti kötet elkészítését, aminek 1965-ös megjelentetése újabb közös pontként értelmeződött a két település kapcsolattörténetében, amit deklaráltan áthatott a kettészakított németiség újraegyesítése iránti vágy is. A helytörténeti kutatások során az információk és források többségét Bácsalmásról szerezték be, vagyis már a korai hatvanas években megtörtént a két település között egy kvázi hivatalos kapcsolatfelvétel, igaz, minden bizonnyal régi baráti, esetleg rokoni szálakon keresztül.

A védnökség jelensége – mint a hidegháborúban két szembenálló blokk két települése közötti kapocs – éppen azért különösen érdekes, mivel a vasfüggöny, a korlátozott utazási lehetőségek és a diplomáciai kapcsolatok hiánya miatt valójában e települések között sem lehetett hivatalos csatorna. Így az 1959-es hiva-

⁸⁴ Bácsalmás – Batschalmasch, 1965. 5–7.

⁸⁵ Heimattreffen der Batschalmascher

⁸⁶ Brücker, 1979. 19.

⁸⁷ Patenschaft für alle im Bundesgebiet wohnhaften ehemaligen Bácsalmás-er Bewohner

⁸⁸ Geschäftsstelle der Batschalmascher

⁸⁹ Bácsalmás – Batschalmasch, 1965. 283–290.

talos védnökség felvállalása alkalmából az almásiak éves találkozásán rendezett ünnepségsorozaton sem volt jelen senki az akkori Bácsalmáson élők közül. Az átadásra kerülő oklevelet azonban valakinek át kellett vennie. Már az első, 1957-es találkozáson is jelen volt, és tevékenységéért oklevelet kapott a szintén kitelepített, a korabeli írásokban „utolsónak” nevezett bácsalmási polgármester, Stefan Andraskó, vagyis Andraskó István, aki a beszámolók szerint teljes természetességgel vette át a védnökségi díszoklevelet⁹⁰ – egy olyan település nevében, aminek ő bő egy évtizede már nem volt hivatalos képviselője.

Az 1960-ban negyedik alkalommal megrendezett bácsalmási kitelepítettek találkozásán merült fel először – a beszédek szintjén is – az a kívánság, hogy a Bácsalmáson élők is csatlakozhassanak egyszer a találkozóhoz. Az 1963-as találkozó beszédeiben pedig már külön üdvözölték a „régizsámban”, vagyis az akkor is Bácsalmáson élő – a backnangi iratok szerint 1800 fő – német közösséget. Az 1964-es találkozó beszámolójából kiderül, hogy a régi és egyben akkori bácsalmási plébánost, Szentmihályit meghívták ugyan a találkozóra, ám a jelenlévők legnagyobb sajnálatára nem kapta meg a kiutazási engedélyt.⁹¹ A Bács-Kiskun megyei állambiztonság ugyan több ügynököt is foglalkoztatott Bácsalmáson, akik gyakran számoltak be a helyi németek és a kitelepített rokonaik közötti kapcsolatokról, utazásokról, ám egyikük jelentései között sem olvasható még csak utalás sem a védnökséggel vagy a helytörténeti kötettel összefüggésben lévő látogatásokról.⁹²

1971-ben Backnang az összes környékbeli magyarországi német fölött védnökséget vállalt,⁹³ amit a Magyarországi Németek Szociális és Kulturális Közössége képviselt.⁹⁴ Ennek az intézménynek már kifejezetten az volt a célja, hogy a kitelepítettek kulturális örökségének a megőrzése mellett aktívan közreműködjenek a német és a magyar nép közötti baráti kapcsolatok újbóli kiépítésében az európai nemzetek közötti megbékélés jegyében. A védnökséget a gyakorlatban képviselő bizottság⁹⁵ ekkor kezdeményezte a backnangi polgármester és a városi tanácsstagok bácsalmási látogatását is. A polgármester vezetésével először 1971 nyarán utazott küldöttség az „óhazába”, a látogatás pedig annyira jól sikerült, hogy a későbbiekben szinte évente megismétlődött. Az első delegációban utazók a beszámolók szerint nemcsak az Ausztrián és a Dunántúlon át vezető gyönyörű úttól voltak lelkesek, hanem főleg attól a lehangoló vendégszeretettől, ami a bácsalmásiak részéről fogadta őket, legyenek akár ott élő németek, szlávok vagy magyarok. Az első backnangi látogatások után pedig már bácsalmási delegációk is utaztak az NSZK-ba.⁹⁶

⁹⁰ Bácsalmás – Batschalmasch, 1965. 289–293.

⁹¹ Bácsalmás – Batschalmasch, 1965. 296–304.

⁹² ÁBTL 3.1.2. M-28583 „Oláh Károly”; ÁBTL 3.1.2. M-31432 „Rákóczi”; ÁBTL 3.1.2. M-30642 „Rózsa”

⁹³ Patenschaft über die Ungarndeutschen

⁹⁴ Ungarndeutsches Sozial- und Kulturwerk

⁹⁵ Patenschaftsausschuß

⁹⁶ Brückner, 1979. 46–47.

A backnangi védnökség következő állomása az 1977-es találkozó alkalmával megnyílt Magyarországi Németek Helytörténeti Múzeuma volt, ami valójában bácsalmási helytörténeti múzeum.⁹⁷ A gyűjtemény állománya hasonló a gerlingeni múzeuméhoz, azzal a különbséggel, hogy minden bemutatott eszköz, szobabelső, viselet bácsalmási vonatkozású. A múzeum alapításának céljai között az emlékek megőrzése mellett az is szerepelt, hogy a backnangiak is képet kaphassanak a bácsalmásiak múltjáról, egykori mindennapjaikról. 1979-ben, amikor a bácsalmási kitelepítettek és a Bácsalmás fölötti védnökség 20. évfordulóját ünnepelték, a város kiadott egy a múzeumi kiállítást kísérő füzetet is. A kiadványból megtudható, hogy a múzeum tárgyi anyagának több éven át tartó összeállításában már igen jelentős szerepe volt az egykori bácsalmásiak hazlátogatásának, ahonnan különböző régi használati tárgyakat, az ottmaradt rokonok által megőrzött családi relikviákat vittek magukkal Backnangba.⁹⁸

A backnangi polgármester, Martin Dietrich, így nyilatkozott a két település között a hetvenes évek közepén már nem csak virtuálisan meglévő kapcsolat kezdeteiről:

[Az egykori kitelepített magyarországi németek – S. K.] „ma predesztinálva vannak arra, hogy a megbékélés és a kiegyezés jegyében a híd szerepét töltsék be a »régi otthonuk« felé. [...] Ma ez az új feladatuk került előtérbe, hogy kapcsolatokat és személyes kötődést építsenek ki a mai Magyarországgal. Ami ma itt, kezdetben még csak időszakosan, lassan, de folyamatosan növekedve kialakul, annak nyomán a magyarországi németek akaratának megfelelően egyszer olyan élénk kapcsolataink lesznek magyarországi városokkal – Backnang esetében Bácsalmással –, mint amilyenek a francia partnereinkkel már évek óta fennállnak. Bizonyos, hogy az út addig még hosszú, és nem csak tőlünk függ, de minden apró lépés előre megéri a fáradságot.”⁹⁹

A két ország 1973-ban létesített hivatalos diplomáciai kapcsolatot. Bár a két település között már 1971-től működő viszonyról beszélhetünk, a hivatalos testvérvárosi szerződést csak jóval később, 1988-ban kötötték meg, ami már egy majd két évtizedes múltra visszatekintő és máig is élénken élő viszonyt legalizált. A nyugatnémet–magyar hivatalos diplomáciai kapcsolatokat jóval megelőzte tehát az a személyes és helyi közösségi kapcsolatháló, ami az NSZK-ban élő magyar

⁹⁷ Ungarndeutsches Heimatmuseum

⁹⁸ Museumsführer für das Ungarndeutsche Heimatmuseum

⁹⁹ „[...] Heute sind sie prädestiniert, Brücken zu schlagen zur Versöhnung und zum Ausgleich mit der alten Heimat. [...] ...ist heute diese neue Aufgabe, Kontakte und persönliche Beziehungen in das derzeitige Ungarn zu knüpfen, in den Vordergrund getreten. Was hier, einstweilen lückenhaft, langsam aber unablässig wachsend sich entwickelt, soll nach dem Willen der Ungarndeutschen einmal zu ähnlich lebendiger Partnerschaft mit Städten in Ungarn – aus Backnanger Sicht mit Bacsalmás – führen, wie wir es mit Blick auf unsere französischen Nachbarn nunmehr seit Jahren tun. Gewiß, der Weg dahin ist weit und nicht allein von uns abhängig, aber jeder kleine Schritt nach vorn lohnt die Mühe.” – Brücker, 1979. 19.

származású emigránsok, valamint egykori kitelepített magyarországi németek rokonlátogatásai révén alakult ki.

Összegzés

Az 1960-as évek elejétől egyre nyitottabb utazási lehetőségeket kihasználva az egykori magyar állampolgárok egyrészt már nyugati rokonlátogató turistaként érkeztek az országba, másrészt a nyugati fogyasztói társadalom értékrendjét és tárgyi kultúráját közvetítették a szocialista Magyarország felé. Öltözködésük, autóik, az ajándékba hozott márkás nyugati termékek színes felkiáltójelek voltak a hiánygazdaság szürkességében, mentalitásuk egyre élesebben eltért az itthoni rokonaiktól. Az NSZK-ból ezeken a privát csatornákon Magyarországra érkező magazinok, divatlapok, ruházati cikkek, kozmetikumok, hanglemezek, sőt háztartási eszközök, bútorok, motorkerékpárok, autók sok esetben az első benyomásokat jelentették a nyugati világ életszínvonaláról, amivel szemben hatástalan volt bármilyen politikai propaganda. A rokonlátogatóként be-, illetve a '60-as évektől kiutazók által legálisan behozott vagy becsempésztett fogyasztási cikkek valóságos cserekereskedelmet generáltak, ami fogyasztástörténeti jelentősége mellett, a két ország gazdasági kapcsolatainak „alulnézeti” történetét jeleníti meg.

Az 1956-os forradalmat követő megtorlások után az állambiztonság figyelme a nyugati emigráció „ellenséges tevékenységének” felderítésére irányult¹⁰⁰ – kevés sikerrel. Az idegenforgalmi nyitással, az egyre nagyobb létszámú nyugati turista érkezésével azonban új „ellenségek” jelentek meg a kémelhárítás radarán, amely feltételezte „ellenséges szándékú személyek”, kémek, ügynökök nagyobb arányú beutazását is. Az idegenforgalom állambiztonsági ellenőrzéséről, annak időbeli változása alapján, bizonyosan megállapítható, hogy az a beutazó turisták számának növekedésével párhuzamosan fokozatosan enyhült, hiszen lehetetlen lett volna a több tízmillióra duzzadt turistaforgalmat alapos, a korszak első éveire jellemző ellenőrzésnek alávetni.

Az állambiztonsági szempontból veszélyesnek minősülő beutazók köre, illetve annak változása alapvetően a mindenkori ellenségképek alakulását, az államhatalom vélt, esetleg valós ellenségeinek időben változó körét mutatja meg. Ekkor még nem voltak diplomáciai kapcsolataink az NSZK-val, így tehát a magyarországi németeket diplomáciai úton sem védte volna meg senki a fokozott ellenőrzések, eligazítások és beszámoltatások miatt, miközben maguk az érintettek örültek, hogy egyáltalán kiutazhattak rokonaikhoz, illetve fogadhatták őket. Lehettek esetleg valóban kémtevékenység céljával turistaként Magyarországra érkező külföldiek, az iratokban kirajzolódó ellenségkép azonban minden bizonnyal túlzó. Kérdéses

¹⁰⁰ Baráth Magdolna: Támogatni vagy bomlasztani? Adalékok a magyar hivatalos szervek emigrációs politikájának változásához. *Betekintő*, 2011/3. http://www.betekinto.hu/2011_3_barath (Leoltés: 2019. január 20.)

azonban, hogy mi állt az ellenségképek megrajzolása, illetve azok felnagyítása mögött? A diktatúra paranoiás féelme, a féelmekeket tükrözö parancsok és végrehajtási utasítások nyomán kézzelfoghatóvá váló, mesterségesen felduzzasztott esetszám, vagy az önnön létének fontosságát is alátámasztani igyekvö, egyre duzzadó létszámú bürokratikus apparátus?

A magyarországi németek elleni intézkedéssorozatok az 1940-es évek második felében az állami szintre emelt ellenségkép-kreálást és bünbakképzést példázák.¹⁰¹ Az 1957-ben megnyitott, „Ellenséges sváb szervezetek az NSZK-ban” című háromkötetesre duzzadt objektumdosszié¹⁰² első része alapvetően a magyarországi németekkel kapcsolatos korábbi, 1944 végétől összegyűjtött iratok másolatait tartalmazza, melyek a „svábok” által Magyarország ellen elkövetett büntettek felidézését szolgálták.¹⁰³ A kommunikatív emlékezet elmélete¹⁰⁴ felöl közelítve pedig azt mondhatjuk, hogy a magyarországi németekkel kapcsolatos, akár pozitív előjelű egyéni emlékezetre ráakódott átpolitizált, söt politikai szempontok mentén instrumentalizált emlékezet határozta meg a „svábokkal” kapcsolatos kollektív értékpreferenciákat az 1960-as évek vidéki Magyarországon és az állambiztonság hivatásos állománya esetében is.

¹⁰¹ László János: Bünbakképzés és nemzeti identitás, avagy a szociálpszichológia mint empirikus társadalomtudomány. In: Gyarmati et al. (szerk.), 2013. 47–48.

¹⁰² ÁBTL 3.2.5. O-8-121/I., II, III. „Ellenséges sváb szervezetek az NSZK-ban”

¹⁰³ Seewann, Gerhard: Politikai tisztogatás Magyarországon a második világháború után. Franz Basch népbíróági pere. In: Gyarmati et al. (szerk.), 2013. 386–387.

¹⁰⁴ Welzer, Harald: *Das kommunikative Gedächtnis. Eine Theorie der Erinnerung*. München, C. H. Beck, 2002.; Welzer, Harald–Möller, Sabine–Tschugnall, Karoline: *„Opa war kein Nazi”. Nationalismus und Holocaust im Familiengedächtnis*. Frankfurt am Main, Fischer, 2002.

DOBOS BALÁZS

Német nemzetiségi önkormányzatiság Magyarországon

(1994–2014)*

Az államszocializmus bukása, a rendszerváltás számos tekintetben fordulópontot jelentett a magyarországi német nemzetiség életében is. A politikai, gazdasági és társadalmi átalakulás és szerkezetváltás összetett, általános folyamatain túl, a biztosított polgári és politikai jogok birtokában immár szabad tér nyílt számukra a nemzetiségi alapú szerveződésre, és az alulról, a közösség soraiból megfogalmazott igények és javaslatok szabad kifejezésére és képviselésére. Mindezzel párhuzamosan, az új keretek között lehetett erőfeszítéseket tenni a nyelv és az identitás megőrzésére és továbbfejlesztésére, valamint a korábbi évtizedekben elszenvedett történelmi traumák és asszimilációs veszteségek feldolgozására. Évtizedek után széles körben megindulhatott a németek második világháború végi és háború utáni egyéni és kollektív sérelmeinek tudományos feldolgozása, valamint a múlt hivatalos átértékelése jegyében országgyűlési határozat ítélte el a kollektív felelősségre vonás elvét és a németekkel szemben követett gyakorlatát.¹ Emellett külön határozat szolt a Szovjetunióba hurcoltak, köztük a német anyanyelvű vagy német hangzású családi nevekkel rendelkező személyek kárpótlásáról is.²

Az egyesületi jog által lehetővé tett demokratikus nemzetiségi szerveződés azért volt fontos, mert az országnak új politikai és jogi-intézményi alapokra kellett helyeznie, újra kellett fogalmaznia az 1960–1970-es évek fordulójától tartó, addigra már egyértelműen kifulladás nemzetiségpolitikáját is. Ennek szimbolikus és gyakorlati megtestesítője az alkotmány vonatkozó rendelkezéseinek átfogó módosítása mellett, hosszas előkészítés után a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló 1993. évi LXXVII. törvény elfogadása lett. A folyamatban az ország második legnépesebb kisebbségének képviselőjeként, az immár egyesületként bejegyzett Magyarországi Németek Szövetsége is szervesen közreműködött, többek között önálló kisebbségi jogi törvénykonceptió kidolgozásával. A törvény legfőbb szervezeti következménye a kilátásba helyezett személyi elvű kulturális autonó-

* A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj, valamint az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-19-4-BCE-47 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának szakmai támogatásával készült.

¹ 35/1990. (III. 28.) OGY határozat a magyarországi német kisebbség kollektív sérelmeinek orvoslásáról.

² 37/1990. (III. 28.) OGY határozat az 1945–1963 között személyes szabadságukban jogtalanul korlátozott személyek kárpótlásáról.

mia lett, amelynek kereteit a különböző szinteken választott kisebbségi, utóbb, az Alaptörvény és a hatályos, a nemzetiségek jogairól szóló 2011. évi CLXXIX. törvény nyomán nemzetiségi önkormányzatok jelentik. Megalakulásukkal, 1995 tavaszán a Német Szövetség a megszűnés mellett döntött.³

Az elsőként 1994-től létrejövő, így közel két és fél évtizedes múltra visszatekintő önkormányzati rendszerről már az 1990-es évek második felétől kezdve számos elemzés látott napvilágot, kitérve többek között a német kisebbségi önkormányzatok összetételének és működésének főbb jellemzőire is. A meghatározó kérdések azonban változatlanul adóttak. Nevezetesen, hogy ezek a politikák és struktúrák mennyiben tudják elősegíteni a sokszínűség kezelését, a közösségi sajátosságok megőrzését, akár a csoportok revitalizációját és disszimilációját, továbbá képessé tenni őket arra, hogy egyenlő módon és hatékonyan vegyenek részt a közéletben, és hogy végső soron befogadóbb politikákat és társadalmat alakítsanak ki. Mindezeket szem előtt tartva, tanulmányomban a magyarországi németiség rendszerváltás utáni, kiváltképp a kisebbségi önkormányzatiság keretei között kibontakozó önszerveződési folyamatait vizsgálom, leginkább a lokális szinten. Különböző aspektusok mentén az 1994–2014 közötti települési és fővárosi kerületi szintű kisebbségi önkormányzati választásokat elemzem. A rendszert ugyanis az egyéb lehetséges és külső szempontok – euroatlanti integráció, határon túli magyar közösségek – mellett egyfajta intézményi és pénzügyi ösztönzőnek is szánták a hazai kisebbségi sajátosságok megőrzése és a közéleti részvétel kialakítása érdekében. Hatása így megfeleltethető Olzak politikai mobilizáció definíciójának.⁴ A történeti előzmények és az intézményi háttér bemutatását követően, a tanulmány egyik fő célja tehát a közösség és a nemzetiségi önkormányzatok belső kapacitásának az áttekintése. Azazhogy az autonómiák milyen mértékben képesek egyfelől elérni és lefedni, másfelől pedig mobilizálni a területileg szétszórtnak élő csoporttagokat, az önkormányzatok léte és működése milyen összefüggést mutat a csoportok lokális létszámával és annak változásaival. Miként ragadható meg ebből a szempontból az önkormányzatok legitimációja, közösségi megalapozottsága, miként értelmezhető jelen esetben a csoportthatárokkal és identitásokkal kapcsolatos visszaélés, az etnobiznisz elhíresült jelensége? Továbbá vizsgálom azt is, hogy mennyiben sarkallják az intézményi keretek a német kötődésűeket a választási regisztrációra és részvételre, milyen mértékben választják újra a testületeket és képviselőiket, és az utóbbiak megválasztásánál mennyiben érvényesül a választási verseny, az alternatívák közötti választás lehetősége? Emellett kérdés az is, hogy miként reagált a német kisebbség a felmerülő hiányosságokra, problémákra és kihívásokra. Ezzel párhuzamosan ugyanis megfigyelhetünk egy, az iméntivel szorosan összefonódó,

³ Eiler Ferenc: A magyarországi német kisebbség kronológiája 1987–2000. In: Kovács Nóra–Szarka László (szerk.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréről*. Budapest, Akadémiai, 2002. 451.

⁴ Eszerint az etnikai mobilizáció egy olyan folyamat, amelynek során a csoport az etnikai identitás bizonyos jegyei, például nyelv és hagyományok mentén megszerveződik közös célok elérése érdekében. Lásd Olzak, Susan: Contemporary Ethnic Mobilization. *Annual Review of Sociology*, 1983. 355.

egymásra kölcsönösen ható másik folyamatot is. A jogszabályi feltételek és keretek folyamatos változását, a 2000-es évek közepétől kezdve a kisebbségi törvény és a kisebbségi önkormányzati választójogi szabályok újabb korrekcióit, amelyet a német kisebbség is igyekezett befolyásolni, miként ezek a jogszabályi változások ugyancsak visszahatottak magára a közösségre is.

A német kisebbségi önkormányzatokat az utóbbi évtizedekben értelemszerűen érintették az országos szintű és mindegyik vagy legalábbis több kisebbségre,⁵ vagy egyes megyékre kiterjedő kutatások.⁶ A 2000-es év második felében került sor egy, kifejezetten csak a német kisebbségi önkormányzatok körében végzett kérdőíves felmérésre.⁷ Emellett született néhány, a kisebbségi önkormányzatokról szóló országos,⁸ vagy azokat is érintő lokális esettanulmány,⁹ illetve a Magyarországi Németek Országos Önkormányzatát (MNOÖ) érintően is lezajlott kutatás.¹⁰ Több, a megyei közigazgatási hivatalokhoz köthető tanulmány összegezte a területükön létrejött kisebbségi önkormányzatok működési tapasztalatait.¹¹ Ugyanakkor a fenti kutatásokban viszonylag kisebb figyelem övezte a jogszabályi kereteket és a jogi problémákat, a kisebbségi önkormányzatok működési feltételeit vagy a választások különböző aspektusait.¹²

⁵ Lásd például Csefkó Ferenc: A kisebbségi önkormányzatok működésének empirikus vizsgálata (1994–1998). In: Csefkó Ferenc–Pálné Kovács Ilona (szerk.): *Kisebbségi önkormányzatok Magyarországon*. Budapest–Pécs, Osiris–MTA Regionális Kutatások Központja–MTA Kisebbségkutató Műhely, 1999. 59–162.; Tóth Ágnes–Vékás János: A kisebbségi elit és az önkormányzatok. In: Kovács Imre (szerk.): *Elitek a válság korában. Magyarországi elitek, kisebbségi magyar elitek*. Budapest, MTA Politikatudományi Intézet–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet–Argumentum, 2011. 393–436.

⁶ Lásd például Bindorffer Györgyi: *Kisebbség, politika, kisebbségpolitika. Nemzeti és etnikai közösségek kisebbségi önkormányzati autonómiája Magyarországon*. Budapest, Gondolat–MTA Szociológiai Kutatóintézet, 2011.; Váradai Monika Mária: „A rendszer működőképes, de...” A kisebbségi önkormányzatok működési és együttműködési modelljei. *Beszélő*, 2002/12. 26–39.; Kaltenbach Jenő: *Jelentés a kisebbségi jogok érvényesüléséről a kisebbségi önkormányzatok 2002. évi működési tapasztalatai alapján* (Budapest, 2003. február 6.). http://nemzetisegek.hu/dokumentumok/file_1078504444_jelentes.pdf (Letöltés: 2019. március 18.)

⁷ Váradai Monika Mária: Német kisebbségi önkormányzatok és változó helyi társadalom. *Regio*, 2002/2. 166–193.

⁸ Lásd például Bottlik Zsolt: A magyarországi német kisebbség etnikai-földrajzi sajátosságai az utóbbi húsz évben. *Pro Minoritate*, 2003/Tél. 71–82.

⁹ Lásd például Demeter Zayzon Mária: A tarjáni német kisebbségi önkormányzat. In: Csefkó–Pálné Kovács Ilona (szerk.), 1999. 284–299.; Kovács Katalin–Váradai Monika Mária: Németbóly, Nagynyárad, Pilisvörösvár, Solymár. In: Csefkó–Pálné Kovács Ilona (szerk.), 1999. 265–284.; Spannenberger Norbert: Das ungarische Minderheitengesetz von 1993 und die Ungarndeutschen. *Un-garn-Jahrbuch*, 1996, Band 22. 245–260.

¹⁰ Lásd Eiler Ferenc: Az országos német, szlovák és horvát kisebbségi önkormányzatok első négy évének működési tapasztalatai. In: Csefkó–Pálné Kovács Ilona (szerk.), 1999. 172–185.

¹¹ Lásd például Walter Tibor: Német kisebbségi önkormányzatok Baranya megyében II. *Magyar Közigazgatás*, 2002/1. 55–63.

¹² Lásd például Rátkai Árpád: A kisebbségi önkormányzatok legitimációhiánya. *Regio*, 2000/3. 112–132.; Uő: Kisebbségi önkormányzati választások 2002-ben. *Regio*, 2003/4. 77–90.

Az előzmények: rendszerváltás, kisebbségi törvény és a német kisebbség

A rendszerváltást megelőzően, a nemzetiségpolitika legfőbb szervezeti kereteit – a komoly ellentmondásokkal küzdő nemzetiségi oktatási és kulturális szféra mellett – a nemzetiségi szövetségek jelentették. A feladatuk államilag ellenőrzött módon, központilag kinevezett vezetőkkel az élen, helyi alapszervezetek nélkül lényegében az volt, hogy felülről, nemzetiségi nyelven mozgósítsák az érintett lakosságot az állami, szocialista célok megvalósítása érdekében. A korszakban hivatalosan elismert nemzetiségek – a délszláv összefoglaló név alatt szereplő horvátok, szerbek és szlovénok, valamint a románok és a szlovákok – sorában utolsóként, 1955 októberében jöhetett létre a Magyarországi Német Dolgozók Kulturális Szövetsége, amelynek alakuló ülésén a korszakra jellemző módon csupán hat fő vett részt.¹³ Az 1940-es évek vége óta követett asszimilációs politika felülvizsgálatával, a nemzetiségi identitások megőrzését hirdető új politikai vonalvezetés előtérbe kerülésével az 1960–1970-es évek fordulójától a szövetségek tevékenysége egyre inkább kiszélesedett, kapcsolatokat építettek ki a nemzetiségi kérdésben illetékes különböző szervekkel, valamint a szocialista társadalom építése mellett immár hangsúlyt helyezhettek az anyanyelv és a kultúra ápolására is. Emellett a felépítésükben egy lassú, fokozatos átalakulási folyamat indult meg: ötévente kongresszusokat tartottak, rendre újabb, belső operatív testületeket, bizottságokat és munkacsoportokat alakítottak, amelyek révén a tevékenységük mind közelebb került a helyi szinthez, és ezáltal a nemzetiségi lakossághoz. A nemzetiségi szövetségekben zajló, a demokratizálás irányába ható folyamat az 1980-as évek közepétől jelentős igénnyé formálta a helyi, megyei szervezetek megalakításának szükségességét, hiszen mind komolyabb ellentmondás feszült a szervezetek bővülő feladatai és a belső struktúrái között. 1985 folyamán Baranyában, még a Hazafias Népfront keretében a délszláv és német szövetség országos választmányainak megyei tagjaiból megyei/regionális munkacsoportok alakultak, amelyek léte és működése némi lehetőséget teremtett az érintett nemzetiségek által jelentősebb számban lakott megye és a tágabb dél-dunántúli régió sajátos érdekeinek megjelenítésére.¹⁴

Mindezen folyamatok vezethettek el évtizedes távlatokban oda, hogy a rendszerváltás időszakára – az egyre inkább dezintegrálódó délszláv szövetség kivételével – a szervezetekben megteremtődtek a valós érdekképviselet bizonyos feltételei. A német szövetség elsőként hagyta el a nevéből a demokratikus jelzőt, és az 1988 végi kongresszusán síkra szállt a szilárd helyi és területi bázis, a nagyobb

¹³ A Német Szövetség történetéről lásd Poprády Judit: A Magyarországi Németek Szövetségének története. *Fons*, 1995/2. 225–258.; Tóth Ágnes: Közösségi igények és politikai elvárások között: A Német Szövetség tevékenysége (1955–1970). *Századok*, 2018/4. 841–868.

¹⁴ Stark Ferenc: A nemzetiségpolitikai funkciók ellátására (is) hivatott intézmények működése (Budapest, 1987. szeptember 18.). Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) Külgazdasági Minisztérium Általános iratok 1945–1992. (XIX-J-1-k) 1989. évi adminisztratív iratok 5. d.

döntési hatáskör, illetve a jobb személyi és anyagi feltételek megteremtése mellett. A megújított alapszabály értelmében a szövetség elnökségének tagjai lettek az érdekképviselők megyei és fővárosi szintű vezetői.¹⁵ A Hambuch Géza és Manherz Károly által vezetett Magyarországi Németek Szövetségének határozata alapján elsőként 1989. január közepén jött létre Komárom megyében a megyei némettség érdekképviselői szövetsége, tagjai a német települések és a megye kongresszusi küldöttei voltak.

Szintén már ebben az időszakban, 1988 tavaszától, a párt illetékes osztályán megindult a nemzetiségi törvény előkészítése. Ehhez kapcsolódóan készítette el a német szövetség feljegyzését, amit a későbbiekben is alapul vettek a tervezetek kidolgozásakor. A dokumentum a szövetséget egy a nemzetiség életében meghatározó szervező és döntéshozó feladatokat ellátó „kulturális központ”-ként vázolta fel, megreformált érdekképviselői szerkezettel és kiterjedt jogokkal. Javaslat szerint a szövetség „autonómiaja” abban állt volna, hogy tagsági bázissal, helyi, területi és országos szinten szerveződve minden, a nemzetiséget érintő kérdésben javaslattevési joggal, a számára sérelmes jogszabályok esetében pedig vétőjoggal, míg az oktatás és kultúra ügyeiben egyetértési joggal bírt volna. A szövetségnek beleszólása lett volna a nemzetiségi intézményhálózat működésébe is.¹⁶

1989–1990-től azonban, jelentős részben a kisebbségi egyesületekkel való kormányzati elégedetlenség hatására, egyre inkább a kellő közösségi megalapozottsággal, demokratikus legitimitációval bíró és elszámoltatható, azaz választott kisebbségi önkormányzatok gondolata nyert teret az előkészítés során. Meghatározó szerepet játszott a folyamatban Wolfart János, a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal első elnöke, aki korábban a német szövetség titkára és a Németh-kormány alatt működő Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Titkárság tanácsosa is volt. A kisebbségpolitika formálásába szűk egy évig, 1991–1992 folyamán Manherz Károly, a Művelődési és Köznevelési Minisztérium közigazgatási államtitkára is bekapcsolódott címzetes államtitkárként. Manherz e tisztségében a kisebbségi feladatok koordinálásáért és a kapcsolattartásért volt felelős.¹⁷ A kisebbségi érdekek összefogására 1991 januárjában jött létre a Magyarországi Nemzeti és Etnikai Kisebbségek Kerekasztala, amely a kisebbségi törvény előkészítése során ugyancsak meghatározónak bizonyult. Az ernyőszervezet titkári teendőit kezdetben a német szövetség látta el. A Kerekasztal az év májusára elkészítette a leginkább

¹⁵ Poprády, 1995. 251–252. Befejeződött a Magyarországi Németek Demokratikus Szövetségének VII. kongresszusa (MTI, 1988. december 4.).

¹⁶ MNL OL Magyar Szocialista Munkáspárt Tudományos, Köznevelési és Kulturális Osztályának iratai 1967–1988. (M-KS 288. f. 36. cs.) 105. ó. e. Hambuch Géza: Javaslatok nemzetiségi törvény megalkotásához. Budapest, 1988. június 8.

https://kisebbssegkutato.tk.mta.hu/uploads/files/olvasoszoba/nektv/Javaslatok_nemzetisegi_torveny_megalkotasahoz.pdf (Letöltés: 2019. március 18.)

¹⁷ Lásd 46/1991. (III. 1.) KE határozat. Manherz Károlyt – saját kérésére – 1992 februárjában mentette fel a köztársasági elnök (51/1992. [II. 28.] KE határozat).

Bársony János és Kaltenbach Jenő által fémjelzett törvénytervezetét.¹⁸ Ehhez képest azonban a végül 1993 nyarán elfogadott törvény a kisebbségi önkormányzatok feladat- és hatásköre, finanszírozási háttere, valamint kulturális autonómiája tekintetében még jócskán elmaradt.

A kisebbségi önkormányzati rendszer és változásai települési szinten, 1994–2014 között

A magyarországi kisebbségi, utóbb nemzetiségi önkormányzati rendszer különböző szintjeivel és választási mechanizmusaival nemzetközi összehasonlításban is meglehetősen összetett struktúra, amely az elmúlt bő két évtizedben több jogszabályi és intézményi változáson ment keresztül. Ennek következtében a kisebbségi önkormányzati választások szabályozásának keretei három főbb szakaszra oszthatók. Az első az 1993-as kisebbségi törvény hatálybalépésétől és az első, 1994-es választásoktól egészen a 2005-ös átfogó módosításig¹⁹ tartott. A következő az utóbbi nyomán megrendezett 2006. évtől egészen az ismét módosított szabályok szerint megtartott 2014-es választásokig terjedt. Ezen utolsó, harmadik szakasz alapját pedig a hatályos, a nemzetiségek jogairól szóló 2011-es törvény képezi. Az egyes időszakokra vonatkozó legfőbb jellemzőket az 1. TÁBLÁZAT-ban foglaltam össze.

Az 1990-ben módosított alkotmány vonatkozó bekezdése a kisebbségi önkormányzati rendszer két, helyi és országos szintjéről tett említést (68. § (4)). A helyi szint a települési és a fővárosi kerületi kisebbségi önkormányzatokat, valamint a köztes, budapesti szinten létrejövő testületeket jelentette, amelyek közül az elemzés jelen keretek között csak az előbbiekre koncentrálok. A szűkebb értelemben vett helyi-települési szinten az 1993-as kisebbségi törvény három típust különített el: kisebbségi települési (átalakult), közvetett és közvetlen módon létrejövő helyi kisebbségi önkormányzatokat. Az első forma esetében, „kisebbségi települési önkormányzatnak nyilváníthatja magát az a települési önkormányzat, amelynek testületében a képviselők több mint felét egy nemzeti vagy etnikai kisebbség jelöltjeként választották meg” (22. § (1)). A második típus, a közvetett forma akkor jöhetett létre, „ha az önkormányzati testület képviselőinek legalább 30 százalékát egyazon kisebbség jelöltjeként választották meg, e képviselők kisebbségeként legalább 3 fős helyi kisebbségi önkormányzatot (közvetett módon létrejövő helyi kisebbségi önkormányzat) alakíthatnak” (22. § (2)). A települési önkormányzatnak az alakuló ülésén kellett döntenie a kisebbségi települési önkormányzat megalakításáról, amelyhez a képviselők többségének támogatása volt szükséges. A német

¹⁸ Magyarországi Nemzeti és Etnikai Kisebbségek Kerekasztala: Törvénytervezet a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól (1991. június). https://kisebbssegkutato.tk.mta.hu/uploads/files/olvasoszoba/nektv/A_kisebbségi_kerekasztal_torvenytervezetenek_elvei.pdf (Letöltés: 2019. március 18.)

¹⁹ 2005. évi CXIV. törvény a *kisebbségi* önkormányzati képviselők választásáról, valamint a nemzeti és etnikai kisebbségekre vonatkozó egyes törvények módosításáról.

1. TÁBLÁZAT: A kisebbségi önkormányzati rendszer főbb elemei
(1994–2014)

	Kisebbségi önkormányzati választások, 1994–2002	Kisebbségi önkormányzati választások, 2006–2010	Nemzetiségi önkormányzati választások, 2014
Személyi hatály, választójog	Identitásválasztás szabadsága	Identitásválasztás szabadsága, kisebbségi választói névjegyzék	Identitás kinyilvánításának szabadsága, nemzetiségi választói névjegyzék
	Kisebbség-fogalom és az elismert nemzeti és etnikai kisebbségek és nyelveik bővíthető felsorolása	Kisebbség-fogalom és az elismert nemzeti és etnikai kisebbségek és nyelveik bővíthető felsorolása	Nemzetiség-fogalom és az elismert nemzetiségek és nyelveik bővíthető felsorolása
	Választások: kisebbséghez tartozó magyar állampolgárok, de ténylegesen minden magyar választó, szavazóként ténylegesen nem magyar állampolgárok is.	Választások: kisebbséghez tartozó magyar állampolgárok, legkevesebb 30 regisztrált választó.	Választások: nemzetiséghez tartozó, regisztrált magyar és nem magyar állampolgárok (utóbbiak 2019-ig), legkevesebb 25 fő a népszámlálás alapján (30 fő 2024-től)
Választási ciklus	Négy év	Négy év	Öt év
Jelölés	Független és kisebbségi szervezeti jelöltek	Jelöltek esetében további követelmények (csak kisebbségi szervezetek részéről)	Jelöltek esetében további követelmények (csak nemzetiségi szervezetek részéről)
Helyi- települési szint	Három típus (átalakult, közvetett és közvetlen). Közvetlen (3–5 fős): többségi, blokkszavazat	Egy típus (2006: 5 fős, 2010: 4 fős, közvetlen): többségi, blokkszavazat	Két típus (átalakult és közvetlen). Közvetlen (3–4 fős): többségi, blokkszavazat
Érvényességi küszöb	10 000 vagy annál kisebb település: min. 50, 10 000-nél nagyobb település: min. 100 érvényes szavazat		
Területi- megyei szint	Fővárosi, 9 fős. Közvetett, többségi, blokkszavazat	Fővárosban és megyékben min. 10 települési esetén, 9 fős. Közvetett, arányos-listás, d'Hondt módszer*	Fővárosban és megyékben 10 települési esetén, 7 fős. Közvetlen, arányos-listás, d'Hondt módszer

* A d'Hondt módszer a pártlistás választásokon gyakran alkalmazott mandátumkiosztási számítás, amelyet a legmagasabb átlagok, vagy más néven a legmagasabb hányados módszerei között tartanak számon. Az országgyűlési választásokon a szerepe az országos listán szerezhető képviselői helyek elosztása. A módszer lényege, hogy az egyes pártok által kapott szavazatok számát egymás után elosztják eggyel, kettővel, hárommal stb., összesen annyiszor, ahány a megszerezhető mandátumok száma. Az így keletkező oszlopban a legnagyobb, majd a következő legnagyobb számot produkáló párt szerez egy-egy helyet, és ez a kiosztás addig folytatódik, amíg el nem fogy az összes mandátum.

	Kisebbségi önkormányzati választások, 1994–2002	Kisebbségi önkormányzati választások, 2006–2010	Nemzetiségi önkormányzati választások, 2014
Érvényességi küszöb	Min. 100 érvényes szavazat		
Országos szint	13–53 fő. Közvetett, többségi, blokkszavazat	Min. 4 települési esetén, 15–53 fő. Közvetett, arányos-listás, d'Hondt módszer	15–47 fő. Közvetlen, arányos-listás, d'Hondt módszer

kisebbség körében meglehetősen elterjedt volt ez az átalakult típus, amelyből leg-
többet, 31-et 1998-ban választottak. A legkevesbé kihasznált közvetetthől pedig
mind 1994-ben, mind 2002-ben ötöt-ötöt alakítottak, míg 1998-ban csupán hár-
mat – de a Veszprém megyei Pulán és a Komárom-Esztergom megyei Tarjánban
mindhárom ciklusban közvetett módon létrejövő helyi kisebbségi önkormányzat
alakult. Ezek a közvetett típusok elviekben azokat a településeket célozták, ahol a
kisebbségi lakosság helyi többséget alkotott, és gyakorta a rendszer részét képe-
ző területi autonómiaként is hivatkoztak rájuk. A gyakorlatban bár többségében
jelentős német lakossággal és hagyományokkal bíró településekről volt szó az ese-
tükben, közülük mindössze nyolcban képeztek a német kötődésű személyek helyi
többséget a 2011-es népszámlálás szerint,²⁰ jellemzően inkább 30–40%-os arányt,
míg egyes településeken legfeljebb csak 10–20%-ot tettek ki.

Az etnikai összetétel mellett a települési önkormányzat kisebbségi önkormány-
zattá alakulását egyes esetekben az érintett települések túlnyomórészt csekély lét-
számával, így a hadra fogható emberek kevés számával, a racionális gazdálkodás
szempontjával, de a vélt és félt nemzetiségi konfliktusok, a nemzetiségi identitás
felvállalásának elkerülésével is indokolták.²¹ Egy településen egy kisebbség csak
egy helyi – közvetett vagy az alábbi, közvetlen – kisebbségi önkormányzatot hoz-
hatott létre. Mivel a törvény az előbbieket részesítette előnyben, így előfordul-
hatott az, hogy bár megtartották a közvetlen német választást, de azt követően
a települési önkormányzatból átalakult vagy közvetett kisebbségi önkormányzat
jött létre, és ennél fogva az előbbi nem működhetett a ciklusban. Ez a jelenség
2002-ben már mintegy tucatnyi települést érintett. Ezeket az átfedéseket, párhü-
zamos választásokat vizsgálva, egyes esetekben látható, hogy nagyjából ugyan-
azon személyi kör lett megválasztva mind a települési, mind a kisebbségi önkor-
mányzat tagjainak, akik aztán az iménti megfontolásokból jobbnak látták inkább
átalakítani a települési önkormányzatot kisebbségivé. Más településeken túlnyo-
mórészt különböző személyek indultak és váltak német kisebbségi képviselőkké

²⁰ Név szerint: Görcsönydoboka, Hercegkút, Kiszsidány, Ófalu, Rátka, Szentjakabfa, Udvar,
Vaskeresztes.

²¹ Váradi: Német kisebbségi önkormányzatok, 2002. 171.

a két önkormányzatban, ami utalhatott az erőteljesebb érdekérvényesítés igényére, de akár a két induló csapat közötti konfliktusra is.²² Az ilyen esetekben az átalakulással elejét lehetett venni annak, hogy a kisebbségek képviselői az alábbiak szerint, közvetlen úton hozzák létre az önkormányzatukat, ily módon, kiváltképp, ha a települési önkormányzatban vélhetően nem német kötődésűek ültek, ez a forma akár szembefordítható is volt a gyakorlatban a kisebbségi érdekekkel.

A harmadik és egyben legelterjedtebb típus a közvetlen módon létrejövő helyi kisebbségi önkormányzat volt, amelynek választását a települési önkormányzati választással azonos napon és azonos szavazóhelyiségben tartották meg. Ezt a választást akkor kellett kitűzni, ha azt legalább öt, azonos kisebbséghez tartozó, a településen állandó lakóhellyel rendelkező választópolgár kezdeményezte. A közvetlen kisebbségi önkormányzati testület tagjainak száma 1300 fő alatti településeken három, 1300 lakos felett pedig öt fő volt. A kisebbségi választásokon az aktív és passzív választójog megállapításánál nem volt azonban könnyű helyzetben a jogalkotó. Mivel a Kisebbségi Kerekasztal elvetette a választói névjegyzék bevezetését, 1994-ben amellettt döntött, hogy az ország területén élő, minden nagykorú magyar állampolgár jogává tette a kisebbségi önkormányzati választáson a választást és a választhatóságot. Mivel az alkotmány már korábban rögzítette, hogy a nemzeti és etnikai kisebbségek helyi és országos önkormányzatokat hozhatnak létre, az alkotmányba így két, egymással nehezen harmonizálható rendelkezés került, amelyek közül e később keletkezett érvényesült – a kisebbségi törvényben lefektetett szabad identitásválasztással párhuzamosan. A jelöltek tekintetében a választást akkor lehetett megtartani, ha legalább annyi jelölt volt, amennyi a megválasztható kisebbségi önkormányzati képviselők száma. Helyi kisebbségi önkormányzati képviselőjelölt lehetett bármely, az adott településen állandó lakóhellyel rendelkező választópolgár, aki bármilyen egyéb megkötés nélkül elvállalta egy kisebbség képviseletét, illetve legalább öt fő kisebbségi jelöltnek ajánlotta a jelölés általános szabályai szerint.

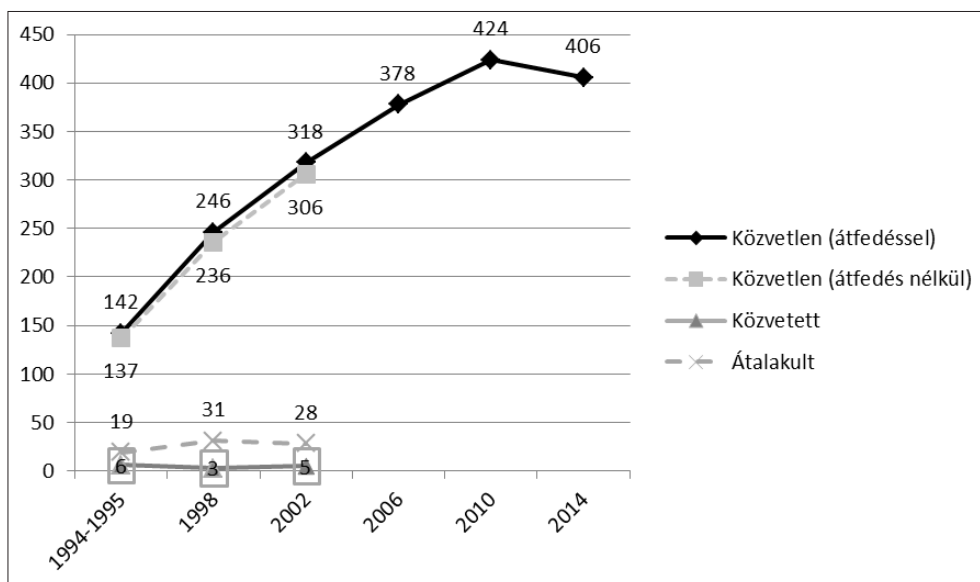
A kisebbségi önkormányzatok megválasztása önálló szavazólapon történt, amelyen valamennyi kisebbségi jelöltet, oszlopokba szedve, ábécésorrendben feltüntették. A választópolgár érvényes szavazatot csak egy kisebbségre adhatott le, és legfeljebb annyi jelöltre, amennyi a megválasztható kisebbségi önkormányzati képviselő-testület létszáma. A választás egyfordulós volt. Érvényes akkor lett, ha a 10 000, vagy annál kevesebb lakosú település esetén legalább ötven, 10 000 lakos felett pedig legalább száz választópolgár érvényesen voksolt. Az érvényességi feltétel kisebbségenként külön-külön is fennállt. Képviselők a többségi, kislistas rendszerben a legtöbb szavazatot kapott jelöltek lettek. Ha kevesebb jelöltet választottak meg képviselőnek, mint amennyi a kisebbségi önkormányzati testület létszáma, akkor a testület kevesebb létszámmal is működhetett, de a tagok száma

²² Egy ilyen utóbbiról számolt be Váradi Monika Mária kutatása. Lásd Váradi: „A rendszer működőképes, de...”, 2012.

háromnál nem lehetett kevesebb. Ha nem jött létre a közvetlen helyi kisebbségi önkormányzat, akkor a választásokat követő egy éven belül sor kerülhetett az újbóli választásra. Ténylegesen azonban csak az első választásokat követő évben, 1995-ben tartottak először és utoljára kisebbségi pótválasztásokat. Időközi kisebbségi önkormányzati választások tartására azonban a későbbiekben is lehetőség nyílt.

A közvetlenül megválasztott német kisebbségi önkormányzatok száma az 1994-es, majd az 1995-ös pótválasztások után dinamikus emelkedésnek indult (1. ÁBRA). Az első választásokon jellemzően azokon a településeken alakult német önkormányzat, ahol korábban is volt már politikai és/vagy kulturális aktivitás, és/vagy aktív kapcsolatokat ápoltak a Német Szövetséggel és a német származású országgyűlési képviselőkkel, amelyekhez 1998-ban a kedvező tapasztalatok, a kifejtett aktivitás és a félelmek oldódásának hatására újabbak csatlakoztak.²³ Mindezek mellett idővel olyan településeken is sor került német kisebbségi önkormányzati választásokra, ahol a német közösség léte meglehetősen kétséges volt.

1. ÁBRA: A megválasztott német kisebbségi önkormányzatok száma települési/fővárosi kerületi szinten (1994–2014)²⁴

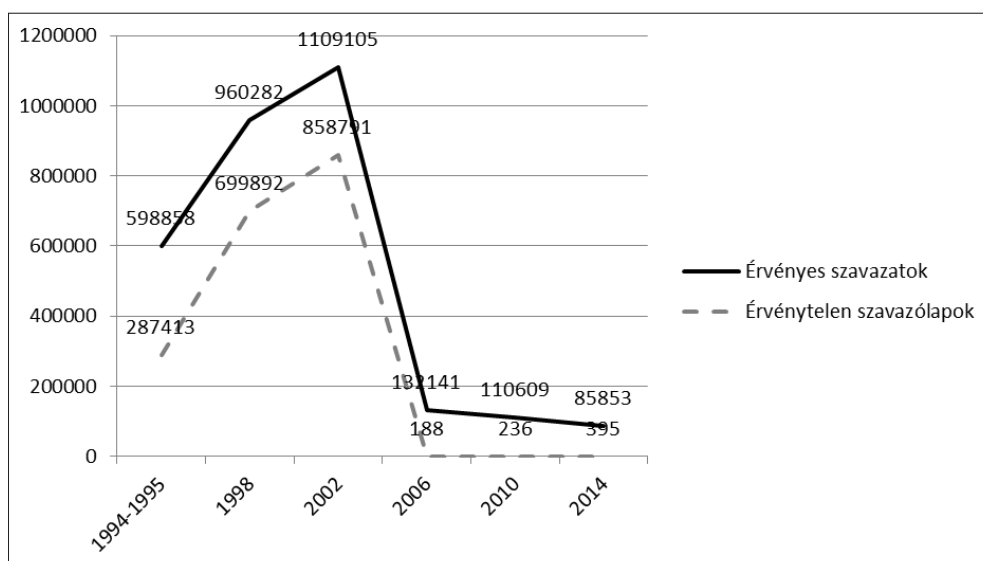

²³ Váradi: Német kisebbségi önkormányzatok, 2002. 170.

²⁴ A tanulmány valamennyi ábrájának és táblázatának adatait a www.valasztas.hu alapján a szerző állította össze.

Amennyiben az adott településen kiírtak kisebbségi önkormányzati választást, arra ténylegesen minden nagykorú és lakóhellyel rendelkező magyar állampolgár, illetve a kisebbségi törvény személyi hatálya ellenére a bevándorolt, nagykorú nem magyar állampolgárok is szavazhattak. Ennek hatása egyrészt a kisebbségi önkormányzati képviselőjelöltekre leadott, a kisebbségek becsült létszámát is gyakorta messze felülmúló ún. szimpátiaszavazatok lettek, amelyek a német kisebbség esetében 2002-ben az egymillió érvényes szavazatot is meghaladták (2. ÁBRA). Kevesebb figyelmet kapott viszont a másik körülmény, hogy a választási szabályokban inkább járatlan szavazók tömegesen adtak le érvénytelen szavazólapokat, így a német kisebbség jelöltjeinél is. További sajátosság volt a szavazólapokon a lista elején állók előnyben részesítése, az ún. ábécé-preferencia torzító hatása, valamint a valószínűsíthetően vagy akár deklaráltan is nem az adott közösséghez tartozók megválasztása a kisebbségi testületekbe. Mindezek a jelenségek és a szaporodó választási visszaélések a közéleti figyelem középpontjába helyezték a kisebbségi önkormányzati választásokat, és jogszabályváltozást sürgettek.

2. ÁBRA: A (közvetlen) német kisebbségi önkormányzati képviselőjelöltekre leadott érvényes szavazatok száma (1994–2014)

A jogalkotási kényszert az uniós jogharmonizáció jegyében bekövetkezett 2002 végi alkotmánymódosítás jelentette, amely kivette az alkotmányból azt a sok visszaélésre alkalmas pontot, amely minden magyar választópolgár számára lehetővé tette a kisebbségi önkormányzati választáson való részvételt, és így a jogalkotóra bízta, hogy miként rendezi a kisebbségi választások aktív és passzív választójogának kérdését. Az átfogó módosítást hozó 2005-ös törvény leg-

fontosabb hozadéka a kisebbségi választói névjegyzék bevezetése lett, amelyet az MNOÖ is támogatott. A kisebbségi önkormányzat létrehozásának, valamint az aktív és passzív választójog gyakorlásának joga innentől kizárólag az előzetesen nyilvántartásba vett, kisebbséghez tartozó, és a helyhatósági választásokon választójoggal bíró magyar állampolgárokat illette meg. A kisebbségenként külön-külön készülő választói névjegyzékbe való felvételt egyénileg kellett kérni a helyi választási iroda vezetőjénél. A kérelem tartalmazta a választópolgár nyilatkozatát arról, hogy melyik, törvényben elismert nemzeti és etnikai kisebbséghez tartozónak vallja magát. Egy választópolgár kizárólag egy kisebbségi választói névjegyzékben szerepelhet, azaz a jogszabály nem tette lehetővé e tekintetben a kettős vagy többes kötődés intézményes megélését. A megfelelő adatokat tartalmazó kérelem, illetve a magyar állampolgársággal és választójoggal rendelkező kérelmező esetén a választási iroda vezetője nem tagadhatta meg a felvételt. A kérelem elutasítása esetén viszont biztosított volt a jogorvoslat lehetősége. A helyi választási bizottság abban az esetben tűzte ki a kisebbségi önkormányzati választást, ha az adott kisebbségi választói névjegyzékben szereplő személyek száma elérte a harmincat. A választást akkor is meg kellett tartani, ha a megkívánt létszám ezt követően harminc fő alá csökkent, azaz a jelöltek akár önmagukat is megválaszthatták.

További szigorítást jelentett, hogy jelölteket 2006-tól kizárólag csak törvényben meghatározott, a kisebbség képviselőjét felvállaló civil szervezetek állíthattak, azaz többé nem volt lehetőség a szintén sok visszaélésre alkalmat kínáló független jelöltek indítására. Bár ezek pontos számát lehetetlen megállapítani az egyes kisebbségek körében, de a németiséget annyiban bizonyosan érintette már ez a módosítás, hogy a 2002-es választásokon induló összesen 1999 német kisebbségi jelölt túlnyomó többsége, 1781 fő még függetlenként indult, és ha ők a továbbiakban is meg akarták mérettetni magukat, egy kisebbségi szervezethez kellett kapcsolódniuk. A névjegyzékbe szintén felvett jelöltnek pedig nyilatkoznia kellett a képviselő elvállalásáról, a kisebbségi nyelv, kultúra és hagyományok ismeretéről, valamint arról, hogy volt-e korábban más kisebbségi önkormányzat tagja vagy tisztségviselője. A szavazás kisebbségenként a választókerület külön helyiségében, kisebbségenként külön (két, magyar és kisebbségi nyelvű) szavazólapon történt, amelyen az ábécé-preferencia esetleges torzító hatását kiküszöbölendő, a jelöltek előre kisorsolt sorrendben szerepeltek.

A jogszabály helyi szinten alaposan leegyszerűsítette a korábbi kisebbségi önkormányzati szisztémát, ugyanis megszüntette a közvetett úton létrejövő testületek két típusát, és egyedüli lehetőségként a közvetlen választást hagyta meg. A megmaradó, települési és fővárosi kerületi szinten közvetlenül megválasztott kisebbségi önkormányzatok egységesen ötfősek (2010-ben négyfősek) lettek. A jelölteket továbbra is az egyszerű többségi, kislistás választási rendszerben választották meg a regisztrált választók. Egy kisebbség egy településen továbbra is csak egy kisebbségi önkormányzatot hozhatott létre. A 2005-ös módosítás megszüntette továbbá a helyi szintű időközi kisebbségi önkormányzati választás lehetőségét is.

Az eredmények azonban azt mutatták, hogy bár a regisztráció bevezetésével kieshettek a korábbi tömeges szimpátiaszavazatok és elhanyagolható mértékűvé csökkent az érvénytelen szavazólapok száma, még a fenti megszigorított szabályok sem voltak képesek teljesen elejét venni a visszaéléseknek a kisebbségek körében, sőt egyeseknél, mint például az ukránoknál még nőtt is az országos testület szerint kétes önkormányzatok száma. Ezért a 2011-es nemzetiségi törvény a 2014. évi választástól kezdve további módosításokat vezetett be. Szigorúbb szabályok vonatkoznak a jelöltekre, illetve a nemzetiségi önkormányzatok társadalmi bázisának megerősítését szolgálja, hogy csak azokon a településeken lehet kitzúzni a települési nemzetiségi önkormányzatok választását, ahol a legutolsó népszámlálás adatai szerint az adott nemzetiséghez tartozók száma eléri a 25 főt. A választás kitúzésekor, a 2006-os és 2010-es választásokkal ellentétben, a névjegyzékekben szereplők száma már nem játszik szerepet, csak azt határozza meg, hogy hány fős lehet a települési és az országos önkormányzat. A korábban egységesen négyfős települési testületek a 2014-es választások eredményeként 3-4 képviselőt foglalhattak magukban a névjegyzékben szereplők számától függően. A törvény deklarált szándéka volt az is, hogy valamilyen formában visszahozza a 2005-ös átfogó módosítással kiiktatott átalakult nemzetiségi önkormányzat intézményét. Az új törvény értelmében a települési önkormányzat akkor alakulhat át nemzetiségi önkormányzattá, ha a választás napján a választójoggal rendelkezők több mint fele az adott nemzetiség választói névjegyzékében szerepel, illetve a megválasztott képviselők több mint fele is az adott nemzetiség valamely szervezetének jelöltjeként nyert mandátumot. Érdeklenség, hogy a nemzetiségi önkormányzati választások továbbra sem állapítanak meg részvételi-érvényességi küszöböt. Települési szinten a legtöbb szavazatot szerzett jelöltek jutnak mandátumhoz, de elviekben így ez akár egy szavazattal is lehetséges.²⁵ 2014-ig mindenesetre növekvő tendenciát mutatott az eredményesen megválasztott kisebbségi önkormányzatok száma a németek esetében is, amelyben szerepet játszhatott az intézmény ösztönző jellege, akár a kisebbségek növekvő öntudatossága, de az esetleges választási visszaélések is, ha ezek pontos mértékét meglehetősen nehéz is feltérképezni.

A kisebbségi önkormányzati választások és a német kisebbség

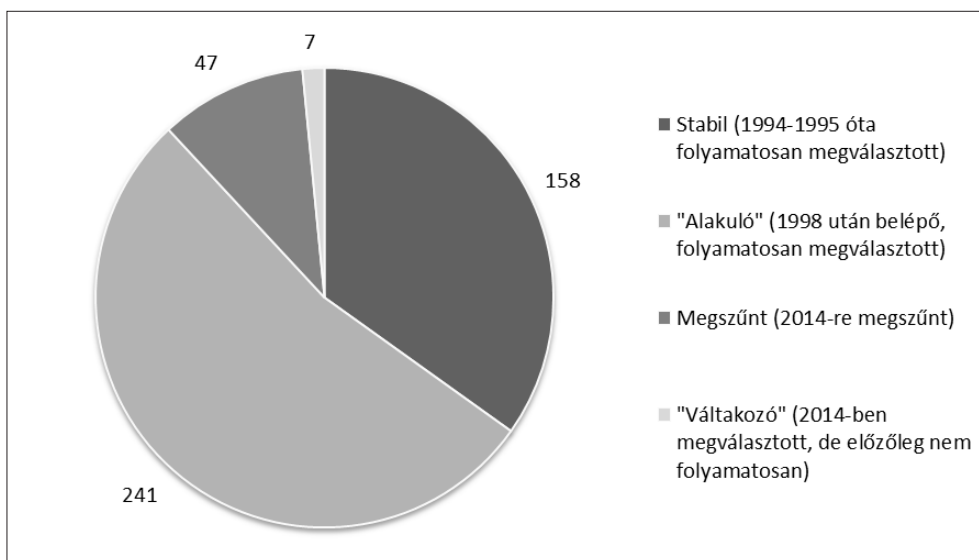
A kisebbségi önkormányzatok tipológiája

A német kisebbség 1994 és 2014 között összesen 2006 helyi-települési szintű választást tartott, amelybe beletartoztak az átalakult és közvetett típusok, valamint

²⁵ A 2014-ben induló német nemzetiségi önkormányzati jelöltek átlag közel 48 érvényes szavazatot kaptak a településeiken. Egy szavazattal megválasztott képviselőre nem volt példa a körükben, de kettőre már igen.

az azokkal akár párhuzamosan lebonyolított közvetlen választások is, mindez az ország összesen 453 településén és fővárosi kerületében. A létrejöttük módja szerinti csoportosítás mellett azonban adódik a továbbiakban az időbeli tartósság, valamint a területi eloszlás és lefedettség vizsgálata. Az első szempont tekintetében Hohl Zsófia 2014-es szakdolgozata állított fel egy kézenfekvő tipológiát a német kisebbségi önkormányzatokra vonatkozóan, de az bármely más kisebbség önkormányzatai esetében is alkalmazható.²⁶ Az osztályozást továbbfejlesztve, „stabilnak” tekinthetők azok a kisebbségi önkormányzatok, amelyeket 1994–1995 óta folyamatosan, minden ciklusban megválasztottak, és ennek részét képezhette a különböző helyi típusok (átalakult, közvetett, közvetlen) közötti váltás is. Ide tartozik a német kisebbségi önkormányzatok közel 35%-a. „Alakuló” azok a testületek, amelyek csak az első választások után, legkorábban 1998-tól léptek be bármely formában a rendszerbe, de azóta a stabilakhoz hasonlóan, rendre megválasztják őket (53%). A kisebbségi önkormányzatok mintegy 10%-a tekinthető a 2014-es választások eredményeként megszűntnek, azon testületeknek, amelyeket legutóbb nem választottak meg. Végül, negyedik csoportként, meglehetősen elhanyagolható azon kisebbségi önkormányzatok száma, amelyek „váltakoztak”, azaz bár 2014-ben megválasztották őket, de előzőleg, a korábbi ciklusokban valamilyen okból nem mutattak folytonosságot (3. ÁBRA).

3. ÁBRA: A német kisebbségi önkormányzatok településeinek tipizálása

²⁶ Hohl Zsófia: *A nemzetiségek képviselőiténak aktuális kérdései Magyarországon. Vizsgálat a hazai németek körében (1994–2014)*. Szakdolgozat. ELTE TTK, Földrajz- és Földtudományi Intézet, Földrajztudományi Központ, Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék, 2014. 33. A szakdol-

A kisebbségi önkormányzatok területi megoszlása

A különböző típusú német kisebbségi önkormányzatok területi megoszlását és elhelyezkedését vizsgálva (2. TÁBLÁZAT), érdekes mintázatok rajzolódnak ki az egyes régiókban. Kocsis Károly az 1998-as választási adatok alapján kimutatta, hogy az akkori kisebbségi önkormányzati szerkezet túlnyomórészt a németiség hagyományos településterületén volt, és lefedte a német többségű települések jelentős részét. Ugyanakkor amíg abban az évben közel száz, többé-kevésbé jelentős helyi német lakossággal bíró településen nem alakítottak kisebbségi önkormányzatot, a szórványban és főként a fővárosi kerületekben és nagyvárosokban élők e tekintetben aktívabbnak bizonyultak.²⁷ Hasonló következtetésekre jutott Bottlik Zsolt

2. TÁBLÁZAT: A német kisebbségi önkormányzatok területi megoszlása

Megye	Stabil	Alakuló	Megszűnt	Váltakozó
Bács-Kiskun	13	13	3	0
Baranya	31	68	13	2
Békés	4	6	0	0
Borsod-Abaúj-Zemplén	1	11	2	0
Budapest	18	3	0	2
Csongrád	1	1	0	0
Fejér	6	9	3	0
Győr-Moson-Sopron	9	7	1	0
Hajdú-Bihar	0	3	0	0
Heves	0	5	0	0
Komárom-Esztergom	11	12	3	1
Nógrád	1	1	0	0
Pest	21	26	7	1
Somogy	0	7	1	0
Szabolcs-Szatmár-Bereg	1	8	1	1
Tolna	16	24	4	0
Vas	9	0	1	0
Veszprém	15	33	6	0
Zala	1	4	2	0

gozat az összehasonlíthatóság érdekében csak a közvetlenül választott önkormányzatokra összpontosított, és nem tért ki az átalakult és a közvetett típusú kisebbségi önkormányzatokra.

²⁷ Kocsis Károly: Az 1998. évi kisebbségi önkormányzati választások néhány etnikai földrajzi sajátossága. In: Sisák Gábor (szerk.): *Nemzeti és etnikai kisebbségek Magyarországon a 20. század végén*. Budapest, Osiris–MTA Kisebbségkutató Műhely, 2001. 96–123.

is a 2002-es választások vizsgálatakor.²⁸ Az önkormányzati típusokat tekintve, Kelet-Baranyában például kirajzolódik egy Pécsvárad–Mohács tengely (pl. Nagypall, Fazekasboda, Geresdlak, Szűr, Göröcsönydoboka), az 57-es út mentén egy Mohács–Bóly–Pécs tengely (pl. Lánycsók, Babarc, Szajk, Versend, Olasz, Hásságy, Kozármisleny), valamint egy Villány körüli tömb (Villány, Kisjakabfalva), amelyek mentén a későbbiekben újabb kisebbségi önkormányzatok alakultak. Ehhez hasonlóan a pilisi régióban is megfigyelhető egy tömb Pilisvörösváron és környékén (Pilisszentiván, Solymár), amelyek mellett még voltak stabil német önkormányzatok Visegrádon és Dunabogdányban, valamint Esztergom és Zsámbék környékén. Végül a bakonyi régióban is megfigyelhető egy a 8-as főút mentén kirajzolódó stabil tengely Veszprém–Ajka között (pl. Bánd, Herend, Városlőd), valamint egy-egy Pápa és Zirc környéki góc, míg a Pápa és Városlőd között található kisebb bakonyi német falvak egységesen csak később kapcsolódtak be a kisebbségi önkormányzati rendszerbe.

A kisebbségi önkormányzatok közösségi megalapozottsága és lefedettsége

A kisebbségi önkormányzatok időbeli folytonossága és területi megoszlása mellett felmerül az a további kérdés, hogy vajon az egyes választásokon kialakult kisebbségi önkormányzati struktúra mennyiben tudja lefedni a közösséghez tartozókat, tekintetbe véve azt, hogy az utóbbiak számáról minden településre kiterjedően leginkább csak a hivatalos népszámlálási adatok állnak rendelkezésre. Ha a választási eredményeket összevetjük a hozzájuk időben legközelebb eső, 2001-es vagy 2011-es népszámlálási adatokkal, amelyek módszertani összesítése nemzetiségi kötődésűnek tekintett minden olyan személyt, aki a hovatartozást tudakoló több, önkéntesen megválaszolható kérdés legalább egyikében az illető nemzetiséghez tartozónak vallotta magát, az látható, hogy a német kisebbségi önkormányzatok jóval a magyarországi átlag felett s több mint 80%-ban lefedik a népszámlálás szerint a közösséghez kötődőket (3. TÁBLÁZAT). Más szóval, egy magát németnek valló személynek több mint 80% esélye van arra, hogy a lakóhelyén tud választani, és be tud kapcsolódni a német kisebbségi önkormányzat életébe. Ismeretes, hogy a legutóbbi, 2014-es választások kiírását már a népszámlálási adatokhoz kötötte a jogalkotó, de így is figyelemreméltó, hogy ahol e szerint nagyobb számú német közösség él, ott már túlnyomórészt korábban is éltek a kisebbségi önkormányzatiság nyújtotta lehetőségekkel. Az adat utalhat a németiség szervezettségére és területi jellemzőire, de más szempontból az sem zárható ki, hogy eleve leginkább ott vallják magukat németnek az érintettek, ahol hosszabb-rövidebb ideje már német önkormányzat is működik.

²⁸ Bottlik, 2003. 79–80.

3. TÁBLÁZAT: A német kisebbségi kötődésű személyek és választók számának alakulása (1998–2018)

Adatforrás	Regisztrált választók száma	Önkormányzati lefedettség
1998-as kisebbségi önkormányzati választás		96 705 (2001-es népszámlálás alapján)
2001-es népszámlálás	120 344	
2002-es kisebbségi önkormányzati választás		100 646 (2001)
2006-os kisebbségi önkormányzati választás	45 983	102 450 (2001)
2010-es kisebbségi önkormányzati választás	46 629	149 222 (2011-es népszámlálás alapján)
2011-es népszámlálás	185 696	
2014-es országgyűlési választás	15 209	
2014-es nemzetiségi önkormányzati választás	40 906	150 006 (2011)
2018-as országgyűlési választás	29 658	

Még kedvezőbb értékeket találunk ebből a szempontból, ha a kisebbségi választói névjegyzékek adatait vizsgáljuk. Azaz a legutóbbi három választás esetében, ahol a regisztrációt már alkalmazták, a német szavazók túlnyomó többsége olyan településeken regisztráltatta magát, ahol kellő számban voltak jelen, azaz ki lehetett írni a választásokat (4. TÁBLÁZAT). Mindhárom évben ezer főnél is kevesebb volt azok száma, akiket olyan településeken vettek nyilvántartásba, ahol helyi kisebbségi önkormányzatra végül nem voksolhattak. Míg 2006-ban és 2010-ben a kiírás törvényi feltétele legkevesebb 30 regisztrált szavazó volt, addig 2014-ben már a népszámlálási adatokat kellett alapul venni. Így fordulhatott elő 406-ból 21 településen, hogy a regisztrált választók száma végül 25 vagy annál kevesebb volt (a legkevesebb, 7 fő Ózdon), de a választást ekkor is meg kellett tartani. Adódik a feltetelezés, hogy ez utóbbi települések csak a módosítás hatására, 2014-ben léphettek be először a rendszerbe. Ez azonban csak négy településre igaz, amely így átvezet a regisztrációs számok csökkenésének kérdéséhez.

Arról megoszlik a kérdéssel foglalkozó szakértők álláspontja, hogy a némileg eltérő módszertan következtében összehasonlíthatók-e és mennyiben a 2001-es és a 2011-es népszámlálási adatok, továbbá a népszámlálások módszere mennyiben képes lehatárolni a nemzetiséghez tartozó személyeket.²⁹ A 2011-es adatfelvétel

²⁹ Lásd elsősorban Kapitány Balázs: A magyarországi történelmi kisebbségi közösségek demográfiai viszonyai és perspektívái 1990–2011 között. *Kisebbségkutatás*, 2015/3. 69–101.;

4. TÁBLÁZAT: Német nemzetiséghez tartozók száma
az utolsó két népszámláláson (2001, 2011)
és a nyilvántartásba vett német szavazók száma
az utolsó három választáson (2006, 2010, 2014)
a különböző önkormányzati típusokban

Nemzetiségi önkormányzatok típusai és számai (2014)	Nemzetiséghez tartozók száma (2001)	Nemzetiséghez tartozók száma (2011)	Regisztrált szavazók száma		
			2006	2010	2014
Stabil (158)	75 325	101 759	27 348	26 019	23 093
Alakulók (241)	27 869	44 766	15 963	17 683	16 294
Megszűntek (47)	1 067	2 329	965	1 346	–
Váltakozók (7)	2 321	3 481	1 015	984	744
Összesen	107 264	154 028	45 395	45 985	40 093

mindenesetre több német kötődésű személyt mutatott ki mindegyik önkormányzati típusban. Szembetűnő viszont, hogy ezt az esetleges növekményt a választási regisztrációs adatok nem teljesen látszanak alátámasztani, hiszen összességében csökkenés figyelhető meg 2006–2010 és 2014 között. Egyedül az alakulók esetében nőtt valamivel 2006-hoz képest a regisztráltak száma, de ott is csökkent a szám 2010-hez viszonyítva. A csökkenés annál is inkább figyelemreméltó, hogy 2014-ben némileg még szélesebbre is lett tárva a törvény személyi hatálya: a korábbiakhoz képest, igaz, csak ezen egyetlen alkalommal, szavazni tudtak a németként nyilvántartásba vett, az országban lakóhellyel rendelkező uniós állampolgárok, továbbá esetlegesen a bevándoroltként, menekültként vagy letelepedettként elismert németek is.

A legnagyobb arányú csökkenés – négyezer fő – éppen a stabil német önkormányzatok körében, a német közösség meghatározó településein következett be. A csökkenés több mint kétharmadáért a 10 000 lakosnál nagyobb városok, a megyei jogú városok (pl. Győr, Pécs, Sopron, Szekszárd, Tatabánya, Veszprém) és a fővárosi kerületek felelnek, ahol 2006 és 2014 között átlagosan közel 19%-al csökkent a német választók száma. Területileg, százalékban jelentős csökkenés figyelhető meg Fejér, Győr-Moson-Sopron, Komárom-Esztergom, Pest, Tolna, Vas és Veszprém megyékben, míg Bács-Kiskun és Baranya érintett településein jóval kisebb volt a visszaesés. Ezekben a stabil településeken viszont a regisztrált német szavazók számának alakulása 2006 és 2014 között egyáltalán nem mutat korrelá-

Morauszki András–Papp Z. Attila: Nemzetiségi revival? Magyarország nemzetiségei a 2011. évi népszámlálás megváltozott módszertana tükrében. *Kisebbségkutatás*, 2014/3. 73–98.; Tátrai Patrik: Etnikai folyamatok Magyarországon az ezredforduló után. *Területi Statisztika*, 2014/5. 506–523.; Tóth Ágnes–Vékás János: A magyarországi nemzetiségek létszámváltozása 2001 és 2011 között. *Statisztikai Szemle*, 2013/12. 1256–1267.

ciót sem az összlakosság számának változásával, sem pedig a németek népszámláláson mutatkozó számának alakulásával. Az egyedüli, igaz, gyenge korreláció (0,26) a regisztrált választók és az induló jelöltek száma között áll fenn. Azokon a településeken ahol élesedett a választási verseny, több jelölt indult, kisebb volt a választók körében a csökkenés vagy nagyobb a növekedés – tekintetbe véve egyúttal az időközben bekövetkezett önkormányzati létszámcsökkentés torzító hatását.

Összességében nem zárható ki, hogy a fentiek mellett a csökkenésre a megváltozott regisztrációs szabályok is hatással voltak. Míg korábban külön a választások előtt kellett kérni a nyilvántartásba vételt, majd a névjegyzékeket a szavazás után megsemmisítették, addig 2014-től azokat már folyamatosan vezetik. A jelentkezőnek döntenie kell arról, hogy német választóként kíván-e részt venni az országgyűlési választások német nemzetiségi listáján is, vagy csak a nemzetiségi önkormányzati választásokon. Az esetleges területi mintázatok mellett azonban kétségtelenül nagy szerepe lehet a regisztrációs számok alakulásában a lokális kontextusnak, a helyi kisebbségi vezetőknek és intézményeknek: míg a Bács-Kiskun megyei Császártöltés és Csávol, a Nógrád megyei Szendehely vagy a Békés megyei Almáskamarás lakónépessége valamelyest még csökkent is a vizsgált időszakban, addig ezeken a településeken a német választók száma több mint a duplájára emelkedett.

A választási és a népszámlálási adatok összevetése során szükséges kitérni az önkormányzatok közösségi megalapozottságára is. Azaz arra, hogy a választások kiírását, az önkormányzatok megalakítását és működését a népszámlálási adatok mennyiben támasztották alá. E vonatkozásban az volt megfigyelhető, hogy a német kisebbségi önkormányzatok számának növekedésével együtt nőtt azon települések száma is, ahol az időben legközelebb eső census nemigen mutatott ki német kötődésű személyt. 1998-ban még 33, 2002-ben 72, de 2006-ban, a regisztráció, a 30 fős küszöb bevezetése ellenére 96 olyan település akadt, ahol német kisebbségi önkormányzati választást tartottak, de a 2001-es népszámlálás szerint még nem élt ott legalább 30 fő, aki vállalta volna német hovatartozását. A 2010-es választási adatokat összehasonlítva a 2011-es népszámlálási eredményekkel viszont már csak 26 ilyen település jelentkezett, amelynek háttérében természetesen a növekvő öntudatosság és e szempontból a kisebbségi önkormányzat pozitív ösztönző hatása is állhat. Miközben egyes esetekben nem zárható ki teljesen, hogy egyes helyeken nem német kötődésűek vallották magukat immár a népszámláláson is németnek. A kisebbségi önkormányzatok típusait vizsgálva látható, hogy a stabilak és a változók (158, illetve 7 település) is olyan helyeken jöttek létre, ahol 2011-ben már élt legalább 30 német kötődésű személy. Az újonnan belépők, az „alakulók” esetében (241) 2001-ben 101, de tíz évvel később már csak három olyan település akadt, ahol a 2011-es census során sem írtak össze minimum 30 német nemzetiségű személyt. Adódik a feltételezés, hogy a fentiekkel ellentétben a megszűntek (47) 2014-re azért hagytak fel a működésükkal, mert nem volt kellő közösségi háttérük. Ez azonban a 2011-es népszámlálás adatai szerint csak 24 település esetében mondható el, s természetesen idetartoznak azok is, amelyek már korábban megszűntek.

Miként az összefoglalóban kitértünk rá, a kisebbségi választások során nem csupán a választóknak, hanem a jelölő szervezeteknek és a jelölteknek is szigorodó intézményes akadályokkal kell szembesülniük a választási folyamat során. A választói névjegyzékek bevezetésével, a független jelölés kiiktatásával, valamint a jelöltek további nyilatkozatra kötelezésével 2006-tól folyamatosan csökkent a német képviselőjelöltek száma. Annak ellenére, hogy 2010-ig ezzel párhuzamosan a megválasztott önkormányzatok száma még emelkedett is: 2006-ban 2441, 2010-ben 2224, 2014-ben pedig már csak 1796 jelölt indult a képviselői helyekért. A csökkenés legvalószínűbb oka, miközben természetesen egyéb tényezők sem zárhatók ki, az időközben szintén bekövetkezett létszámcsökkentés, amely a korábbi öthöz képest 2010-ben egységesen négy, 2014-ben pedig három és négy főben határozta meg a helyi testületek létszámát.

Ez a körülmény továbbvezet a kisebbségi választások egy újabb meghatározó kérdéséhez. Nevezetesen: a választók elviekben politikai képvisellel és hatalommal ruházzák fel a megválasztott képviselőiket, hogy azok minél hatékonyabb döntéseket tudjanak hozni a közösség érdekében. Adódik a kérdés: a választóknak vajon van-e lehetőségük nem csupán megválasztani, hanem kiválasztani is azokat a képviselőiket, akiket a leginkább alkalmasnak tartanak, és akikkel hasonló nézeteket osztanak? Többen a demokratikus választások egyik alapfeltételének tartják azt, hogy a választók ne csupán megerősíthessék a jelölőszervezet korábbi döntését az induló jelöltekről, hanem legyen lehetőségük választani alternatívák, különböző célkitűzések, jövőképek, valamint egymással vetélkedő pártok és szervezetek között. A választásoknak ez az aspektusa szorosan összefügg egy másik, hasonlóan fontossal, az elitek kiválasztásával, rekrutációjával is. Ezek tekintetében a kulcskérdés, hogy általánosságban a személyi elvű autonómiák alanyaitól, a kisebbségi választásokat tartó, zömében relatíve csekély létszámú és szétszórtan elhelyezkedő kisebbségi közösségektől elvárható-e egyáltalán, hogy a választások az ő esetükben is valódi versenyek legyenek rivális szervezetek és jelöltek között. E vonatkozásban a magyarországi németsegről elmondható, hogy más nemzetiségekkel, például a romákkal, románokkal vagy örményekkel ellentétben, nem tartozik az élesen megosztott csoportok közé. Az induló jelöltek átlagos száma alig valamivel haladja meg a választásokon megválasztható képviselők számát (5. TÁBLÁZAT). Nagyobb számú jelölt indulására jellemzően inkább csak a nagyobb településeken, városokban és fővárosi kerületekben került sor. Az a körülmény, hogy a választásoknál csekély a verseny, kihatással lehet a választási részvételre, a regisztrációs és a szavazási hajlandóságra is. A fentiekben már utaltam rá, hogy például a stabilnak minősíthető településeken, ott, ahol élesedett a választási verseny és nőtt a tét, nőtt a regisztrálók száma.

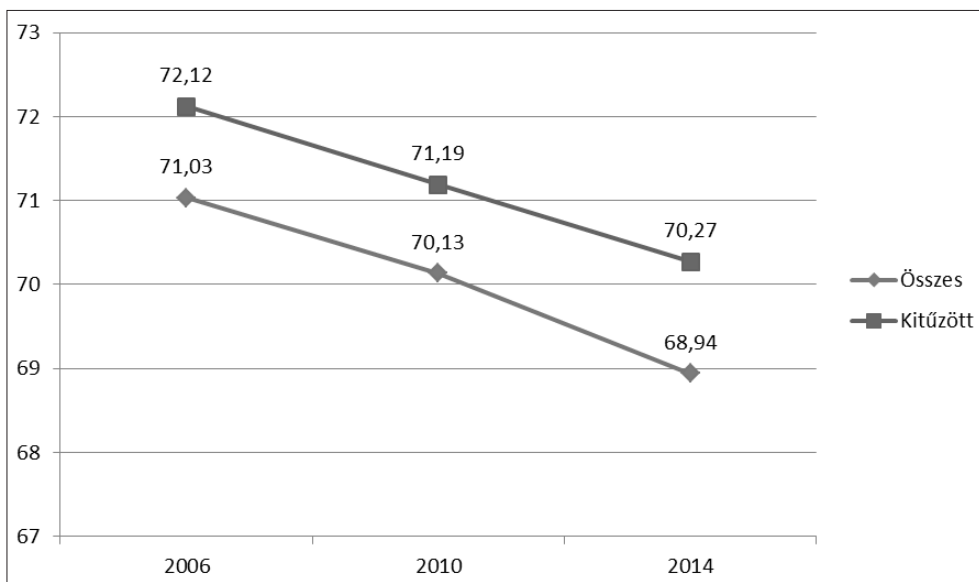
5. TÁBLÁZAT: A német kisebbségi önkormányzati képviselőjelöltek
átlagos száma települési szinten
(1994–2014)

Választások	Háromfős testületek	Négyfős testületek	Ötfős testületek
1994–1995	4,25	–	7,05
1998	4,56	–	7,32
2002	4,46	–	7,54
2006	–	–	6,45
2010	–	5,24	–
2014	3,92	5,31	–

Választási részvétel

A modern képviseleti demokráciákkal foglalkozó elméletek többsége azt vallja, hogy a közéletben való széles körű részvétel egyértelműen kívánatos dolog, és minél több ember vesz részt a közügyek alakításában, azzal növekszik a választott testületek legitimitása, elszámoltathatósága, mivel mind több érdek és igény kerül a felszínre a döntéshozatal során a sokszínű politikai közösségből. A választói viselkedést, jelen esetben azt, hogy a német kötődésű választópolgár regisztráltatja-e magát, elmegy-e szavazni, indul-e jelöltként, kétségtelenül számos tényező befolyásolja. Kezdve rögtön magával a kisebbségi léttel, amely egyes megállapítások szerint már eleve negatívan hat a politikai részvételre, míg mások szerint a hátrányos helyzet leküzdésének szándéka vagy egy kisebb közösség, a már meglévő kapcsolati hálók mobilizálása kisebb erőfeszítések révén, olyan körülmények, amelyek az átlagnál nagyobb fokú aktivitáshoz vezethetnek egy-egy kisebbségi közösségen belül. Meghatározó lehet az anyaország szerepe vagy a társadalmi-gazdasági mutatók is. Jelen körülmények között, az egyéni és csoportjellegzetességeken kívül olyan külső tényezők is számításba veendők, mint a diszkrimináció, az előítéletek, vagy még inkább a múltbéli sérelmek. S ebből adódóan az identitás érzékeny felvállalásától való félelem, amely a német önkormányzatiság számára komoly történelmi hagyatéknak bizonyult. De idesorolhatók a külső intézményi, választási-eljárási elemek, valamint a részvétel vélt hasznának, a testületek működésének, eredményességének a megítélése. A hovatartozás kinyilvánításának kötelezettsége, a regisztráció, és ráadásul még a helyhatóságától eltérő helyszíneken történő szavazás többlet-erőfeszítése komoly visszatartó erő is lehet. Alapvető kérdés viszont, hogy a kisebbségi vezetők, aktivisták és szervezeteik miként próbálják meg megszólítani és mobilizálni a kevésbé elkötelezett és jobban asszimilálódott, potenciális csoporttagokat. E tekintetben elmondható viszont, hogy a német választási részvétel, bár a nyilvántartásba vettek számának csökkenésével párhuzamosan némileg csökkenő tendenciát mutat, de továbbra is kimagasló a magyarországi nemzetiségek viszonylatában (4. ÁBRA), jóval meghaladja az átlagot, amely a legutóbbi 2014-es választásokon valamivel több mint 62% volt.

4. ÁBRA: Választói részvétel
a német kisebbségi önkormányzati választásokon
(2006–2014, %)³⁰

Választási kontinuitás

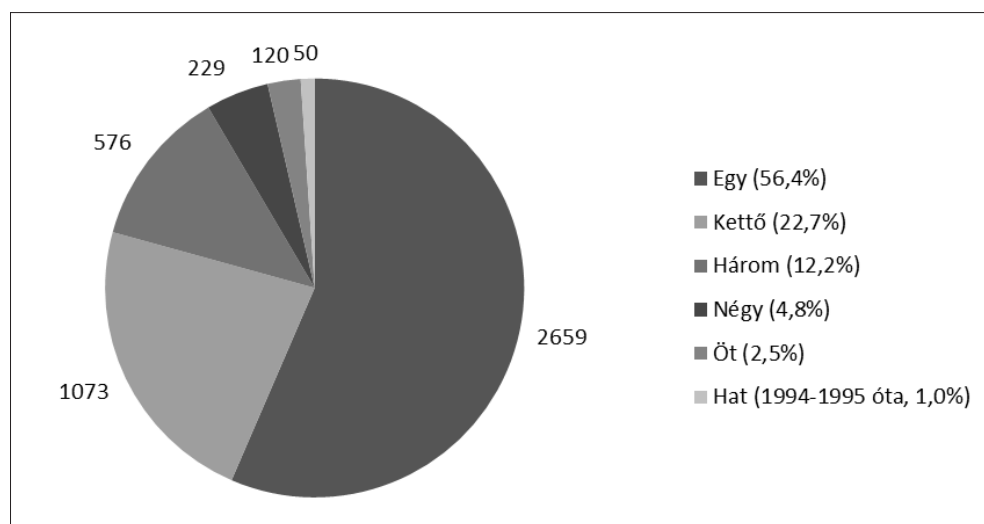
Végül, de nem utolsó sorban, a kisebbségi választások egyik legkevésbé kutatott területe a szavazói magatartás változásai két választás között. Különösen az, hogy mennyien változtatták meg a ciklus elteltével a preferenciáikat és szavaztak másra, illetve ennek következtében miként változott ciklusról ciklusra az egyes jelöltek és szervezeteik támogatottsága, részesedése a leadott szavazatokból és a képviselői helyekből egyaránt. A legutolsó ez irányú kutatás összesítése azt mutatta ki, hogy 1994 és 2006 között a legnagyobb mértékű változás a cigány kisebbségi önkormányzatok összetételében következett be, míg a legnagyobb állandóságot a szerb és az ukrán testületek képviselték.³¹ E korábbi kutatás számaival összevetve – amelyre hatással lehetett az időközben bekövetkezett két létszámcsökkentés is – megállapítható, hogy a németek esetében a 2006-os 62,2%-hoz képest valamelyest csökkent a csupán egy ciklusban megválasztott képviselők száma, növekszik

³⁰ Az ábra mutatja egyrészt a szavazáson megjelentek arányát az összes német regisztrált választóhoz képest, másrészt azokéhoz képest, akik olyan településeken, fővárosi kerületekben regisztráltak, ahol kitűzték a helyi választást.

³¹ Tóth Ágnes–Vékás János: A kisebbségi elit és az önkormányzatok. In: Kovách Imre (szerk.): *Elitek a válság korában. Magyarországi elitek, kisebbségi magyar elitek*. Budapest, MTA Politikatudományi Intézet–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Argumentum, 2011. 396.

a körökben az újraválasztási arány (5. ÁBRA). Ez természetesen több körülményre utalhat, a képviselők nagyfokú helyi beágyazottságára, teljesítményükkel való elégedettségre, az irántuk megnyilvánuló bizalomra, de jelezheti egyben a választási verseny alacsony szintjét és a helyben hadra fogható emberek hiányát is. A legalább háromszor megválasztott képviselők túlnyomó többsége, mintegy 80%-a ugyanis kistérségeken vagy kisvárosokban kapott mandátumot.

5. ÁBRA: A megválasztott német kisebbségi önkormányzati képviselők kontinuitása adott települési/fővárosi kerületi szinten (1994–2014)³²

Következtetések

A tanulmány Magyarország második legnépesebb nemzetiségének, a németiségnek az 1994-től megrendezésre kerülő kisebbségi, utóbb nemzetiségi önkormányzati választásokon való részvételét, aktivitását járta körül a települési szinten, több különböző elemzési szempont figyelembevételével. Ezek tekintetében kimutatható, hogy a 2010-es évekre a német nemzetiségi önkormányzatokat már szinte kivétel nélkül olyan településeken választották, ahol a népszámlálás szerint is kellő számú német választó élt, amire legutóbb a jogalkotó is ráerősített a

³² Az ábra a különböző települési szintű kisebbségi önkormányzatokba (átalakult, közvetett és közvetlen) megválasztott képviselők folytonosságát tartalmazza, de azok személyénél az időközben bekövetkezett és a szavazólapon szereplő esetleges névváltoztatásokat nem minden esetben tudta figyelembe venni, a más településre költözést és ottani újraválasztást pedig egyáltalán nem.

népszámlálási adatok és a választások kitűzésének összekötésével. Ebben benne lehetett az önkormányzati rendszer pozitív hatása is, amely az érintett helyeken a nemzetiségi identitás felvállalására ösztönözhetett sokakat. Egy aktív és öntudatos mag jelenlétére utal a nemzetiségen belül egyfelől a kimagasló részvételi arány a nemzetiségi önkormányzati választásokon, de még inkább a sikeres választási mobilizáció a 2018-as országgyűlési választásokon. Míg 2014-ben mintegy 40 ezer regisztrált német élt az országban, addig négy évvel később közel 30 ezren választották azt a lehetőséget, hogy német nemzetiségiként kívánnak részt venni a parlamenti választásokon is, és közülük ráadásul ismételten kiugró számban, közel 26,5 ezren érvényes voksot adtak le a MNOÖ listájára, amelynek eredményeként Ritter Imre személyében teljes jogú parlamenti képviselő képviseli a közösséget. Mindamellettt figyelemreméltó a német választók számában 2006 és 2014 között megfigyelhető általános csökkenés, és különösen a stabilnak minősíthető településeken, és ezeken belül is a városokban. A jelenség mögött számos magyarázó tényező, demográfiai és intézményi okok is állhatnak. E településkört vizsgálva kvantitatív módon kimutatható összefüggés nem állapítható meg, amelyből a helyi körülmények és a helyi személyiségek fontosságára következtethetünk általános mintázatok helyett. Kérdés például, hogy milyen okok vezethettek ahhoz, hogy az egyik legnagyobb visszaesést produkáló Szekszárdon 2006 és 2014 között 845-ről 264-re csökkent a regisztráltak száma, miközben a népszámlálás csak 13%-al kevesebb németet mutatott ki, és a város összlakossága is csak 3%-al csökkent ebben az időintervallumban/időszakban. Ehhez képest 2018-ban már valamivel többen, 318-an kívántak a tolnai megyeszékhelyen németként voksolni az országos önkormányzat listájára.³³ Éppen ezért az eredmények jobb megértéséhez és árnyalásához a továbbiakban interjúk vagy fókuszcsoporthozos beszélgetések segítségével kvalitatív jellegű vizsgálatokra, az érintett települések viszonyainak, a német önkormányzat munkájának, a vele való elégedettségnek alaposabb feltárására van szükség.

³³ Későbbi elemzés tárgya lehet a kézirat lezárulását követően megrendezésre kerülő 2019. évi nemzetiségi önkormányzati választás, amelyen a korábbiakhoz képest jóval nagyobb számú, közel 55 ezer regisztrált német nemzetiségi szavazónak nyílik lehetősége önkormányzat megválasztására. Ezen adatok jövőbeli elemzése szükségszerűen árnyalni fogja a 2006 és 2014 közötti időszakra kimutatott jellemzőket.

Rezümék

EILER FERENC

Magyarország nemzetiségpolitikája (1918–1989)

A tanulmány felvázolja a magyar kormányzatok nemzetiségpolitikai törekvéseit és gyakorlatát az 1920-tól 1989-ig terjedő időszakban. Az elemzés az állami politikára helyezi a hangsúlyt, de nem hagyja figyelmen kívül az anyaországok s a Magyarországon működő kisebbségi szervezetek állami politikára gyakorolt hatását sem. A vizsgálat kiindulópontja a magyar nemzet fogalma tartalmi változásának és az első világháborús veszteség társadalomra gyakorolt hatásának elemzése. A tanulmány az 1945 előtti és utáni időszakot külön-külön tárgyalja. Mindkét időszakban számba veszi a nemzetiségpolitika formálóit s az azok rendelkezésére álló eszközöket, majd pedig a nemzetiségpolitika hangsúlyos témáit és a kisebbségi társadalmakra gyakorolt hatásait is.

MARCHUT RÉKA

A helyi közigazgatás viszonya **a német kisebbségi törekvésekhez** (1920–1940)

A két világháború közötti magyarországi kisebbségi jogalkotás gyakorlatba való átültetése több akadályozó tényező miatt nem valósult meg. E tényezők közül a tanulmány a helyi közigazgatás szerepét vizsgálja olyan Budapest környéki települések példáin keresztül, ahol jelentős számú német kisebbség élt. Arra a kérdésre keresi a választ, hogy a magyarországi németek történetének sorsfordulóira milyen válaszokat adott a helyi közigazgatás, s hogy érzékelhető-e egyáltalán valamilyen változás időszakra időszakra a német kisebbségi törekvésekhez való viszonyulásban.

A helyi példákon keresztül azt látjuk, hogy a magyarországi németiség történetében fellelhető cezúrák a korszak nagy részében nem jártak együtt a helyi közigazgatás viszonyulásának megváltozásával, amelynek képviselői csupán 1939–1940-ben kezdtek differenciálni, de akkor az már késő volt.

GRÓSZ ANDRÁS

Keresztutakon

*Adalékok a katolikus egyház
és a magyarországi németiség
két világháború közötti kapcsolatához*

A trianoni Magyarországon élő németek döntő része római katolikus vallású volt, így a klérus és a hazai németiség között szükségszerűen alakultak ki olyan, elsősorban az önszerveződéssel és az anyanyelvhasználattal kapcsolatos érintkezési területek, amelyek kezelése Trianon után a nemzetiségi kérdés előtérbe kerülésével gyakori vitákat eredményezett. A nyelvi és kulturális jogokat felkaroló magyarországi német mozgalom törekvéseit az egyház általában bizalmatlanul szemlélte, ugyanakkor sok esetben – így például a liturgikus anyanyelvhasználat ügyeiben – figyelembe vette a nemzetiségi szempontokat is. Az országos és helyi nemzetiségi konfliktusok megoldását nemcsak a kül- és belpolitikai körülmények, hanem az egyházmegyét vezető püspökök és az egyházközségek élén álló plébánosok hozzáállása is befolyásolta.

SOMLAI PÉTER FERENC

Az anyanyelvi oktatás kérdése

*Tendenciák és nézőpontok
a főváros környéki német településeken
(1919–1945)*

A tanulmány a két világháború közötti kisebbségi iskolaügy, azon belül elsősorban a népiskolai oktatás helyzetét vizsgálja a főváros környéki német településeken. Röviden bemutatja a legfőbb döntéshozók, azaz az állami kisebbségpolitika irányítóinak motivációit, mindvégig szem előtt tartva a nemzetközi kontextust. Legnagyobb teret a regionális és helyi hatóságok, illetve az iskolafenntartók működésének szentel. Mivel a korszakban a Budapest környéki német kisebbségi iskolák mintegy fele egyházi oktatási intézmény volt, részletesen foglalkozik az egyházi vezetés és az alsópapság álláspontjával is. Természetesen nem kerüli meg a magyarországi német mozgalom különböző irányzatainak vizsgálatát sem. Helyi példákon keresztül azt is bemutatja, hogy a kormányzat által hozott kisebbségpolitikai döntések hogyan valósultak meg a gyakorlatban, megjelenítve így az egyes oktatási intézmények és az ott dolgozó pedagógusok szintjét is. Végül, de nem utolsósorban kísérletet tesz az érintett kisebbségi lakosság, elsősorban az iskoláskorú gyermekekkel rendelkező szülők szándékainak, álláspontjának rekonstrukciójára.

SPANNENBERGER NORBERT

A magyarországi németek politikai mobilizációja

(1920–1945)

A nemzetiségi kérdés Magyarországon a dualizmus óta ab ovo politikai kérdésnek számított. A trianoni békeszerződés után a Bethlen-kormány által engedélyezett Magyarországi Német Népművelődési Egyesületnek bár kezdettől fogva politikai céljai is voltak, azt azonban csak a „kulturális egyesület” keretein belül foglalmazhatta meg. A kormány intenciója szerint a szervezet tevékenysége is csak kulturális, nyelvi kérdésekre fókuszálhatott, s emellett elvárták tőle, hogy a választások alkalmával a mindenkor kormányzó pártot támogassa. A Volksbund működését 1938-ban gyakorlatilag hasonló koordináták mentén engedélyezték. A tanulmány arra keresi a választ, hogy milyen módon tudták ezek a szervezetek a németeket helyi szinten mobilizálni, hiszen a regionális és helyi politikai elit mindvégig leküzdendő ellenséget látott bennük. Milyen módszerekkel, (politikai) jelszavakkal és szervezési módszerekkel mozgósítottak a német szervezetek elitjei, s eközben milyen, a magyar politikai elit által szabott határokat léptek át, s ez miként hatott a német kisebbség tagjaira.

VITÁRI ZSOLT

Generációs szocializáció és/vagy etnikai mobilizáció

*Magyarországi német fiatalok a Volksbundban
és a Német Ifjúság előkészítése*

A mai napig kényes témának minősül a magyarországi németek két világ-háború közötti története, amelyben meghatározó szerepet játszott a jobban ismert, ámbar máig demonizált Volksbund és annak szinte ismeretlen ifjúsági szervezete, a Német Ifjúság. Miközben a kutatás az utóbbi harminc évben számos új eredménnyel állt elő, még mindig adós maradt e szervezetek „belső” történetével, vagyis azzal, hogy a mindennapok világában miként is működtek e szerveződések, milyen tevékenységet folytattak tagjaik. A tanulmány arra tesz kísérletet, hogy a Volksbund „belső történetének” egy meglehetősen fontos szeletét, az ifjúság szerepét és megszervezését járja körbe az ifjúsági szervezet megalapításig. Középpontba állítja a hazai német ifjúság mobilizálását, politizálódását, uniformizálódását, melyek kétségtől feltehető jelenséget képeztek az addig apolitikus, mozgalmakra nem fogékony, gazdaságcentrikus német közösségekben.

MÁRKUS BEÁTA
**A „német származás” értelmezései
a magyarországi németek
„malenkij robot”-ra hurcolásának
helyi végrehajtása során
(1944–1945)**

A Magyarországot megszálló Vörös Hadsereg 1944. december közepétől 1945. január végéig több mint 30 000 főt – nőket és férfiakat – deportált sokéves ún. jóvátételi munkára a Szovjetunióba német származásuk miatt. A tanulmány ezt az eseményt elemzi elsősorban lokális levéltári források, a korabeli magyar közigazgatás iratanyaga alapján. Arra a kérdésre keresi a választ, hogy egy alapvetően egységesen kiadott szovjet rendelet végrehajtásában miért lehettek nagy különbségek az ország egyes érintett régióiban. A felmerülő tényezők közül a tanulmány a szovjet rendelet „német származásra” vonatkozó kitételét, illetve annak értelmezési lehetőségeit hasonlítja össze. Az eddig javarészt feltáratlan forrásanyag új ismeretekkel és aspektusokkal szolgál, emellett betekintést enged abba, hogy mekkora és milyen volt a deportálásban közreműködő különböző személyek mozgástere 1944 és 1945 fordulóján.

BEDNÁRIK JÁNOS
Tempora mutantur...

*A svábok kitelepítése és a katolikus alsópapság
– Buda környéki példák*

A tanulmány a német többségű római katolikus települések kapcsán járja körül a kérdést, hogy milyen attitűdök jellemezték az adott községek plébánosait a kitelepítések idején, és milyen lehetőségeik voltak az események befolyásolására. Az általános áttekintés után a szerző két plébános alakját állítja egymás mellé. Folláth Ádám és Hufnagel Ferenc alapvető adottságaikban hasonlítanak egymáshoz: egy-egy Buda környéki sváb település – Zsámbék és Solymár – plébánosai, egyben kerületi esperesek és mindketten német származásúak. Ugyanakkor személyes hozzáállásukat és a ki- és betelepítések idején, 1946-ban követett stratégiájukat vizsgálva két ellentétes történet bontakozik ki az olvasó előtt. A tanulmánnyal a szerző arra kíván rámutatni, hogy az alsó szintű egyházi élet forrásainak vizsgálata új színekkel árnyalhatja a magyarországi németiség 20. századi sorsfordító éveivel kapcsolatos tudományos és közéleti diskurzusokat.

TÓTH ÁGNES

Emberk – sorsok – hivatalok – eljárási módok

*A magyarországi németek családegyesítésének
és/vagy visszahonosításának lehetőségei
(1948–1953)*

A kitelepítés és a háborús események következtében 1948 végén a magyarországi német közösség tagjainak jogi helyzete rendkívül eltérő volt. A Magyarországon maradtak helyzete a teljes jogfosztottságtól a diszkriminált állampolgársági létingig terjedt, míg a Németország különböző megszállási övezetibe telepítettek az új hazába való beilleszkedés nehézségeivel és bizonytalanságaival küzdöttek.

A magyar kormány 1949 ősze és 1950 tavasza között részben politikai megfontolások, részben a gazdasági kényszerek hatására fokozatosan megteremtette a német nemzetiségűek alapvető jogegyenlőségét, de a hatalom a kollektív bűnösség stigmáját látens módon továbbra is alkalmazta velük szemben. A szétszakított magyarországi német nemzetiségű családok ismételt együttélésének rendezése az egyik legfontosabb eleme volt e szétzilált közösség mind magyarországi, mind németországi integrációjának. A tanulmány a magyarországi németek családegyesítése kapcsán a két német állammal folytatott hosszadalmas és meddő, sok esetben süketek párbeszédére emlékeztető tárgyalások egész sorozatát mutatja be, s arra is rámutat, hogy az érintett felek a kérdés kapcsán nem elvszerű álláspontot, hanem napi politikai érdekeket, presztízsszempontokat követtek.

SLACHTA KRISZTINA

A magyarországi és a kitelepített németek kapcsolatai és állambiztonsági ellenőrzésük az 1960-as években

A kitelepítés következtében szétszakított családok, rokonok, helyi közösségek kapcsolattartása a hidegháború idején nagy nehézségekbe ütközött. A rokonlátogatások, illetve a rokonlátogatók is a magyar állambiztonság célkeresztjébe kerültek.

A tanulmány a magyarországi németek elleni állam(biztonság)i intézkedés-sorozat céljait, gyakorlati megvalósítását dolgozza fel, amit alapvetően meghatározott az 1944-től összegyűjtött iratok és az azokban formálódó, illetve azokat meghatározó ellenségkép. Az 1960-as években az egyre nyitottabb utazási lehetőségek révén a kitelepített magyarországi németek már nyugati rokonlátogatóként vagy turistaként érkeztek az országba, ahol a nyugati fogyasztói társadalom értékrendjét és tárgyi kultúráját közvetítették a szocialista vidéki Magyarország felé. Az állambiztonság számára ezek a nyugati állampolgárok a kémtevékenységgel gyanúsítható, ún. „külső ellenségek” körébe tartoztak. A kémtevékenység gyanúja

mellett a beutazó nyugati turisták létszámnövekedésének legfőbb veszélye a nyugati „diverzió terjedése, a fellazító politika”, ami alapvetően a nyugati életstílus csábításaként jelent meg a rokonlátogatók esetében is.

DOBOS BALÁZS
**Német nemzetiségi önkormányzatiság
Magyarországon**
(1994–2014)

A tanulmány a magyarországi németiség rendszerváltás utáni, és különösen a létrejövő kisebbségi önkormányzati rendszer keretei között kibontakozó aktivitását vizsgálja, elsősorban a lokális, települési és fővárosi kerületi szinten, 1994 és 2014 között. A történeti és az intézményi háttér felvázolását követően, elsőként arra keresi a választ, hogy az önkormányzati rendszer mennyiben képes elérni és lefedni a magukat németnek vallókat, valamint mennyiben ösztönzi őket a választási regisztrációra és részvételre. A helyi szintű aktivitás kapcsán kitér a testületek és a képviselők újraválasztására, valamint az esetleges választási verseny kérdésére is. Az elemzés részét képezi annak vizsgálata is, hogy miként reagált a német nemzetiség a kisebbségi önkormányzati választásokkal kapcsolatban felmerült hiányosságokra, problémákra és kihívásokra, ezek nyomán az intézményi környezet változásaira, a kisebbségi törvény és a választójogi szabályok többszöri módosításaira a 2000-es évek közepétől kezdve, amelyet választott testületein keresztül ő maga is igyekezett befolyásolni.

Zusammenfassung*

FERENC EILER

Die Nationalitätenpolitik Ungarns

(1918–1989)

Die Studie skizziert die nationalitätenpolitischen Bestrebungen und die diesbezügliche Praxis der ungarischen Regierungen im Zeitraum von 1918 bis 1989. Die Analyse konzentriert sich auf die staatliche Politik, sie lässt aber auch den Einfluss der in den Mutterländern und in Ungarn tätigen Minderheitenorganisationen auf die staatliche Politik nicht außer Acht. Ausgangspunkt der Untersuchung bildet die Analyse des inhaltlichen Wandels des Begriffs „ungarische Nation“ und der Auswirkungen der Niederlage im Ersten Weltkrieg auf die Gesellschaft. Die Studie untersucht den Zeitraum vor und nach 1945 jeweils getrennt. In beiden Zeiträumen finden die Gestalter der Nationalitätenpolitik und die ihnen zur Verfügung stehenden Mittel, dann die schwerpunktmäßigen Themen der Nationalitätenpolitik und ihre Auswirkung auf die Minderheitenpolitik Berücksichtigung.

RÉKA MARCHUT

Die Einstellung der Lokalverwaltung gegenüber den Bestrebungen der deutschen Minderheit

(1920–1944)

Aufgrund mehreren Faktoren kam es in Ungarn in der Zwischenkriegszeit nicht zur praktischen Umsetzung der Minderheitengesetzgebung. Von diesen Faktoren untersucht die Studie die Rolle der Lokalverwaltung anhand des Beispiels von Gemeinden in der Umgebung von Budapest, in denen es eine zahlenmäßig bedeutende deutsche Minderheit gab. Es wird eine Antwort auf die Frage gesucht, welche Antworten die Lokalverwaltung auf die Wendepunkte im historischen Schicksal der Ungarndeutschen gab und ob überhaupt in der Einstellung gegenüber den Bestrebungen der deutschen Minderheit von Zeit zu Zeit irgendeine Veränderung festgestellt werden konnte. Anhand der örtlichen Beispiele sehen

* Übersetzung der Zusammenfassungen: Andreas Schmidt-Schweizer

wir, dass die Zäsuren, die in der Geschichte der Deutschen in Ungarn zu erkennen sind, größtenteils nicht mit einer Veränderung der Einstellung der Lokalverwaltung einhergingen. Ihre Vertreter begannen erst 1939/1940, ihre Haltung zu differenzieren, dann aber war es bereits zu spät.

ANDRÁS GRÓSZ
An Scheidewegen

*Beiträge zu den Beziehungen der katholischen Kirche
und den Ungarndeutschen zwischen den beiden Weltkriegen*

Der überwiegende Teil der auf dem Gebiet Trianon-Ungarns lebenden Deutschen war römisch-katholischen Glaubens, sodass sich zwischen dem Klerus und den Ungarndeutschen zwangsläufig Berührungsbereiche in erster Linie hinsichtlich der Selbstorganisation und der Verwendung der Muttersprache entwickelten, deren Gestaltung nach Trianon, als die Nationalitätenfrage in den Vordergrund rückte, häufig zu Diskussionen führte. Die Bestrebungen der ungarndeutschen Bewegung, die sich den sprachlichen und kulturellen Rechten annahm, wurden von der Kirche im Allgemeinen misstrauisch beobachtet. Gleichzeitig berücksichtigte sie in vielen Fällen – so beispielsweise bei der Verwendung der Muttersprache in der Liturgie – auch die Gesichtspunkte der Nationalitäten. Die Frage der Lösung der landesweiten und örtlichen Nationalitätenkonflikte wurde nicht nur durch die innen- und außenpolitischen Umstände beeinflusst, sondern auch durch die Einstellung der die Diözesen leitenden Bischöfe und die an der Spitze der Kirchengemeinden stehenden Pfarrer.

PÉTER FERENC SOMLAI
Die Frage des muttersprachlichen Unterrichts
*Tendenzen und Gesichtspunkte in
deutschen Gemeinden in der Umgebung von Budapest
(1919–1945)*

Die Studie untersucht die Schulangelegenheiten der Minderheiten zwischen den beiden Weltkriegen und darin in erster Linie die Situation des Volksschulunterrichts in den deutschen Gemeinden in der Umgebung der Hauptstadt. Sie stellt kurz die wichtigen Entscheidungsträger vor, das heißt, die Motive der Leiter der staatlichen Minderheitenpolitik, wobei immer auch der internationale Kontext berücksichtigt wird. Den größten Raum widmet sie der Tätigkeit der regionalen und örtlichen Behörden bzw. den Aktivitäten der Träger der Schulen. Da in diesem Zeitraum etwa die Hälfte der Schulen der deutschen Minderheit in der Umgebung von Budapest Institutionen des kirchlichen Unterrichts waren, beschäftigt sich die Studie auch detailliert mit dem Standpunkt der Kirchenführung und

des niederen Klerus. Natürlich verzichtet sie auch nicht darauf, die verschiedenen Richtungen der ungarndeutschen Bewegung zu untersuchen. Anhand von lokalen Beispielen wird auch gezeigt, wie die minderheitenpolitischen Entscheidungen der Regierung in der Praxis verwirklicht wurden, wodurch auch die Ebene der einzelnen Unterrichtseinrichtungen und der dort tätigen Pädagogen in Erscheinung tritt. Schließlich, aber nicht zuletzt, unternimmt die Studie den Versuch, die Absichten und Standpunkte der betroffenen Minderheitenbevölkerung, in erster Linie der Eltern mit Kindern im Schulalter, zu rekonstruieren.

NORBERT SPANNENBERGER

Die politische Mobilisierung der Ungarndeutschen

(1920–1945)

Die Nationalitätenfrage in Ungarn galt seit dem Dualismus *ab ovo* als politische Frage. Zwar verfolgte der von der Regierung Bethlen genehmigte Ungarnländische Deutsche Volksbildungsverein nach dem Friedensvertrag von Trianon von Anfang an auch politische Ziele, diese konnte er allerdings nur als „Kulturverein“ formulieren. Gemäß der Absicht der Regierung sollte sich die Tätigkeit der Organisation nur auf kulturelle und sprachliche Fragen fokussieren, und daneben wurde von ihr erwartet, dass sie bei den Wahlen die jeweilige Regierungspartei unterstützte. Die Tätigkeit des Volksbundes wurde 1938 in der Praxis entsprechend ähnlichen Koordinaten genehmigt. Die Studie sucht eine Antwort auf die Frage, auf welche Weise diese Organisationen die Deutschen auf der örtlichen Ebene mobilisieren konnten, denn die regionale und örtliche politische Elite betrachtete sie von Anfang an als Gegner, der zu bekämpfen sei. Sie fragt danach, mit welchen Methoden, (politische) Parolen und Organisationsmethoden die Elite der deutschen Organisationen mobilisierte, und welche von der ungarischen politischen Elite gesteckten Grenzen sie dabei überschritt und wie sich dies auf die Mitglieder der deutschen Minderheit auswirkte.

ZSOLT VITÁRI

Generationen-Sozialisierung und/oder ethnische Mobilisierung

*Die ungarndeutschen Jugendlichen im Volksbund und die
Vorbereitung der Deutschen Jugend*

Bis zum heutigen Tag gilt die Geschichte der Ungarndeutschen zwischen den beiden Weltkriegen als heikles Thema. In ihr spielte der besser bekannte, allerdings bis zum heutigen Tag dämonisierte Volksbund und seine fast unbekannte Jugendorganisation, die Deutsche Jugend, eine entscheidende Rolle. Während die Forschung in den letzten dreißig Jahren zahlreiche neue Ergebnisse vorlegte, blieb

sie die „innere“ Geschichte dieser Organisationen noch immer schuldig, sie ließ also die Frage offen, wie diese Organisationen im Alltag tätig waren und welche Aktivitäten ihre Mitglieder verfolgten. Die Studie unternimmt den Versuch, einen ziemlich wichtigen Aspekt der „inneren Geschichte“ des Volksbunds, nämlich die Rolle und Organisation der Jugend bis zur Gründung der Jugendorganisation, zu behandeln. In ihren Mittelpunkt stellt sie die Mobilisierung, Politisierung und Uniformierung der ungarndeutschen Jugend, was zweifelsohne ein Aufsehen erregendes Phänomen in den bis dahin apolitischen, für Bewegungen nicht empfänglichen und wirtschaftszentrischen deutschen Gemeinschaften darstellte.

BEÁTA MÁRKUS

**Interpretationen der „deutschen Herkunft“ im
Zuge der örtlichen Durchführung der Verschleppung der
Ungarndeutschen zum „malenkij robot“**

(1944–1945)

Die Ungarn besetzende Rote Armee deportierte von Mitte Dezember 1944 bis Ende Januar 1945 mehr als 30 000 Personen – Männer und Frauen – wegen ihrer deutschen Abstammung zu einer mehrjährigen sogenannten Wiedergutmachungsarbeit in die Sowjetunion. Die Studie analysiert dieses Ereignis in erster Linie auf der Grundlage von Quellen aus örtlichen Archiven und des Aktenmaterials der damaligen ungarischen Verwaltung. Sie sucht eine Antwort auf die Frage, warum es bei der Durchführung einer grundsätzlich einheitlich erteilten sowjetischen Verordnung in den einzelnen betroffenen Regionen des Landes derart große Unterschiede geben konnte. Unter den sich aufwerfenden Faktoren vergleicht die Studie den sich auf die „deutsche Abstammung“ beziehenden Passus der sowjetischen Verordnung und die Möglichkeiten seiner Interpretation. Das bislang größtenteils nicht erschlossene Quellenmaterial liefert neue Erkenntnisse und Aspekte und eröffnet zugleich einen Einblick in die Frage, wie groß der Spielraum der verschiedenen Personen, die an der Deportation mitwirkten, zur Jahreswende 1944/1945 war und wie er sich gestaltete.

JÁNOS BEDNÁRIK

Tempora mutantur...

*Die Vertreibung der Schwaben und der niedere katholische Klerus
– Beispiele aus der Umgebung von Buda*

Die Studie beschäftigt sich am Beispiel der römisch-katholischen Gemeinden mit deutscher Mehrheit mit der Frage, welche Einstellungen die Geistlichen der jeweiligen Gemeinden zur Zeit der Vertreibungen prägten und welche Möglichkei-

ten sie hatten, die Ereignisse zu beeinflussen. Nach einem allgemeinen Überblick stellt der Verfasser die Person von zwei Geistlichen einander gegenüber. Ádám Folláth und Ferenc Hufnagel ähneln sich in ihren grundlegenden Eigenschaften: Beide waren Pfarrer schwäbischer Gemeinden aus der Gegend von Buda (Zsám-bék bzw. Solymár) und zugleich Bezirkspropste, beide waren deutscher Herkunft. Gleichzeitig offenbarten sich dem Leser bei der Untersuchung ihrer persönlichen Einstellungen und ihrer Strategien zur Zeit der Vertreibungen und Ansiedlungen 1946 zwei gegensätzliche Geschichten. Mit seiner Studie will der Verfasser darauf hinweisen, dass die Untersuchung der Quellen des Kirchenlebens auf der unteren Ebene die wissenschaftlichen und öffentlichen Diskurse über die schicksalhaften Jahre der Ungarndeutschen im 20. Jahrhundert um neue Nuancen bereichern kann.

ÁGNES TÓTH

Menschen – Schicksale – Ämter – Verfahrensweisen

*Die Möglichkeiten der Ungarndeutschen hinsichtlich der
Familienzusammenführung und/oder Repatriierung
(1948–1953)*

Infolge der Kriegsereignisse und Vertreibungen war die rechtliche Situation der Mitglieder der deutschen Gemeinschaft in Ungarn Ende 1948 außerordentlich unterschiedlich. Die Situation der in Ungarn verbliebenen Personen reichte von der vollständigen Entrechtung bis zu einer Existenz als diskriminierte Staatsbürger, während die Personen, die sich in den verschiedenen Besatzungszonen Deutschlands niederließen, mit Eingliederungsproblemen und Existenzunsicherheiten zu kämpfen hatten. Die ungarische Regierung führte von Herbst 1949 bis Frühjahr 1950 – teils aus politischen Erwägungen, teils infolge wirtschaftlicher Zwänge – schrittweise die grundlegende Rechtsgleichheit der Angehörigen der deutschen Nationalität herbei, die Macht stigmatisierte sie auf latente Weise aber auch weiterhin als „Kollektivschuldige“. Die Regelung des erneuten Zusammenlebens der zerrissenen Familien ungarndeutscher Nationalität war eines der wichtigsten Elemente für die Integration dieser zerstreuten Gemeinschaft sowohl in Ungarn als auch in Deutschland. Die Studie stellt die Reihe von langwierigen und fruchtlosen Verhandlungen vor, die mit den beiden deutschen Staaten in Verbindung mit der Familienvereinigung der Ungarndeutschen geführt wurden und die in vielen Fällen an den Dialog von zwei Tauben erinnerten. Sie verweist auch darauf, dass die betroffenen Seiten in dieser Frage keinen prinzipiellen Standpunkt vertraten, sondern nach tagespolitischen Interessen und nach Gesichtspunkten des Prestiges handelten.

KRISZTINA SLACHTA

**Die Beziehungen zwischen den
Deutschen in Ungarn und den
vertriebenen Deutschen und ihre Kontrolle durch die
Staatssicherheit in den 1960er Jahren**

Der Kontakt zwischen den infolge der Vertreibung zerrissenen Familien, Verwandten und lokalen Gemeinschaften stieß zur Zeit des Kalten Krieges auf große Schwierigkeiten. Die Verwandtenbesuche bzw. die Personen, die Verwandtenbesuche unternahmen, gelangten ins Zielkreuz der ungarischen Staatssicherheit. Die Studie arbeitet die Ziele der Maßnahmenreihen des Staates (der Staatssicherheit) gegen die Ungarndeutschen und ihre praktische Umsetzung auf. Diese waren grundlegend durch die seit 1944 gesammelten Akten und durch das Feindbild, das diese prägte bzw. determinierte, bestimmt. In den 1960er Jahren reisten die aus Ungarn vertriebenen Ungarndeutschen – infolge der immer leichteren Reisemöglichkeiten – bereits als Besucher oder Touristen aus dem Westen nach Ungarn, wo sie die Werteordnung der westlichen Konsumgesellschaft und ihre gegenständliche Kultur dem sozialistischen ländlichen Ungarn vermittelten. Für die Staatssicherheit gehörten diese westlichen Staatsbürger zum Kreis der sogenannten „äußeren Feinde“, die der Spionagetätigkeit verdächtig waren. Neben dem Verdacht der Spionageaktivität waren die „Verbreitung von Diversion, die Politik des Umsturzes“ des Westens – was auch im Falle der Verwandtenbesuche im Wesentlichen als Verführung durch den westlichen Lebensstil in Erscheinung trat – die größte Gefahr des zahlenmäßigen Anstiegs der einreisenden Westtouristen.

BALÁZS DOBOS

Das deutsche Selbstverwaltungswesen in Ungarn
(1994–2014)

Die Studie untersucht die Aktivitäten der Deutschen in Ungarn nach dem Systemwechsel und insbesondere diejenigen, die sich im Rahmen des sich entwickelnden Systems der Minderheitenselbstverwaltung in den Jahren von 1994 bis 2014 entfalteten, und zwar in erster Linie auf lokaler Ebene, auf der Ebene der Gemeinden und Hauptstadtbezirke. Nach einer Skizze des historischen und institutionellen Hintergrunds wird zuerst eine Antwort auf die Frage gesucht, inwieweit das Selbstverwaltungssystem in der Lage ist, diejenigen Personen, die sich als Deutsche bekennen, zu erreichen und zu integrieren sowie sie zur Registrierung für und zur Teilnahme an den Wahlen zu bewegen. In Bezug auf die Aktivitäten auf lokaler Ebene geht die Studie auch auf die Neuwahl der Gremien und Vertreter der deutschen Selbstverwaltungen sowie auf die Frage eines – eventuellen –

Wahlkampfes ein. Einen Teil der Analyse bildet auch die Untersuchung der Frage, wie die deutsche Nationalität auf Unzulänglichkeiten, Probleme und Herausforderungen, die in Verbindung mit den Wahlen zur Minderheitenselbstverwaltung auftraten, reagierte. Untersucht wird vor diesem Hintergrund zudem, wie sie seit Mitte der 2000er Jahre auf die Veränderungen im institutionellen Umfeld sowie auf die mehrfache Modifizierung der Minderheitengesetzes und der Wahlrechtsbestimmungen antwortete. Diese Veränderungen hatte sie selbst – über ihre gewählten Gremien – versucht, zu beeinflussen.

Szerzők

BEDNÁRIK JÁNOS, PhD

MTA–ELTE Lendület Történeti Folklorisztikai Kutatócsoport

DOBOS BALÁZS, PhD

Társadalomtudományi Kutatóközpont

EILER FERENC, PhD

Társadalomtudományi Kutatóközpont

GRÓSZ ANDRÁS, PhD

Magyar Köztársaság Külgazdasági- és Külügyminisztériuma

MARCHUT RÉKA, PhD

Társadalomtudományi Kutatóközpont; ELTE BTK

MÁRKUS BEÁTA, PhD

PTE Német Történelem és Kultúra Délkelet-Közép-Európában
Alapítványi Tanszék

SLACHTA KRISZTINA, PhD

Andrássy Egyetem

SOMLAI PÉTER, PhD

Madách Gimnázium, Budapest

SPANNENBERGER NORBERT, PhD, HABIL.

Universität Leipzig, Historisches Seminar

TÓTH ÁGNES, DSc

Társadalomtudományi Kutatóközpont, Budapest;
PTE Német Történelem és Kultúra Délkelet-Közép-Európában
Alapítványi Tanszék

VITÁRI ZSOLT, PhD, HABIL.

PTE Modern kori Történeti Tanszék

ISBN 978-963-446-817-2

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója.

Olvasószerkesztő: TÓTH MAGDALÉNA

Borítóterv: HODOSI MÁRIA

Tördelte: LÁNG ANDRÁS

Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme.